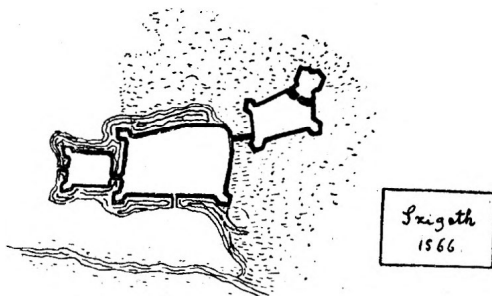

VÉGVÁRAINK SZERVEZETE
A TÖRÖK BETELEPEDÉSÉTŐL
A TIZENÖTÉVES HÁBORÚ
KEZDETÉIG, (1541-1593).

IRTA:
SZEGŐ PÁL.

BUDAPEST, 1911.
ROTHBERGER ÉS WEISZ KÖNYVNYOMDÁJA.

A

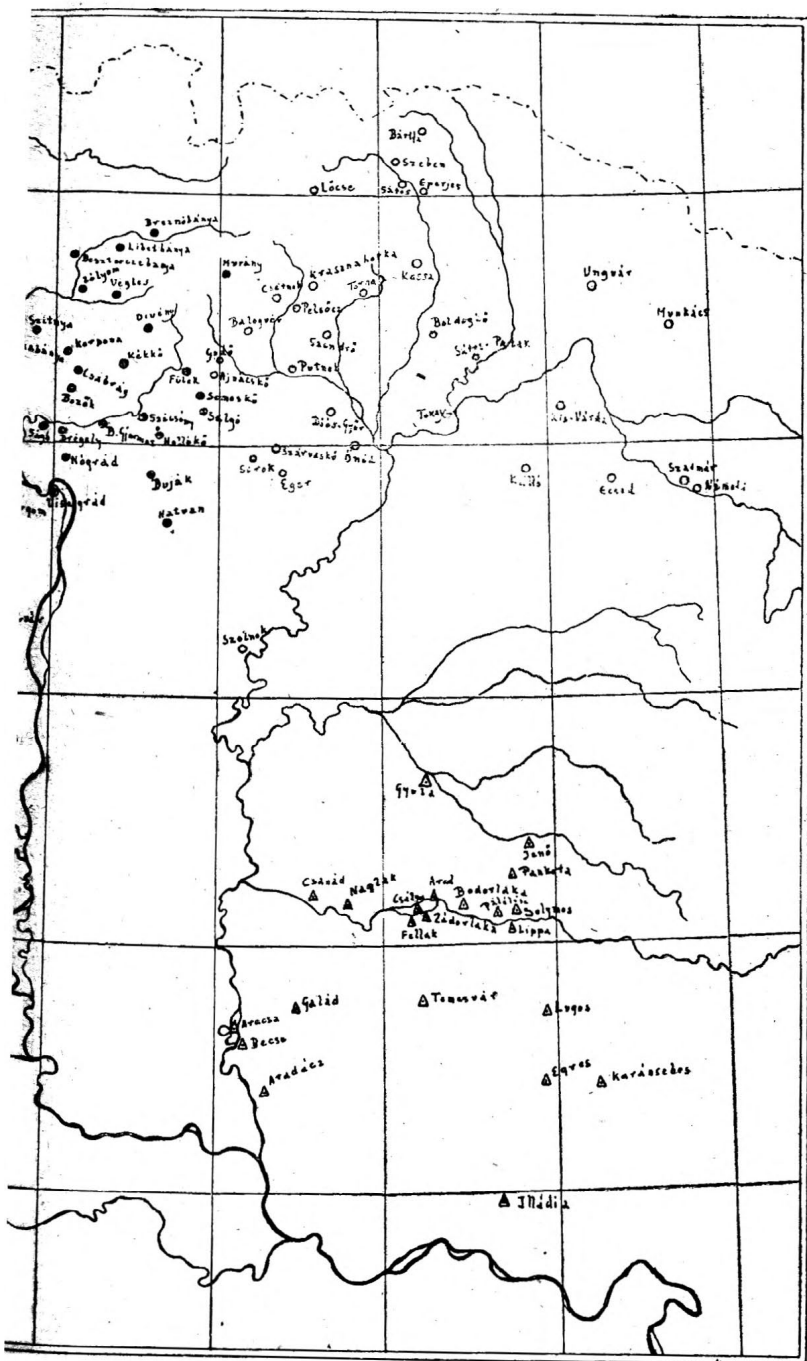
Királyi Magyarország végvárai

1541 - 1593.

Melléklet az I. fejezethez.

- Dunáninneni (bányavidéki) kör
- Felsőmagyarországi körlet.
- Dunántúli körlet
- △ Szlavón (rend) végvidék
- ▲ Horvát végvidék
- △ Alföldi végvidék.

Előszó.

Ötvenkét év a magyar katonaság multjából: szerény levélke a harcoló Hungária cserkoszorújából, sápadt visszfénye annak az aureolának, mely a háromszinű lobogót köríti . . . Igaz magyar katonaság áll előttünk, negyedfél évszázad ködéből kibontakozva, — olyan hadsereg, amely nehéz megpróbáltatások között, a legszerényebb segélyforrásokra utalva védelmezte hazáját, s aztán eltűnt, miután kötelességét teljesítette.

Kegyelettel foglalkoztam a végbeliek viszonyaival, de remélem, nem a tárgyilagosság rovására.

*Munkálkodásom alatt sok hasznos tanácsot és útbaigazítást kaptam nagyságos **dr. Békefi Remig**, egyetemi ny. r. tanár úrtól, kinek kegyességeért a hálás tanítvány szeretetével mondok köszönetet.*

*Ugyancsak köszönettel tartozom nagyságos **dr. Áldásy Antal**, egyetemi m. tanár úrnak is, szíves jóindulatáért, melyet irántam a M. Nemz. Múzeum levéltárában végzett kutatásaim alatt tanusított.*

Budapest, 1911, november havában.

Szegő Pál.

TARTALOM.

Bevezetés.

(A végvárrendszer fontossága Magyarországra és nyugati Európára nézve. — Munkám tárgya.) -----

1

I.

A végvárrendszer általában.

(A. A külső támadások elleni védekezés ösztöne. — Megerősített helyek. — Határvárak. — A végbeli védekezés multja Magyarországon. — Igazi végbeli élet 1541 óta van. — Rövid története a XVII. század végéig. — Fénykora XVI. sz. II. fele, erről szól munkám. — A várak szükségét érzik, láncukat összefüggővé akarják tenni: régi várak kijavitása, egyéb célú épületek átalakítása végvárrá, újak építése, várak visszafoglalása, a rendszerbe bele nem illők lerombolása. — A rendszer megalakul. — Várainak különböző értéke. — A költségeket elsősorban a király viseli. — Segíti a magánbirtokosokat is. — Városoknak adott várfenntartási segély. — Magánbirtokos köteles várát rendbentartani. — Mégis könnyebben hódolnak be, azért a király igyekszik a maga kezébe venni a fontosabbakat. — Kárpótlás. — Várátadás formáságai. — Lassanként a legtöbb vár királyi lesz, néha azonban királyi vár kerül magános kezébe. — Zavaros birtoklási viszonyok. — Az ország minden rendje áldoz a végbeli védekezésre. — Az egyházi, főúri és köznemesi rend áldozatai és szolgálatai. — A vármegye segítsége. — A polgári osztály és a jobbágyság áldozatai. — A nemzet egyetemének intézkedései az országgyűlésen. — Részgyűlések. — A végbeli szervezet rendezésének hatása. — A török folyton mozgolódik. — Rehódolás. — Ezt teszi elkerülhetővé a végbeliek védelme és segélynyújtása. — A végvár védelmi köre nagy. — Végvárak jó hatása a mezői hadműveletekre. — Hasznuk a pártosok és lázadók ellen.

B. A végbeli rendszer központi vezénylete: a király, nádor, bán, fővezér-főherceg. — Katonai határőrvidék, határgrofság, lovagrend betelepítésének terve. — A központi vezénylet és adminisztráció egyéb szervei: haditanács, rendkívüli hadi tanácskozás és kamara. — A fővezérlet és a végbeliek közti átmenet: a főkapitány.

C. A végvár vonal felosztása kerületekre. — A királyi Magyarországi végvárainak teljes névsora és térképe 1541—1593 között.) --- ---

II.

A várrendszer részletei, a végvár és katonasága.

(A. Várépítés: az építtető, alkalmas hely kiszemelése, tervek, mérnökök, építészek. — Költség előteremtése. — Épületanyag összehordása. Munkaerő. — Építkezési pénzkezelés. — A munka ellenőrzése és időtartama. — Az építkezést katonaság fedezi, mert a török sz. retí megzavarni. — Az elkészült végvár ünnepélyes felavatása. — Hamar fejlődik. — A török néha várlebontást vagy várátadást kíván. — A várak rendbentartása és javítása, romladozó várak, szakértőszemle. — Az építkezés legfőbb segítsége: az ingyen munka. — Az országgyűlés nehezen fogadja el. — A deputálás az országgyűlés joga. — Az ingyen munka nagy teher. — Megváltása. — Egy XVI. századbéli végvár külső képe. — Az épületek alacsonyabbakká és tömörebbekké lesznek s különösen a déli és keleti oldalt védik. — A vár helye, nagysága. — A terep kiegyenlítése, vízárók, folyó, mocsár, tó, híd. — Sáncek, előretölt védmű, külső- vagy huszárvár, belső vár — Kurtina, mellvéd, sétáló, bástya, rondella, torony, lövőrés, kapú, ajtó, leeső-rács, strázsa-ház, erkély, rejtektút. — Cavalliero, piac, fellegvár, öregtorony, vagy donjon. — A várak építészetének belső része, kétféle, nyugati és keleti erődtíesi mód: köéület, palánk. — Tűzveszélyes várak. — A vár egyéb épületei: élelmi- és lőszerraktár, a parancsnok lakása, templom. — Lakóházak, istállók, gazdasági épületek. — Malom, sütőkemence, sütőház, cipóosztó ház, konyha, kút, vízvezeték, ciszterna. — Serfőzőház, pince, csaplárház, ecetfőzőház, jégverem. — Mesteremberek műhelyei. — Fürdőház — Kinzókamra, tömlő, kaloda. — Legtöbb végvár mellett erődített város is van. — Különített torony, vagy kastély.

B. A vár megszálló katonasága; a végbeliek. — Zsoldosok és nemzeti katonák egyszerre. — Nemzetiségük, a magyar hadak viszonya az idegenekhez. — Társadalmi állás: mindkét rendű végbeliek, katona urak. — Egy-egy végvár őrségének szervezete. — Várkapitány, társadalmi állása, egyéb tisztelet-hivatalai. — Nemzetisége, vallása. — Két kapitány egy várban, egy kapitány két erősség felett. — A kapitányság bizalmi állás. — Állásának betöltése. — Kapitányi szerződés. — A kapitány ünnepies beiktatása, eskü, hűségfogadalom. — A kapitány lemondása és távozása, elbocsátólevél. — Kapitányi utasítás. — A kapitány helyzete, teendői, kötelelességei, jogai. — Lelkiismeretlen kapitány visszaélései. — A kapitány kivételes hatalma. — Viszonya a civil lakossághoz és hadaihoz. — Állásának anyagi oldalai. — A vár tisztikara,

viszonyuk a kapitányhoz, számuk. — A tisztikar szelleme. — Alkapitány, teendői, utasítása, hadesapata. — Segédtszt, apród. — Csapatkapitányok. — Főhadnagy, hadnagy. — Altisztek. — Számuk. — Örmester, a kapuőrök felügyelője, tömlőctartó-mester, gyújtómester, rumormester. — Tizedes, zászlótartó. — Zenészek: dobos, trombitás, tárogatós, dudás. — Közlegénység: lovasság, lóállomány. — Szabad legelő. — Gyalogság, helyzete és katonai értéke, iratos és szabad gyalogos. — A gyalogság fajtái. — A végbeli lovasság és gyalogság aránya. — Tüzérség, száma kicsiny, színvonala magas. — Sok az idegen tüzér. — Naszádosok, helyzetük, köteleességeik, jogaik, a komáromi naszádosok kiváltságlevéle. — Szervezetük. — A végbeli csapatok keretei: zászlóalj, század, vagy vajdaságaija és tizedalja. — A közkatonaságot toborozzák. — A toborzás módja. — Katonai szerződések, katonai jegyzék, eskü. — Katonai szabályzat, hadicikkelyek. — Esküforma. — Engedelmesség, zászló. — Az ujoncok begyakorlása. — Szolgálat, áthelyezés, előléptetés, címzetes állás. — Szolgálati idő, szabadságkérés. — Szolgálatképtelenek elbocsátása. — Fegyelmi uton való elbocsátás. — Felmondási idő. — Kegydíj, nyugdíj. — A lelépő előkelőbb tisztek kitértetést és birtokot kapnak inkább. — A végbeli adminisztráció nyelve. — Szolgálati és vezényleti nyelv. — Bánásmód, — A végbeliek katonai segédszemélyzete: mérnök, építész, pap, orvos, borbély, iskolamester, deák, tolmács. — Gazdatisztok. — Hadszertárnok, élésmester, fizetómester, mustramester, hadbíró. — Kém, futár, nyomjáró, kalauz, táborjárató. — Kisegítő jobbagyak: virrasztók, tornyosok, bástyások, csigások. — A vár iparosai. — Cigányok, hóhér, kincsmester. — A vár kutyái. — A végbeli szervezet segítői: a mezei hadak. — A támogatás különböző mértéke. — Idegen, reguláris mezei zsoldoshadak. — Portális katonaság. — Partialis nemesi felkelés.

C. A végbeli hadak létszáma. — Kevesen vannak, számuk sehol sem kielégítő. — Öt-öt vár őrségének összehasonlítása magyar és török részen. — Létszám ostrom idején. — Az összes végbeliek száma magyar és török részen. — A török négyszeres túlsúlya.)

107

III.

A végbeli rendszer költségei és azok fedezete.

(A. A végvárakra szükséges egész költség.

B. Honnét földözik? Szeretik a költségeket a vár környékén beszerezni. — Várirtokok. — Vigyáznak rájuk, a várjavak visszaszerzése, várakhoz csatolt új birtokok, földek bérlése. — A várirtokok részei. — A birtokok jövedelme, a jövedelem fontossága. — A birtokok kezelése, visszaélések. — A török zavarja a föld-

művelést. — A várbirtok jobbágysai, a tőlük befolyó haszon. — A többi jobbágys a városi polgárság haszna. — Néhol a nemes is fizet taxát. — Egyéb, a vár könyvében szerzett jövedelem. — A vár jövedelmeit kezelő gazdasági személyzet: udvarbíró, kulcsár, sáfár, számvevő, ellenőr, kilencedszedő-nonátor, felügyelő falúsbírák, gazdasági cselédség. — Mindenről számadást vezetnek. — Visszaélések, az ügykezelés ellenőrzése, várvizsgálatok. — Egyéb pénzforrások: országos adó, a részgyűlések pótló segélye. — Az adó behajtása, adóelőlegek. — Tized és egyéb egyházi javak felhasználása. — Ajándék a véghegyek céljaira. — Kölcsönpénz. — Az ország a végsőig megfeszíti erejét. — Külföldi segítség, ennek aránya, rendje és beosztása. — A segély megítélése: nem kegyelem-ajándék, magukat védik általa. — Következménye: német befolyás, ennek szomorú hatása. — Visszahatás ellene. — Magyarország anyagi áldozatainak nagysága.) --- --- --- --- --- 211

IV.

Kiadások, s a végbeliek anyagi viszonyai.

(A. Hadiszerek. — A költségek nagyok, takarékoskodnak. — Szállítás, központi fegyverhelyek, gyűjtő hadiszertárak. — Egy végvár hadifelszerelése: ágyú, szakállas, vagy gátpuska, seregbontóorgona, golyók, kartács, sörét, golyóöntőforma, tüzes szerszámok, lőpor, salétrom, kén, szén, egyéb pyrotechnikai anyagok, és tüzéségi cikkek, szálfegyverek. — Néhány véghegy felszerelésének leltára. — Inventáriumok. — Lőszerraktár. — Gondozó személyzet: hadszertárnok, ágyúmester, ágyúöntőmester, fegyverkovács, cigányok. — Fő-hadszertárnok, főhadszertárnok-helyettes.

B. Élelmezés. — „Tarisznys vár“, élelemvásárlás, a nép áldozatai, ingyen élelem megszavazása, ajándék. — A jobbágyság zsarolása, requirálás. — Ostrom előtt kiegészítik a készleteket. — Élelemszállítás. — Élelemhiány, fölösleg. — Az élelmi cikkek fajtái, néhány végvár élelmi leltára. — Élelmi raktár, egyéb élelmezési épületek. — Élelmezési iparosok és alkalmazottak. — Jár-e az ellátás a végbelieknek? — Napi szükséglet. — Magánélelemoladás: markotányosok és főleg a jobbágyság részéről. — Visszaélések, a nép zsarolása. — Limitálás. — Közvetítő kereskedés. — Az ellátás minősége. — Betegkoszt. — Zavarok az élelmezésben. — A várkatonaság élelmezése mégis jobb, mint a mezei hadaké. — Élelmezési személyzet: központi élelmezési mester, élelmezési biztos, élésmester. — Kötelességei, utasítása. — Beszámolás. — Helyettes élésmester, élelmezési únok, borvizsgáló, élelmezési szolgálk, élelemosztó, cipőosztó.

C. Zsold. — A zsoldviszonyok nem egységesek. — Rendes, a rendesnél nagyobb és duplászsold. — Zsoldfizetés pénzben és ter-

mészetben. — A szegődés és zsoldfizetés tartama: évi, negyedévi és havi-zsoldos, heti és napifizetés. — Soronkívüli fizetés. — A zsoldfizetés módja: szolgálati úton, szemlekor, várvizsgálatkor. — Zavarok a zsoldfizetés körül, hátralékos zsold, „se pénz, se posztó”, zsoldutalvány, adósság. — A kapitány nehéz helyzete, kolduló végbeliek, végső nyomor, „fölválasztás”, a fizetetlenek zavarognak és szökdösnek. — Elhagyják a várat. — A zavarók lecsendesítése. — Ajándékok. — A kormány a német csapatokat előnyben részesíti. — A királyi és magánzsold összehasonlítása. — A zsoldviszonyok a töröknél is sokszor rendetlenek. — A végbeliek egyéb jövedelmi forrásai: jutalom, ajándék, egyéb kisebb anyagi előnyök, iparűzés, földművelés, officiolatus, lovagtiszttség, vagy tisztbirtok. — Jövedelem rabváltságból, a rabszolgaság felújulása. — Úzerkedés a foglyokkal. — A rabok sorsa magyar és török részen. — Portyázás. — Hadizsákmány mint jövedelem. — Az uszkókok és szabad hajdúk rablásai. — A portyázók megbüntetéséről szóló törvény. — Vásárok felverése. — Kótyavetyó. — A végbeliek a magyar népet is rabolják. Tiltó törvények, a közvélemény ítélete. — Milyen volt általában a végbeliek helyzete? — Külső megjelenésük, ruházatuk, fegyverzetük.) -----

V.

A végbeliek helyzete a társadalomban, erkölcsi viszonyaik, megítélésük.

(A. Viszonyuk egymáshoz és a királyhoz. [Egészségügy, orvos, borbély, gyógyszerész, a gyógyítás módja.] A végbeliek és a polgári lakosság viszonya. — Szükséges volt-e a védekezés? — Az ellenállás létszükséglet, a végbeliek tehát megérdemlik az értük hozott áldozatokat. — Az áldozatok nagysága, a polgári lakosság segélynyújtása. — A végbeliek viszonzása. — A végbeliek és a nép ellentéte, meg összhangja. — A végbeliek és a külföld viszonya, a nyugat érdeklődése a végbeliek harcai iránt. — A végbeliek és a török viszonya, harcban és békében. — Esküszegések. — A foglyok helyzete. — A török nem tartja meg a békét. — Kölcsönös engedékenység és jóakarát. — Vitézi párbajok. — A török szomszédság azért mégis terhes.

B. A végbeliek típusa. — Műveltségük, vallásosságuk, katolicizmus, reformáció. — Fegyelem, kihágások. — A fegyelem gyengébb, mint mainapság. — A fegyelem szilárdítása: hadi cikelyek. — A magyar katonaság fegyelmeztettebb, mint az idegen. — A végbeli katonaság erkölcsi. — A XVI. században jobbak, mint a XVII.-ben. — Bűneik, erényeik. — Családi élet. — Elszántság

és kitartás. — A török esökkenteni, a tisztek emelni igyekeznek. — Jó és rossz vezetés. — Gyáva várfeladások. — Az idegen zsoldosok és vezérek kritikája. — Szabad-e várat feladni? — A várfeladások megítélése az egykorúaknál. — Törvényes megtorlás: rendkívüli bíraskodás várfeladási ügyben. — Rögtönítélet. — Rendes bíraskodás, háditörvényszék, büntetések, az igazságszolgáltatás szervei. — A végbeliek befolyznak a polgári igazságszolgáltatásba is. — A közvélemény ítélete a végbeliek fölött. — Befejezés.) --- 306

RÖVIDÍTÉSEK.

<i>Fraknoi V.</i> : M. o. gy. eml.	=	<i>Fraknoi Vilmos</i> : Magyar országgyűlési emlékek.
<i>H. K.</i>	=	<i>Hadtörténelmi közlemények.</i>
<i>R. Horváth Jenő</i> : M. hadi krón.	=	<i>Horváth Jenő</i> (Rónai): Magyar hadi krónika.
<i>Múz. lvt.</i> : Egy. kam. és vár. ir.	=	<i>M. N. Múzeum levéltára</i> : Egyesített kamarai és városi iratok.
<i>Orsz. lvt.</i> : Ben. resol.	=	<i>M. kir. országos levéltár</i> : Benignae resolutiones regiae.
„ „ N. R. A.	=	<i>M. kir. országos levéltár</i> : Neoregestrata acta.
„ „ Urb. et conscript.	=	<i>M. kir. országos levéltár</i> : Urbaria et conscriptiones.
<i>Száz.</i>	=	<i>Századok.</i>
<i>T. M. K. Á. O. T.</i>	=	<i>Török-magyar kori állam-okmánytár.</i>
<i>T. T.</i>	=	<i>Történelmi tár.</i>

FORRÁSOK.

Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története. (Millenniumi történet V.)

Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. (1526—1564.)

Balassa Bálint (Gyarmathi): Költeményei. (Kiadta Szilády Áron.)

Barabás Samu: Zrinyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. (Monumenta Hungariae Historica: I. oszt. 29 és 30.)

Bárczay Oszkár: A hadügy fejlődésének története.

Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban.

Békefi Remig: A ruházat és viselet története. (Egyetemi előadások, 1909/10. II. félév.)

Böhm Károly (íff): A Landsknechtek.

Brutus János Mihály: Ungaricarum rerum libri. (Monumenta Hung. Hist. II. oszt. 14.)

Forgách Ferenc (Ghimesi): Commentarii. (Monumenta Hung. Hist. II. oszt. 16.)

Fruknői Vilmos: Magyar országgyűlési emlékek. (Monumenta Hungariae Hist. III. oszt.)

Géresi Kálmán: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára.

Hadtörténelmi közlemények: I—X. évfolyam. (1888—1897.)

Hatvani Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. (Monumenta Hung. Hist. I. oszt. 2—3.)

Hazai okmánytár.

Holub József: Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból. (Művel. tört. ért. 35.)

Horváth Jenő (Rónai): Magyar hadi krónika.

Horváth Mihály: A magyar honvédelem történeti vázlata. (Kisebb történelmi munkái I.)

Ipolyi Arnold: A magyar hadtörténelem tanulmánya. (A „Századok“ 1879-iki évf. melléklete.)

Istvánffy Miklós: Historiarum de rebus Ungaricis, libri XXXIV. (Coloniae Agrippinae, 1622.)

Kató Sándor: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt.

Könyöki József és Nagy Géza: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra.

Magyar törvénytár. (Corpus juris Hungarici, millenniumi emlékkiadás.)

Margalits Ede: Horvát történelmi repertorium.

Múzeumi levéltár (Magyar Nemzeti): Egyesített kamarai és városi iratok

Németh Béla: Szigetvár története.

Országos levéltár (Magyar királyi): *Benignae resolutiones regiae*.

Országos levéltár (Magyar királyi): *Neoregestrata acta*.

Országos levéltár: (Magyar királyi): *Urbaria et conscriptiones*.

Orthmayr Tivadar: A horvát-slavón-magyar határőrvidék kifejlődésének logikája . . . stb.

Óváry Lipót: A magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai.

Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában.

Szabó László (Bártfai): Ghimesi Forgách Ferenc váradi püspök évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira. (Művel. tört. ért. 11.)

Szalay Ágoston: Négy száz magyar levél a XVI. századból. 1504—1560. (Magyar levelestár I.)

Századok: 1867—1910. évf.

Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon.

Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története.

Szilády Áron és Szilágyi Sándor: Török-magyarkori állam-okmánytár. (Török-magyarkori történelmi emlékek. I. oszt.)

Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása.

Thallóczy Lajos és Barabás Samu: A Blagay család oklevéltára.

Tinódi Sebestyén: Összes művei. (Szilády Áron: Régi magyar költők tára. III.)

Történelmi Tár: 1878—1910. évf.

Vaniček Fr: *Specialgeschichte der Militärgrenze*.

BEVEZETÉS.

(A végvárrendszer fontossága Magyarországra és nyugati Európára nézve. — Munkám tárgya.)

Hazánk történetében a XVI. század mindennek nevezhető, csak üresnek és törekvéseket nélkülözőnek nem. E törekvések azonban nem az egységes magyar nemzet lelkéből fakadnak, hanem párttörekvések, melyek egyes rendek érdekében aláaknázzák a nagy egészet. Nagy küzdelmek folynak. Átsap még ide is a nemesi nemzet oppozíciójának hulláma a központi hatalom ellen, aminek a következménye az egykor oly erős, és még csak nemrég, a nagy Mátyás alatt is messzefénylő magyar királyi hatalom szomorú süllyedése.

De maga a nemesség sem egységes: törvény szerint az volna, tényleg azonban ádáz ellenséggként áll szemben egymással két osztálya, a főúri és köznemesi.

És hogy a zürzavaros kép színei teljeseek legyenek: lobog a Dózsa lázadóinak veres keresztes zászlaja, annak jeléül, hogy a szegény ország elnyomott jobbagynépe, a „miseri coloni“ is titkos gyűlölettel nézi az uralkodó osztályt, mellyel nem érzi magát egynek.

És mindez éppen akkor, amikor a délvidéki végvárak kapuján újra kopogtat a közös ellenség: a török! „A halálos ellenség“¹ „a kereszténység örökös ellensége“,² az az ellenség, „aki elől ki nem térhetünk, hanem vele örökös harc és háborúban kell lennünk“.³

De a sorsnak még ez sem elég: a megoszlott és megtámadott

¹ Schwendy Lázár tanácsa: (H. K. VII. 521.)

² Ferdinánd király levele, 1543. Komáromy András: Thelekessy Imre (H. K. II. 223.)

³ Haditanács jegyzőkönyve, 1577; (H. K. VII. 649.)

országgra rábocsátja a vallási szakadás átkát is, küzd a katholicizmus és reformáció, ha nem is oly élesen még, mint a következő században.

A küzdelem lehet nemesítő, tisztító, emelő is, de ez egyik sem olyan, mert a legtöbb esetben, (bár kivétel itt is van,) önzésből táplálkozik. Így aztán nem is lehet más az eredmény, mint hanyatlás, hanyatlás, melynek végén a nagy Mátyás Magyarország a nagy Szulejmán 300 ágyúja elé jut. Mohács! 20.000 magyar vitéz maradt a véres porondon, az a 20.000 ember, amely még hű maradt hazájához, királyához és nemzete világtörténeti hivatásához.

A mohácsi csata szomorú tanújele annak, hogy van még magyar nép, amely meg tud halni a hazáért, de nincs magyar honvédelmi szervezet, mely az állam létét meg bírná oltalmazni.¹ Teljes bomlásban volt ekkor már a magyar honvédelem. Mátyás zsoldosserege megsemmisült és így ismét a régi feudális katonai tényezőkre maradt a haza védelme, ez azonban már nem volt megfelelő haderő.² A közvetlen ok a hadsereg züllése, ez pedig az általános züllésre vezethető vissza. A hadsereg a maga céljaira igénybe vesz majdnem minden polgári munkát, s ha mindez romlott, nem lehet jó maga a hadügy sem.

Mélyre sülyedt Magyarország és mélyről kellett felemelkednie, hogy fönmaradhasson.

Egyelőre legsürgősebb szükség volt a hadügy reformálása: fegyverrel kellett kiemelni az országot abból a sírból, melybe fegyver döntötte. S a helyzet kedvez is bizonyos tekintetben a reformnak, hisz a régiből majdnem semmi sem maradt fön, a mohácsi ágyúk tabula rasa-t csináltak, jöhet helyébe az új, egészségesebb alakulás.

A katonai reform fontossága elsőrendű ezidőben. A hadsereg jól rendezett államban nem öncélú intézmény, hanem a politika egyik eszköze. Ma is fontos, akkor azonban aránytalanul az, hisz úgyszólván egyetlen eszköze az akkori Magyarország politikájának, középpontja a magyar nemzeti életnek. (Ezért aztán nagyon foglalkoznak is vele, az egykorú történelmi munkákban bőven részletezik a háborús eseményeket.)³

¹ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. (H. K. I. 67.)

² U. o.

³ *Bárfai Szabó László*: Ghimesi Forgách Ferenc váradi püspök évkönyvei ... 127—128.

Hol folyt le tehát ez a szükséges reform?

A magyar honvédelem a XVI. században két részből áll: e két tényező a mezei katonaság (generalis vagy partiális felkelés) és a végvárok őrserege.¹ (A Magyarországon működő egyéb had nagyrészt idegen elemekből áll, idegen vezérek alatt. Igazi sikereket nem nagyon aratott és garázdaságával rendszeren több kárt okozott, mint hasznot.²)

E két főnebb említett magyar elem katonai értéke igen különböző, amit már az egykorúak is felismertek. Már Nádasdy Ferenc és más magyar vezérek is mondják, hogy az újonc, sebtében felültetett portalis és megyei had nem sokat ér, az ország legjobb katonasága a veterán végbeli.³ Kifejeződik ez a felfogás az országgyűlés azon eljárásában is, hogy, ha csak szűkreszabott pénz volt kéznél, amelyből úgy a végek, mint nemesi felkelésre egyszerre nem telt, mindig inkább a végekre fordították.⁴

A végbeli had volt hosszú idő óta az első nagyobb, állandó magyar sereg, és az is maradt hosszú időre. Ez adta meg az anyagot, amiből, és a keretet, ahol a magyar hadügy reformja megtörténhetett.

A végbeliek szolgálata hazájukkal szemben kettős: öntudatos és öntudatlan. Az egyiket maguk is akarták: gátat állítani a romboló idegen árnak és megvédeni Magyarország megfogyott területéből annyit, amennyit még lehet. A katona legszebb feladata a honvédelem, és ők meg is feleltek neki, amennyire tőlük telt. Hogy Zrínyi Miklós, a költő jellemző kifejezésével éljek: Magyarország egén a pogány holdnak betelését ők akadályozták meg. A másik, öntudatlan hasznuk még nagyobb: a meglevő védelmezésen kívül útját egyengették a régi magyar szellem újjáébredésének. Azt állítani, hogy ami Magyarországból később lett, azt kizárólag a végbelieknek köszönhetjük, kétségen kívül nagyítás volna, de viszont egész joggal mondhatjuk, hogy a magyar állam későbbi kiépítéséhez a végbeliek nagyon sok jó anyagot adtak. A végvárok voltak azok a helyek, ahol a megrázkódtatott ország szétszakadozott né-

¹ Horváth Mihály: A magyar honvédelem történeti vázlata. (Kisebb történelmi munkái: I. 201.)

² Bárczay Oszkár: A hadügy fejlődésének története. II. 529—531.

³ Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. 64.

⁴ Fraknói Vilmos: Magyar országgyűlési emlékek. VIII. 33. és 35.

persége egymásra talált a közös munkában. A nemrég még harcban állott osztályok itt egyesültek az ország védelmében, a legelőkelőbb főúrak fiai egy táborban a köznemessel, mesteremberrel, sőt a paraszti sorból kikerült vitézlő legénnyel.¹ A végbeli szolgálatban mindenki megtalálta helyét, aki magyarul érzett és a magyar hazának akarta erejét szentelni. A török bennlakásnak van tehát haszna is a nagy károk mellett, amiket okozott. A renaissance szépen fejlődő palántáját kiölte a török fagy, a nemzet kénytelen volt habsburgi jármot venni fel, hogy a törökét levethesse,² de a kívülről jövő óriási nyomás annyira, amennyire mégis csak összeforrasztotta a nemzetet. A török háború haszna: a versengés megszűnte. Haszna ez különben mindenféle háborúnak, emiatt érzik az emberek leginkább a rend és összetartás szükséges voltát.³

Ezt a helyzetének tudatára ébredt és összefogó népet aztán továbbnevelte a végbeli életmód, az a szolgálat, amely sovány viszonzás ellenében mindig megkövetelte a becsületes kötelességteljesítést, nemritkán azonban magát az önfeláldozást is. De nemcsak erkölcsileg nevelte, nemcsak katonás hajlamúvá tette az erre amúgy is hajlandó magyart, hanem be is gyakorolta. Nemcsak katonás hangulatot szült, de gyakorlott haderőt is: az akkori Magyarország legjobb katonaságát.

Világraszóló katonaság ugyan nem volt ez sem, aránylag kevés és sokszor a legszükségesebbet is nélkülöző, de azért alkalmas volt arra, hogy anyagot adjon egy későbbi jó hadsereg szervezésére, amelyet egy nagy koncepcióju szervező tehetség, igaz, még jobbra tehetett volna.

Igy is, a végek gyakorló iskola voltak az egész magyar nemzet, de még külföld számára is.

„Az útnak lese,
Kemény harcok helye,
Tanuló iskolájok...”⁴

Ide küldi Károly főherceg is udvara ifjú tisztjeit tanulni⁵ és az

¹ *Acsádi Ignác*: Végváraink és költségeik... (H. k. I. 267.)

² *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejlődésének története, II. 508.

³ U. o. I. 177.

⁴ *Balassa Bálint*: Katonaének (Költeményei, kiadta Szilády Áron 58-60 sor.) u. ő.: Valedicit patriae... 4. sor.

⁵ *Vaniček Fr.*: Specialgeschichte der Militärgrenze 68.

öt hadszínhelyen vitézkedett Alba herceg nem tartja magát igazi katonának, mert nem mérte össze kardját Magyarországon a törökkel.¹

A javulás nemsokára észlelhető is már. A század közepétől fogva újra erősödik a nemzet. A folytonos harcban ismét a régi jó katona lesz a magyar, a reformáció okozta rázkódás megerősíti a vallást és erkölcsöt úgy protestáns, mint katolikus részen, és lassanként újra felébred Hunyady János, a nagy gubernátor szel-leme: keresztény vallásosság, és küzdelem a törökkel.²

A haladás lassú, de biztos. Egy ideig nem is tűnik még szembe, 1564-ben jelentheti még kormányának Velenceze követe, hogy „Magyarország holttetem”,³ de 1566-ban odavághatja már a világnak Zrinyi Miklós: Magyarországnak kegyelemből való fennállás nem kell!⁴

Végtére is kibőjtölte a magyar az idegen hódítót, sokat szenvedett, de mikor a török kitakarodott, újra itt állt a helyén és folytatta munkáját, ahol félbenmaradt. Rá is áll a német költő mondása:

„Die fremden Eroberer kommen und gehen,
Wir gehorchen, aber wir bleiben stehen“.⁵

S hogy megállhatott a magyar hazája földén a nagy viharban, azt jórészt a végbelieknek köszönheti ez időben. Hirdetik is mindenhol, hogy tőlük függ az ország megmaradása, de nemcsak ez, hanem a szomszéd tartományok biztonsága is.⁶ Eszterházy Miklós nádor is azt mondja, hogy „mindenek előtte a végházaktól függ nemcsak Magyarországnak, hanem a több ő felsége császár urunk országainak és provinciáinak is megmaradása, sőt az imperiumnak is securitása.”⁷

És ez a végbeli védekezés második nagy eredménye, teljes összhangban Magyarország eddigi szerepével, melyet a kereszténységgel együtt vett át: a lelki javak mellé súlyos kötelességeknek.

¹ Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 86—87.)

² Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. 170.

³ Wertheimer Ede: Magyarország állapota a XVI. és XVII. században. (Száz. 1875. 662.)

⁴ (Szelániki Musztafa.) Thury József: Szigetvár elfoglalása . . . (H. K. IV. 218—219.)

⁵ Századok melléklete 1879. 119.

⁶ Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története (Mill. tört. V. 439.)

⁷ Acsády Ignác: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 80.)

Ezt a kötelességet át is érzi az ország minden romlás és nyomorúság ellenére is. Őszinte fogadással ajánlja fel az 1542-iki országgyűlés végén a rendek szónoka a magyar nemzet minden erejét a hazának, a királynak és Európának: „Legyen felséged meggyőződve, — úgy mond — és győzze meg a római szent birodalom, s a kereszténység egyéb fejedelmeit, hogy magyarországi hű alattvalói, bár számos veszélyek által környezvék, bár erőik megfogytak, sőt úgyszólván végkép kimerültek: mégis őseik példájára, erős lélekkel el vannak határozva, minden körülmények között mindvégig felséged mellett maradni, és erejük fogytáig mindent megtenni, hogy maguktól, és a szomszéd népektől a vad ellenség zsarnok igáját távol tartsák.”¹ S erre az elhatározásra volt is szüksége Európának, de méginkább a közös uralkodó örökös tartományainak, amelyek elsősorban érezték volna meg az ottomán görbe kard vágását, ha nem lett volna karjukon Magyarország, „a kereszténység paizsa“, amint Balassa Bálint nevezi.² Hiszen a török nagyobb vállalatának végcélja Bécs ostroma és elfoglalása, ez azonban csak a magyar végvárak elfoglalása után vált volna lehetségessé,³ ha az ostromló nem akart serege mögött egy ellenséges országot hagyni. Olyik magyar végvár (Kőszeg, Szigetvár) nem egyszer megmentője lesz Bécsnek azáltal, hogy feltartóztatja a szultán seregét addig, míg vagy felkészül a szomszéd ország, vagy elmulik a támadásra kedvező idő. Mikor a végvárak övét át- meg átszaggatta a török, mikor legjobb váraink elvesztek, komolyan aggódní kezdenek a német urak. 1577-ben őszintén bevallja a haditanács: „Ha a mostani török szultán megszegné a békét, ... őt ez esetben se Kanizsa, se Eger nem volna képes feltartóztatni, ha teljesen ki volnának is építve, egyenesen ide venné útját, a főváros, és az ország szíve (Bécs) felé; Győr várát bizonyos számú néppel könnyen körülzárolhatná és maga mögött hagyhatná, mert népben úgy sincs nála hiány.”⁴

Amíg azonban ide jutott a dolog, sokat szenvedett Magyarország. Ugyancsak ekkormondja a haditanács hazánkfiairól: „... eddig legtöbb kárt ők szenvedtek, és a legtöbb veszély őket érte a halálos ellenségtől, elvesztvén emellett országuk és népük legnagyobb részét;

¹ *Fraknoi*: M. o. gy. eml. II. 457—458.

² *Balassa Bálint*: *Valadicit patriae* ... 1—2. sor.

³ *R. Horváth Jenő*: *Magyar hadi krónika*. II. 56.

⁴ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 662.)

az ellenség most is naponta megsemmisíti, elpusztítja, agyonveri őket, és oda jutottak, hogy már csak kis maradék van belőlök, és, habár őket e részről oltalmazni akarták, mégis ők szenvedték a legtöbb veszteséget.”¹

És mégis, nemzetünk ekkor állott világtörténeti hivatása magaslatán. Paizsnak lenni hálátlan szerep gyakorlatilag, erkölcsileg azonban felemelő. „Százhatvan évnél tovább volt az a hosszú kőgát, mely az Adriai tengertől félkörben húzódott a Kárpátok alján föl északra, s azután le egész Erdélyig, végső határvonala a nyugati polgárosodásnak. Azontúl kezdődött a Kelet, honnan a mohamedánság a faji, nemzeti és vallásos gyűlölet olthatatlan fanatizmusától hevítve, minduntalan megújította támadásait. A magyar végvárvonálnak jutott nehéz, de dicsőséges feladat, hogy e rohamtámadásokat felfogja, és nem csupán hazánk megmaradott részeit, de méginkább Ausztriát s az egész nyugati Európát a végpusztulástól megmentse . . . Csakugyan Európa védőbástyája, a kereszténység és az izlam közötti válaszfal volt ez a végvár-vonal, melynek megőrzését a gondviselés a magyarságra ruházta át”, írja Acsády.² Amint tehát Magyarországnak egyes végvárai voltak, úgy volt egész hazánk nyugati Európa egyetlen nagy végvára, melyen akkor az egész kereszténység szeme függött.

Tulajdonképen nem mutatta ki a művelt világ háláját annyira, mint amennyire nemzetünk megérdemelte volna, de nem mondhatjuk, hogy teljesen megtagadta volna az elismerést Magyarország küzdő fiaitól. A haditanács ugyan, amely többé-kevésbé mégis csak kifejezője a német szomszéd közhangulatának, a megengedettnél kissé több gyakorlatiasságot tanúsít e tárgyban. Szerinte „szükséges és magábanvéve méltányos igyekezni a magyarokat jóindulatban megtartani,” de mindezt csak avval a bevallott céllal ajánlja az uralkodónak, „hogy kedvet kapjanak a németeknél és a német felsőbb-ség alatt maradni, hogy őket mint védőfalakat használhassa és védelmüket élvezhesse, és általuk az ellenséget feltartóztathassa a németseg, . . . mert ha Magyarországot elveszítjük, megszabadításunk és védelmünk német parasztjainkra háramlana, s akkor szabadú-

¹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 654.)

² *Acsády Ignác*: *Végváraink és költségeik*. (H. K. I. 70-71.)

lásunk sokkal bajosabb lesz.¹ Ez, mondom, kissé nagyon is anyagiás értékelés, aminél sokkal jobban kifejezi az egész kereszténység háláját Ferdinánd király, aki egy öreg végbeli vitézének, a derék és hűségese Thelekessy Imrének címerébe más ábrák mellett egy fél sast is adományoz: „mert — úgymond — a kétfejű sas a római szent birodalom cimere, téged annak felére méltónak ítéltünk, mert tetteid által nemcsak nekünk, vagy magyar királyságunknak, hanem az egész kereszténységnek hasznára voltál.”² E szavak nemcsak Thelekessyre, de a magyar végbeli haderő igen sok tagjára vonatkozhattak volna.

Hazánk XVI. századi, küzdelmekben gazdag története, amint látjuk, nagyon belekapcsolódik a világtörténetbe, talán jobban, mint azelőtt, vagy azóta bármely más korszakunk. Így aztán azt várná az ember, hogy ez időszak egyik legfontosabb tényezője, a végbeli hadsereg szervezete jól meg van világítva, és van a végbeli életről legalább egy jó képet nyújtó, megelevenítő korrajzunk. De nem így áll a dolog: e korszakról önálló, jó munka egyáltalán nincsen, és kisebbfajta tudományos cikk is kevés.

Orthmayr (Orthvay) Tivadar írt e tárgyról egy kisebb művet.³ E munka, melyet forrásul használok is, értékes a maga nemében, de nem oldja meg a kérdést, mert nem is akarja megoldani. Nem korrajz, nem történet, hanem nagyrészt közjogi fejtegetés, aktuális célból megírva, mikor a határőrvidék visszacsatolásának kérdése volt szőnyegen. A másik, igazán méltó munka Vaničeké.⁴ Négy kötetes, levéltári anyagon alapuló művében plasztikus képét festi meg a végbeli életnek, de csak Horvát-Szlavonországban. Nem elfogult velünk szemben, de mégis osztrák szellemű, amugy pedig ép ezt a legérdekesebb korszakot igen röviden intézi el. Ujabbkori magyar történetíróink is foglalkoztak e kérdéssel. Az Akadémia hadtörténelmi folyóiratának megindulásakor, mindjárt az első számban két értékes cikk adja meg a végbeli élet rövid tükrét: Acsády

¹ *Haditanács jegyzőkönyve.* (H. K. VII. 654—655.)

² *Thelekessy Imre* kassai kapitány címeres levele. (H. K. II. 174.)

✓³ *Orthmayr Tivadar*: A horvát-szlavon-magyar határőrvidék kifejlődésének logikája . . . stb. Temesvár 1871.

✓⁴ *Vaniček Fr.*: Specialgeschichte der Militärgrenze.

Ignácé és Szendrei Jánosé.¹ Történelmi folyóirataink hasábjain e kettőn kívül több cikk is szól a végvárakról és az akkori magyar katonai életéről (Takáts Sándor), ezenkívül történelmi monografiákban, áttekintő hadtörténeti munkákban, kiadott oklevélgyűjteményekben, valamint a Nemzeti Múzeum és Országos Levéltár aktái közt is van anyag bőven, de önálló munka nincsen.

E hiányt érzik a magyar hadtörténet barátai. A „Hadtörténelmi Közlemények“ VII. évfolyamának 390-ik lapján olvasható a következő buzdítás: „Nem cselekednék érdemetlen munkát az, aki a végvári életéről a XVI., XVII. században, egy minden részletre kiterjedő, meglevevítő korrajzot nyújtana.“ Szerény munkám megírásához ez adta meg az elhatározást.

Munkám tárgya a XVI. század második felének végbeli élete. Be akarom mutatni a végvárak vonalának lassú kifejlődését, fölépültét, külső képét és belső szervezetét. A katonaságot, amely a várakban él, szükségleteit, és a forrásokat, melyek az egész fenntartásának költségeit szolgáltatják. Ezután a végbeliek helyzetét általában, viszonyát egymásközt, a legfőbb hadúrhoz, Magyarország polgári lakosságához, a török ellenséghez és Európához, végre képet akarok adni erkölcsi és műveltségi viszonyaikról és befejezésül ismertetni azt az ítéletet, melyet az egykorúak közhangulata és az utókor mondott ki felettük. Kiterjed munkám a tulajdonképeni magyar anyarszág királyi része és Horvát-Szlavonország végvidékeinek tárgyalására, Erdélyt azonban, bár kis időre az is a Habsburgok jogara alá tartozott, nem ismertetem. Voltak ugyan ott is határvárak, de igazi végbeli élet ezekben nem folyt soha. Összefüggő láncolatot nem nagyon alkottak, a törökkel pedig fegyverbarátságban élvén, náluk hiányzott az impulzus a végbeli védekezés rendszeressé tételére.

Viszont lehetőleg mellőzöm ama adatokat is, amelyek a királyi végbeliek és Erdély, vagy az erdélyiek által támogatott pártosok közti csatározásokról maradtak fenn. A különösen jellemző példákat nem hagyhatom el, de ez nem is sok, hisz saját vére ellen úgysem

✓¹ Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. (H. K. I. 64.)

✓ Szendrei János: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században (H. K. I. 86.)

küzdött teljes elszántsággal a végbeli vitéz, ellaposodó csetepaték folynak itt többnyire, akárcsak a condottierik „harcai“. Az igazi végbeli szolgálat nem a pártosok és nem Erdély, hanem a török ellen van, a végbeliek kegyként kérik a királytól hogy ne a magyar, hanem a török ellen parancsolják őket, „mert — amint szerdahelyi Derzsffy István, kassai kapitány írja Ferdinánd királynak —, szánnya az Úr Isten ez két esztendőbe (1556—1557) keresztyének között lett vérontást, és földpusztulást.“¹

Dolgozatom anyagát tehát a Fiumétól Szatmárig huzódó végvár-vonal szervezete és élete adja. Főszűlyt természetesen a királyi végvárakra fektettem, a magánvárakra kevésbbé, hisz ilyen aránylag kevesebb is van, szervezetük pedig nem éppen fejlett, és különben is bele tartoznak a királyi végvárövbe. Amennyiben eltérő egyéni sajátságokra bukkantam a magánváraknál, felemlitem, valamint felvettem dolgozatomba a tulajdonképeni végbelieken kívül a nemesi felkelők, a megyei, portális, és császári és királyi mezei hadak dolgait is, természetesen csak annyiban, amennyiben főtárgyamat, a végbeli szervezetet szolgálják, segítik, végre a török viszonyait is, de nem önmagáért, csak mint a végbeli élet háttérét.

¹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 660.)

A VÉGVÁRRENDSZER ÁLTALÁBAN.

(A) A külső támadások elleni védekezés ösztöne. — Megerősített helyek. — Határvárak. — A végbeli védekezés multja Magyarországon. — Igazi végbeli élet 1541 óta van. — Rövid története a XVII. század végéig. — Fénykora a XVI. sz. II. fele, erről szól munkám. — A várak szükségét érzik, láncukat összefüggővé akarják tenni: régi várak kijavítása, egyéb célú épületek átalakítása végvárrá, újak építése, várak visszafoglalása, a rendszerbe bele nem illők lerombolása. — A rendszer megalakul. — Várainak különböző értéke. — A költségeket elsősorban a király viseli. — Segíti a magánbirtokosokat is. — Városoknak adott várfenntartási segély. — Magánbirtokos köteles várát rendbentartani. — Mégis könnyebben hódolnak be, azért a király igyekszik a maga kezébe venni a fontosabbakat. — Kárpótlás. — Várátadás formaságai. — Lassanként a legtöbb vár királyi lesz, néha azonban királyi vár kerül magános kezébe. — Zavaros birtoklási viszonyok. — Az ország minden rendje áldoz a végbeli védekezésre. — Az egyházi, főúri és köznemesi rend áldozatai és szolgálatai. — A vármegye segítsége — A polgári osztály és a jobbágyság áldozatai. — A nemzet egyetemének intézkedései az országgyűlésen. — Részgyűlések. — A végbeli szervezet rendezésének hatása. — A török folyton mozgolódik. — Behódolás. — Ezt teszi elkerülhetővé a végbeliek védelme és segélynyújtása. — A végvár védelmi köre nagy. — Végvárak jó hatása a mezei hadműveletekre. — Hasznuk a pártosok és lázadók ellen.

B) A végbeli rendszer központi vezénylete: a király, nádor, bán, fővezér-főherceg. — Katonai határőrvidék, határgrófság, lovagrend betelepítésének terve. — A központi vezénylet és adminisztráció egyéb szervei: haditanács, rendkívüli hadi tanácskozás és kamara. — A fővezérlet és a végbeliek közti átmenet: a főkapitány. —

C) A végvárvonal feloszlása kerületekre. — A királyi Magyarország végvárainak teljes névsora és térképe 1541—1593 között. —)

Virchow, a nagy emberismerő mondja, hogy az emberi nemmel egykorú a külső támadások elleni védekezés ösztöne.¹ A megerősített helyek szeretete valóban visszamegy abba az időbe, mikor még az emberiség úgyszólván gyermekkorát élte. Ma, a civilizált világban erőszakos, testi támadás nem nagyon éri az egyes embert, országok harca pedig sokkal nagyobb eszközökkel foly, minthogy abban egy-egy várnak nagy szerep jutna. A francia-német, és orosz-japán háború tanúsága, hogy a várak kora lejárt.

Régeinte azonban nem így állt a dolog: a várszerű épület megbeesülhetetlen értékű volt tulajdonosára.

Találunk erősített helyeket már a történelem előtti időben is. Az őskor embere, amint elhagyja a kezdet kezdetét, mindjárt gondoskodik ilyenekről. A legkezdotelegesebb forma a cölöpépítmény, és ilyenben laktak később Herodotos szerini a paeoniaiak is. A mai várak csírái azonban nem ezek, hanem Bárczay szerint a pelasgok útját jelző fellegvárak.²

Az ilyen várak arra valók, hogy bennök egy-egy család, nemzetiség vagy törzs, sőt kisebb nép is biztonságban élhessen. A görög város államnak meg is felelt az ilyen védekezés, de a nagy területű újabbaknak már nem. A hosszú határvonalat már nem lehet teljesen körülepíteni. Megpróbálták ugyan ezt is olyik helyen, pl. Chinában a nagy fallal, és a római birodalomban a lánccsal, ezt azonban nem mindenkinek nép engedhetto meg magának, munkaerő vagy kedv híján. Később meg a hadviselési eszközök lettek fejlettebbek, ekkor pedig egyszerű sánc úgysem ért volna sokat, így tehát lemondtak erről és megelégedtek egyes várak építésével a stratégiailag fontos pontokon.³ Ilyen hely volt az ország belsejében is, főleg azonban a határon: azt kellett elzárni külső betörés ellen. Így igen hamar különösen fontosakká lettek a *határvárak*, melyek nem egy ember de az összesség érdekét szolgálták, s így bővültek épületeikben és őrségükben is.⁴

A *végbeli védekezésre Magyarországon* már az Árpádok korában vannak példák. Ismerjük Szent István „jámbor besenyő határ-

¹ *Orthmayr Tivadar*: A horv.-slav.-magy. határőrvid. . stb. 11.

² *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejlődésének tört. I. 113.

³ U. o. II. 214.

⁴ *Könyöki-Nagy*: A középkori várak . . . stb. 207.

őreit“ a délvidéken és a nyugati határszélen, és Szent László II. törvényének 15-ik cikkében szó van „comites confiniorum“, és „custodes confiniorum, vulgo Ewri“-ról. Ez az örökösés azonban nem nagyon támaszkodott várakra. A Pauler Gyula által tervezett Szent István korabeli Magyarország térképe mutat ugyan néhány bizonyítható határszéli erősséget, a magyar pusztai katonanépnek azonban inkább a mezei védekezés volt természetesebb, II. Endre ezért nyugatiakat telepít be az országba, e célra: földeket ad a német lovagrendnek, hogy várakat építsenek a végeken.¹

Horvátország határát az Árpád hercegek maguk védték.²

Igy aztán akad az országban néhány földvár, faerőd, sőt kővár is, különösen egy pár város és kolostor körül, de nem sok. A tatárjárás mutatja csak meg, hogy milyen jó szolgálatot tehetnek az országnak a kővárak és ettől kezdve egyre-másra épülnek ilyenek az ország belsejében és szélén.³ A végbeli védekezés is rendszeresebb lesz lassanként, Nagy Lajos felállítja egy időre a zenggi kapitányságot,⁴ Mátyás Likka és Korbávia körül szláv végőröket telepít le,⁵ II. Ulászló a török területről menekülőknak elengedi a tizedet, hogy a határt védjék,⁶ II. Lajos pedig néhány horvát-dalmát-országi várat védelemre sógorának, Ferdinándnak ad át.⁷

Itt már korunkban vagyunk. A mohácsi csatával az ország a győző ölébe hullott, ellentállásra többé kilátás nem volt, egészen nyugodtan beleülhetet volna Szulejmán az ország birtokába. Ereje volt hozzá bőven, megvédhette volna félvilág ellen, és mégsem tette. Úgy látszik nem becsülte sokra az országot, nem kellett neki. Budáról visszavonul a szultán, és nem tart meg Szent István koronájának területéből többet, mint a déli végvárakat, amelyeket még Mohács előtt a 20-as években bevett.⁸ Magára hagyja a két királyt, bár általában Jánost segíti. 1541-gyel azonban megváltozik a szultán szándéka. Látja, hogy,

¹ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejlődésének tört. II. 534.

² U. o.

³ *Szendrei János*: Váraink rendszere ... stb. (H. K. I. 87—88.)

⁴ *Vaniček Fr*: Specialgeschichte der Militärgrenze. I. 21—22.

⁵ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejlődésének tört. II 534-és *Vaniček*: u. o.

⁶ *Bárczay*: u. o.

⁷ *Bárczay*: u. o. *Vaniček*: u. o.

⁸ *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika II. 35.

ha ő magának nem biztosítja az országot, akkor az agyúlőtt „bécsi király“ tulajdonába fog átmenni, tehát csellel szerzi meg azt, amit 1526-ban eldobbott: beülteti pasáját a budai várba. Perfidia ez a holt János király ellen, de kötelessége önmaga és népe iránt: nem szabad neki ezrek vérét adni később azért, amit most ingyen szerezhet meg.¹

Evvel aztán közvetlen közelünkbe jut a török, és szándéka nem is békés. Az első lépésből levonja a konzekvenciát: ha foglalt biztosítania is kell az elfoglalt területet — újabb foglalással.

Megkezdődik 1543-mal a „hódoltatás“ széles földön. Sorra buknak a kisebb-nagyobb magyar várak: Attina, Belostina, Rahócz, Valpó, Szekszárd, Siklós, Pécs, Pécsvárad, Szászvár, Ozora, Simon-tornya, Palota, Esztergom, Tata és Székesfehérvár, mindez egyetlen évben!²

A magyarsága tehát, látjuk, 1541-gyel kezdődik meg az igazi itéletidő.

Hatás ellenhatást szül: Buda elestétől kezdve számíthatjuk a magyar nemzet erőteljesebb védekezését is.³ A „török“ pártállású magyarok száma rohamosan fogy, a magyarság belátja, hogy az ozmán ellen védekeznie kell. *Evvel kezdődik az igazi végbeli élet*, és ezért kezdem tárgyalásaimat én is 1541-gyel, bár Horvátországban már előbb vannak nyomai.

A török elfoglalta már régebben első védelmi vonalunkat, most betelepszik, tehát sietni kell a második védelmi vonal szervezésével. Így lesz azokból a várakból, melyek eddig az ország kellős közepén voltak, egyszerre határvár. Ezek a belföldi várak eddig másodrendű fontosságúak voltak. Belföldi várak csak ott fontosak igazán, ahol elnyomott, meghódított idegen fajt kell fékentartani.⁴ Nálunk nem voltak ugyan angol-szász jobbágyságok a normannok alatt, de azért 1514 óta nem volt éppen értéktelen az úri rend számára egy-egy vár. Védte azonkívül a vár az úrakat egymás ellen is, de olyan nagyon fontos eddig mégsem volt. Most Magyar-

¹ Komáromy András: Thelekessy Imre (H. K. II. 216.)

² R. Horváth: M. hadi krón. II. 38—43.

³ Orthmayr: i. m. 50.

⁴ Bárczay: i. m. I. 113.

ország egyetlen reménye a *végvár-rendszer* tehát sietve rendszeressé szervezik a szétszórt várakat.

Hogy mért épen ilyen módon kellett védekezni a török ellen annak meg van a természetes magyarázata. A török támadás nem jött időszakonként, amikor egy nagy támadó sereg elé egyetlen védő sereggel oda lehet állani, hanem a török benn volt szétosztva, állandó táborhelyeken az országban. Így tehát a török várrendszer ellenében, ami az elfoglalt magyar erősségekből lassanként kezdett kialakulni, hasonló állandó készenállást lehetővé tevő táborhelyekre volt szükség,¹ mert azt kitalálni, hogy a túlhatalmas, és Szulejmán alatt önbizalma totófokán álló, fanatikus ellenség nyugton maradni nem fog, ahhoz nem is kellett valami nagy éleslátás.

A XVI. századi magyar védekezés tehát a *végvárakban helyhez kötötté lett*,² és pedig azóta, amióta a török nemcsak ország-útjául használja hazánkat, hanem otthonának tekinti és eszerint rendezi is be. Végvár lesz tehát 1541 óta mindaz az erőd, és kerített város, amely közel áll a török hódított terület határához, vagy pedig amelynek körébe a török becsapkodhat. (Ezért pl. a már 1543-ban elesett várakat végváraknak tartom.) A török terület nagyobbodásával aztán lassanként majdnem az egész ország végvidékké lett, hisz olyan keskeny szegély maradt meg királyi területnek!

Térképre nézve talán kissé különös is, hogy az ország északi részének legszélén levő néhány város és erősség mint végvár szerepel, (Pl. Eperjes, Sáros, Szeben, Bártfa, Lőcse; pedig az egykorúak mint ilyeneket említik) tényleg azonban egyáltalán nem, mikor a török portyázók megjelenése még Kassa kapui előtt sem volt épen ritkaság.

Félkörben húzódó hosszú vonalon folyik a védekezés, most már sokkal több áldozattal, mint a múltban. Keserűen mondja Tinódi: Régente egy kapuja volt az országnak (Belgrád) és arra sem vigyáztak, most aztán százfelől is nyitva áll.³

Ígazán a legnagyobb szükség volt arra a rendre, amely élethivatásának e kapuk megőrzését és zárvatartását tekintette. A vég-

¹ Orthmayr: i. m. 58—59.

² Salamon Ferenc: M. o. a török hódítás korában. 145.

³ Tinódi Sebestyén: Varkucs Tamás idejébe . . . 38—41 sor.

beli rendnek természetes eredete és fejlődése van: mikor legjobban kell, akkor virúl a legjobban, s megszűnik, amint fölöslegessé válik. *Fénykora* a magyarság legnagyobb szükségének és szorongatásának ideje: *a XVI. század második fele*. Isten után a végbeliek karja vigyáz a királyi Magyarország népére leginkább.

Persze lassan megy, amíg a végbeliek védelme igazán értékessé is válik a törökkel szemben. A XVI. század egész folyamata alatt rosszul áll a magyar ügy. A török három világrész harcias elemeit ontja egy szétszakított ország mároknói katonaságára, akkor, amikor sajátmaga úgyszólván hatalma tetőpontján áll. Mégis, az első rémítő vihar után, amikor szinte pánikszerű zürzavarban adják fel az ország exponált véghelyeit, lassanként magához tér a magyar. Több kisebb eredményen kívül egy-két nagyobb ostrom visszaverése az, ami nagy erkölcsi hatással van törökre és magyarra egyaránt. Eger és Szigetvár (1552. és 1556.) példája megmutatja, hogy nem kell annak okvetlen sikerülnie, amihez a török kezd.¹ (Máshol is szép, lelkesítő példákkal találkozunk, de az eredmény rossz lévén, e hatás sem elsőrendű.)

Ezek azonban egyelőre csak elszórt kivételek, egyideig még fönmarad a török túlhatalma. A XVI. sz. végefelé már jobban ingadozik a mérleg, egyszer a török van túlsúlyban, máskor meg a magyar. Most már többször is előfordúl, hogy a török megfut, vagy várat ad fel. Itt marad azért még sokáig, sőt lassan terjeszkedik is, de a perzsa háború nagy pusztulása, és a XV-éves háború, mint folytatás, erejét rohamosan gyengítik. Hogy nem verték előbb ki, annak nem ereje az oka, hanem sok más. A nemzet olykor nagyobb ellenségének tartja a Habsburg dinasztia önkényét, mint a törököt, és egyenesen török segítséggel küzd ellene. A másik ok az, hogy a vallási küzdelem előbb soha sem tapasztalt élességével eltereli a figyelmet a törökről.² Így aztán elhagyják a jobb elemek a végeket, a szegényebbek pedig, fizetésüket még az eddiginél is rendetlenebbül kapván, nagyrészt rablásra adják fejüket.³ Ez az az idő, amikor a végbelit inkább rablónak tekintik, mint katonának, és ez vezetett nem egy

¹ *R. Horváth*: M. hadi krón. II. 74.

² *Salamon Ferenc*: i. m. 173., *R. Horváth*: M. hadi krón. II. 92.

³ *Salamon Ferenc*: i. m. 173.

írók igazságtalan általánosításra. A végbeli katonaság így züllik lépésről lépésre, amihez a körülményeken kívül némileg hozzájárul a fölülről jövő tervszerű tönkretétel is. Ez 1527 óta folyik, ha hihetünk Takáts Sándornak. A Habsburgok szerinte elejétől fogva azt munkálják, hogy a magyar katonaság tönkremenjen. Elemeinek használhatóságát felismerik, és meg akarják menteni maguknak, de előbb anyagilag alá akarják ásni, megsemmisíteni, hogy aztán úgy formálják, ahogy nekik tetszik. Ez később meg is történt.¹ Szükségesnek tartottam érinteni ezt a gondolatot, bár magam nem osztom egészen. Egy kicsit valószínűtlen is, hogy ennyire mertek volna menni a Habsburgok olyan irányban, ahol a legkisebb túlzás ellenkező eredménnyel jár, mint amit akartak. A magyar végbeli haderő tönkretételével maguk is igen rosszúl járhattak volna, de viszont a történet bizonyos tekintetben igazat ad Takátsnak. E nélkül az eljárás nélkül nem lett volna annyi a „bújdosó katona“, kész anyaga a nemzeti fölkeléseknek. Ilyenné lett a végbeliek nagyrésze is, mikor eljött a nagy felszabadító háború, és a török kiveretése a végvárak övét szükségtelemmé tette.² Semmibe foszlott az a szervezet, ami Magyarországnak másfé évszázadon át utolsó menedéke volt...

Igy alakul rövid áttekintésben a végvárak története. *Visszajuk most ezen jelentős szervezetet részleteiben*, akkor, amikor legszükségesebb, legnagyobb fontosságú, s anyagi és erkölcsi erejének teljében áll: *az ország három részre oszlása és a 15 éves háború ideje, 1541 és 1593 között.*

A végvárak *szükségességét* nagyon átérzik nemcsak a központi kormány, de az egyes magyar vidékek is, és nem egyszer egyenesen felkérlik a királyt, hogy javíttassa ki az erősségeket és helyezzen beléjük tekintélyes katonaságot. Az országgyűlésen majdnem állandó ez a kérelem,³ de kisebb területek is minduntalan megújítják, pl. 1575-ben a veszélyeztetett 7 bányaváros követséget küld a Regensburgban időző királyhoz, és kéri, hogy a környék 6 végvárát hozassa rendbe s lássa el jobban katonasággal és

¹ Takáts Sándor: A m. gyalogság megalakulása. 78—79.

² Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. 269.

³ 1543: 7, 1546: 42, 1550: 9, 1555: 11, 1563: 16 és 17 tc. stb.

municióval.¹ Az elv az volt, hogy általában béke idején kellett a végvárak erősítését végezni,² amikor a veszély nem sürget és mindent alaposan el lehet végezni.

Mindenféle módon *töreksenek a szétszórta várakból összefüggő láncolatot alakítani*, és hamar mutatkozik is ennek a hatása. Leghamarabb, és igen szépen fejlődött a horvát-szlavón végvidék, ezután pedig az északmagyarországi.³ Ez különösen a horvát-szlavón végeknél érthető is, hisz ott igen korán még II. Lajos korában elkezdik az organizációt,⁴ 1578 után pedig, mikor e két végvidéket Rudoltól az erélyes Károly főhg. vette át, sorra honosítja meg a leghasznosabb újításokat.

A XVI. század erősítési tudományában az az elv, hogy minden talpalatnyi helyet biztosítani kell egy kisebb-nagyobb erősséggel. Ez meg is felelt az akkori viszonyoknak: a hadműveletek nehézkesen folytak, a biztosítandó úthálózat pedig nem volt valami nagyon fejlett.⁵ Ma már nem lehetne mindent biztosítani. Természetesen a *stratégiaiilag fontos pontokra különösen nagy gondot fordítottak*, a nem elsőrendűeket pedig kevésbé erősítették. A haditanács szerint Sziszek fontos hely. Előste a környéket nagy veszélybe juttatná, ezért ajánlatos jól felszerelni. (1577.)⁶ A Zsitva folyón pedig Újvár és Bars közt van egy híd, melyen a töröknek át kell kelni, ha Nyitra vagy a határ felé portyázni akar. Már régen tervezik, mondja 1577-ben a haditanács, hogy ide valami kisebb erősséget kell építeni.⁷ Viszont Komárom nem épen főfontosságú hely, ha Újvár kiépül és Győr is megmarad,⁸ tehát nem kell túlságosan sok áldozatot hozni érte, valamint nem kell Komjáthi erősítésére sem sokat költeni, mivel közelében van az erősebb Újvár.⁹

¹ *Szűtnyi József*; A bányavidék veszedelme 1575-ben. (Száz. 1893. 141.)

² *Haditanács* jegyzőkönyve (H. K. VII. 650.), 1550:9 tc. 1. §.

³ Az északmagyarországi végeken megvan sok olyan intézmény, amit máshol még csak meg kellene honosítani. Ilyen példákat sorol fel a Haditanács jegyzőkönyve: (H. K. VII. 661. —) valamint Haditan. az építkezésről u. o. 664.

⁴ *Acsádi Ignác*: M. o. három részre oszlásának tört. (Mill. tört. V. 257.)

⁵ *Balás György*: Újvár várépítészeti rendszere ... (H. K. I. 202.)

⁶ *Tűzérési és hadiszerállomány* M. o.-on 1577-ben. (H. K. VII. 713.)

⁷ *Haditanács, az építkezésről*. (H. K. VII. 673.)

⁸ u. o. 675.

⁹ *Haditanács, az építkezésről*. (H. K. VII. 672.)

Egy-egy vár stratégiai fontossága azonban nem volt örök időkre megállapítva, és nagyon hamar változhatott jelentéktelen helyből nagyfontosságúvá, rendesen akkor, ha az előtte álló pozíciót a török elfoglalta. Ilyenkor sietve erősítik, és nagyobb őrszéggel látják el. Így járt Esztergom elestekor, 1543-ban Surány, amely, mivel Ujvár még nem állott, az első volt Esztergom mögött.¹ Sokáig azonban nem tartott Surány fénykora: sietve építik a nyitva álló út védelmére Érsekujvárt.² Ugyancsak megnő Léva fontossága 1552-ben, Drégely, Gyarmat, Szécsény, Hollókő és Buják elfoglalása után.³ Fontossá lesz Szigetvár elestével Kanizsa (1566.),⁴ Kékkő és Divény meghódolásakor pedig Bozók. (1574.)⁵

Végre hogy egyebet ne említsek, 1578 vagy 79-ben Károlyvárost is azért építik fel, mert Jajeza, Klis, Bibács, Zrinj, Verbász, Udine és Krupa a török kézre került, aki ez által úrrá lett a Kulpáig és Koranáig.⁶

A végváarak övének rendszeressé tétele megindulván, természetesen elsősorban a már meglevő várakat használják fel, ha kell, *javítgatással, tatarozással*. Schwendy Lázár tábornok tanácsolja a királynak: „Meg kell ezen erődítményeket az egész határszáron szemlélni, és a szükséges munkálatokat felbecsülni . . .”⁷ 1552-ben már szakértő-bizottság vizsgálja meg, hogy érdemes-e egyes várakat kijavítani, vagy nem?⁸

1577-ben Pápa renoválásáról van szó. A haditanács főerősséggé kívánja átépíteni, de hát pénz alig van, egyelőre tehát elég lesz a kerítést kijavítani, mögéje földet hányni, az árkot pedig mélyíteni.⁹

Ha az erősség helye nem volt megfelelő, áthelyezték. A haditanács 1577-iki tervezete szerint Kis-Komáromot a mellette levő szigetre kell áthelyezni,¹⁰ az 1588: 25. tc. pedig Bajes várának

¹ *Matunák Mihály*: Érsek-Ujvár alapítási éve. (Száz. 1896. 339.)

² *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 257.)
Balás György: Ujvár várépítészeti rendszere . . . (H. K. I. 207—208.)

³ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 232.)

⁴ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik. (H. K. I. 252.)

⁵ *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII. 671.)

⁶ *Margalits Ede*: Horvát történelmi repertorium. II. 623.

⁷ *Schwendy Lázár tanácsa* (H. K. VII. 530.)

⁸ *Acsády Ignác*: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 40.)

⁹ *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII. 677.)

¹⁰ U. o. 678.

máshova helyezését rendeli el. De nemcsak tervezgetésre van adunk, hanem tényleges várát helyezésre is: 1579—80-ban áthelyezik Érsekújvárt, amelynek régi vára a Nyitra balpartján feküdvén, fedezetlen volt az esztergomi, ill. párkányi török felől. Ehelyett a gyengébb vár helyett a Nyitra jobb partján építenek egy erősebbet, a régit pedig lehordják.¹

Javításra, átalakításra egyáltalán nagy szükség van a XVI. században, hisz az ellenség közeledésének iránya megváltozott. Eddig, amint Villányi Szaniszló fejtegeti, az ellenség a nyugat felől közeledő német volt, az ellen kellett védekezni, az erődök tehát a város nyugati oldalát védik különösen. Most megváltozik az irány, délkelet felől jön a török, az erősségek tehát átköltöznek a város déli és keleti felére. Ez Villányi szerint különösen jól figyelhető meg Győrnél.²

Ahol azonban nem akadt kész erősség, melyet be lehetett volna vonni a védő vonalba, másféle célú épületeknek átalakításával pótolták. E tekintetben egyáltalán nem voltak válogatósak, felhasználtak mindent, ami szilárdabb építési módjánál fogva ellentállóbb épületnek látszott. Az amúgy is fallal kerített városokon kívül különösen az egyházi rend épületei voltak ilyenek, ezért ezeket nagyon szeretik kisebb erődöknek berendezni. Végvárrá alakítják például a ferencrendiek keszthelyi kolostorát,³ valamint a sági erősség is csak megerősített klostrom.⁴ Szerették a szentegyházakat palánkok bázisának használni,⁵ sőt palánk nélkül is használták, mint pl. a bakabányait, hol az 53 főnyi gyalogságból álló egész őrség tanyázott.⁶ Raktárnak is fölötté alkalmasak voltak egyes papi épületek. 1551-ben meghagyja Ferdinánd király a pozsonyi kamarának, hogy jelentse, mennyi élelmiszert lehetne beraktározni a pozsonyi kolostorokban, mert neki magyarországi hadai számára sokat kell készen tartania.⁷ Az egyházi rendeltetésű épületeket azonban nem egykönnyen kapta meg katonai célra a király. 1583-ban szeretne volna ugyancsak

¹ *Matunák Mihály*: Érsekújvár második alapítása. (H. K. X. 103—104.)

² *Száz*. 1882. 674.

³ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 257.)

⁴ U. o., *Szendrei János*: Váraink rendszere ... (H. K. I. 102.), *Acsády Ignác*: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 40.)

⁵ *Szalay Ágoston*; 400 magyar levél. 391.

⁶ *Végváarak őrsége* 1556-ban. (H. K. VIII. 262.)

⁷ *Orsz. lt.*; Ben. resol. III. 151—152.

élelmiszer-raktárrá alakítani a varasdi ferencesek leégett zárdáját, a rendek azonban kijelentették, hogy azt a régi magyar királyok Isten tiszteletére emelték, és ők nem érzik magukat feljogosítva világi célra átengedni.¹ Az ország katonai ügyeiben nagyon befolyásos haditanács azonban mégsem szünt meg ajánlani, hogy nyílt helyen, megrohanás ellen legalább a templomot, vagy tanácsházat fallal vegyék körül,² és a legtöbb helyen követte is az intelmet a a nép, a maga érdekében.

Az ilyen átalakított erősségeken kívül ha lehetett, *újakat is építettek*. Ezek természetesen becsesebbek voltak, hisz direkt e célra épülvén, jobban szem előtt lehetett tartani a katonai célt, de hát a szegény ország nem sokat építhetett. Mégis, a szükség kényszere nagy lévén, felépül a már említett Érsek-Újvár, hogy Esztergom eleste után védője legyen a Pozsony—Bécs felé vezető útnak és a becses Kis-Alföldnek.³ Ujjonnan épül Károlyváros is, 1578 vagy 1579-ben,⁴ valamint hogy mindig felhasználják az alkalmat kisebb váracsok építésére, az egész török bennlakás ideje alatt. Ilyen kisebb „gőrékat“ terveznek 1593-ban is a Kulpa partján.⁵

A végvárak számát emelték a töröktől *visszafooglalt* erősségek is, melyeket nyomban helyreállítottak, felszereltek és megszállottak, ha olyan állapotban voltak, hogy védhetőeknek tarthatták őket, vagy ha nem voltak közvetlenül az ellenség torkában. Ha nem tartották hasznosaknak, inkább lerombolták tövig, pl. 1562-ben Hegyesdet.⁶ Visszavétele után újra végvárrá lett Lippa 1551-ben,⁷ és Veszprém 1556-ban.⁸

A váröv rendszeressé tétele azonban nemcsak abban állott, hogy lehetőleg újakat emeltek, régieket kijavítottak, más épületből átalakítottak, vagy visszaszereztek. Gondoskodni kellett viszont arról

¹ *Fraknoi Vilmos*: M. o. gy. eml. VII. 390.

² *Haditanács, az építkezésről*. (H. K. VII. 671.)

³ *Matunák Mihály*: Érsekújvár második alapítása. (H. K. X. 102—103.), *Balás György*: Újvár várépítészeti rendszere . . . (H. K. I. 207—208.), *Acsády Ignác*: M. o. 3. r. oszl. tört. (Mill. tört. 257.)

⁴ *Margalits Ede*: Horv. tört. rep. II. 623.

⁵ *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 619.)

⁶ *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. bizottságának oklevélmásolatai. II. 155.

⁷ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 210.)

⁸ *Selmecz levele Kőrmöczhöz*: (H. K. X. 271.)

is, hogy azokat a várakat, melyek *a rendszerbe bele nem illettek, a lánc összefüggését zavarták, vagy esetleg veszedelmesek is voltak, lerombolják.*

A nem fontos, vagy nem védhető várakat azért kellett lehordani, nehogy a török könnyen elfoglalhassa és megfészkelhesse magát bennök. Hisz a török jobban győzte erővel és pénzzel, jobban megerősíthette és felszerelhetette volna, mint a keresztények, és akkor nagyon sokat árthatott volna vele. Ezért rendeli el az 1559 évi országgyűlés 29-ik t.-c.-e pl. Kis-Tapolcsány barsi erősség lerombolását. Ahol elmulasztották az ilyen szükséges óvatosságot, sokszor igen rossz vége lett a dolognak. Pl. 1592-ben a mindig éber és vállalkozó kedvű Haszán pasa felépítette, kijavította a romokban heverő Petrinját, a Kulpa partján, és ezáltal nagyon erős pozíciót szerzett magának.¹ Gondolkoznak ezért már 1558-ban arról, hogy fenntartsák, vagy lerombolják-e Csábrágot,² és 1566-ban az ostrom következtében amúgy is megrongált Palotát.³ Mindkét várat fenntartják, az 1562-ben visszavett Hegyesdet azonban lerombolják.⁴

De nemcsak az előreláthatóan gyenge vagy pláne romokban levő várakat hordatták le teljesen, de a szükségteleneket is, mert minek haszontalanra áldozni? Erről szól az 1548: 24. tc. II. §-a. Azokét sem tűrte természetesen a kormány, akik a közrendet és a nyugalmat zavarták.

A rablóvárak lerombolását több törvény hangsúlyozza,⁵ valamint vannak példák arra is, hogy a királyi katonaság az erdélyiekhez szító pártosok várait is tőből kiforgatta, pl. 1566-ban Schwendy Lázár Bebek erősségeit.⁶

Több vár életének viszont az vetett véget, hogy akarták volna fenntartani, de nem bírták. 1578-ban Zrinj várának lerombolását saját kapitánya Dornberg Tamás ajánlja, mert a vidék pnszta és nagyon nehéz a várat fenntartani.⁷

¹ Gömöry Gusztáv; *A sziszeki csata* ... (H. K. VII. 615)

² *Várvizsgálatok*; (H. K. VII. 238.)

³ *Tielesch Lénárt* jelentése Körmöczbányának, (H. K. X. 263.)

⁴ *Óváry Lipót*; A m. tud. akad. tört. bizottságának oklevélmásolatai. II. 155.

⁵ 1543: 4. tc., 1546: 28. tc., 1547: 15. tc. II. §-a és 1547: 17 tc.

⁶ *Száz.* 1872. 399.

⁷ *Margalits Ede*; Horv. tört. rep. II. 330.

Bizony sok várat nagyon nehéz volt ellátni, és nagyon sok esetben merült fel lerombolásuk gondolata, azt azonban, amit a velencei követ 1590-ben kormányának jelentett, mégsem hihetjük. Szerinte a magyar végvárakat alig bírják fenntartani, valamennyit le akarják rombolni és a hadat visszavonni belőlük.¹ Ez egyenlő lett volna magával az öngyilkossággal, meg aztán fellázította volna az egész országot, amely féltékenyen ügyelt a végvárak fenntartására.

Lerombolást elrendelni nem is lehetett úgy egy-kettőre. Először is szakértők vizsgálták meg a várat, hogy nem lehetne-e talán mégis valahogy kijavítani és fenntartani,² aztán meg kisebb emberek nem is intézkedhettek a dologban. Az 1563: 16. tc. szerint még a végvidékek legfőbb urai, a főkapitányok sem tehettek ilyen rendelkezést a király tudta és beleegyezése nélkül, rendesen pedig pláne országgyűlésen határoztak várlebontás dolgában, a király és a rendek együtt, pl. az 1559: 29. tc.

A rendek különben nagyon ritkán egyeztek bele valamely végvár lebontásába. 1560-ban kiviszik a horvát-szlavón réndek Lenkovics János ellenére Gvozdanvár fenntartását,³ valamint ellenzik 1562 és 1563-ban is⁴ a vár lerombolását. Ugyanezt a törekvést mutatja a magyar országgyűlés 1574-ben,⁵ midőn azt mondja, hogy a végvárakat még nagy áldozatokkal is tartsák fenn lehetőleg, és várlebontás helyett inkább fenntartási módozatok felett tanácskoznak a horvát-szlavón országgyűlésen is, Hrasztovicza dolgában.⁶ (1582.) A magyar végvárak önkéntes lerombolását a külföld sem szerette, hisz őt is védték. 1558-ban a frankfurti német birodalmi gyűlés ajánlja, hogy tisztességes feltételek mellett kössenek békét a törökkel, de Szigetvár lerombolása árán, amit Szulejmán állhatatosan követelt, ne.⁷ A stájer és krajnai rendek már inkább belementek volna várlebontásba, mert olyik vár fenntartása őket terhelte. Ezért, mikor Hrasztovicza lebontásáról volt szó, 1581-ben, a horvátok tiltakoztak ellene, az ausztriaiak pedig beleegyeztek volna.⁸

¹ Óváry Lipót: i. m. II. 217.

² Acsády Ignác: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 40.)

³ Margalits Ede: i. m. II. 756

⁴ U. o.

⁵ Fraknoi Vilmos: i. m. VI. 9.

⁶ U. o. VII. 389.

⁷ U. o. IV. 143.

⁸ Margalits Ede: i. m. II. 333.

Igy, a külső nyomás, és a belső ellenállás következtében lassanként rendszeressé válik a végbeli védekezés, és megalakul egy várakból álló vonal, amely általában, bár természetesen egy-egy hadjárat a külső képét nagyon is megváltoztatja, mégis körülbelül hasonló marad.

E várak stratégiai érték, nagyság, jólépültség és felszereltség szerint persze különbözők, vannak fontosabbak és kevésbé fontosak, nagyok és kicsinyek. A kép meglehetősen tarka. Buda eleste után a királyi Magyarországon két nagyfotosságú hely volt, melytől az illető országrész birtokát függővé tették. Felsőmagyarországon az volt az úr, akié Kassa volt, a nyugati és középrész kulcsának pedig Pozsonyt tartották.¹ Olyik vár fontosságát a külföld is elismerte, pl. Fülöp spanyol király mondja 1558-ban Szigetvárról, hogy fontos hely, melyben nagyszámú hadat lehet tartani, és ezáltal a török felvonulását akadályozni.² A jelentős magyar végvárakról áttekintő felsorolást ad Ferdinánd király is, aki természetszerűleg legjobban értett a dolog megítéléséhez. Az 1559-iki országgyűlés királyi előterjesztésében mondja, hogy legfontosabb váraink: Szigetvár, Pápa, Győr, Léva, Zólyom, Eger és Kassa, melyektől az ország fennmaradása függ.³

Ezek az elsőrendű várak, melyek mellett egész tömeg másod- és harmadrendű állott középérték gyanánt, de voltak még ezeknél kisebbek is, nem is várak, csak aféle „mellékházak“, „őrházak“⁴ Ezek „apró városkák és kőtemplomok, kerítéssel körülvéve“,⁵ pl. Kraszna-Horka, Szádvár, Putnok, Balog és Csetnek.⁶ Az „őrházak“ sorába tartozik Csábrág is. Erről azt mondja a haditanács, hogy nem lehet semmi módon sem megerősíteni, mert bár ágyún kívül semmivel sem lehet neki ártani, ágyúval annyira lőhető a körülfekvő hegyekről, hogy a várban egy talpalatnyi biztos hely sincs. Ezért ostromot nem áll ki és nem nevezhető egyébnek, mint őrháznak.⁷ Az ilyen őrházak különösen a nagyon fejlett horvát-szlavon végeken

¹ Száz. 1872. 416.

² Acsády Ignác: M. o. 3 részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 336.)

³ Fraknói Vilmos: M. o. gy. eml. IV. 155.

⁴ Haditanács, az építkezésről. (H. K. VII. 669.)

⁵ U. o. 672.

⁶ U. o. 669

⁷ U. o. 671—672.

gyakoriak, pl. a Körös melletti Szent György-templom, egy kastély a Kamonik-hegységben, Ivanics-klastrom, Greda-kastély, Prugen-kastély és Blagaicki-kastély.¹ E két végvidéken teljes kordon-rendszer dívott, sűrűn következő kis őrhelyekkel, melyeket kisebbszámú csapatok tartottak megszállva.² Ezeket az apró házacskákat később „csárdák”-oknak hívták. Őrségük 32 ember.³ Nem is lehetett minden erősség nagy, hisz a két végvidéken 1577-ben majd minden fél-mértföldön következett egy-egy.⁴

E kis váracsok természetesen önmagukban nem nagyon állhattak meg, egy-egy nagyobb vár körül, annak támogatása alatt csoportosultak. Ilyen „fiókvára” pl. Egernek Szarvaskő,⁵ Nádasdy Tamás kanizsai derék várának a kis Szenyér, 35 főnyi őrséggel,⁶ Károlyvárosnak pedig Kamenszko, Tovunszka-Pety, és a külön e célra épített Krizsanics-torony.⁷

E kis erősségek hasznos hírszolgálatot teljesítettek az anyavárnak, de viszont terhére is voltak, mert veszély esetén önmaguk mit sem tudtak tenni, meg kellett őket védeni, ami a központi hely őrségét meglehetősen bénította. Ezért az 1574-iki országgyűlésen azt kívánja pl. a király, hogy a Kanizsa körüli apróbb házakat bontsák le, hogy így a kanizsai őrség csak magát Kanizsát legyen kénytelen védni és így feladatának jobban megfelelhessen.⁸

Természetes, hogy aztán egy-egy nagyobb erősség elesét nyomban követte a környék kisebb várainak behódolása is, sokszor igen messze terjedő vidéken. Így esik 1551-ben Csanád meghódolása után a török kezébe Horogszeg, Csák, Kis-Somlyó, Illádia, Aradác, Galád, Nagylak, Fellak, Egres, Csállya, Zádorlak, Eperjes, Pálülés, és Bodorlak,⁹ 1566-ban Szigetvárral pedig Babócsa és Csurgó.¹⁰

Sok helyen azonban még ilyen fiókvárak, őrházak sem vol-

¹ A tüzérségi és hadiszeralomány M. o.-on. (H. K. VII. 712 és 714.)

² Margalits Ede: i. m. I. 69.

³ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megalakulása. 121.

⁴ Jegyzék. . . (H. K. VI. 544.)

⁵ Salamon Ferenc: M. o. a török hódítás korában. 144.

⁶ U. o. 154.

⁷ Margalits Ede: i. m. II. 644. és 692.

⁸ Fraknoi V.: i. m. VI. 30—76, Száz. 1902. 241 lap. 1 jegyz.

⁹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 50.

¹⁰ u. o. 91.

tak, és mivel valami mégis kellett, hát a legszilárdabb épületben volt elhelyezve egy pár fegyveres, pl. 1556-ban Bakabányán a templomban,¹ ahol pedig erre sem volt alkalom, ott teljesen a szabadsban van a hely katonasága, mint 1577-ben Libet- és Breznóbányán, ahol nincs kastély, vagy erőd, hanem a kapitány és a darabontok „csupán szorgalmas és pontos őrségre, és az erdőre vannak utalva“.² E két helyet mindazonáltal végvárnak tartották és mindig felemlítik a felsorolásokban.

A végbeli védekezés keretébe azonban magukon a várakon kívül beletartozott a vidék közlekedésének biztosítása a királyiak, és megnehezítése az ellenség számára.

Az utak és gázlók megerősítéséről szó van az 1574-iki országgyűlésen,³ és ugyanerről beszél az 1578-iki is.⁴ A betörések elleni torlaszokat használták a horvát-szlavon végeken is,⁵

Igy alakult meg végvárak láncja, kevés anyagi erővel, úgy, ahogy lehetett, jól, rosszul.

A költségek nagy részét, amint természetes is az ország viselte, azaz, mivel akkor ország pénze és királyé elválasztva nem volt, a király. Megmaradt tehát most is az a régi elv, hogy *első-sorban a király köteles védni az országot*. Ennek értelmében szólítja fel az 1550:9. tc. I. §-a Ferdinándot; hogy erősítse meg a végvárakat minden szükségessel, hogy a támadásokat vissza tudják verni.

A király ezen erkölcsi kötelessége azonban nem csak az országos végvárakra vonatkozott, hanem *magánosok váraira is*, ha azokat elszegényedett tulajdonosaik fenntartani nem bírták, az ország védelmére pedig fontosak voltak. Egész sora a törvényeknek teszi ezt a király kötelességévé.⁶ Azt természetesen megváltgatták, hogy megérdemli-e a vár vagy tulajdonosa a segítséget. Haszontalan, vagy az országra egyenesen káros erősségeket nem csak hogy fenntartani nem segített az ország egyeteme, hanem leromboltatta a törvény. A 1543:4 tc. elrendeli, hogy azon kasté-

¹ *Végvárak őrsége* ... (H. K. VIII. 262.)

² *Haditanács, az építkezésről*. (H. K. VII. 671.)

³ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VI. 416.

⁴ u. o. VI. 201.

⁵ *Vaniček Fr. Specialgeschichte*. I. 45.

⁶ 1543:7 tc., 1546:42 tc. I. és II §, 1555:11 tc., 1563:16 és 17 tc., stb.

lyokat és erősségeket, amelyekből gonosz tetteket visznek véghez, bontsák le. E törvényt az 1546:28 tc. és az 1547:15 tc. I. §-a is megújítja. Ilyen rablófészek kiostromlására a királyi katonaságnak köteles volt segílyt nyújtani a portális katonaság és a nemesi felkelés is.¹ Az 1547:17 tc. szerint le kell rombolni azokat a várakat is, melyeket tulajdonosuk királyi engedély nélkül építtetett fel. Az t. i., amit némely helyen olvasunk, hogy magánvárat építtetni egyáltalán nem volt szabad, nem áll még elvben sem, de viszont az tény, hogy magánember a XVI. szban is csak királyi engedéllyel építkézhetett.² 1592-ben írja Hardegg Ferdinánd kassai kapitány Károlyi Mihálynak, hogy ő a palánk építtetést nem engedheti meg, kérjen engedélyt a királytól, kérvényében pedig említse meg azt is, hogy az erősség fenntartásával és védelmével semmi módon nem fog a király terhére lenni.³ Ez a klauzula t. i. szükséges volt az engedély kieszközléséhez, mert a király nem adhatott alkalmat olyan erőd építésére, mely majd az ország terhére lesz. Építés előtt külön reverzális-levelet is vett király az építtetőtől.⁴ Természetesen király az engedély megadásakor nem csak erre volt tekintettel, hanem arra is, hogy a vár ne legyen többi alattvalója kárára.⁵ Az engedély kijárása azonban még így sem volt egyszerű dolog, rendesen befolyásos pártfogó kellett hozzá, és olykor sok ajándékozgatás is.⁶

Azért mégis *böven építkeznek magánosok is*. Emléktábla hirdeti pl., hogy Eger új falainak nagy részét Perényi Péter építtette 1542-ben,⁷ 1556-ban pedig Balajti Pál „egy nyomorék faházat csináltatott volt, az pogány. rabságtól, hogy gyermekestől megmaradhasson”.⁸

A család szeretete mellett a magyar ember szeretete a rög iránt szólal meg Kávásy Jób megható levelében. 1575-ben írja: „Ha magam volnék, nem volna ennyi gyötrelmem, de az Úristen

¹ 1547:17 tc.

² 1514:57 tc.

³ *Károlyi oklvt.* III. 555—556.

⁴ *Károlyi Mihály* reverzálisa 1592-ből építendő károlyi palánkja dolgában: (*Károlyi oklvt.* III. 561—562.)

⁵ *Ferdinánd* király levele. (T. T. 1898. 309.)

⁶ *Károlyi oklvt.* III. 565—566.

⁷ *Gömörý Gusztáv*: *Eger ostroma*... (II. K. III. 620.)

⁸ *Takáts Sándor*: *A magyar vár.* (Száz. 1907. 818.)

házastárssal és apró gyermekekkel szeretett. Im csináltam valami palánkoeskát ez végre, hogy ne lennék olyan, mint az nyul, hogy mingyarást, csak egy lövést hallva is, az én édes örökségemből, házamból, kit az régi jámbor fejedelmek az én eleimnek nem pénzekül, hanem vérek hullásáért és halálokul adtak, elfutamodjam.”¹

Az ilyen *magánvárak* építését, ha semmi sem szólt ellene, megengedték, a hasznosakét pedig pláne *támogatták is*. 1573-ban tudatja Miksa király Verancsics esztergomi érsekkel, hogy Ujvárba királyi mérnököt fog küldeni, hogy az ott építtessen, mert Ujvárban ehhez értő mérnök nincs,² 1577-ben pedig kijelenti a haditanács, hogy Légrádot Zrinyi grófnak kellene fölépítenie, s ha szüksége volna költségre, azt meg kell neki adni.³

Az építés mellett a *fönntartásban is segítették* a magánvárak tulajdonosait, készpénzzel is, meg munkaerővel. Ez utóbbi a közönségesebb azon nemes, akinek saját végvára van, minden külön fölhatalmazás nélkül saját várához használhatta jobbágysai ingyen munkáját.⁴

Pénzsegítségre is van azonban nemegy példa, hogy mást ne említsek: 1553-ban 100 forintot adományoz Ferdinánd király Páczod jókarbantartására özv. Horváth Mártonnének.⁵ Ez különben nem az egyetlen eset arra, hogy végvár nő kezén van. Ilyen Kanizsa is, mely 1566-ig özv. Nádasdy Tamásné tulajdona.⁶ Nemcsak hogy a régiek birtokában meghagyták őket, de még ujakat is adtak kezükre. 1551 okt. 22-én pl. elrendeli a király, hogy Ujvárat adják át özv. Pekry Lajosnének.⁷ 1569-ben és azután Choron János kap rendes évi segélyt Devecser fönntartására.⁸

A támogatást különben a tulajdonosok rendszeren maguk kérték, így 1546-ban Oláh Miklós kér segítséget a királytól,⁹ 1563-ban pedig Erdődy bán kérte meg a királyt, hogy őt Zelin végvár birto-

¹ U. o. 818—819.

² *Hazai okmt.* II. 458.

³ *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII 678.)

⁴ 1556 : 5. tc., 1566 : 17. tc. II. §.

⁵ *Országos lt.* : Ben. resol. IV. 120.

⁶ H. K. VII. 391.

⁷ *Orsz. lt.* : Ben. resol. III. 150.

⁸ U. o. XVI. 10.

⁹ *Margalits Ede* : Horv. tört. rep. II. 317.

kában védje és támogassa, valamint felkérte a stájer rendeket is, hogy folyamodása érdekében ők is írjanak fel az uralkodóhoz.¹

A magánvárbirtokosok azonban nem küzdenek mindig anyagi gondokkal, sőt olykor jobb helyzetben vannak, mint maga a király. Sokszor a vitézlő legénység jobban szeret magános szolgálatában állani, mint az országában. Így gondolkoznak 1576-ban a kanizsai végbeliek is, mert a magános rendesebbet fizet, s „ha melyik gonosz szerencsével kárt vall“ a vitézek közül, azt „mindennel segítik“, míg a királyiak fizetése rendetlen, és „nem hogy öregbednék, de alászáll“. Ezért sok vitéz kereste a magános zsoldját, s így a király mindig nehezebben és drágábban kapott zsoldos katonát. 1593-ban el is határozza az országgyűlés, hogy a magánosok versenyét csökkenti, mert így is nagyok már a zsoldigények, egy lovas 7—8 forintot követel, holott ezelőtt 4 forinttal is megelégedett.³

S ha a király magános nemes úrak *várfőnn tartását is elősegítette*, mennyivel érthetőbb ez a *városokkal* szemben, melyek rá nézve fontosabbak, melyekből haszna van és melyek jobban az ő befolyása alatt is állanak. Királyaink a nagy pénzszükség mellett sem fukarkodnak városaik segítésében.

1546-ban elengedi a király Trencsén város adóját, további rendelkezésig, hogy az erősítésre szoruló város falait felépíttethesse.⁴ Ugyane kedvezményben részesül 1549-ben Pápa⁵ és 1578-ban Bakabánya⁶ városa is.

A királyi segítség azonban az ilyen negatív segélyben, adó-elengedésben nem merült ki, sokszor bizonyos adománnyal is

¹ U. o. II. 325.

² *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megalak. 53.

³ *Fraknói V.*: M. o.-gy.-i. eml. VIII. 12.

⁴ *Orsz. lt.*: Ben resol. I. 88. „ . . . nos, cum ad humillimam supplicationem, fidelium nostrorum, prudentum et circumspectorum iudicis et juratorum, caeterorumque civium, hospitum et populorum, civitatis nostrae Trinchiniensis, majestati nostrae factam, tum vero intelligentes eandem civitatem nostram in muris, propugnaculis, et meniis, necessaria munitione, et fortificatione indigere, volentes itaque nostra regia clemencia ipsius civitatis nostrae necessitati subvenire, taxam, sive contributionem ordinariam civium dictae civitatis nostrae, durante nostro beneplacito, duximus deputandas, convertendas et relaxandas, . . . “ 1546, febr. 15.

⁵ *Orsz. lt.*: Ben resol. II. 34.

⁶ *Múz. lt.*: Egyesített kamarai és városi iratok. 1186. Fol. Lat. 1578, szeptember 26.

hozzájárul a király a városok erősítéséhez. 1554-ben pl. Lőcse város kap e célra 3000 db kőst és 200 frtot,¹ 1557-ben pedig azt írja a haditanács, hogy a kassai polgárság már 2000 frton felül kapott építkezési segílyt a pozsonyi, kassai és más harmincadok jövedelméből.² 1570-ben Bakabánya kapott 180, majd újra 300 frtot „in munitionem ejusdem civitatis.“³

Azt azonban megkövetelte a király és ország, hogy a segílyt a város erősítésre használja fel, nem pedig más célra. Benne van e kikötés Trencsén engedélylevelében is,⁴ valamint a kassaiban is,⁵ és megtartását a kormány szigorúan ellenőrizte: a város az építkezési segíly hova fordításáról köteles volt a kamarához számadást és kimutatást benyújtani.⁶ Mégis visszaélnék olykor a király jószágával. Kassa városa sem fordította az egész összeget erre a célra, amiért is a várvizsgáló bizottság felkéri Ófelségét: intse meg komolyan a kassaiakat, hogy a pénzt kizárólag építési szükségleteikre költsek, mert másképp királyi biztost fog kinevezni, aki a pénzt kézhez veszi és belőle építtetni fog.⁷

A *magánvárok birtokosaitól aztán*, tekintet nélkül arra, hogy élveznek-e támogatást vagy sem, szigorúan *megkívánták, hogy várukat a köz érdekében rendben tartsák* és a töröknek erőlyesen ellenálljanak. Rendkívül sok ilyen értelmű intézkedéssel találkozunk a XVI. század folyamán. Az 1563:16. tc. szerint Ófelsége és a főkapitányok a vég helyek urait, ha azoknak elég jövedelmük van, szorítsák rá váruk jókarbantartására. Ugyane törvény 19-ik cikke pedig azt rendeli, hogy ha valamely végvár több testvér közös birtoka lenne s azok közül egyik-másik vonakodnék a vár költségei-

¹ Orsz. lt.: Ben. resol. V. 34.

² Várvizsgálatok: (H. K. VII. 61.)

³ Múz. lt.: Egyesített kamarai és városi iratok. 1186. Fol. Lat. 1570. május 6.

Orsz. lt.: Ben. resol. XVII. 43.

⁴ Orsz. lt.: Ben. resol. I. 88. „... duximus deputandas, convertendas et relaxandas, ita tamen, quod prefati omnem pecuniam, ex hujusmodi taxa, sive contributione, praemisso modo, ad necessitatem, et munitionem ipsius civitatis nostrae Trinchinionsis, et non in alium quempiam usum, convertere, et impendere debeant et teneantur ... “ 1546, február 15.

⁵ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 61.)

⁶ Orsz. lt.: Ben. resol. XXV/2. 22.

⁷ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 61.)

nek reá eső részét — amit különben a főkapitány és vármegye szab meg — viselni, fizessen helyette testvére, de akkor a vár teljesen az övé legyen. Magánvárak rendbentartására rendszeren a legközelebbi királyi vár kapitánya ügyelt,¹ azonkívül a hivatalos várvizsgáló bizottságok a magánvárakat is felkeresték, s ha valami nem volt rendben, a tulajdonost annak megváltoztatására figyelmeztették. 1557-ben a várvizsgáló bizottság az egri püspöknek ad tanácsokat, aki készségesen elvállalja azok keresztülvitelét, a bizottság azonban mégis ajánlatosnak tartja, hogy a király szintén figyelmeztesse a püspököt.² 1573-ban is maga a király közli nyomatékosan kedvéért az esztergomi érsekkel, hogy a nemrég Újvárbán járt vizsgáló bizottság ott milyen hiányokat tapasztalt, és kéri, hogy változtasson rajta.³ Természetes dolog, hogy a végbeli védekezés élén álló országos főkapitányoktól különösen megkívánták, hogy várukat rendben tartsák. A haditanács 1577-iki javaslata szerint Forgách főkapitány „méltányosan” gondoskodjék Komjáthi rendbentartásáról⁴ Ugyanekkor figyelmezteti a haditanács az egri káptalánt és várost, hogy a kerítést és árkot tartsák rendben, nehogy meglepje őket a török,⁵ valamint ajánlja, hogy köteleztessék a zágrábi káptalan Sziszek várának ágyúval való ellátására, mert e fontos helyen alig van hadiszér.⁶

A magánvárak azért ennek a szorgos *ellenőrzésnek dacára is általában könnyebben hódoltak be*, talán azért, mert kisebbek és gyengébbek voltak, hisz egy Szigetvár, Komárom, vagy Kassa bizony nem igen akadt köztük. 1567-ben sikerrel védekezik Both Gáspár vára, Szent György,⁷ de általában ez ritka. Hanyag őrizet következtében csúfosan kerül török kézre a meglepett Fülek, Bebek Ferenc erős vára, 1554-ben,⁸ 1567-ben pedig hamarosan behódó Monoki Mihály vára, Monok, Rákóczy György várkastélya, Vadász és több más kisebb erősség Haszán temesvári pasának.⁹ Így aztán

¹ *Haditanács az építkezésről.* (H. K. VII. 670.)

² *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 225.)

³ *Hazai okmt.* : II. 457—459.

⁴ *Haditanács az építkezésről.* (H. K. VII. 673.)

⁵ U. o. 670.

⁶ *A tűzérési és hadiszérállomány . . .* (H. K. VII. 713.)

⁷ *R. Horváth Jenő* : M. hadi krón. II. 94.

⁸ u. o. 70., *Komáromy András* : A füleki zendülés. (H. K. III. 59.)

⁹ *R. Horváth Jenő* : M. hadi krón. II. 95.

érthető, hogy a király az ország jobb védelme érdekében a fontosabb végvárat, ha még nem lennének országosak, a maga kezébe akarja venni. Ezt az ország is szívesen látta a legtöbb esetben. 1543-ban pl. egyenesen felkéri az országgyűlés Ferdinánd királyt, hogy vegye Eger várát a maga kezébe.¹

Az természetes dolog, hogy mikor a király egy addig nem birtokolt országrészt megkap, vele kapja annak kulcsait, biztosítóit, a várakat is. Így szállja meg Ferdinand hadserege 1551-ben a délvidéki és erdélyi erősségeket, melyeket Izabella királyné átadott.² Ez magától értetődő tény, de ritkaság is egyszersmind. A sok várátadásnak más az oka: legtöbbször a szegénység. Már II. Lajos tanácsosai beleegyezésével átadja sógorának, Ferdinánd osztrák főhercegnek emiatt a délvidéki várak egy részét. 1523-ban Zengg, Klissza, Krupa, Szkradin, Jajeza, Likka és Osztroviczában már Ferdinánd őrségei állanak.³ 1549-ben a Perényiek átadják Egert,⁴ 1557-ben a királyé Kosztajnicza, előbb Zrinyi-vár,⁵ 1558-ban pedig Szluint ajálják a horvát rendek a király oltalmába, mert ők a sok harcban annyira elszegényedtek, hogy védeni sem képesek.⁶

Szegénység mellett főleg az a várátadások oka, hogy nyugalmas helyzetükből egy másik vár elestével egyszerre első vonalba kerülván, a tulajdonos nem vállalkozik a további védelemre. 1543-ban foglalja el a török Pécsét. Ekkor, mivel Szigetvár fenyegetett helyzetbe kerül, átadják tulajdonosai, Török Bálint fiai a királynak.⁷ Így 1566-ig Sziget országos fő erősség, mikor pedig erre is fel-tüzik a török lófarkat, a sorra került Kanizsát adja át özv. Nádasdy Tamásné, más birtokért cserébe.⁸ Szó van az 1583. o. gyűlésen Sziszek átvételéről is, mert a vár nagyon exponált, de a zágrábi káptalan nem hajlandó elcserélni.⁹

¹ Fraknói V.: M. o. gy. eml. II. 536.

² R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 49.

³ Orthmayr: i. m. 45., Vaniček: i. m. I. 5.

⁴ Salamon Ferenc: M. o. a tör. hódítás korában. 143.

⁵ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 75.

⁶ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 738.

⁷ Istvánffy: 359.

⁸ Salamon Ferenc: M. o. a tör. hód. kor. 142—143.

Németh Béla: Szigetvár tört. 98.

⁹ Fraknói V.: M. o. gy. eml. VII. 391.

Olyan módon is került néhány, az ellenségnek kitett vár királyi kézbe, hogy a védelmező férfi halálával özvegye nem merte kezén tartani továbbra. 1559, február 12-ike táján pl. meghal Palota tulajdonosa, Podmaniczky Rafael, mire március 29-én már királyi katonaság vonul belé.¹ Szigetvár előbb említett átadásában is volt talán annak szerepe, hogy Török Bálint elfogatásával a Török család fő nélkül maradt.

Egyes várak viszont úgy jutottak a királyiak közé, hogy tulajdonosuk rablásokra adta fejét, s így a király kénytelen volt országának nyugalma és alattvalói biztonsága érdekében hadat küldeni rájuk és váraikat kiostromoltatni. Ez később mikor a viszonyok javultak ritkaság, Ferdinánd uralkodása elején azonban még többször fordul elő, különösen 1549-ben, mikor Salm Miklós gróf országgyűlési elhatározás és a már említett törvények alapján beveszi a hírhedt Balassa Menyhért lévai rablófészekét, valamint Bazsó Mátyás várait, Csábrágot és Murányt.² Ekkor lesz a királyé ugyanilyen módon Szitnya is,³ valamint így kellett kiostromolni már előbb, 1545–46-ban Karvasy Kristófot Karvas, Kovászó és Huszt birtokából.⁴

Ezek azok a várak „kikből tolvajok állnak az utakra“, s tulajdonosaik „sok kincsöt elfosztanak, népit vágják halálra.“⁵

Előfordult az is, hogy a király az ilyen veszélyes elemek várát elveszi, de nem tartja meg magának, hanem valamely hű emberének adományozza. Ebben az esetben is az ő befolyása alá került azért az illető végvár. 1556-ban pl. Ferdinánd elveszi a pártos Hagymásy Kristóftól Szent-Grót várának negyedrészt, és az ahoz tartozó birtokokat, és Macedóniai Péter nevű ajtónállómesterének, meg Péchy Gáspár udvarnokának ajándékozza.⁶

Egészen más úton terjesztette ki befolyását a király a főpapok váraira. Egyideig segíti az egyházfőket váraik fenntartásában, s a

¹ Száz: 1872. 481.

² Acsády Ignác: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 265.)
R. Horváth Jenő: M. hadikrón. II. 48.

³ Tinódi Sebestyén: Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése.

⁴ Acsády Ignác: i. m. u. o.

⁵ Tinódi: Idézett versének 42. és 44. sora.

⁶ Hazai okmt. IV. 455–457.

vár legénységét olykor maga tartja. Így az esztergomi érsek drégeli várának legénysége királyi fizetést kap már 1546 táján,¹ királyi őrség van az érseki Újvárbán is,² valamint befolyást nyer az uralkodó az egri püspöki várra is, az 1557-ben kötött szerződéssel.³ Ez a viszony aztán lassanként mind szorosabb lesz. 1549-ben meghal Várday primás, székét egy ideig be sem töltik, s nagyon elhalványodik az emléke annak, hogy a király birtokában levő várai valamikor érsekiek voltak.⁴

Ha az ilyen várátadásba az előbbi tulajdonos beleegyezett, azaz nem ostrommal vették el tőle, akkor *a király rendesen adott érte bizonyos ellenértéket, vagy fizetést.* Ez azonban olykor nem volt éppen tetemes, mert a királyi kincstár szegény. 1549. jan. 31-ikén átveszi a király nevében Salm gróf Trencsént, s az előbbi tulajdonosnak, Perstenczky János özvegyének bizonyos kárpótlást utal ki.⁵ 1554-ben Thornali János jogigényt jelent be Murány vára iránt, A király nem akarja átadni a Bazsótól nagynehezen, fegyverrel elvett várat, de bizonyos pénzbeli ellenértéket rendel Thornalinak.⁶ De nemcsak ilyen apró kárpótlásfélére van adatunk, olykor a király drága pénzen vásárol is végvárat, pl. Végles várat Pethő Jánostól kerek 9000 frton 1551-ben. A vételről oklevelet állítanak ki, amelyet gondosan eltesznek, sőt másolatot is készíttet róla a király.⁷ Még többet áldozott a király az 1552-ben átvett fontos Gyuláért. Tulajdonosának, Patócsy Ferencnek cserébe Boldogkőt adja s azonkívül még 6500 frtot fizet.⁸ Már e példákból is láthatjuk hogy a várak pénzürtéke meglehetősen nagy. Ezt mutatja az is, hogy pl. Likavát Mérey Mihály 12000 arányért bírta zálogképpen.⁹ Detrekőt pedig 32000 aranyért adták el a Fuggerek.¹⁰)

Várak átadásának megvolt a maga rendes menete. Mikor a

¹ Acsády Ignác: Drégel és hőse (Száz. 1887, 37.)

² Múz. lvt: 289. Oct. Lat.

³ T. T. 1879. 598.

⁴ Acsády Ignác: Drégel és hőse (Száz. 1887. 37.),

Acsády Ignác: M. o. három részre oszt. tört. (Mill. tört. V. 257.)

⁵ Múz: lvt. Egy. kam. és vár. ir. 1368/I. Fol. Lat.

⁶ Orsz. lvt: Ben. resol. V. 34.

⁷ U. o. III. 17.

⁸ U. o. IV. 44—45.

⁹ Forgách: Commentarii . . . 116—117.

¹⁰ U. o. 228.

megegyezés a király s a vár tulajdonosa közt megtörtént, a tulajdonos rendezte anyagi dolgait, s beszámolást követelt addigi tisztviselőitől. Előfordult az is, hogy a sáfár megtagadta a beszámolást, ilyenkor a tulajdonos törvényes útra terelte az ügyet. Így volt Palota átadásakor 1559-ben, midőn özv. Podmaniczky Rafaelné kénytelen gazdatisztjét, Thúry Györgyöt a királyi kúriára megidéztetni.¹

Mikor a beszámolás megtörtént, a tulajdonos parancsot ad embereinek, hogy a várat adják át azoknak, akiket a király az átvételre kiküld. 1551-ben Izabella királyné parancsolja ezt meg hiveinek.² Tinódi a következő szavakat adja a királyné szájába:

„Ezt hagyom tinektök, szerető hiveim,
Felséges királynak adjátok házaim,
Mert néki engedtem minden birodalmim,
Hívsejteket igen keszenem. jó fiaim.”³

A király viszont biztost nevezett ki a vár átvételére. 1543-ban Szigetvárat Istvánffy Pál veszi át,⁴ 1551-ben pedig a délvidéki várakat Báthory András szállja meg a király nevében.⁵ Tinódi szerint:

„Parancsolatja felséges királynak,
Az ő képének, János Baptistának:
Ha lesz kilépte János királ fiának,
Az végházakat foglalná magának.”⁶

A tulajdonossal legtöbbször megváltozott a vár őrsége és tisztviselői kara is, de az ellenkező is előfordul, pl. Palota átadásakor Thúry György, a Podmaniczkyak főnnebb említett sáfárja megmarad továbbra is.⁷

Ilyenkor rendesen új éra köszönt be az átvett végvárakban. Elsősorban kifizeti a király az őrség zsoldját.⁸ A zsoldfizetés azonban nem folyt mindig jobban, mint azelőtt, sokszor visszaesést látunk. 1550-ben panaszkodik a primatialis várak legénysége, hogy

¹ Száz. 1872. 481.

² Óváry Lipót: A m. tud. akad. tört. bizotts. oklmásolatai. II. 131.

³ Tinódi: Erdéli história. 837—840. sor.

⁴ Németh Béla: Szigetvár tört. 98.

⁵ Óváry Lipót: A m. tud. akad. tört. bizotts. oklmásolatai II. 131, Fráter György levele. T. T. 1880. 244.

⁶ Tinódi: Az vég Temesvárbán... 13—16. sor.

⁷ Száz. 1872. 481.

⁸ Tinódi: Varkucs Tamás idejébe... 307. sor.

a királyi zsoldot rendetlenebbül kapják, mint valamikor az érseket.¹

Az átvett várak épületeit is jókarba hozzák sietve. Temesvár átvételekor nyomban 1000 frtot ad Castaldo erősítésre.²

A magánvárak nagyrésze így lassanként királyi lesz. 1541 körül a legtöbb még magánemberé, vagy egyházfőé volt, nemsokára azonban igen sok lesz királyi, vagy ha nem is teljesen, legalább is a király befolyása alatt álló. Ferdinánd uralkodása vége felé a fontos végvárakban majdnem kivétel nélkül királyi őrségek állanak.³

Különben a király és állam ez időben alig van elválasztva. Ha azt akarják mondani, hogy valami a várhoz tartozik, az állam java, jövedelme, földje, barma, stb. mindig a királyéről beszélnek.⁴ Szinte furesán is hangzik pl. „Őfelsége malacai és disznai . . .”⁵

Az említett várátvételek rendszeren simán folytak, a tulajdonos készséges beleegyezésével. Olykor azonban az ellenkezőt látjuk, pl. 1558-ban panaszkodik Zrinyi Miklós, hogy két várát, Zrint és Prekowerski-t lefoglalták a király számára, nem az ország javáért, hanem csak, hogy őrajta méltatlanságot kövessenek el.⁶ Olyik várbirtokos, különösen, ha nem állt a királlyal jó lábon, nagyon félti várát. 1541-ben pl. Perényi Péter, aki úgylátszik sejtette sorsát, egri új kapitányának meghagyja, hogy a várát az ő életében senki kezébe ne adja, ha csak nem látja őt szabadon intézkedni. Ha pedig halálhíre jönne, akkor a fia kezébe adja Egert.⁷

A zágrábi káptalan is féltette várát, Sziszeket, amelyről tudta, hogy a király szeretné. Ezért nem bocsátotta be a segítségül küldött német őrséget sem 1592-ben.⁸

Sok helyen azonban az eddigiekkel éppen ellenkező folyamat megy végbe: *olyik királyi vár magánkézbe kerül* rövidebb, hosszabb időre, vagy esetleg mindenkorra is, évi bérösszeg fejében, zálog

¹ Acsády Ignác: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 38.)

² Óváry Lipót: A m. tud. akad. tört. bizotts. oklmásol. II. 131.

³ Salamon Ferenc: M. o. a tör. hódítás kor. 142.

Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralkodása alatt. 201.

⁴ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 72.)

⁵ Munkácsi számadáskönyv. Múz. lvt. Egyes. kam. és vár. ir. 173. Fol. Lat.

⁶ Barabás Samu: Zrinyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I. 492.

⁷ Tinódi: Varkucs Tamás idejébe . . . 69. 76. sor.

⁸ Margalits Ede: Horv. tört. rep. II. 338.

gyanánt, melyet nem váltottak ki, vagy királyi adományképpen. 1550-ben évi bért fizet a királynak Munkácsért Bydy Mihály özvegye, Ártándy Anna.¹ 1551-ben a vár még mindig kezén van „ex inscriptione regia.”² 1558-ban adományképpen kapja Dobó István Lévát,³ s így jut Palocsához 1570-ben Miksa király kegyéből Bornemissza János és Imre, Sennyey Ferenc és Fejérváry János.⁴ Ónód erős vára Ungnád Kristóf báró kezén van 1577-ben zálog gyanánt,⁵ ugyanekkor Szarvaskő királyi erősségben is Kapi Sándor az úr.⁶

Sokszor meg úgy jutott kir. vár magánkézbe, hogy a vár kapitánya saját pénzéből költött a vár szükségleteire s ezért ellenértékül a király bizonyos időre nála hagyja a vár jövedelmeit. Az új birtokos berendezkedik, s aztán még egyszer-kétszer fizetvén, végre is örök jogú tulajdonossá lesz. Így szerzik meg Krasznahorkát az Andrásyak, 1585-ben egy időre⁷ és később aztán mindenkorra,⁸ összesen 16000 frt fejében.⁹ Munkács megtarthatásáért is tetemes összegeket fizet a Mágócsy család. 1573-ban 42000 frtot, 1579-ben 31000 frtot, végre 1586-ban újra 73000 frtot.¹⁰

Amikor a király ilyen módon egy várat magán embernek juttatott, őrségét rendesen kivonta belőle, pl. Ferdinánd 1551. okt. 22-én Újvár kiürítését rendeli el, özvegy Pekry Lajosné javára.¹¹

Az ilyen várátadások, elzálogosítások, visszaváltások és eladományozások következtében aztán sokszor meglehetősen zavarosak a birtoklási viszonyok, és igen különös jogi alakulásokkal találkozunk. Meglehetősen közönséges pl. az, hogy a végvár birtokosa magánember, őrséget azonban a király tart benne. Az

¹ Orsz. lvt.: Ben. resol. II. 251.

² U. o. III. 84.

³ Szendrei János: M. hadtörténelmi emlékek az 1000 éves orsz. kiállításon. 260.

⁴ Száz. 1873. 251.

⁵ A tüzérségi és hadiszerállomány M. o.-on. (H. K. VII. 702.)

⁶ Haditanács, az építkezésről. (H. K. VII. 670.)

⁷ Athenaeum lexicon: I. 71.

⁸ Csóbr Gáspár: Az Andrásyak sásfészkében. (Magyar Hirlap. 1910. június 5.)

⁹ U. o.

¹⁰ Lehoczky Tivadar: Ujabb adatok Munkács vára történetéhez. (Száz. 1867. 287.)

¹¹ Orsz. lvt. Ben. resol. III. 150.

országgyűlések erre vonatkozó törvényeit már fennebb láttuk. Így pl. királyi őrség van Pethő János gedei várában is,¹ és sok más helyen, melyek azonban azért gazdáik tulajdonában maradtak. Előfordul az is, hogy a királynak őrsége nincs a magánvárbán, ágyúí azonban igen.² Az ilyen összevegyült jogi viszonyok különösen jó példái az egyházfők várai, amelyekre a király, mint a kath. egyház kegyura, hamar kiterjesztette befolyását.

A Várday Pál érsek-prímás által 1546-ban építtetett Újvárba, fölépülte után nemsokára a király helyez őrséget³, s 1575-ben is királyi tisztnek nevezi magát az érseki vár várnagya.⁴ A legérdekesebb birtoklási forma az egri: itt 1557-ben a király és a püspök rendes szerződésben körvonalozzák kölcsönösen jogaikat és kötelezéseiket a várra vonatkozólag,⁵ amely ezóta királyi vár, a püspök patronátusi joga mellett, amint Salamon Ferenc definiálja.⁶

Láttuk már az elmondottakból, hogy a végbeli védekezés igen sok áldozatot kívánt, s ezt az áldozatot a legtöbben készségesen teljesítették is a hazáért és mindnyájuk jóvoltáért.

A védekezés Magyarország lakosságának minden rendjét lörébe vonja: egyházit, világít, főurit, nemesit, polgárit és jobbágyit egyaránt.

A kath. klérus hű maradt a XVI. században is országfönn tartó hivatásához, és a hon védelméből sokszor erején felül kivette részét. A török elleni védekezés oly fontos, hogy minden más munkát háttérbe szorít, s ez éreztette hatását egyházi téren is. Verancsics Antal írja 1550-ben Oláh Miklósnak, hogy Egerben mindent a katonák foglalnak le. Még a templom egy része is bástyává van átalakítva, s a püspöknek, ha oda jönne, nem pásztorbotot, de kardot kellene a kezébe venni.⁷ Ez körülbelül ráillett a királyi Magyarország többi részére is: áldoz és segít az egyházi rend minden

¹ Forgách: Commentarii . . . 519.

² *A tűzérségi és hadiszerátlomány* . . . (II. K. VII 713.)

³ *Matunak Mihály*: Érsekújvár alapítási éve. (Száz. 1896. 338—339.)

⁴ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 289. Oct. Lat. 1575 ápr. 12. „Ego, Michael Mezey, castellanus S. Caes. Regiaeque majestatis, in arce archiepiscopali Wyvar . . . “

⁵ Szerződésüket közli *Thallóczy*: (T. T. 1879. 598.)

⁶ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. korában. 158.

⁷ *Gömörý Gusztáv*: Eger ostroma . . . (H. K. III. 620.)

téren, anyagilag, végbeli tisztségek viselésével és fegyverrel kezében egyaránt.

Az esztergomi érseknek három vára is van, Újvár, Drégely és Ipoly-Ságh,¹ melyek közül Újvárt a föld színétől csúcsáig maga építtette épen ez időben,² és még a 70-es években is évi 6000 tallérral járúl annak erősítéséhez.³ A várépítést önként teljesítette az érsek, katonatartásra azonban már törvény kötelezte a főpapot. Régebbieket nem is említve, az 1546:16 tc. és az 1555:5 tc. ismótelten elrendeli, hogy a főpapok tizedjövedelmeik arányában tartsanak katonát, ha saját végváruk van, akkor ott, ha nem, akkor más véghelyen. Ezt, amennyire lehet, teljesítik is, 1571-ben tényleg ott látjuk az esztergomi érsek gyalogságát Újvárban.⁴ Az egri püspök szerződés szerint magára vállalja mindkét kötelesség legmesszebbmenő teljesítését.

A királylyal 1557-ben kötött szerződése kivonatossan a következő: Egerben két castellanus (várnagy) lesz, az egyik hadi, másik gazdasági, azaz egyszersmind provisor is. Mindkettő a püspök alatt áll, és hűséget is esküszik neki, de a vár azért állami jellegű. A számadásokat királyi számtartó vezeti, a jövedelem pedig három részre osztatik:

1. rész a püspöké,
2. „ erődítésre és templomépítésre,
3. „ az őrség zsoldjára fordítandó, ha pedig nem volna elegendő a püspökség jövedelme, a hiányt országos adóból kell pótolni. A vár őrsége (csak békelétszám) 100 lovas, 150 gyalogos és megfelelő tüzérség. Az élelmezésről a királyi számtartó gondoskodik.⁵

A papság azonban nemcsak anyagi áldozatokat hozott a végbeli védekezésért, hanem sokszor személyét is annak szentelte, legalább részben, és igen különböző állásokat töltött be a várakban. A vár rendes papjáról e helyen nem szólunk, de ott van pl. a

¹ *Múz. lt.* Egy. kam. és vár. ir. 831. Fol. Lat.

² *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 244.)

³ *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII. 673.)

⁴ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1376. Fol. Lat. „Pedites reverendissimi domini, domini Strigoniensis.“

⁵ A szerződést közli *Thallóczy Lajos*. (T. T. 1879. 598.)

váradai püspök, Zaberminus Mátyás, mint országos főkapitány.¹ Szerpel egyházfő mint várkapitány is. Verancsics egri püspök egyzersmind a vár kapitánya is, de 1563-ban visszalép ez állástól, mert az szerinte püspöki hivatásával nem egyezik.² Sziszek várának azonban, mely a zágrábi káptalan tulajdona, mindvégig, egészen elesteig egy kanonok a kapitánya.³ Nagyban szerepelnek egyháziak a hadiszerek inventálásánál és várvizsgáló bizottság tagjai gyanánt is. Eger várát 1558-ban a következő bizottság leltározza: Verancsics Antal egri püspök, Pesthy Ferenc kir. administrator, Suka János számtartó, Pankothai Ferenc püspöki vikárius és Alattyáni Ambrus kanonok.⁴ Szigetvár 1565-diki vizsgálatánál többek közt ott van a váci püspök és a zalavári apát is,⁵ a munkácsi vár ügymenetének ellenőrzésére kiszállott bizottság tagjai közt pedig ott szerepel 1589-ben a csanádi püspök, az egri prépost és a szeptesi káptalan egy tagja.⁶

Nem csoda, hogy ilyen körülmények közt panaszkodik az esztergomi érsek, hogy világi ügyek, különösen Újvár védelme, igen elvonják őt egyházi kötelességeitől.⁷ Hazafias kötelességüket azonban mégis teljesítik Magyarország papjai, nemcsak az adminisztráció terén, de karddal kezükben is.

Nem épen dicsőséges kivételek persze itt is akadnak. 1543-ban kardesapás nélkül elhagyja várát az első támadásra a pécsi püspök,⁸ 1552-ben pedig Egerben csak egy pap maradt meg a sok közül az ostrom idején is,⁹ és a káptalan darabontjai még zsoldért sem

¹ Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 831. Fol. Lat. „Mathias Zaberminus, episcopus ecclesiae Waradiensis, ac partium regni inferiorum supremus capitaneus.“ Kineveztetett 1554. május 1-én.

U. o. 1220. Fol. Lat. „episcopus Waradiensis, comes perpetuus comitatus Bihoriensis, ac partium regni inferiorum capitaneus supremus.“ 1554. augusztus 8.

² Sörös Pongrácz: Ghimesi Forgách Simon báró. (Száz. 1899. 609.)

³ Gömöry Gusztáv: A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 622.)

⁴ Szendrei János: Váraink rendszere és felszerelése . . . (H. K. I. 622.)

⁵ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 896.)

⁶ Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 760. Fol. Lat.

⁷ Salamon Ferenc: M. o. a török hód. kor. 144.

⁸ U. o. 142.

⁹ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 357—360 sor.

vonóznak be a várba.¹ Ezért aztán olykor bizalmatlan is a közvélemény az egyháziakkal szemben, ha várvédelemről van szó. 1576-ban pl. kiemelik az osztrák rendek Sziszek stratégiai fontosságát és sürgetik a kormányt, hogy a vár őrizetét a káptalan helyett bízza rendes német katonaságra.² Ez a bizalmatlanság épen a jelen esetben nem volt megokolt, amint később bebizonyult, midőn épen Sziszeket nemsokára 3 éven át, egymásután három ostrom ellen védik meg papjai. 1591-ben Mikáczi Miklós eszéki prépost és Fábricz István védelmezik.³ 1592-ben Jurák Balázs és Fintics Mátyás zágrábi kanonokok vezetik sikerrel az ellenállást,⁴ 1593-ban pedig ismét ugyanazok,⁵ sőt Fintics életével fizetett a vár megtartásáért.⁶ Róla írja az elismerés hangján Auersperg, a vár felmentője, hogy úgy harcolt, mint becsületes lovag szokott.⁷ De nemcsak ő a végbeli harcok egyetlen papi halottja. Már a derék Bálint papot 1552-ben török puszkagolyó éri az egri palánkon,⁸ és ugyanazon évben ott marad a palásti véres csatamezőn Sbardellati Ágoston váci püspök, az utolsó harcoló magyar főpap.⁹

A főpapság mellett az ország második rendje, a *főúri* sem marad hátra, és fontossága az ország védelmében még a multhoz képest is nőtt. Habsburg királyaink mégis csak idegenek, rendesen nem is tartózkodnak az országban, és ami azelőtt a magyar király szerepe volt: az országot védni és jó példával járni elől, az most, természetesen kisebb körben, a főurakra szállt. Főúri családaink, amennyiben birtokaikat el nem veszítették, fényes udvart, sok katonát tartanak, hisz katonára soha oly nagy szükség nem volt, mint ez időben. Katonaságukat természetesen elsősorban saját birtokaik és a környék védelmére használták: a magyar úr a föld népének állandóan készen álló védője volt. Zrinyi György pl. Csáktornyan értesül 1586-ban arról, hogy a török a Muraközt dúlja. Nyomban fölké-

¹ *Gömöry Gusztáv*: Eger ostroma . . . (H. K. III. 623.)

² *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 622.)

³ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 108.

⁴ U. o. II. 109.

⁵ U. o. II. 111.

⁶ U. o.

⁷ Levele Ungnádhhoz, H. K. VII. 622. I. jegyz.

⁸ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról . . . 1504. sor.

⁹ *Tinódi*: Ördög Mátyás vesződelme. 330. sor.

R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 62.

szül és utánuk ered.¹ 1593-ban a török portyázók kirabolják Abullia falut, Erdődy Tamás birtokát. A földesúr üldözésükre indul 100 huszárával és visszaveszi tőlük a zsákmányt.²

Végbeli harcokban kitűnt a főurak közül nemegy, pl. Rudolf király idejében a szigetvári hős fia, Zrinyi György, a „fekete bég” Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, Homonnay István, Rákóczy Zsigmond, Prépostváry Bálint és mások.³

De nemcsak egyenként szolgálták főuraink a hazát, hanem igyekeztek egye-íteni és példát adni. 1542-ben Zrinyi Miklós néhány ifjú mágnással szövetezik a török ellen,⁴ 1570-ben pedig oly nagy a lelkesedés az úri renden Kálló várának építése iránt, hogy Báthory Miklós országbíró nem szánta saját kezével hányni a földsáncot, hogy mindenkinek jó példát mutasson.⁵

De a főúri rend nem az ilyen szórványos haditettekben használt legtöbbet az országnak, hanem az által, hogy katonaságát bizonyos zsoldért a király és az ország rendelkezésére adta, és szerződésben vállalt kötelezettséget állandó készenlétre a végeken. A hivatali és főpapi bandériumok ugyanis, az ország két, majd három részre szakadásával majdnem teljesen megszűntek, minimumra zsugorodván össze az a birtokalap, a melyből kiállították őket. A király most is tartott katonaságot, de az ország főtisztviselői és főpápai már alig hogy, és ezért lett oly nagyfontosságú az eddig harmadsorban következő magán-főurak hadkiállítása.⁶ A főurak katonasága azonban már nem birtokaik után kiállított bandérium, hanem a király pénzből fizetett zsoldos had.⁷ 1554-ben már sok ilyen zsoldbafogadott főúr van, pl. Báthory András, Horváth Bertalan, Perényi Gábor stb.⁸ 1557-ben fogadja zsoldjába a király a hozzá

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 105.

² Gömöry Gusztáv: A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 616—617.)

³ Acsády Ignác: M. o. 3 részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 437.)

⁴ Thury József: Szigetvár elfoglalása . . . (H. K. IV. 67.)

⁵ Komáromy András: Kálló, mint végvár. (H. K. X. 27.)

⁶ Horváth Mihály: A magyar honvédelem történeti vázlata. (Kisebb tört. munkái. I. 208.)

Salamon Ferenc: M. o. a tör. hód. kor. 141—142.

⁷ Acsády Ignác: Végváraink és költségeik. (II. K. I. 266.); 1546: 22. tc. I. §.

⁸ U. o. 73.

átpártolt pelsőczi Bebek Györgyöt,¹ 1592-ben pedig Nádasdy Ferenc gróf küldetik ki a horvát-szlavon határ védelmére 1000 lovasával.²

Forrásaink azt mutatják, hogy az ilyen zsoldbafogadott urakat körülbelül egyforma hadi erőért igen különböző arányban fizették.

Az előbb említett Báthory András 300 lovasra 2,125 frtot,

Horváth Bertalan 300 „ 15,750 „

Perényi Gábor pedig 200 „ 4,500 „

kapott. (?)³

A zsoldbafogadott főúr kötelességeit és viszonyát a királyhoz legjobban mutatja Bebek György kapitányi kinevezése. Eszerint Ferdinánd király kegyelmébe fogadja Bebeket, megengedi neki 400 könnyű lovas és 200 magyar gyalogos tartását, és elrendeli, hogy ezek zsoldját pontosan fizessék, Gömör, Torna és Borsód vmegyék jóvédelméből. Bebeknek kötelessége hadát mindig teljes számban és jól felszerelve készen tartani, és azt, ahányszor a király szemlemestert küld, szemlére kiállítani. Végre figyelmezteti a király, hogy az ország védelmére és az elveszett részek visszaszerzésére ne mulasszon el semmit, a felvidéki királyi kapitányokkal pedig jó egyetértésben működjék az ország és király érdekében.⁴

Arra azonban lehetőleg vigyázott a király, hogy a zsoldbafogadott főúrnak nagy hadereje ne legyen, hogy esetleg, ha a király pénzzavarban lévén, a zsoldot nem fizetheti, a főúr egyideig saját birtokából is eltarthassa népét, másrészt pedig, ha esetleg a koronával ellentétbe jut, ne nagyon árt hasson. Ezért az 1546: 22. tc. I. §-a csak 100 főnyi katonaság tartását engedi meg a zsoldbafogadott főuraknak. E számot, amint láttuk, túllépték, aránytalanul sok katonájuk azonban mégsem volt.

Az ilyen szerződéses magánzsoldosok tartását, persze kisebb keretben, utánozta a tehetősebb *köznemesség* is. A legtöbb vár környékén lakott néhány olyan nemes, aki elvállalta azt a kötelezettséget, hogy bizonyos számú, nem épen sok, katonát állandóan fegyverben tart. Ezek után zsoldot vagy természetbeni segílyt kapott, és mint a főurak, köteles volt kis csapatát szemlén bemutatni,

¹ Kapitányi kinevezése: H. K. VIII. 400.

² *Gömör Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 615. l. jegyzet.)

³ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik... (H. K. I. 73.)

⁴ *Bebek György* kapitányi kinevezése: H. K. VIII. 400.

veszély esetén pedig bevonulni abba a várba, melyhez tartozott. 1550 körül Újvárral szemben ilyen viszonyban volt:

Kapuehy Imre, a lovasok kapitánya	12 lóval,
Csömöry Imre várnagy	8 „
Vidosits Márk	8 „
Bajcsi Antal	6 „
Török Balázs	4 „
Csömöry Gergely	4 „
Vas Ágoston	4 „
és Muthnoky Mihály	10 „

összesen 56 lovas legény.

Ugyanide tartozik 20 ilyen magánzsoldos gyalogos is.

Ságh várába . . . 76 lovas, 50 gyalogos,

Drégelybe pedig . . 40 lovas, 32 gyalogos.

Zsoldjuk ugyanolyan, mint a királyiaké.¹ 1556. okt. 28-án Pápa védelmére a rábaközi nemesség 227 lovasa vonul be.²

Ezt a szolgálatot azonban csak a köznemesség jobbmódú része, és ennek is csak a vállalkozóbb szellemű tagjai teljesítették, a nagyrész másképp szolgálta a végbeli védekezést, és pedig ugyan csak kétféleképpen, anyagilag és fegyverrel.

Még adót is vállalt a nemesség. Az 1556. 4. tc. szerint minden nemes tartozik minden egyes jobbágya után *saját javaiból* 50 denárt adni a végvárok megerősítésére.

Saját végvárukat természetesen szintén maguk tartották fenn, ha volt miből,³ azonkívül az országos végvárok erősítésére is kötelesek voltak erdeikből annyi fát engedni át ingyen, amennyi kellett.⁴

Anyagi megterheltség volt a nemességre a katonatartás is. Veszély esetén egy időre hadat fogad a nemesség is, és míg a királyi hadak megjönnek, evvel védi a véghelyeket. Mindazt a partialis gyűlést, ahol a nemesség hadfogadást határoz, fölöslegesen volna felsorolni.⁵

Ez rendkívüli katonatartás, de köteles a nemesség állandó ka-

¹ Szendrei János: Váraink rendszere és felszerelése . . . (H. K. I. 102.

² U. o. 103.

³ 1563: 19. tc.

1563: 22. tc. és több más.

⁵ Lásd *Fraknoi* V. M. o. gy. eml.

tonát is tartani, 100—100 jobbágy telek után 3—3-at, hogy pedig e kötelességét nagyobb kedvvel teljesíthesse, megengedték neki, hogy a rá eső katonákat, ha magának is volt végvára, abban tartassa.¹ Ez a portális katonaság, mely szintén végvárakban állomásozott. Részletesen később szölok róla, valamint a nemesi felkelésről is, amelyet rendesen fegyverbe hívnak, ha veszélyes helyeken várépítési munkát kell fedezni,² vagy ha a végeket olyan támadás fenyegeti, amely ellen a rendes végbeli had nem elegendő.³

A végbeli védekezésből kiveszi méltó részét a nemesség egyedein kívül annak *egyete* is: a vármegye, amely maga is épít várat, tart katonát és ezenkívül segíti a király embereit kötelességük teljesítésében.

1577-ben mondja pl. a haditanács, hogy Szepes vármegyéhez parancsot kell küldeni, hogy építtesse fel Csetnek várát⁴ és Kassa építéséhez is megyei segílyt kell kérni, ami eddig is megvolt.⁵

Katonatartás dolgában sem hanyagol el semmit a vármegye: 1542-ben 24 királyi megye közül 17 tart külön megyei zsoldosokat.⁶ Az ingyen munka váltságát is olykor a megye szedi be,⁷ valamint a királyi végbeli tisztviselők is mindig igénybe veszik a megye segítségét ilyenmü hivatalos működésükben. A robotbehajtó nyílt levelet kapott a királytól, amelyben meghagyatik a vármegyei hatóságnak, hogy őt mindenben támogassa és működése elé akadályokat ne gördítsen.⁸

Így teljesítetté a vármegye kötelességét, azonkívül pedig vigyázott arra is, hogy azt más is teljesítse, ő szabja meg t. i. az arányt,

¹ Pl. 1563:18. tc.

² *Fraknoi* V.: M. o. gy. eml. VII. 386.

³ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejl. tört. II. 533—534.

⁴ *Haditanács* az építkezésről. (H. K. VII. 669.)

⁵ U. o. 668.

⁶ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 82—83.)

⁷ 1578:30. tc.

⁸ Miksa király parancslevele Zala vm. hatóságához. *Múz. lvt.*: Egyesített kamarai és városi iratok 838. Fol. Lat. 1574, szept. 10. Ugyane napról Moson vméhez, u. o. 1285. Fol. Lat. „ . . . firmiter praecipiendo commitimus et mandamus, ut pereum cum praesentibus requisiti, illum ad exactionem pecuniae laborum gratuitorum, statim, absque difficultate aliqua, ssadmittatis, illique omni auxilio addec debeatis et teneamini . . .“

amely szerint a nemes testvérek közös végvárukat fenntartani kötelesek.¹

A nemesi nemzet, amint látjuk, áldozott eleget az ország fennmaradásáért, de egy viszonzást megkívánt mindig: a szabadságot. Elismerik pl. 1578-ban Ernő és Károly főhercegek kineveztetését Magyar ill. Horvát-Szlavónország végvidékeinek fővezéri állására, de kikötik, hogy ebből hazánk szabadságára semmiféle hátrány ne származzék.² Ugyanez évben pedig a horvát-szlavónországi rendek jelentik ki, hogy ők veszély esetén megjelennek ugyan a császári zászló alatt, de vezérük csak a bán lehet, „quia regnum hoc Sclavoniae semper fuit liberum!”³ A nemesség kiváltságait azonban mégis megnyirbálják a végbeli védekezésre, avval biztatván a zúgolódó karokat és rendeket, hogy, ha majd jobb idők következnek be, mindent újra vissza fognak állítani.⁴

Az utókor hálájára azonban nemcsak a nemesség számíthat. Áldozott a *polgári osztály* is, csodálatos egyetértésben a nemes urakkal, akikkel pedig rendesen farkasszemet nézett. Most azonban a közös ellenség elleni védekezés szövetségessé teszi az idegen polgárt a magyar úrral. Nemcsak maga védekezik a város, hanem szerződést köt a környék várainak uraival, vagy a királyi kapitányokkal a kölcsönös ellenállásra. Ilyenkor a város ad pénzt, az úr, vagy hadnagy pedig katonát és parancsnokot.⁵ De nemcsak az urakkal szövetkezik a polgárság, hanem egymás közt is, ilyen szövetséget alkot pl. direkt a török ellen a 7 bányaváros: Körmöcz-, Selmecz-, Besztercze-Libet-, Baka-, Breznó- és Bélabánya.⁶ A városok különben általában mind igyekeztek a töröknek ellenállani és falak építésével magukat biztosítani,⁷ érdemeik azonban a jobbágyosztállyal szemben teljesen eltörpülnek.

Annyit egyik rend sem tett a XVI. században Magyarországért

¹ 1563: 19. t.-c.

² Vaniček *Fr. Specialgeschichte* . . . I. 62—63. 1578: 15 t.-c.

³ U. o. 64. l. és l. jegyzet.

⁴ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. V. 300.

⁵ *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya műveltségtörténete. (Száz. 1874. 695.)

⁶ *Botka Tivadar* *eikke*: (Száz. 1875. 157.)

Szitnyai József: A bányavidék veszedelme. (Száz. 1893. 133.)

⁷ *Szendrei János*: Váraink rendszere és felszerelése . . . (H. K. I. 91.)
Haditanács az építkezésről. (II. K. VII. 672.)

mint a szegény, sőt sok helyen végső nyomorban levő jobbágyság, amelynek pedig nemrég még a felkelésétől félték, és komoly emberek hitték, hogy a törökhöz fog csatlakozni.

A jobbágyot végsőkéig terhelte a végbeli védekezés, és ő viselte is a terhet utolsó garasáig és utolsó csepp vére kiontásáig, ami nagyon is hozzájárult ahhoz, hogy az uralkodó osztályok felfogása megváltozzék, és a szabad költözködés jogát visszakapja.

Hogy mit tett a XVI. századi Magyarországért a jobbágyosztály, azt rövidesen nem lehet elmondani, és erről jobbnak tartom nem összefoglalva, hanem részletesen, mindig az illető kérdés specialis tárgyalásakor megemlékezni.

Hogy az akkori Magyarország minden rendje részt vett a végbeli védekezésben, azt, az hiszem, mutatják a példák és evvel bebizonyítotttnak veszem a bevezetésben bizonyítás nélkül kimondott elvet: hogy Magyarország minden osztályát először a végbeli rendszer egyesítette.

A különböző rendek áldozatainak regisztrálását egy érdekes általános elv felemlítésével fejezhetjük be: a közfelfogás azt volt, hogy aki a végbeli védekezés egy bizonyos nemében segít, az a többitől fel legyen mentve. Ennek a nagyon méltányos elvnek alapján kéri pl. az 1557-iki országgyűlés a királyt, hogy Podmaniczky Rafael trencsénmegyei jobbágyságainak engedje el az ingyen munkát, mert belőlük szedik Palota várának őrségét.¹ A király hosszas ellenzés után végre mégis rááll a dologra.² Másik példát az 1567-iki országgyűlés ad, midőn azt kívánja, hogy a Csallóköz lakosságát egyéb terhek alól mentse fel, mert ők télen a Duna egész hosszában a jeget vagdalgják, nehogy a török portyázók a befagyott vizen átkelhessenek.³

Természetes, hogy Magyarország rendei nemcsak külön-külön foglalkoztak sokat a végbeli kérdéssel, de egyetemlegesen, az országgyűlésen is. Felismerte a király is, meg a nemzet is azt, hogy milyen fontos Magyarország fennállására a végvárak jó erőben maradása, és sorra hozzák ennek érdekében a törvényeket, kölcsönösen

¹ *Fraknoi* V.: M. o. gy. eml. IV. 24.

² U. o. 32.

³ U. o. V. 84.

segélykéréssel ostromolva egymást. Egyszer a király kér nagyobb erőlkifejtést a nemzettől, máskor meg fordítva.

A törvényekben az egész végbeli rendszer minden vonatkozásáról intézkednek. Kérik a királyt, hogy a végvárakat erősítse meg,¹ adót ajánlanak e célra, még a nemesség vagyonából is,² és törvényeikkel más módon is elősegítik a végvárak felépültét.³ A fölépült erősségek jókarbantartását is megkívánják⁴ úgy magánbirtokostól, mint a királytól.

Nagyon vigyáznak a végvárakra, és nyomban közbelépnek, ha valami nem megy rendén. Ettől maga a király is tart, például 1567-ben figyelmezteti egyik várkapitányát, hogy a várat szorgosan javíttassa, mert másképp az ország mindjárt panaszt emel.⁵ A várépítés és fenntartás legnagyobb segítsége, a jobbágyság ingyen munkája fölött is az országgyűlés rendelkezik, úgy idő, mint hely dolgában. Országgyűlésen határozzák el, hogy egy-egy jobbágyság mennyi ideig tartozik ingyen dolgozni a várak körül, valamint azt is, hogy melyik körzet népe hol rója le az ingyen munkát.⁶ Erre a „deputáció“-ra nagyon ügyelt az országgyűlés: máshol dolgoztatni a népet, mint ahova rendelték, 1000 forint büntetés alatt tilos volt.⁷ Egyáltalában az ingyen munka dolgában majdnem annyira féltékenyek a rendek, mint az adómegajánlásban, és a kezükből semmi szín alatt sem engedik kisiklani az efölötti döntés jogát. A király e tárgyban többféle kérelemmel áll elő, de mindig eredmény nélkül. Nem egyezik bele az országgyűlés sem abba, hogy az ingyen munka deputálását a király egymaga intézhesse,⁸ sem pedig abba, hogy a jobbágyság „általánosságban“ addig dolgozzék, amíg a várakat teljesen jókarba nem hozta.⁹

Ahogy gondoskodott az országgyűlés építkezésről, úgy intéz-

¹ 1550 : 9. tc., I. §.

² 1556 : 4. tc.

³ 1563 : 22. tc., 1578 : 28. tc.

⁴ 1563 : 16. tc., 1563 : 19. tc., 1566 : 17. tc. II. §.

⁵ *Gyulaffy* veszprémi kapitány utasítása : (H. K. II. 320.)

⁶ E törvényeket minden egyes végvárra vonatkozólag összeállította *Melichár Kálmán*. (Ludovika-Akadémia Közlönye. 1884. 524—539.)

⁷ 1567 : 18. tc., 1578 : 34. tc.

⁸ *Fraknói* V. M. o. gy. eml. IV. 173., u. o. VI. 20 és 22.

⁹ U. o. 433.

kedett a szükséges várlerombolások felől is,¹ de viszont ügyelt arra, hogy szükségtelenül ne rombolják az ország védőbástyáit.²

A várépületek mellett kiterjesztette gondját a katonaságra is, gondoskodván róla, hogy a várak védelmére elegendő erő legyen együtt,³ valamint hogy a katonaságot alkalmas emberek vezessék és hogy a végbeli állások az ország kárára betöltetlenek ne legyenek.⁴

A végbeli tisztek és parancsnokok túlkapásai és az idegen befolyás ellen pedig megtesz az országgyűlés mindent, ami szükséges és ami hatalmában áll, kiköti, hogy az ország jogait a végbeli védekezés ne csorbítsa,⁵ ha pedig mégis nyomát találná valamely visszaélésnek, mindjárt felszólal a királynál.⁶

A végbeli vezetők tisztelték is az országgyűlés jogait. Van példánk rá, hogy a főkapitány emlékiratban kéri a rendektől a szükséges rendszabályok jóváhagyását,⁷ Károly főherceg pedig, mióta a két déli végvidék védelmét átvette, a kapcsolt részek gyűlésén mindig képviseltette magát.⁸

Az országgyűlés és a vármegye között azonban még egy forum van, amely törődik a végbeli ügyekkel, sőt talán legjobban foglalkozik is velük: a *partikuláris congregatio*, a *részleges gyűlés*, melyen néhány, elsősorban és közvetlenül érdekelt vármegye nemessége gyűl össze, tanácskozik és határoz erődítésről és katonatartásról a végeken. Mindezt a partialis gyűlést felsorolni szükségtelen volna, de lehetetlen is, mert emlékei nem maradtak fenn oly rendszeresen, mint az országgyűlései. Szemelvényül lássunk egyet-kettőt. 1547-ben néhány dunántúli megye gyűl össze Hídvégen és 400 lovas állandó tartását határozza el, végbeli portyázásra és a megyék védelmére.⁹

¹ 1543: 4. tc., 1546: 28. tc., 1547: 15. tc., 1547: 17. tc., 1559: 29. tc.

² *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. VI. 9., u. o. VII. 389.

³ 1546: 16 t.-c., 1555: 5 t.-c., 1563: 18. t.-c.

⁴ 1569: 34. tc.

⁵ Az 1578: 15. t.-c. pl. elismeri Ernő és Károly főherceket a király helyetteseinek végbeli dolgokban, de kiköti, hogy az utóbbi a bánnal egyet-értve működjék, „nehogy valami alkalmatlanság és az ország szabadságaiba ütköző dolog következze be“.

Vaniček Fr: Specialgeschichte . . . I. 62—63.

⁶ *Komáromy András*: Thelekessy Imre (H. K. II. 670—671.)

⁷ Ungnád János főkapitány a horvát-szlavón országgyűlésen, 1554-ben. *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. III. 608—613.

⁸ U. o. VII. 385.

⁹ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 161.

Ugyanez évben Nyitrán is hadat fogad egy időre a részleges gyűlés.¹ 1552-ben Simándra gyűlnek össze az alvidék 7 megyéjéből, Temesvár védelme dolgában határozni,² és 1553-ban a gönczi gyűlés 250 katonát szavaz meg önként Fülek és 500-at Eger számára. Jellemző, hogy a gyűlésről a király nem is tudott és bár az eredményt örömmel veszi, az önhatalmu gyűléstartást megrójjja.³

Ilyen módon gondoskodott az ország vezető és alsóbb népeisége egyaránt arról, hogy a véghegyek dolga rendben legyen s hogy ezáltal a királyi terület aránylagos nyugalmat élvezhessen, amit semmi más eszköz számára nem biztosíthatott volna.

Az ország szívében, állandó lakásra betelepelve, egy fanatikus ellenség áll, mellyel megalkudni, kiegyezni nem lehet, s amely sohasem mond le a pusztítás és rablásról, amíg erővel győzi. Ösztönzi erre vallási fanatizmusa, amely erénynek hirdeti a hitetlenek pusztítását, s ösztönzi az a jövedelem is, melyet ilyen módon szerez és amire olykor rá is van utalva.

Eszterházy Miklós nádor szerint nagyjában háromféle a török garázdálkodásának módja.

I. Lopás, egy-két védtelen magyart, különösen nőt és gyermeket elvisz kisebb török csapat és eladja rabszolgának.

II. Nagyobb csapat, zászló alatt vonulva dűl, rabol, és csapatostul hajtja el a népet.

III. Fenyvegető levelek küldése által behódoltat és adófizetővé tesz királyi falvakat és városokat.⁴

A török egész bennlakása alatt nem mondott le az ilyen dolgokról, sőt 1586-ban annyira rendszeresíteni kívánja beüteseit, hogy e célra Esztergomnál, amely ekkor körülbelül a hódoltság szélén fekszik, állandó hidat akar veretni a Dunán, és csak a legnagyobb fenyegetődzésre tesz le szándékáról.⁵ Vakmerősége azonban így is határtalan: 20—30 főnyi kis csoportokban is be mer törni királyi területre, annyira nem számít ellenállásra.⁶

S ezen a szomorú helyzeten békekötés nem segít: a török

¹ *Fraknoi* V. M. o. gy. eml. III. 67.

² U. o. III. 382—3

³ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 160—161.

⁴ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 134.

⁵ *Acsády Ignác*: M. o. 3 részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 442.)

⁶ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 656)

„béke“ csak annyit jelent, hogy külső török sereg nem jön az országba és várat ágyúval nem ostromolnak, a magyarországi megszálló sereg azonban tovább rabol, erőszakoskodik és hódoltat.¹ 1575-ben pl. hivatalosan békében él a két uralkodó, a magyarországi török csapatok azonban mégis 76 erődöt és községet foglalnak el, és 3200 embert tesznek rabba az országnak amugy is gyér népességéből, nem is számítva a megölteket, és azt a kárt, amit hivatalosan nem jelentettek be a károsultak. A következő békeévben 60-szor üt be a török a királyi területre.² Ez a 2 év azonban nem valami kivételes, így van más időben is, pl. a 80-as években, melynek pusztításait összeállította Salamon Ferenc.³

Az ilyen pusztításokat az egész ország területére vonatkozólag beszüntetni nem lehetett, egyes falvaknak, városoknak azonban volt egy útjuk, amivel maguknak kiméletet eszközölhettek ki, s ez a *behódolás*. A behódolás magánfelek által kötött béke, privát szerződés, melyet a föld népe ott köt a törökkel, ahol a végbeliek nem tudják megvédeni, és tartalma az, hogy a nép adót fizet, a török pedig viszont nem bántja. Az ilyen hódolt helyek adóját a török „felírta“ egyes tisztjeinek fizetéséül, vagy rendkívüli jutalmazás gyanánt, a hódoltak aztán megalkusznak, „megsummálnak“ avval, akinek jutottak, maguk közt.⁴ Előfordul az is, hogy az ilyen török rovásra tévedésből, vagy készakarattal felírnak olyan helyet is, amely be sem hódolt. Ezt aztán nem szűnnek meg addig inteni, figyelmeztetni, sollicitálni, és presszionálni, amíg aztán tényleg el nem ismeri a dolgot.

Az 1540-es évek közepe táján már sok ilyen behódolt község van a két uralkodó területének határán,⁵ 1551-ben pedig pl. csak egy vármegyében, Hontban, 1186^{1/2} a behódolt és csak 949^{1/2} a szabad jobbágy telék.⁶

De nemesak földzetlenül fekvő helyek hódoltak be, hanem

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 45.

² Részletesen felsorolja a károkat Gömörý Gusztáv nyomán Acsády Ignác: M. o. 3 részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 424.)

³ Salamon Ferenc: M. o. a tör. hód. kor. 108—113.

⁴ A nógrádi bég levele Horváth György bakabányai kapitányhoz: (H. K. X. 459.)

⁵ Acsády Ignác: M. o. 3 részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 256.)

⁶ Acsády Ignác: Végváraink és költségeik... (H. K. I. 76.)

olykor várurak is, pl. 1554-ben írja a meglehetősen opportunus felfogású Bebek György, hogy neki biztosító levele van a szultántól, és (ami még jellemzőbb,) a francia királytól is.¹

A rohamos behódolást egy ideig büntetéssel próbálja a királyi kormány megakadályozni, de belátják, hogy ez nem segít, és az 1574-iki országgyűlés figyelmezteti a királyt, hogy a behódolt jobbágyságok eléggé meg vannak már avval is büntetve, hogy a török zsarolja őket, és amellet királyi adót is kell fizetniük.² (A hódolt jobbágyságok t. i. fizettek azért adót királyi részre is, de csak feleannyit, mint a szabadok, mert az egésznek nem birták volna.)³ Büntetéssel nem lehetett segíteni a dolgon, hisz a jobbágyság úgysem a maga jószántából vette nyakába a kettős ígát; a behódolásokat megakadályozni csak úgy lehetett, hogy a népnek nyugalmat szerezzenek a királyi területen, és pedig az egyetlen lehető módon, a végvárak segítségével. A végvárrendszer egyik főfontossága a behódolás elkerülésének lehetővé tétele volt,⁴ és 1577-ben meg is mondja a haditanács a királynak: „a várrendszer az egyetlen eszköz, mely által Felséged az ellenség erejét és előnyomulását feltartóztatni képes, és amely mögött országai és népei biztonságban lehetnek.”⁵

A végvár a környék népének menedékhelye volt, „refugium ac receptaculum“, amint Ferdinánd király nevezi.⁶ A várba, vagy a vár alá huzódott a behódolás elől elszökött jobbágyság, a házából kivert mesterember, és az ősi földjéről elűzött nemes, s a király és a törvény egyaránt meghagyta a végbelieknek, hogy a menekülőket szívesen fogadják,⁷ és minden támadó ellen megvédelmezzék.⁸

A végvárak azonban nemcsak a közvetlen közelükben lakó népet védték, hanem elzárták a török portyázók útját a királyi terület felé, ha pedig mindazonáltal utat találtak volna, felriasztották az egész vidék népét, amely így mégis könnyebben védekezhett.

¹ Acsády Ignác: M. o. 3 részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 334. 1. 3. jegyzet.)

² Fraknói V.: M. o. gy. eml. VI. 17.

³ Királyi elhatározás: Orsz. lt.: Ben. resol. VII. 155., 1563: 8. tc.

⁴ Acsády Ignác: M. o. 3 részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 257.)

⁵ Haditanács az építkezésről: (H. K. VII. 662.)

⁶ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 817.)

⁷ Komáromy András: Kálló mint végvár. (H. K. X. 29) 1547: 6. tc.; 1574: 15. tc.

⁸ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 350.

Az utak elzárása fontos. 1577-ben ajánlja a királynak a haditanács: el kell zárni az utakat, . . . akkor aztán a törököknek nemcsak azt kell meggondolniok, hogy miképen akarnak biztosan az országba és Felséged ditiójába betörni, hanem, hogy miképen akarnak kár nélkül aztán vissza is jutni.¹

A végvárakból állandóan szemmel tartották a környéket. Olyik helyen, különösen a két déli végvidéken, előretolt őrszemek is állottak, melyek az esetleges betörés hírét azonnal bejelentették a legközelebbi végházban.² A végvár aztán tartozott a hírt azonnal továbbadni. Többször egymásután vészlövéseket adtak a legerősebb hangú ágyúból, amit minden egyes vár átvett és így a betörés híre igen gyorsan eljutott a legtávolabbi helyekig is.³ A „hírlövő ágyú” egy végházból sem hiányzik.⁴ Ugyanerre használták a tűzjelzést is. Éjjel magas lánggal égő máglyát gyújtottak, nappal pedig nedves rőzsét égettek, aminek nagy a füstje.⁵

Az őrködést állandóan gyakorolták a végbeliek, különleges esetekben azonban hathatósabb segítséget is nyújtottak a bajba jutott helyeknek. Ilyen esetekre Schwendy Lázár állandóan készen álló tartalékot ajánlott az egyes fontosabb helyeken, pl. Kassán.⁶

Egy-egy város olykor, rövidebb időre megszálló csapatot kap tőlük, amelynek védelme alatt elvégezhetik mezei munkájukat a falakon kívül. 1550-ben Lőcse kér és kap ilyet az aratás tartamára, de aztán a város kérelmei ellenére is visszavonták, mert máshol is kellett a katona,⁷ 1552-ben pedig Losonczy különít ki Karánsebes számára a temesvári összegből 100 lándzsást.⁸

Olyik híve birtokát a király külön „litterae protectionales”-ben ajánlja védelemre a legközelebbi végvár parancsnokának, pl. 1559-ben Bajony István kap ilyet Ferdinándtól, Eger és Gyula kapitányához.⁹

¹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 656.)

² *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. IV. 619 és 622.

³ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 273.

⁴ *Takáts Sándor*: M. tüzes- és lövészerszámok. (Száz. 1908. 51 l. és u. i. 1 jegyz.)

⁵ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 273.

⁶ *Schwendy Lázár tanácsa*: (H. K. VII. 528—530.)

⁷ *Salm Miklós gróf levele Lőcse városához*: (H. K. IX. 122. 1. és 2. jegyz.)

⁸ *T. T.* 1892. 155.

⁹ *Károlyi oklvt.* III. 310—311.

A vár lovassága (és ezért kellett a végvárakban olyan feltűnően sok lovas,¹) rendszeren állandóan portyázik a környéken, a török dúlók távoltartására. A székesfehérvári őrség 500 huszára pl. 1543-ban egész az utolsó pillanatig künn járt, úgy, hogy az ostromló sereg el is szorította a vártól.²

Nagyon gyorsan felkészülnek a végbeliek, ha értesülnek arról, hogy a török valamely helyet fenyeget, és sietve mennek segítségére.

1577 őszén „felveri” a török a szikszai vásárt, és a vitéz védekezés ellenére is 200 szekér árút és 800 rabot visz magával. Prépostváry Bálint és néhány más végbeli kapitány azonban értesülnek a dologról és utánuk menvén, Vadnánál beérik a török csapatot és a zsákmány nagyrészét elveszik tőle, a foglyokat pedig majdnem mind megszabadítják.³ A szikszaiakat különösen szerette a török molesztálni, mert a gazdag várostól sokat lehetett élszedni. 1588-ban pl. 1000 arany frt. harácsot vet ki a budai pasa a városra, de a lakosság nem fizet, mert bízik a kassai és tokaji végbeliekben, akik védelmet ígértek neki.

A pasa, hogy parancsának érvényt szerezzen, Kara Ali fehérvári szandsákbég alatt 12.000 főnyi sereget küld a városra, 4 ágyúval, amely ellen a templomba zárkózott szikszaiak addig védekeznek, míg meg nem érkezik Rákóczy Zsigmond egri kapitány, az egri, kassai, tokaji, ónodi, szendrői és más őrségekből hirtelen összegyűjtött 2600 főnyi haddal.

A város felmentése válságos harc után sikerül is, 2000 török elesett, 400 elfogatott, és óriási zsákmány esett a magyarok kezébe, akik 600 embert vesztettek.⁴

Az ilyen kudarnak aztán mindig volt bizonyos mérséklő hatása a törökre. Akire egyszer „rásütötték a végbeliek a kavórok billegét”,⁵ az többet nem jött harácsolni. Csak az ilyen visszatorlás mérsékelte időnként a végbeli törökök vállalkozó szellemét, és igaztalanul ítél az az író, aki úgy nyilatkozik, hogy a végbeli had „védelemben és támadásban apránként pazarolta el jobbra való

¹ Acsády Ignác: *Végváraink és költségeik* . . . (H. K. I 75.)

² R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 40.

³ Acsády Ignác: M. o. 3. részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 438.)

⁴ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 107—108.

⁵ Tardó György éneke: (Száz. 1871. 124.)

erejét és vitézségét”.¹ Hiszen 1557-ben megmondta már a haditanács is, hogy „ha a véghelyek erősek lesznek, a török is tartózkodóbb lesz, és sok vállalatot el fog ejteni, melyet, ha tudná, hogy nincs ellenállás, megkísértene.”²

Már az eddigiekből következtethetünk arra, hogy milyen választ kaphatott a török olyankor, hogyha behódolási felszólítását olyanokhoz intézte, akiknek épen a városok megőrzése volt a kötelességük. Pedig ilyenekkel is megpróbálkozott nem egyszer, mikor a végbeli kapitányokat hívta fel arra, hogy városukat hódoltassák be. (Ez a dolog mindennél jobban mutatja, hogy a török saját hite szerint jogos talajon áll.) Pl. hódolt városnak tekintette a török Bakabányát is, és nem egyszer szólította fel az adó beküldésére, persze hiában, de meg is fizetett a visszautasításért gyakori meglepetéssel, dúlással és rablással. 1571-ben ismét megújította kísérleteit. Musztafa budai pasa és a nógrádi szandsák bég fölkérte Horváth Györgyöt, Bakabánya királyi kapitányát, hogy a városiaknak hagyja meg az adó beszolgáltatását, mert a két uralkodó közt most béke van, és e város jövedelme a nógrádi Isza bég zsoldjába van felvéve.

„Én, — írja a nógrádi bég — az frigyet nem bántom, sem akarom megszegnem; csak én az enyimet kívánom, azaz az biráktul s mind az egész várostul az adót és az summát, amiben énvelem megsummálnak”.

A végén ott a jóakaratu fenyegetés: „ne történjék valami háborúság belőle, és ő rajtak is ne essék valami nyomorúság.”

A levelek hangja nagyon tisztos, jóakarató, és a kapitányt „vitézlő szomszéd barátjuknak” nevezik a török urak.

Hasonló hangon válaszol a kapitány „tisztelendő urának, az nagyságos Musztafa Passának”, és „az Ngos Iza bégnek, tisztelendő szomszéd urának és barátjának.”

Szerinte Bakabánya soha semmiféle töröknek egy pénz ára adót sem fizetett és most sem fog. Nem is hódolt város és nem is lesz soha, mert lakói hívek fejedelmükhöz, és Őfelsége sem fogja őket kiszolgáltatni, „hanem engem azért tart itt ő felge az sok jámbor vitézemberekkel, hogy nem akarja őket meghódoltatni, hanem

¹ *Ipolyi Arnold*: A m. hadtörténelem tanulmánya. 56—57.

² *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K VII. 650.)

az mi tehetségünk szerint megóttalmazzuk, és az mi hazánknak szolgálhassunk.”

Kéri a pasát, hogy ne szerezzen gondot a két császár között és parancsoljon békességet a fosztogató nógrádiaknak, akiket másik levelében erélyesen meg is fenyeget: „ki ne bocsássák az vitézeket, azaz lator martalócokat, . . . mert bizony énnekem is gondom leszen reá és vagyon is, hogy ha valamelyet közölök kaphatok, soha oly jó vitéz ember nem lehet, kit mindjára nyársba nem vonatok.”¹

1593-ban hasonló kísérletet tesz Mehemed drégelyi és nógrádi bég Korponával. Levelet ír Pogrányi Benedek korponai kapitánynak, melyben értesíti, hogy Szinán nagyvezér nagy sereg harcost hoz a török birodalom terjesztésére, és mivel az ő vallásuk megköveteli, hogy akivel harcolni akarnak, azt előbb figyelmeztessék, tehát felszólítja a kapitányt, hogy a szultán ellen ne harcoljon, hanem világosodjék fel a szíve, és ne akadályozza a török hódítást. Lelke üdvösségére fogadja, hogy aki meghódol, annak nem lesz bántódása, de aki nem, az magára vessen. A kapitány önérzetesen válaszol, a történelem példáira hivatkozva. Láttunk már, úgymond, a tiéteknél nagyobb hatalmakat is összeomlani, és el fogtok majd enyészni ti is, minket azonban véd az élő Isten az égben, aki meg fogja bosszúlni, hogy ti hitetek ellenére rántok. Amíg ő kegyelmes lesz hozzánk, addig nem fognak meghódolni azok a helyek, amelyek eddig nem tették.²

Igy védelmezték a végbeliek a gondjukra bizott népet karddal is, tollal is, ahogy tehették. Természetesen ahoz nem elég erősek, hogy a török minden kísérletét megghiusíthassák, aki olykor ki is játssza őket, és betör a királyi területre, sokszor nagyon messze. Az ilyen betörésekre rendszeren azt az időt használja, amikor a végbeliek mással vannak elfoglalva. 1573-ban pórlázadás dül a horvát jobbágyság közt, s míg Alapi Gáspár, kanizsai kapitány az őrség egy részével a felkelők ellen vonúl, azalatt egy éjjel meglepi a várost a szigeti Kopasz Ali pasa, és a siklósi, pécsi meg kaposi török őrségekkel egyesülve kifosztja.³ 1584-ben meg, bár a magya-

¹ Mind a négy levelet közli *Matunák Mihály*: Török-magyar jegyzékváltás 1571-ből. (H. K. X. 458—461.)

² Mindkét levél: H. K. VIII. 555—556.

³ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 98.

rok még Egert is birják, becsap a végvárok mögé a török és egészen a Szepességig dűl. (Dobsina megrohanása.)¹

Mindamellett a végbelieknek mégis igazuk volt, amikor önértettel hirdették, hogy ők őrzik a királyság maradványait — „reliquias regni.”²

Egy-egy végvár védelmi területe nagy volt, amit legjobban mutat az, hogy olyik elfoglalásával milyen messze terjedő vidék veszett el a király számára. Visegrád 1544-ben történt bevételével urrá lett a török a Duna mentén egész Komáromig és Győrig.³ Az 1552-ben elesett várak sorsán panaszkodó Tinódi szerint pedig:

„Kár lőn ez váraknak tőlünk elveszése,
Mert sok tartománnak lőn hozzátérése,
Királyi felségnek nagy kárszönvedése,
Lőn keserősége . . . ”⁴

Igaza is volt, hiszen csak a délvidéken néhány vár, és kisebb váracs elestével 7 vármegye jut török kézre.⁵ Legjobban mutatja a végvárok nagy jelentőségét Drégely, amely kicsiny és hiányosan felszerelt erősség, és mégis Hont vmegye területén 949¹/₂ szabad, a királynak teljes adót fizető porta volt addig, amíg a vár magyar kézen volt, eleste után pedig 272-re csökken a számuk.⁶ Gyula sorsa is jellemző példa. 1552 után ez a véghely a királyi uralom legjobb támasza dél felé, egészen a Marosig és valahogyan összetartja még a környék megyéit, bár így is sokat szenvedtek. Mikor azonban 1566-ban elfoglalták a várat, hat vármegye maradványait szerzik meg általa a törökök: Békés, Szolnok, Zaránd, Arad, Csongrád és Csanádot.⁷ Ugyanez évben vész el Szigetvár is, amely eddig Zalát és Somogyot őrizte, de biztosította az adóbehajtást még Tolna, meg Baranya némely járásában is, és még elestekor is szolgálatot tett Ausztriának.⁸ Eger és a kis Súlyomkő is 6 vármegye

¹ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 111.

² *Margaliits Ede*: Horvát tört. rep. II. 617.

³ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 44.

⁴ *Tinódi*: Budai Ali basa históriája. 173—176. sor.

⁵ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 60.

⁶ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 76.)

⁷ *Acsády Ignác*: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralkodása alatt. 46.; *Karácsonyi János*: A gyulai vár ostroma . . . (H. K. X. 101.)

⁸ *Acsády Ignác*: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt 46., *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 75.)

hozzá közelebb eső vidékeit védi,¹ 1574-ben pedig méltatlankodva panaszkodik a budai pasa, hogy a királyiak Kálló felépítése által több mint 100 falut szereztek vissza.²

Látjuk, hogy a nyugalmat, amennyiben egyáltalán lehetett, megszerezték a végváarak a sokat szenvedett országnak: vonaluk előtt egy pillanatra sem volt biztos a nép, mögötte azonban mégis többé-kevésbé.

Ezért aztán a tehetősebb emberek, ha a végvidéken, vagy az előtt laktak, rendszeren elhagyják birtokukat, és mögéje költöznek, pl. a Blagay-ok, akik egyideig védekeznek, de aztán nyugalmasabb vidékre, a horvát-szlavón végek által védett Krajnába költöznek át. Blagay István szerzi meg itt 1546-ban Gottschee és Friedrichstein birtokokat.³

De nemcsak a lakosságnak a hódoltatás és a török becsapkodás elleni védelmében mutatkozott a végbeliek jó hatása, de *hatott* ez az állandóan fegyverben és majdnem egyfolytában harcban álló, tehát eszerint gyakorlott katonaság *a török elleni nagyobb hadműveletek alakulására is.*

A XVI. század folyamán nagyobb harcokban majdnem mindig a török a támadó fél. A kereszténység védekezésre szorítkozik, aminek fő eszközei a végváarak. Ezt tudja a kor minden vezető állásban levő embere, még a dühös háborúpártiak is. 1577-ben, mikor az uralkodó kérdést intézett néhány magasrangú katonához a helyzetet és a teendőket illetőleg, forma és tartalom tekintetében nagyon különböző, háborús és békés válaszokat kapott, a végváarak nagy fontosságát az eljövendő esetleges háborúban, azonban mindegyik hangsúlyozza. A békepárti Schwendy Lázár szerint a törökkel nyílt csatában megütközni nem szabad, hanem a józan ész védő várharcokra utal,⁴ de a háborúpárti Rueber János is azt fejtegeti, hogy a töröknek a tapasztalás szerint legjobban avval lehet ártani, hogy hadaikat várak óvével lehetőleg sokáig föltartjuk. Ez kifárasztja őket és mivel legfeljebb csak július, augusztus és szeptemberben operálhatnak, télre a nagyobb seregek hazavonulnak és a többi idő

¹ U. o.

² Salamon Ferenc: M. o. a tör. hód. kor. 364.

³ Thallóczy-Barabás: A Blagay család oklevéltára. CLXXV—CLXXVI.

⁴ Schwendy Lázár tanácsa: (H. K. VII. 524.)

a miénk. Ezalatt lehetőleg vissza kell venni a török végházakat és újakat is kell építeni.¹ Ez a kijelentés igaz, és mutatja azt, hogy milyen nagy hatással voltak a végvárak egy-egy hadjárat eredményének alakulására, amikor a török nagyobb seregeivel kivonulva csak azt nevezhette tényleg a magáénak, amit elfoglalt várakkal nyert meg.²

Ezenkívül képzelhetjük azt is, hogy a Magyarországon olykor a török ellen működő mezei hadaknak milyen jó támasz volt egy-egy végvár, s akkor előttünk áll a végbeliek fontossága derék háborukban is.

Néha-néha pedig hasznát vette a király végvárainak *pártos és lázadó alattvalói ellen is*. 1551-ben pl. azt írja Fráter György, hogy a csanádi várnagynak meghagyta, hogy ha a rácok mozgolódának Ferdinánd király ellen, támadja hátba őket,³ később meg az északkeleti végbeliek voltak jó támaszpontjai a királyi hatalomnak az Erdélyhez szítók ellen.⁴

Ilyen módon szervezkedett a királyság magában az országban, és dél felé a török ellen, míg hátát jó szomszédsággal igyekezett biztosítani: a haditanács 1577-ben kiemeli, hogy a felső-magyarországi főkapitányok Lengyelországgal szemben nagy jóindulatot mutassanak.⁵

Látjuk tehát, hogy Magyarország a XVI. század első viharai után hamar magához tér, nem viselkedik passzív, hanem felismeri a helyzetet, számol a körülményekkel, és megtesz mindent, hogy a fennálló viszonyok között Szent István palástjának még megmaradt foszlánya mindenfelől védve legyen.

Nyomon követtük eddig a végvárak rendszerének megalakulását, s láttuk azt a jó hatást, amivel megerősödésük járt, lássuk a a következőkben azt, hogy *kik vezették ezt a messze terjedő láncot, és hol volt a központ, ahonnan az egységes cselekvés szála kiindulnak*. Ez nem kis kérdés, hisz az egész végbeli védekezés használhatósága attól függ, hogy milyen a vezetés. Schwendy Lázár, a nagy theoretikus, Montecuccoli méltó elődje, mondotta 1577-ben: „Mind hiábavaló, ha

¹ Rueber János tanácsa: (H. K. VII. 515—516.)

² Balás György: Újvár várépítészeti rendszere . . . (H. K. I. 200—201.)

³ Levele 1551, május 24-ről: (T. T. 1880. 76.)

⁴ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 76—77.

⁵ Haditanács jegyzőkönyve: (H. K. VII. 652.)

a végek megerősítettnek, azokba őrség, és egyéb szükséges dolgok helyeztetnek is, és az egész hadi készülődés káros, ha azokat nem tapasztalt vezérek intézik, jó szabály és rend szerint.¹

Magyarország természetes védője elsősorban mindig *a király* volt, és elvben most is az, ő áll a végbeli rendszer élén. Elsősorban neki tartozik engedelmeskedni a végbeli,² és a többi parancsoló is az ő nevében és hatalma erejével rendelkezik.

Ezt a magasztos feladatot átérzik-e királyaink, akiket az éggondviselés alattvalóik fölé helyezett, azért, hogy azok földi gondi viselői legyenek? Szomorúan kell erre felelnünk: nem, legalább is nem eléggé. Ebben azonban fokozatok vannak: a XVI. század három Habsburg királya három különböző fokán áll a jóakaratsnak és lelkiismeretességnek, hogy a körülmények alakulásáról és a véletlen szerencséről ne is beszéljünk.

Az ív mindig lejjebb száll, még a gyenge Ferdinánd áll a másik kettő fölött a legmagasabban. A kép itt sem derült, nem vigasztaló, de tárgyilagosan szemlélve, lehet benne világos színeket is látni. Ferdinánd, közepes tehetség. Hatalma, különösen országlása elején, nem áll elég szilárdan, tehát nem is követhet igen hatásos politikát. A félrendszabályok embere. Nem küzd elszántan a török ellen, mert nincs ereje, vagy nem is akar: háborgó magyarjait „jövő évi nagy háború” ígérgetésével csendesíti.³ Remél, de nem tesz. 1543. augusztus 12-én „reméli, hogy az esztergomiak Isten kegyelméből megszégyenítik a kereszténység örökös ellenségét,”⁴ holott ekkor már két napja a török ült a várban. Politikája rossz. Hódító terveit megvalósítani nincs ereje, mégis addig mozgolódik, míg magára uszítja evvel a törököt. De hát könnyű megbélyegezni rossz politikáját, hanem ki tudott volna akkor, olyan helyzetben jót folytatni?

Szelleme sem mindig emelkedett, nagyon is anyagiásan gondolkodik olykor. 1552-ben nem a végvárak megmentése kedvéért állítja ki mezei hadát, hanem, hogy a jövedelmező bányavárosokat

¹ Schwendy Lázár tanácsa... (H. K. VII. 534.)

² Thüry Benedek palotai kapitány utasítása: (T. T. 1905. 460.); Schwendy Lázár tanácsa: (H. K. VII. 535.)

³ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 43.

⁴ Komáromy András: Thelekessy Imre (H. K. II. 223.)

megtarthassa,¹ 1577-ben pedig Bakabánya megerősítését azért határozza el a kormány, mert lakossága német ajkú, és így érdemes védni.² Nem csoda, hogy a meg nem védett alattvalók elkecserepednek. 1556 elején az erdélyiek fölszólítják, hogy mentse fel őket hűség-esküjük alól, ha védelmükre alig gondol.³

De azért elítélnünk mégsem lehet a királyt, mert alapjában véve jóakaratú. Ezt érzi maga is: 1541, június 30-án azt írja nővérének, Mária özv. királynénak: ha mindenki úgy teljesítené kötelességét, mint ő maga, akkor másképp folynának a dolgok!⁴ És ez nem volt egészen hiú dicsekvés.

Hogy Miksa király milyen lelkiismeretes, elszánt és bátor, azt megmutatta az 1566-iki szigetvári ostrom. Ezt a szégyent fölösleges részletezni, szomorúan ismeretes úgyis Zrinyi Miklós cserbenhagyása és az ország legerősebb két végvárának kardcsapás nélküli sorsára hagyása.

Ez jellemzi Miksa király „hadpolitikáját” egészen, azért a királyét, akinek személyes bátorságát is kétségbevonták és azt hirdették róla, hogy fél. Ilyen körülmények közt mit használt az, hogy olykor résztvevő szívre találtak nála Magyarország szenvedéseinek elpanaszolói, és hogy sírva fakadt, amikor a bányavidék szomorú pusztulását tudtára adták?⁵

S ha Miksa félénk, Rudolf egyszerűen lelkiismeretlen, aki 17 millió tallért pazarolt el régiségek, képek, szobrok gyűjtésére és áltudományos célokra, míg a végek falai romladoztak és a rongyos katonaság sok helyen éhenhalt.⁶

A két első király azonban mégis csak megtette amit tehetett, legalább papíron intézkedett sokat a végek felől, Rudolf pedig másokra bízta teljesen a véghegyek vezényletét, és így a helyzet mégsem a legrosszabb.

A határozatlan eljárás azonban megvan és a király határozatlansága nem épen jó arra, hogy vezérei elszántak és cselekvők le-

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 62.

² Haditanács, az építkezésről: (H. K. VII. 672.)

³ Komáromy András: Thelekessy Imre: (H. K. II. 639.)

⁴ Brüsseli okmt. II. 40.

⁵ Szitnyai József: A bányavidék veszedelme. (Száz. 1893. 143.)

⁶ Acsády Ignác: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 431); Takáts Sándor: A m. gyalogs. megalakulása. 275.

gyenek. A királyi politika visszatükröződése az, amikor Schwendy Lázár, a *hadvezér* azt tanácsolja, „hogy a törökkel *békéért* kell alkudozni és amellet maradni,¹ vagy pedig, ha mégis belemegy valamilyen összeütközésbe, akkor is kisebb vállalatokat, várharcoakat ajánl döntő mérkőzés helyett. Persze, kis vállalatban csak kis veszteség érheti az embert!

Még szerencse, hogy néha-néha mégis akadt egy-két vezető állásban levő végbeli, aki tett is valamit, pl. Thelekessy Imre, Forgách Simon, Zrinyi Miklós, Pálffy Miklós és mások.

Az első ember, a király, után mások következnek a végbeli védekezés központi vezetésében, annál is inkább, mert a király rendszeren távol van az országtól. Magyar felfogás szerint a király helyettese a *nádor*, a kapcsolt részekben pedig a *bán*. A legtermészetesebb tehát az volna, hogy végbeli ügyekben is ők következzenek az uralkodó után. Tényleg azonban nincs így a dolog: szerepel mindkettő, de egyik sem oly mértékben, mint ahogy várnók, különösen a nádor nem. Azért volt a kezén katonaság. 1554-ben Nádasdy Tamás nádor 500 legény és 5 tiszt tartására kap királyi zsoldot,² nagyobb hadsereg élén pedig ott találjuk 1556-ban, Sziget felmentésekor.³ Ugyanez évben meghallgatta tanácsait a király a véghelyek ellátását illetőleg.⁴

A *horvát-szlavón bán* már többet szerepel. Ő a földi gondviselése tartományának, aki csapataival egy középponti helyen áll és azonnal odamegy, ahol szükség van rá.⁵ 1564-ben Obressnél veri szét a török dúlókat Erdődy bán,⁶ 1584-ben pedig a Krajna dúlásáról jövő boszniai pasa foglyait szabadítja meg Szluinnál.⁷

Mikor nincsen bán, akkor a török fokozottan felbátorodik. Zrinyi 1557-iki lemondásakor Ali boszniai pasa beveszi Kosztajnicát. Utóda, Ferhád is folytatta dúlásait, míg az új bán, Erdődy, hadai ki nem verik.⁸

¹ Schwendy Lázár tanácsa . . . (H. K. VII. 520.)

² Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 185.

³ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 73.

⁴ Barabás Samu: Zrinyi okiratok. I. 333.

⁵ U. o. I. 317.

⁶ B. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 82.

⁷ U. o. II. 104—105.

⁸ U. o. 75.

1578-ig önálló hadi tekintetben is a bán, ettől kezdve katonai ügyekben Károly főherceg befolyása alá kerül.¹

Agilitása azért megmarad továbbra is. 1584-re esik az említett szluini győzelem, 1591-ben is a török portyázók után siet a bán, de nem éri el őket.²

Egy igen fontos szerepkört azonban 1578 után is megtartott a horvát-szlavon bán: ő a kapcsolt részek nemesi fölkelésének mindenkori vezére,³ az igazi katonai kormányzatot azonban ettől kezdve a *főherceg* tartja kezében. Ő a király helyettese, a *fővezér*, „kié az egész hadvezetés gondja; a kiből a többi vezérek és kapitányok, Ő Felsége után respectust és felügyeletet bírnak, és aki minden előforduló hadi eseményt intéz...“⁴

A főhercegek befolyása végbeli ügyekben lassan és természetesen fejlődik ki. Különösen a 2 déli végvidék protectoráé, Károly stiriai főhercegé természetes, mert mikor a habsburgi örökös tartományokat 1564-ben felosztották, neki jutott a horvát-szlavon végek hátamögött álló vidék, és így egymásra voltak utalva. A 2 végvidéknek becses hátvéd volt a főherceg birtoka, ennek meg hasznos védelem a török ellen a határt védő szervezet. Károly stiriai főherceg már Miksa alatt befolyt a végek dolgaiba. 1566-ban pl. ő intézkedik Komár vára fenntartásáról, „in absentia sacrae majestatis caesareae“,⁵ és 1575-ben szintén helyettesíti a királyt, míg az távol van az országtól.⁶ Befolyását azonban nemsokára hivatalosan is elismerik. 1577-ben már szó van a főhercegek bevonásáról a végbeli adminisztrációba. Mikor Miksa végbeli rendszerét Rudolf alatt revízió alá veszik, akkor a tanácskozás alatt azt ajánlja Schwendy Lázár tábornok, hogy nevezzék ki egy főherceget helyettesének a végbeli védekezés dolgaiban.⁷ A kinevezés 1578-ban meg is történt, sőt nem is egy, hanem két helyettest, fővezért, nevezett ki Rudolf, Magyarországra Ernő, a kapcsolt részekre Károly főherceget.⁸

¹ Vaniček Fr.: Specialgeschichte... I. 60. lap és u. o. 2. jegyzet.

² R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 108.)

³ Fraknoi V.: M. o. gy. eml. IV. 616., Vaniček Fr.: Specialgeschichte... I. 64. lap és u. o. 1. jegyzet.

⁴ Schwendy Lázár tanácsa: (H. K. VII. 535.)

⁵ Orsz. lt.: Ben. resol. XIII. 16.

⁶ U. o. XXII. 41.

⁷ Schwendy Lázár tanácsa: (H. K. VII. 535.)

⁸ Fraknoi V.: M. o. gy. eml. VI. 194.

Ez a déli végeken a következőkép történt:

A 2 déli végvidék jókarbantartása életkérdés volt a Károly főherceg tartományaira nézve, s ezek emiatt fölkérték az előbb említett 1577-iki tanácskozason Rudolfot, hogy pontosabban lássa el anyagiakkal a horvát-szlavon, vagy mint ők nevezték, horvát-vend végeket. Rudolf az államkincstár szegénységével hozakodott elő, mire a stájer, krajnai és karinthiai rendek saját fejedelmüket, Károly főherceget kérték fel, hogy vegye át a császár és királytól a 2 déli végvidék vezetését¹ aminek költségeire a következő évi brucki (murai) gyűlésen évi 548.205 forintot szavaztak meg. Ezt a pénzt úgy kívánták felosztani, hogy:

A horvát végekre	159.858	frt
a szlavon „	152.496	„
építkezésre	135.400	„
tüzérségre	50.000	„
élelmezésre	25.000	„ és végre
haditanácsra	25.451	frt jusson.

Előirányzását pedig a következőképen osztották be: Az összeg felét Stíria egyedül, másik felét Krajna és Karinthia együtt fizetik, (különben mindennemű közös fizetésnél ezt az arányt követték,) de kapnak hozzá külföldi (német birodalmi és pápai) segílyt is.²

Károly főhg. eszerint közbenjárt Rudolfnál, aki szívesen átengedte neki adminisztráció céljából a két végvidéket, fönntartva természetesen szuverenitását, sőt intézkedési jogát is a nagyfentosságú ügyekben.³

Az alpesi rendek és a főherceg közbenjárásán kívül Rudolfnak több oka is volt szívesen lemondani és pedig elsősorban az, hogy sok költségtől szabadul meg, aztán meg így többé nem zavarják az őt nem nagyon érdeklő ügyekkel, amikben határozni úgy is nehezebbre esett, mert távol lakott az országtól.⁴

Így a fizetést 1578 március 1-én már beszüntette Rudolf⁵ és ezzel átadta a 2 végvidéket Károly főhercegnek, aminek külső jelölül

¹ Vaniček Fr.: Specialgeschichte . . . I. 39—40.

² U. o. 41.

³ Lásd: Károly főhg. instructiója. Közli Vaniček: u. o. 59—62.

⁴ U. o. 58—59.

⁵ U. o. 42.

az exponált állásokban levő tisztek is a főhg. rendelkezésére bocsátották állásukat.¹ Az átadáskor az uralkodó a következőkben szabályozta a főhg. jogait és kötelességeit (Károly főhg. instructiója):

Horvát-Szlavónország védelmének ügyeit, különösen a sürgőseket önállóan intézheti, úgy háborúban, mint akkor, ha az ellenség a békét megtöri.

Joga van nagy veszély esetén fegyverbe hívni a császári osztrák tartományok hadi erejét is (a maga tartományaiét természetesen szintén, ez tehát nincs is benn az utasításban.)

Fontos ügyekről azonban jelentést kell tennie Rudolfnak és ha van idő, határozatát bevárni, azt pedig, hogy védő, vagy támadó háború legyen-e, mindig Rudolf dönti el.

A végek főparancsnokait, akik neki engedelmességgel tartoznak, ő nevezi ki és bocsátja is el, de szintén csak Rudolf tudtával. Az uralkodó legfőbb hadúri minőségét különben mindenben ki kell domborítania és nevét minden iraton a magáé előtt említeni.

A császár és király tudtával és beleegyezésével joga van a katonaság létszámát emelni, vagy csökkenteni. A horvát-szlavón bánt katonai tekintetben alája rendelik.

Ügyeljen arra, hogy a végbeliek a hadi cikkelyeket és szabályokat pontosan megtartsák.

A légrádi és kanizsai kapitányokkal tartson fenn barátságos érintkezést, a közös actiók kedvéért. Legénységét mustrálja és fizesse pontosan, ügyeljen az élelmezésre és építésre és gondoskodjék elegendő lőszerről is. Hírszerzésre legyen gondja és betörés esetén erősítse meg az őrségeket. Tartson fegyelmet, ne engedje, hogy fölösleges portyázásokkal a törököt ingereljék, ha azonban a török csap be, akkor az üldözését megengedheti, de csak úgy, ha siker remélhető. Támogatására ott a gráci haditanács. A német birodalom teljes subsidiumát ő kapja. Köteles barátságos érintkezést fönntartani és összeműködni a magyar végek fővezérével, Ernő főherceggel, akit az uralkodó szintén figyelmeztet erre.²

A végbeli védekezés vezetését t. i. Rudolf, hogy egyszerre szabadúljon minden gondtól, Magyarországon Ernő főhg.-nek engedte át, amit a magyarok is szívesen vettek, mert tudták hogy a király úgysem törődik semmivel.

¹ U. o. 45.

² Az instructiót közli *Vaniček*: u. o. 59—62.

Arra azonban vigyáztak a rendek, hogy az ország jogait és területi integritását ez a felosztásnak látszó jogátruházás ne csorbítsa. Mikor Rudolf az 1578-iki országgyűlést ezen intézkedési elismerésére felszólította,¹ a rendek elismerik Ernő és Károly főhg. intézkedési jogát, mint a király magyarországi, illetőleg horvát-szlavónországi helyetteseiét, de kikötik, hogy ez az ország szabadságait ne csorbítsa.²

Ilyen mederben folytak a végbeli védekezés ügyei tovább 1583-ig, amikor Károly főhg. valószínűleg afölötti elkeseredésében, hogy rendjei nem segítik eléggé, lemond a 2 végvidék vezetéséről, de a rendek kérésére ismét megtartja,³ 1590-ben bekövetkezett haláláig. Utódja kiskorú, s ezért végbeli fővezér Horvát-Szlavónország területén is Ernő főhg. lett, 1593-ban azonban már őt is Miksa főhg. követte.⁴

A végbeli védekezés fővezérletének 1578-ban történt megosztásával van kapcsolatban az a különös, félig-meddig még a középkor virágzására emlékeztető intézmény: a *katonai határőrvidék*.

Ez az újkori hűbériség úgy fejlődött ki, hogy a török hatalom balkáni terjeszkedésével sok olyan elem került be hazánk déli vidékeire, amely a hazájában történt változást elismerni nem akarta. Mivel jó katonák voltak e nagyrészt szláv menekülők, szívesen fogadták őket és felhasználták ősellenségük a török ellen. Fizetés helyett földeket kaptak a végeken, állandó fegyveres szolgálat kötelezettsége mellett, valamint teljes vallásszabadságot és némi adómentességet is.

Jó hadsereg volt ez az állandóan fegyverben álló nép, minden körülmények között császárához hű, és minden dinasztiaellenes mozgalom elfojtására felhasználható. Királyaink nagyon becsülték, lehetőleg erőben tartották, sőt később lassan terjesztették is az Alföld és Erdély felé. A csukaszürke ruhás, vörös köpenyes grancsárokat mindig ott találjuk a fekete-sárga Habsburg lobogó alatt, 1872-ben történt polgáriasításukig, amikor hűbérföldjeiket tulajdonul nekik ajándékozták.

¹ *Fraknoi* V: M. o. gy. eml. VI. 194.

² 1578: 15. tc.

³ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 334.

⁴ *Vaniček Fr.* Specialgeschichte . . . I. 75–76.

Ennek az alakulásnak csiráit különböző írók különféleképpen vélik feltalálni, amint Vaniček, a határőrvidék monographusa összeállította. Engel és Fessler szerint a határőrvidék alapja Mátyás király telepítése Lika és Kravava fennsíkján. Ez hasonlít is a későbbi határőrvidék jellegéhez: birtok átengedés határvédelmi kötelezettség mellett, de nem alapja a későbbinek, mert nem függ össze vele, nyom nélkül eltűnt. Kereselics a N. Lajos által felállított zenggi kapitányságot tartja a kezdetnek; ez egyáltalán nem áll, mert nem birtokátengedés volt, hanem zsoldot kaptak a katonák. Vaniček még azt sem tartja határőrvidéknek, amikor 1523-ban Ferdinánd a horvát-szlavón végek néhány erősségét megszállotta.¹ Szerinte az első maradandó alkotás, amely a határőrvidék jellegét magán viseli, Jurisics Miklós, a köszegi hős 1538-iki telepítése az alsó Csázma és a Dráva közt, Felső-Szlavóniában. Ekkor Ferdinánd király már birtokot ad a szerb menekülőknél és szervezetet is.² Ebből a telepítésből keletkezett az első három kapitányság, a kaproncai, ivanicsi és körösi.³ Pesty Frigyes⁴ igazat ad ebben Vaničeknek, én Ballagi Aladár véleményét tartom helyesebbnek. Az előbbi telepítés fontosságát ő sem tagadja, a határőrvidék igazi kezdetének azonban az 1578-ik évet veszi, amikor Rudolf a horvát-szlavón végvidék parancsnokságát átengedte Károly főhercegnek. Ezóta lett a vidék jellemzője a magyar polgári és katonai hatóságoktól való függetlenség, amely központi kormányzatú katonai gyarmattá tette az „ewiges und immerwährendes Generalat“-ot.⁵

A határőrvidék tehát 1578-ban testté vált, de nem a *határgrófság*, amelyről az egykorúak sugdolóztak.⁶ Károly főherceg nem „Markgraf“-ja Horvát-Szlavónországnak, a két déli végvidék nem szervezkedett az alpesi tartományokkal együtt külön tartománnyá. A főherceg, mint utasításából is láttuk, csak helytartója Rudolfnak és nincsenek uralkodó létére sem olyan jogai, mint az Ostmark határgrófjainak.⁷

¹ Vaniček: Specialgeschichte . . . I. 21—22.

² U. o. I. 26.

³ U. o. I. 28.

⁴ *Birólata Vaniček művéről.* (Száz. 1876. 146—147.)

⁵ *Ballagi Aladár: A határőrvidék és legújabb monographusa.* (Száz. 1884. 52.)

⁶ Vaniček: Specialgeschichte . . . I. 40-ik lapon az 1. jegyz.

⁷ U. o. I. 62.

A végek sikeresebb védelmével kapcsolatban még egy dologról volt szó, de ez sem valósult meg: *lovagrend betelepítése a magyar végekre*, vagy újnak alapítása a török ellen.

Szó volt a máltai lovagok betelepítéséről,¹ valamint új rend szervezéséről,² de a legtöbbet a német lovagrend magyarországi felhasználásáról tárgyaltak. Ez Schwendy Lázár tábornok kedvenc ötlete volt, melynek megvalósítására egész életében minden lehetőt elkövetett, sőt végrendeletében is úgy intézkedett, hogy ha családja kihalna, összes vagyona a magyarországi német lovagrend céljait szolgálja.³

Az 1577-iki nagy hadi tanácskozás során a következőkép nyilatkozott: „ . . . miután a német lovagrend azért alapítottatott és láttatott el oly sok gazdagsággal, hogy állandó és örökkévaló örsegeivel a hitetlenek ellen harcoljon, mely azonban jelenleg régi időktől fogva otthon ül és egyedül a házi gazdasággal foglalkozik; ezt ezen szükségben és általános országos veszedelemben reformálni kell és kötelezni, hogy némely kijelölt véghely védelmét és oltalmát (ő Kanizsát ajánlja) magára vállalja, azon mód és rend szerint, amint a máltai lovagok Itáliában vannak és Málta szigetét oltalmazza; jövedelmöket lehet javítani . . . ”⁴

Schwendy különben már 1566-tól kezdve buzgólkodik e tárgyban, emlékiratokat intéz az uralkodóhoz, a német birodalmi gyűléshez, a császár pedig a lehető legfényesebb feltételeket szabta a rendnek, ez azonban szűkkeblűségből elutasította az ajánlatokat.⁵

E kitérés után folytassuk tovább a végbeli központi vezénylet tárgyalását, ahol elhagytuk.

A király, nádor, bán és főhercegeken kívül nagy szerepe volt Magyarországnak katonai igazgatásában a bécsi *haditanácsnak* is, amely „a végeken naponként előforduló dolgokat tárgyalja.”⁶

¹ *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. VIII. 28.

² *Rueber János* tanácsa: (H. K. VII. 510.); *Schwendy Lázár* tanácsa: u. o. 527.

³ *Illéssy János*: *Törekvések a német lovagrend meghonosítására Magyarországon.* (Száz. 1902. 245.)

⁴ *Schwendy Lázár* tanácsa. (H. K. VII. 527—528.)

⁵ Böven elmondja az egészet: *Illéssy János*: *Törekvések a német lovagrend meghonosítására Magyarországon* (Száz. 1902.)

⁶ *Schwendy Lázár* tanácsa: (H. K. VII. 535.)

A haditanács Schwendy szerint az uralkodó és a fővezér (Ernestus) mellett áll, és ő intézi a végeken előforduló kisebb dolgokat, nehogy az uralkodó, vagy helyettese, tulságosan meg legyen terhelve. Az ügyeket azonban mindig az illetékes kerületi főkapitány tudtával kell a haditanácsban tárgyalni, sőt a főkapitány a fontos ügyek megvitatásakor legyen jelen a haditanácsban, valamint hívják meg a főszertármestert, építőmestert, hadbiztost, élelmezésmestert és főmustramestert is akkor, ha az ő szakmájukba vágó dologról van szó.

A haditanács vigyázzon mindenre a végeken, hogy a tisztek követik-e utasításait, és legyen azon, hogy az esetleges egyenetlenségek megszűnjenek. Gondoskodjék a tanács kémekről, óvja a végbelieket a fölösleges portyázásoktól, vigyázzon a mustrákra, ellenőrizze a fizetés pontos megtartását, és minden más, részletesen fel nem sorolható dolgot.¹

E fontos szerepet betöltő tanács szelleme egyelőre demokratikus és nem is magyarellenos. Ugyancsak Schwendy tanácsolja, hogy a jelentéssel kiküldött egyszerűbb katonákat is fogadják a haditanácsban és tárgyalják velük szóbelileg.² Magyarország bevett szokásait és nemzeti intézményeit is eléggé respektálja a haditanács: a fanatikus magyargyűlölők, Karaffák és Kollonicsok kora még nem jött el. 1577-ben azt tanácsolja, hogy a főkapitányok a törvényes szolgáltatások megtagadóival országgyűlési határozatok alapján pöröljenek,³ sőt jelentsék fel ezeket a magyar országgyűlésen is.⁴ Igyekszik a haditanács a hadi törvénszékek hatáskörét is növelni, de azért azt ajánlja a királynak, hogy, ha a rendek különleges intézkedésekbe nem akarnának belemenni, elégedjék meg a magyar dekrétumok érvényesítésével is.⁵ Általánosságban pedig az a haditanács elve, hogy „szükséges és magábanvéve méltányos, igyekezni a magyarokat jóindulatban megtartani.”⁶

A bécsi haditanács egy ideig az egész végbeli védekezésre befolyással volt, lassanként azonban a 2 déli végvidék kicsúszott

¹ Schwendy Lázár tanácsa : (H. K. VII. 535—537.)

² U. o. 536.

³ Haditanács, az építkezésről : (H. K. VII. 666.)

⁴ U. o.

⁵ U. o. 661.

⁶ U. o. 654.

kezei közül. Már 1577-ben mondja a haditanács, hogy a horvát-szlavón végek dolgaiban nem határoz, mert azok az Ófelsége és Károly főherceg közti megegyezéstől függenek.¹

1578-tól kezdve pedig teljesen átment a bécsi haditanács szerepe a Károly főherceg mellett Grácban felállított új, belső-ausztriai haditanácsra.²

Ez a két haditanács az uralkodó, illetőleg a 2 déli végvidék és Magyarország fővezéreinek állandó tanácsadó testülete, de a végbeli dolgok tárgyalására összehívnak néha külön egy-egy esetre szóló *rendkívüli hadi tanácskozást* is. Az állandó haditanács a mindennap előforduló kisebb, részletügyeket tárgyalja, a rendkívüli tanácskozás mindig nagy dolgok elhatározásában segíti az uralkodót: összehívása rendszeren rendszerváltozást, békekötést, v. hadüzenetet jelent.

Ilyen kisebbfajta rendkívüli tanácskozást tartott a király 1555-ben a nádorral a délvidéki végek ellátása fölött,³ 1556-ban a horvát-szlavón végek urai és a nádor gyűlnek össze megbeszélésre,⁴ és ugyanezen évben a király is tart egy nagyobb tanácskozást összes tanácsosai bevonásával,⁵ mindezeknél azonban sokkal jelentősebb az 1577-iki nagy hadi tanácskozás, ahol igazán rendszerváltoztatás felett döntöttek.

A végbeli védekezés ugyanis nem vaktában folyt, hanem egy nagy elv szerint. A vezetők mindig tudták, hogy mi a fő irány és eszerint határozták meg, hogy az alárendelt katonaságnak milyen messzemenő cselekvési szabadságot adnak.

1577-ben Miksa végbeli rendszerét revízió alá vették a Rudolf császár és király által összehívott tanácskozáson, és újra megállapították a körülményeknek legjobban megfelelő védekezési módot.⁶ A bizottság elnöke Ófelsége helyettese, a fővezér: Ernő főherceg, tagjai sorában pedig ott van a bécsi legfőbb állandó haditanács, mint Ófelsége képviselője, aztán Károly főherceg követei és az

¹ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 678.)

² *Vaniček Fr.*: Specialgeschichte . . . I. 42—43., és u. o. 63., *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. I. 69.

³ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok, I. 333.

⁴ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 319.

⁵ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 422.

⁶ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 648.)

örökös tartományok (Csehország, mindkét Ausztria, Stájerország, Karinthia és Krajna) követei, majd néhány meghívott úr és végre egy-két magyarországi, végbeli ügyekben járatos kapitány.¹ A tanács nagyon is átérzi saját fontos szerepét és hosszasan kifejti, hogy a tanácskozások nemcsak a Habsburgok országaira, de az egész kereszténységre nagyon fontosak, és „a megállapodások mikénti teljesítésétől és betöltésétől függ egyenesen ezeknek fölvirágzása, vagy veszedelme és tönkrementése.”²

A tanácskozás legfontosabb pontja a háború és béke fölötti döntés, azaz hogy megújítsák-e a törökkel 1568. febr. 17-én kötött és most lejáró békét, vagy támadásba menjenek-e át? Az írásban beadott és hosszasan megokolt vélemények közül Rueber János felsőmagyarországi főkapitány véleménye igen érdekes. A fegyveres föllépést ajánlja.

Szerinte üdvös dolog a béke és Isten büntetése a háború, de a jelen esetben nem így áll a dolog: most csak háborúval lehet Isten dicsőségét szolgálni, és a kereszténység szabadságát megalapozni. Ez a feladat elsősorban a császárra, a kereszténység világi fejére vár. Kötelessége ez népeivel szemben, de szükséges minden tekintetben a dinasztika érdekében is. Felsorolja a császár és király rendelkezésére álló eszközöket, részletesen ismerteti a módot, amellyel a hadműveleteket folytatni kell, majd kijelenti: minden segédeszköz megvan adva, tehát csak egy marad hátra — a háború!³

Mivel ez a tervezet támadáson alapszik, csak mellékesen említi a végvárat, röviden kijelentve, hogy teljes számú és jól fizetett őrséget kell bennük tartani.

E határozott és katonás tanáccsal homlokegyenest ellenkezik Schwendy Lázár tábornok, a bécsi udvari haditanács tagjának mindenáron békét ajánló fejtegetése. Szerinte a török Isten ostora, melytől erőszakkal szabadulni nem lehet, csak úgy, ha megvárjuk, amíg, mint minden e földön, hanyatlani fog. Ezidőszerint azonban „minket az említett török a harchoz szükséges erőben, segélyforrásokban, alkalmatosságban, vezérekben (ezt a császár és király egyik fővezére ismeri el!) hadi gyakorlottságban és a harc vívásában

¹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 646.)

² U. o. 648 l. 1. jegyz.

³ *Rueber János tanácsa*: (H. K. VII. 503—520.)

messze felülmúl“, tehát esztelenség volna ellene támadni, annál is inkább, mert „a keresztények egymás között sokkal kevésbé egyetértők, mint azelőtt valaha.“ Törekednünk kell legalább viszonylagos békére, aminek egyetlen útja az, hogy ne ingereljük a törököt, bár így sem lehet biztosan számítani a békére, mert a töröknek nem szokása a szerződéseket megtartani.

Mivel a tervezet defensív, főleg a várakra támaszkodik. A törököt, mint a tapasztalás mutatja, nyílt csatában megverni nem lehet, tehát ránk nézve csak a várakkal való védekezés lehet hasznos. Evvel még el tudunk érni annyit, hogy a török legalább nem kerekedik egyszerre fölénk, csak nagy fáradtsággal és hosszú idő alatt jut előbbre, lépésről-lépésre.

Miután előrebocsátja, hogy a béke feltételeit pontosan és lelkiismeretesen meg kell tartani, hosszasan beszél Schwendy a végek őrzéséről. Tanácsokat ad, hogy kik legyenek a vezérek, hogyan kell jókarban tartani és minden szükségessel ellátni a végvárakat, fizetni és fegyelmezni az őrséget. Elmondja, hogy honnét vegyen az ország új haderőt (lovagrendek) és költséget (örökös tartományok és a német birodalom segélye), s aztán belemélyed legrészletesebben az apró kérdésekbe is. Beszél az alkalmazott hivatalnokokról, mustrákról, építkezésekről, lőszerről, lovakról stb. stb. Aztán tanácsokat ad arról is, hogy mit tegyenek a védekezésre az örökös tartományok a maguk területén és hogy hogyan kell ellenállani, ha különböző erősségű török hadak támadnak, főelvül pedig azt állítja fel, hogy a törököt Magyarországon kell föltartani, mert ha az imperium területére beeresztenék, az annak nagy kárára válna.¹

A haditanács, mint azt jegyzőkönyvéből látjuk, Schwendy véleményét fogadta el és ilyen értelemben tette meg előterjesztéseit az uralkodónak, hogy a Habsburgok országai hogyan maradhatnak nyugodtan és biztonságban?

Azt véli a haditanács, hogy először is Istent kell kiengesztelni, mert bűneink miatt ő küldte ránk a törököt, de meg kell tenni emellett mindent, ami a kérdést emberi szempontból tisztázhatja.

Támadó hadjáratral nem igen foglalkozik, (erre a német urak-

¹ Schwendy Lázár tanácsa. (H. K. VII. 520—537.)

ban ezidőtájt kevés hajlandóság volt) de azért megjegyzi, hogy a védő háborúra való készülés mellett támadásra is készen kell állani, mert sohasem lehet tudni, hogy a török meddig marad aránylag békén?

Fődolog a végek jó ellátása és erős megszállása, akkor majd komolyabban veszik a törökök a dolgot és nem fognak minduntalan becsapkodni, ha majd arra is kell gondolniok, hogy hogyan vonúlhatnak vissza?

De azért a fegyverkezés mellett nem szabad megfélemedezni a töröknek járó „ajándék“ rendes beküldéséről sem, ami elejét veszi sok támadásnak, és jó viszonyt kell fönntartani a keresztény szomszédokkal is. A magyarságot nem szabad mellőzni, hanem meg kell becsülni, hisz sokat szenvedett a németséghez való csatlakozása miatt; meg kell akadályozni, hogy elszakadjon, ami a németségre nagy csapás volna.

A végeken vigyázni kell, hogy a katonaság ne ingerelje a török határőrzőket, s itt elmondja a tervezet részletesen, hogy mily mértékig szabad a végbelieknek a török dúlásait visszaverni. A magyarságot vissza kell tartani úgy a legénykedéstől, mint a rablásoktól, és e tilalmak megszegőit, lehetőleg hadi törvényszék előtt, ha pedig ebbe a magyar országgyűlés bele nem menne, a rendes magyar forum előtt szigorúan megbüntetni. A fegyelem erősítésére szükséges az is, hogy a magyar lovas és gyalog vitézlő rend a hadi cikkelyekre fölesküdjék.

Ezután áttér a haditanács jegyzőkönyve a várépítési ügyekre. Tanácsokat ad általánosságban az építő személyzetről és az építkezési költségekről, majd kerületenként sorra veszi a magyarországi végházakat, és részletes tanácsokkal, meg költségvetéssel szolgál az uralkodónak a szükséges építkezések felől.¹

A tanácskozás résztvevői tehát általában a béke felé hajlottak és Rudolf császár és király, aki különben a háborútól egyenesen irtózott, tényleg újra 8 évre meghosszabbította a békét.²

Ez a tanácskozás elméletileg igen becses megállapodásokra

¹ *Haditanács jegyzőkönyve és Haditanács az építkezési ügyekről.* (H. K. VII. 647—678.)

² *R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 102.*

jutott, amint látjuk; a gyakorlati életbe azonban kevés ment át ezekből, sőt a munkálatok aktáinak kiadója, Geöcze István szerint semmi.¹

Ilyen haditanácskozást még máskor is tartottak, különösen mikor a véghelyek megvizsgálására időnként kiküldött biztosok a várvizsgálatokat elvégezték, Ilyenkor a király, vagy helyettese összehívta a biztosokat és jelentésüket meghallgatva határozott az esetleg helytelenül folyó ügyek megváltoztatása és a szükséges rendszabályok életbeléptetése felett, Ilyen hadi tanácskozást rendel el az 1593: 2. tc. is. Ezek a tanácskozások azonban nem voltak olyan nagy jelentőségűek és nem határoztak olyan fontos kérdésekben, mint az 1577-iki.

A haditanács mellett a végbeli védekezés fővezetőségéhez tartozik a *kamara* is. A katonai ügyeket természetesen inkább a haditanács intézi, de még ezekből sincs egészen kizárva a kamara, melynek jóval tágabb a jogköre, mint ma valamely pénzügyi hatóságnak. A király még tisztán katonai ügyekben is sokszor a kamara útján intézi rendeleteit a végbeliekhez, adminisztratív és gazdasági dolgokban pedig mindig. A m. kir. kamarához intézett „Benignae Resolutiones Regiae”² egy igen nagy része végbeli ügyekről szól.

Rendkívül különböző dolgokban intézkedett a kamara. Ő intézi a végbeli építkezések anyagi részét,³ sőt néha építkezési ügyekben teljes hatalmat is enged neki a király, minden tekintetben.⁴

A végvárak gazdasági szervezete és vagyonkezelése fölötti ellenőrzés különösen a kamara tiszte volt. Ide, Ő felsége kamarájára jöttek számot adni sáfárkodásukról a vár gazdasági ügyeinek kezelői, akik számadását pontosan átvizsgálták. Erre szükség is volt a gyakori visszaélések miatt, amiért is a király különösen figyelmezteti a kamarát, hogy a tisztviselők „perversus” üzelmeire ügyeljen s a bűnösök ellen könyörtelenül járjon el.⁵ Olyik vizsgálat eredményéről magának a királynak is jelentést kellett tenni, pl. ezt hagyja

¹ Geöcze István: Haditanácskozások az 1577-ik évben. (H. K. VII. 503.)

² Orsz. lvt.

³ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 69. és 71.), Haditanács, az építkezésről (H. K. VII. 661.)

⁴ Orsz. lvt.: Ben. res. III. 92. „... Concedimus vobis plenariam facultatem de iis rebus disponendi, ac statuendi, ut aedificia necessaria perficiantur...” 1551.

⁵ Orsz. lvt.: Ben. res. III. 112.

meg Ferdinánd 1554-ben Krusics János csábrági kapitány dolgaira vonatkozólag.¹

A pénzkezelés a kamarán szigoruan ment. Mindent nyugtázni kellett és a nyugta a könyvelősnél maradt.²

A kamara útján ment a munició szétküldése is a végvárakba, neki kellett arról gondoskodni, hogy a hadiszer idejében ott legyen, ahol kell, „cito et tuto.”³

Ugyancsak a kamara ügyelt az élelemkezelésre is, tőle kellett felhatalmazást kérni olyankor, ha az élelemből a katonákon kívül másnak is akartak juttatni a várban, pl. munkásoknak.⁴

Az állások betöltésénél tág ügyköre volt a kamarának. Mikor egy állás megürült, rendszeren tőle kér tanácsot az uralkodó, hogy kinek adja. A kamara megnevezett egy alkalmas embert,⁵ aztán vagy a király, vagy az ő megbízásából a kamara tárgyal az illetővel, és ha megegyeztek, a kamarától küldik el az illetőnek a kinevezési okiratot,⁶ majd az instructiót is. Gazdasági állásra, provizornak, élésmesternek, stb. általában mindig a kamara ajánl,⁷ gyakran azonban még a várkapitányságot is az ő tanácsa szerint töltik be.⁸

A kamara ügymenete természetesen, mivel nála futottak össze egész Magyarország gazdasági kezelésének száalai, nem volt épen katonásan gyors, és ezért a végbeliek néha a kamara megkerülésével egyenesen a királyhoz fordulnak ügyeikkel.⁹

1567-ig az egész országra kiterjedt az egyetlen királyi kamara, a pozsonyi hatásköre. Ez nem vált a pontos elintézés és gyors ügykezelés előnyére, s ezért ez évben a felvidék számára egy második kamarát szerveznek, a szepesit.¹⁰ Így folytak a dolgok 1578-ig, amikor a két déli végvidék védelmét Károly főhercegre bizta a király, s ezáltal a horvát és szlavón végeken a gráci kamara lett

¹ U. o. V. 75.

² *Haditanács az építkezésről.* (H. K. VII. 665.)

³ *Orsz. lt.*: Ben. res. III. 120.

⁴ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 472.)

⁵ *Orsz. lt.*: Ben. res. II. 82. „... hominem probum atque idoneum...”

⁶ U. o. II. 29.

⁷ U. o. II. 82.

⁸ U. o. II. 41.

⁹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 472.)

¹⁰ *Acsúly Ignác*: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 252.)

illetékessé.¹ De nemcsak e három kamara érintkezett a magyar végekkel, hanem a bécsi udvari kamara is, olykor a magyar útján,² vagy vele párhuzamosan, olykor pedig egyedül.³ Szokásban volt, hogy az udvari kamara is résztvett olyik végvár, különösen az örökös tartományokhoz közelesők leltározásában,⁴ és ezek a várak rendszeren az udvari kamara útján kapták az építkezési segínyt is.⁵

Az említett személyek és testületek után a végvidékek legfőbb kormányzásában és vezetésében a *főkapitányok* következtek és pedig kerületenként 1—1. Ezek még a fővezérlethez tartoznak, de azért már igen sok szál köti őket az alsóbb katonasághoz is: átmenetfélét alkotnak a vezetők és vezetettek közt, de azért nem valami apróbb hivatalnok-katonák, hanem magas állású urak, a rendszeren külföldön időző generális-kapitány helyettesei.⁶

A „supremus capitaneus”⁷ fontos személyiség, állása „a legnevezetesebbnek tartatik és csak igen kevés embert ruháznak fel vele,” amint maga a király mondja.⁸ A főkapitány személyét nagyon megválogatták ennek értelmében, különösen az országgyűlés vigyáz arra, hogy jómódú főúr legyen, akinek az országban jószágaik vannak, tehát kezességet tud nyújtani, azonkívül pedig ismerje az ország jogait, hogy azokat ne sértse.⁹ A főkapitányi székhelyen tehát rendszeren nagybirtokú főúr ül, olykor azonban még ennél is tekintélyesebb egyén. 1554-ben a délvidék főkapitánya a váradi püspök volt,¹⁰ 1582-ben pedig azt tervezik, hogy Rudolf király testvéröccse, Miksa főherceg menjen Felsőmagyarországra főkapitánynak, ami azonban nem történt meg.¹¹

Még egy fontos feltételt szabott az ország közvéleménye a főkapitányi állás betöltőjének: hogy magyar legyen. Az 1587-iki

¹ *Vaniček Fr.*: Specialgeschichte . . . I. 63.

² *Orsz. lt.*: Ben. res. több helye.

³ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 67—68.)

⁴ *Tüzérségi és hadiszerállomány* . . . (H. K. VII. 707.)

⁵ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 81.)

⁶ 1547: 19. tc.

⁷ U. o. és *Thelekessy Imre* címeres levele: (H. K. II. 165.)

⁸ *Thelekessy Imre* címeres levele: (H. K. II. 172.)

⁹ *Fraknói Vilmos*: *Magy. eml.* IV. 164. *Komáromy András*: *Thelekessy Imre*: (H. K. II. 670.)

¹⁰ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1220. Fol. Lat. U. o. 831. Fol. Lat.

¹¹ *Acsády Ignác*: *M. o. három részre oszl. tört.* (Mill. tört. V. 433.)

országgyűlés mondja, hogy nem akarja az idegeneket minden végbeli állásból kizárni, a főkapitány azonban idegen sohasem lehet, mert ezek mellé a nemesség nem tartozik felkelni.¹

Ezt azonban nem tartották be pontosan, az országnak sok idegen főkapitánya is volt, pl. 1576-ban a felvidéki Rueber János,² 1592-ben pedig Teuffenpach báró, sőt ennek helyettese is német, Hardegg Ferdinánd gróf.³

I. Ferdinánd uralkodása közepe táján, 1547-ben még csak egy főkapitánya volt az országnak, a Dunáninnen ill. a felvidéken.⁴ Ekkor intézkedik a törvény, hogy másodikat is nevezzenek ki a Dunántúl számára.⁵ Ugyancsak Ferdinánd idejében azonban megvan már a tulajdonképeni Magyarország harmadik főkapitánya is, a bányavidéki,⁶ és így maradt a dolog később is.⁷

A végbeli védekezés vezetői tehát Magyarországon kerületenként a következő főkapitányok:

A felsőmagyarországi;⁸

a dunáninneni, vagy bányavidéki⁹ és

a dunántúli.¹⁰

A Dunántúlon is csak egy főkapitányság volt, korszakunk végefelé azonban egy új albeosztást kezdenek emlegetni: megkülönböztetik a Balatontól északra levő vidéket, melynek központja Győr és a délit, melyé Kanizsa.¹¹ A két déli végvidéken is hasonlóképen áll a dolog. Ott 1559—60 óta mindkét végvidék egyugyanazon önálló határ-főparancsnok (Grenz-Oberkommandant) alatt áll, kinek székhelye később, a 80-as években a középponti fekvésű

¹ *Fraknoi V.* M. o. gy. eml. VII. 203.

² *Brüsseli okml.*: III. 49—50.

³ *Illéssy János*: Két egri vitézről. (H. K. X. 294—295.)

⁴ 1547: 19. tc.

⁵ 1547: 20. tc.

⁶ *Száz.* 1903. 754.

⁷ 1588: 5. tc., *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VII. 206.

⁸ 1569: 34. tc., *Haditanács jegyzőkönyve*. (H. K. VII. 658.)

⁹ 1563: 16. tc., *Haditanács jegyzőkönyve*. (H. K. VII. 658.)

Mátunák Mihály: Érsekújvár második alapítása. (II. K. X. 107, 2. jegyz.)

¹⁰ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VII. 196., *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 617.)

¹¹ *Haditanács* az építkezésről. (II. K. VII. 667.). *Haditanács jegyzőkönyve*. (H. K. VII. 658.)

Károlyváros.¹ Ez alatt áll végvidékenként 1—1 alparancsnok, (Obristlieutenant), a tulajdonképeni főkapitányféle.²

Így megértjük, hogy miért beszélnek a magyarországi főkapitányok mellett Horvát- és Szlavónországban mindig *helyettes* főkapitányokról,³ és vicegenerálisokról.⁴

Ezek a főkapitányi állások a végek történetében állandók, rövid időre azonban még egy van: *az alföldi főkapitányság*, melyet 1551-ben, a délvideki végváarak átvételekor szerveztek. Alföldi főkapitánynak címezi magát Losonezy István az ostromlók felkérő levelére adott válaszában,⁵ és így írnak 1554-ben Zaberminus váradi püspökről is.⁶

Ezek az ország igazi főkapitányai, a naszádos főkapitányság inkább csak cím, volt egy ilyen az egész ország területére,⁷ igazi parancsadójuk azonban nem ez volt.

A főkapitányt a király nevezi ki és hivatalba lépése előtt köteles esküt tenni, rendesen arra, hogy híven teljesíti kötelességét, kivételes esetben néha arra is, hogy idegen birtokokat kezéből ki fog bocsátani.⁸

Ezután átadták neki kerületét, miután pontos leltározást végeztek annak váraiban.⁹

A főkapitánynak hivatali helyettese van, aki távollétében az ügyeket vezeti,¹⁰ alatta pedig megfelelő haderő, rendesen lovasság, áll, hogy kerülete fenyegetett várainak segínyt vitessen. Egy 1548-ik évi tervezet szerint a dunántúli főkap. tartson 1000 lovast és

¹ *Vaniček Fr.* Specialgeschichte . . . I. 34., *Margulits Ede*: Horvát tört. rep. II. 625.

² *Vaniček*: u. o.

³ *Haditanács* jegyzőkönyve. (H. K. VII. 658.)

⁴ *Margulits Ede*: u. o.

⁵ *Brüsseli okmt*: II. 280. „ . . . Mi, Losonezy István, a római király Öfelségének tanácsja, Temesvár ispánja és grófja és a Magyar-alföld főkapitánya . . . “ 1551—52.

⁶ *Múz. lvt.*: Egyesített kamarai és városi iratok, 831. Fol. Lat. „ . . . Mathias Zaberminus, episcopus ecclesiae Waradiensis, ac partium regni inferiorum supremus capitaneus . . . “ Kinevezték 1554. máj. 1-én. U. o. 1220. Fol. Lat. 1554. aug. 8-ról.

⁷ *A komáromi naszádosok* kiváltságlevele. (H. K. VIII. 399.)

⁸ 1563: 75. tc.

⁹ *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 625—626.)

¹⁰ *Krasznahorkai kapitány* utasítása (T. T. 1884. 754. és 755.); *Rueber János* tanácsa. (H. K. VII. 514.)

400 gyalogost, a felvidéki pedig 400 huszárt,¹ 1564-ben pedig a dunántúli főkap. 100 könnyű lovasra, 50 nehéz lovas lövészre és 100 magyar gyalogosra kap zsoldot a dunántúli vármegyék adójából.² A 70-es években Rueber felsőmagyarországi főkapitány 300 lovasának zsoldját maga a spanyol király fizeti, igaz, hogy elég rendetlenül.³ Az általános szegénység következtében azonban a főkapitány hadereje sem volt mindig annyi, mint amennyinek kellett volna lenni, így pl. szomorúan jelenti Nádasdy Ferenc főkap. 1577-ben, hogy innen-onnan világ csúfjára egyedül fog maradni Öfelsége zászlajával.⁴

Ez azonban inkább kivétel, általában mégsem volt ilyen rossz a helyzet, és a főkapitányok teljesíthették kötelességüket kerületük érdekében, annál is inkább, mert szükség esetén a nemesi felkelést is igénybe vehették.⁵ Teendőjük sokféle volt, és nemcsak a királyi várakra szorítkozott, hanem a magánosok erősségeiben is rendelkezhattok olyan dologban, ami az egész ország érdekében kívánatosnak látszott.⁶

A végbeli védekezés minden mozzanatában részt vesznek. A várépítés és javításnál olykor ők rendelkeznek az anyagbeszerzés felől, sokszor egyszerűen ráparancsolva a jobbágyságra, hogy ezt vagy azt teremtsen elő.⁷ A haladó építkezést a főkapitány szemléli meg,⁸ ő vigyáz arra, hogy az építésre adott pénzt helyesen költse el,⁹ valamint ellenőrzi a jobbágyság ingyen munkájának, vagy a robot pénzbeli váltásának célirányos felhasználását is,¹⁰ mikor pedig az épülő végvár elkészül, ő szemléli meg és helyez belé őrséget.¹¹ A főkapitány ügyel arra, hogy a vár felszerelése jókarban tartassék, a municiót pedig ne pazarolják el.¹² Ő parancsol az őrségnek is, és

¹ *Végváraink* a XVI. sz. közepén. (H. K. V. 544—546.)

² *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 623.

³ *Brüsseli okmt.*: III. 49—50.

⁴ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 245.

⁵ 1547: 17. tc.

⁶ *Vörös Pongrácz*: Forgách Simon. (Száz. 1899. 703.)

⁷ *Forgách Simon* dunáninneni főkap. levele. (Száz. 1893. 241.)

⁸ *Haditanács* az építkezésről. (H. K. VII. 664.)

⁹ U. o. 665.

¹⁰ U. o. 666.; 1578: 30. tc.

¹¹ *Matunák Mihály*: Érsekújvár alapítási éve. (Száz. 1896. 338—339.)

¹² *A tüzérségi és hadiszerátlomány* Mo.-on (H. K. VII. 703.)

olykor ő is ad instructiót a várkapitányoknak, mint pl. 1550-ben Nádasdy Tamás a Dunántul végvárainak.¹ Vigyáz arra, hogy a legénység a fegyelmet meg ne szegje, és különösen arra, hogy a végbeliek párbajaikkal és zsákmányoló portyázással a fegyverszünetet meg ne szegjék. Fegyverszünet alatt csak a főkapitány, vagy helyettese engedélyével szabad bajt vívni a törökkel,² a békebontó zsákmányolókat pedig joga volt kerestetni és elfoglalni.³ Neki azonban olykor béke idején is megengedte a király, hogy betörjön a török területre, olyankor t. i., ha a királyi területen portyázó ellenség oly hamar visszavonult, hogy a határon belül már nem lehetett elérni. Ilyen engedélyt adott Miksa a horvát és a szlavón főkapitánynak. Rudolf pedig a bányavidékének, aminek kiterjesztését ajánlja a haditanács a többi főkapitányra is, de csak úgy, ha az expedícióra a fővezértől, Ernő főhercegtől engedélyt kapnak, és akkor is csak a legnagyobb óvatosság szemmel tartása mellett.⁴

Különösen nagy szerepe van a főkapitánynak a várvizsgálatoknál. A törvény többször rendeli, hogy a főkapitányok haladék nélkül vizsgálják meg kerületük véghelyeit, néhány tapasztalt katonát véve maguk mellé,⁵ olykor pedig a király ad ilyen parancsot, pl. 1564-ben Zrinyi Miklós dunántuli főkapitánynak.⁶

A végbeli katonaság fölötti bíraskodásban ő a király után a legmagasabb fórum, kegyelmezési joggal,⁷ de van bizonyos befolyása az ország rendes bíróságai ítéleteinek végrehajtására is.⁸

A főkapitány érintkezik a végvidékek ügyeiben az országgyűléssel⁹ és haditanáccsal, s az utóbbiban rendszeren jelen is van, ha az ő kerületének ügyeit tárgyalják. Nélküle, vagy a háta mögött nem volt szabad intézkedni.¹⁰

¹ Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 100—101.)

² Krasznahorkai kapitány utasítása. (T. T. 1884. 755.); Istvánffy: 587.

³ Haditanács jegyzőkönyve. (H. K. VII. 661.) Itt csak tanácsképen áll, de valószínű, hogy elfogadták és általánossá lett.

⁴ U. o. 658—659.

⁵ 1563: 16. tc ; 1566: 14. tc.

⁶ Barabás Samu: Zrinyi okiratok. II. 682—683.

⁷ Krasznahorkai kapitány utasítása. (T. T. 1884. 753—754.)

⁸ Fraknói Vilmos: M. o. gy. eml. VII. 196.

⁹ U. o. III. 608—613.

¹⁰ Schwendy Lázár tanácsa. (H. K. VII. 536.)

Haditanács az építkezésről. (H. K. VII. 664.)

Az adminisztráció mellett igazi katona is volt a főkapitány és nem egyszer személyesen is belevágott az ellenségbe, pl. Thelekessy Kazánál.¹

Ez volt a főkapitány szerepe az országban, s ezenkívül neki volt tiszte a szomszédságos jó viszonyt ápolni a határos országokkal is, különösen a felvidékiek a lengyelekkel.²

Mint kerületének legfőbb parancsolója, meglehetősen függetlenül intézkedett, teljesen korlátlan azonban mégsem volt, a főhercegtől kellett jóváhagyást kérnie minden fontos ügyben, ha csak az nagyon is sürgős nem volt.³

A főkapitány rendesen csak ezt az egy állást viselte és ha országos végvárban lakott, volt mellette várkapitány is. Előfordul azonban néha, hogy főkapitány vár fölött is parancsnokol. 1559-ben pl. Thelekessy Imre felsőmagyarországi főkapitány egyszersmind Kassa kapitánya is,⁴ 1566-ban pedig Zrinyi Miklós, Szigetvár hős védője a Dunántúl főkapitányságát is viseli.⁵ Az ilyen kettős állást viselő, ostrom esetén, ha akarta, maga vezethette a védelmet, ha pedig nem, jogában volt alkalmas helyettest állítani a vár élére és magának máshol teljesíteni kötelességét.⁶ Zrinyinek adta meg e jogot a király és ő mégis maga vette át a vár védelmét 1566-ban.

A végbeli védekezés utolsó ütköztávjaja, a nemesi felkelés is az ő kezükön volt. Az 1547:17. tc. szerint a nemesség nemcsak a királlyal, de a főkapitánnyal is köteles volt fölkelni, de viszont kikötötte, hogy minduntalan nem fogják megzavarni, csak igen komoly veszély esetén.⁷

A rendek különben másban is ellenőrizték a főkapitányt, pl. 1558, vagy 59-ben Thelekessy Imre, a különben igen derék, vitéz felsőmagyarországi főkap. ellen emelnek panaszt a királynál, mondván, hogy nem tart fegyelmet csapatai közt, sőt példát ad nekik

¹ *Komáromy András* : Thelekessy Imre. (H. K. II. 666.)

² *Haditanács jegyzőkönyve*. (H. K. VII. 652.)

³ *Vaniček Fr.*; *Specialgeschichte* . . . I. 69—70.; *Gömöry Gusztáv* : A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 618)

⁴ *Komáromy András* : Thelekessy Imre. (H. K. II. 670.)

⁵ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 7.

⁶ U. o. II. 438.

⁷ *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. VII. 181.

az excessusokban.¹ Valami igazság volt is ebben, de a segédforrásokat majdnem teljesen nélkülöző főkap. nem kerülhetett, hogy néha erővel ne szerezzen egyet-mást. Azért Thelekessy nem volt kötelességmulasztó ember és rajta kívül is több főkapitány ütközött össze a nemességgel, kötelességteljesítése közben. Az ilyen helyzetet jól illusztrálja Forgách Simon dunáninneni főkapitánynak Bars vármegyéhez intézett levele, melyben megüzeni, hogy, ha nem adnak szép szerével építőanyagot, erőszakkal lesz kénytelen elvenni, „mert — úgymond — inkább akarom, hogy kegyelmetek haragudjanak reám, hogysem mint az hely elveszen, és abból az egész föld. Könnyebb kegyelmeteket megengesztelnem azután, hogysem mint az egész föld nyomorúságát szemmel néznem.”² Az ilyen lelkiismeretesség jutalma nem is maradt el: Forgách Simont lemondásakor báróvá, főpohárnokká és a királyi tanács tagjává tette a király.³

A főkapitánnyal elvégeztük az utolsóját is a végvárak központi vezető hatóságainak. [Volt még néhány központi adminisztráló, (építési felügyelő, szertármester, élésmester, fizetőmester stb.) ezek azonban nem folytak be az egészre, hanem annak csak egyes külön részleteire és így a részletes tárgyalásnál fogok beszélni róluk, mindegyikről a maga szakja keretében.]

Most, a vezető szervezet után lássuk, hogy hogyan oszlott a végvárak hosszú láncá kissebb egységekre, a *kerületek*, végvidékekre (*confinia*) és hogy az ilyen kerületekben mely végvárak (véghelyek, végházak, *arces finitimae*) foglaltak helyet?

A kerületek felsorolásánál nem kell sok újat hozzátennünk ahoz a képhez, amit a főkapitányságok beosztásánál már láttunk. Magyarország végvidékei, mikor szervezetük e korban már teljesen kifejlődött, a következőképp helyezkedtek el:

A Duna balpartján: a dunáninneni, vagy bányavidéki kerület, Pozsony és Érsekújvártól Murányig bezárólag. Ettől északra és keletre a felsőmagyarországi, Eger, Sirok, Ajnácskő és Gedőtől Szatmár-Németi-ig. A Duna jobbpartján: a dunántúli, melyben, mint fönnebb már említettük, megkülönböztették olykor a Balatontól északra és délre eső végeket, általában azonban egynek szerepel, Komárom és Magyaróvártól Vizvár, Babócsa és Szigetvárig. Ezek

¹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 670—671.)

² Levele: Száz. 1893. 241.

³ *Sörös Pongrácz*: Forgách Simon. (Száz. 1899. 705. és 713.)

voltak a tulajdonképeni magyar végek, a Dráván túl következett a szlavón, vagy vend végvidék, majd ez után a horvát. 1580 után már ezt is két különböző részre osztják a Kapella hegység által (csak elméletileg, nem kormányzatban) a horvát szárazföldi végek és tengeri végekre. (*Maritima confinia*.¹)

Az 1550-es évek elején pedig rövid időre volt altöldi vég- vidék is

A következőkben *mindazon erősségek névsorát kívánom nyújtani, melyek 1541—93 közt végváarak voltak.* (Ez a felsorolás, valamint a mellékelttérkép nem egy bizonyos időpontban rögzíti meg Magyarország végvárait, hanem az említett 52 év alatt szerepelt összes végváarak egymás mellett vannak rajta. Egy-egy meghatározott időpontban feljegyezni a véghelyeket, nem lenne a szervezet ismertetésében nagyértékű tény. Horváth Mihály mondja: „Nyomozni, melyek voltak külön időkben a végváarak, célunkat tekintve igen hálátlan munka volna, miután azoknak mind száma, mind fekvése a harci szerencsével együtt változott.”² Ez nekem sem célom, inkább összefoglaló képet kívánok nyújtani, teljesség kedvéért azonban a névsorban teilemlíttem az egyes váraknál azt hogy mióta, vagy meddig tartoztak a királyi területhez, mikor veszték el és esetleg mikor kerültek vissza. Ez természetesen, dolgozatom céljára nézve nagyon is mellékes dolog és ezért magam sem hiszem, hogy teljesen pontos lenne. Magát a kimutatást azonban igyekeztem a legmegbízhatóbb és lehetőleg egykorú forrásokból kimerítően összeállítani, de természetszerűleg hiány ebben is lehet, mert olyan felsorolás, melyben fel van említve, hogy direkt végvárakról szól, kevés maradt ránk.

Mégis azt hiszem, a kisebb váracskok, sőt még az őrházak is nagyrészt, a nagyobbfajták pedig kivétel nélkül rajta vannak. Ahol ráakadtam, közlöm a tulajdonos nevét is, ha a végvár esetleg nem lenne országos. A térkép-mellékletnek természetesen szintén nem igénylem a bevégezetséget látszatát.)

A szűkebbkörű Magyarország végvárait a végek poétája, Tinódi Sebestyén a következőkben adja: (1548-ik év.)

„Sziget, Babolesa, Kaposújvár vagyon,
Korokna, Lak, Somogyvár, Tihan vagyon,
Palota, Pápa, Győr, Gesztös vagyon.

¹ Orsz. lt.: Ben. res. XXXVII. 103., *Vaniček*: Specialgeschichte I. 67.

² *Horváth Mihály*: A m. honvédelem tört. vázlata. (Kisebb tört. munkái. I. 201.)

Sőt Komárom, Semte és Nitra vagyon,
Léva, Surán, Ság, Drégöly, Csév-vár vagyon,
Gyarmat, Szécsén, Salgó föllegvár vagyon,
Buják, Oroszlánkő, Sirok, Egör vagyon . . .¹

A derék lantos eme verse, melyben majdnem több az állít-
mány, mint az alany, látjuk, nagyon röviden végez a végvárakkal,
Valóságban a következő várak foglaltak helyet a végvidékek
koszorújában:

Bányavidéki (dunáninnyi) véghelyek.

Érsekújvár.²

1550-ben az esztergomi érsekség tulajdona.³

Sellye.⁴

Pozsony.⁵

Surán.⁶

Forgách főkapitányé 1577-ben.⁷

Komjáti.⁸

szintén Forgáché 1577-ben.⁹

Sempte.¹⁰

Nyitra.¹¹

a nyitrai püspöké.¹²

Trencsén.¹³

1549-ben veszi át a király özv. Perstenczky Jánosnétól.¹⁴

¹ *Tinódi*: Varkucs Tamás idejébe . . . 14—20. sor.

² 1556: XII. tc., 1559: XXVII. tc., 1567: XVII. tc., 1569: XVII. tc.
Haditanács az építkezési ügyekről, (H. K. VII. 662—678.)

³ *M. N. Múz. lt. Egy. kam. és vár. ir.* 831. Fol. Lat.

⁴ *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története.
(Millenniumi tört. V. k.) 335.

⁵ *Tüzérségi és hadiszerátlomány* . . . (H. K. VII. 711.)

⁶ 1556: XIII. tc., 1559: XXVI. tc., 1567: XVII. tc., 1469: XVII.,
1578: XXVII., *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 18. sor., *Rónai Horváth Jenő*:
Magyar hadi krónika II. 45.

⁷ *Haditanács az építk.* (H. K. VII. 662—678.)

⁸ 1556: XV. tc., 1559: XXVI. tc., 1567: XVII. tc., 1569: XVII. tc.
1578: XXVII. tc.

⁹ *Haditanács az építk.* (H. K. VII. 662—678.)

¹⁰ *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 17. sor.

¹¹ U. o., 1556: XIV. tc., 1559: XXVI. tc., 1567: XVII. tc., 1569: XVII.

¹² *A tüzérségi és hadiszerátlomány* M. o.-on. (H. K. VII. 706.)

¹³ *Illéssy János*: várvizsgálatok 1557—58-ban. (H. K. VII. 79.)

¹⁴ *Múz. lt.*: Egy kam. és vár. ir. 1368/I. Fol. Lat.

Tapolcsán (Kis-Tapolcsány).¹

Szent-Benedek (Garam—).²

Léva.³

1549-ben a király Balassa Menyhértől rablásai miatt elveszi.⁴

1558-ban a király Dobó Istvánnak adja.⁵

Bakabánya.⁶

Szitnya.⁷

1549-ben szerzi meg a király.⁸

Hatvan (elfogl. 1544.)⁹

Nógrád (elfogl. 1544.)¹⁰

Buják (elf. 1552)¹¹

Ságh (Ipoly —) elf. 1552¹²

az eszterg. érsekség tulajdona 1550-ben.¹³

Drégely.¹⁴

az eszterg. érsekség tulajdona 1550-ben.¹⁵

elfogl. : 1552.¹⁶

Csév-vár.¹⁷

¹ 1569. : XVII. tc., 1578. : XXVII. tc.

² 1569. : XVII. tc., 1578. : XXVII. tc.

³ 1556. : XVI. tc., 1559. : XXVIII. tc., 1567. : XVII.

Haditan. az építk. (H. K. VII. 662—678.)

Tinódi : Varkucs T. idejébe . . . 18. sor, *Fraknoi* V. M. o. gy. eml. IV. 155.

⁴ *Tinódi Sebestyén* : Szitnya, Léva, Csábrág . . . megvevése. 1578. : XXVII., H. K. X. 458—461., H. K. VIII. 262.

⁵ *Szendrei* : M. hadt. eml. az ezredéves kiáll. 260.

⁶ *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII. 662—678.)

⁷ U. o., *Illéssy János* : Várvizsgálatok. (H. K. VII. 240.)

Végváarak őrsége 1556-ban. (H. K. VIII. 262.)

⁸ *Tinódi* : Szitnya, Léva, stb. megvevése.

⁹ *Acsády Ignác* : Magyarország három részre oszlásának története. (Millenniumi tört. V.) 247.

¹⁰ U. o.

¹¹ *Rónai Horváth Jenő* : Magyar hadi krónika II. 62.

Tinódi : Varkucs T. idejébe . . . 20. sor.

¹² *Rónai Horváth* : i. h. *Tinódi* : Varkucs T. idejébe . . . 18. sor.

¹³ *M. N. Múz. lvt.* : Egy kam. és vár. ir. 831. Fol. Lat.

¹⁴ *R. Horváth* : 61. *Tinódi* : Varkucs T. idejébe . . . 18. sor.

¹⁵ *M. N. Múz. lvt.* : 831. Fol. Lat. (Egy kam. és vár. ir.)

¹⁶ *Acsády Ignác* : M. o. három részre oszlásának tört. (Mill. tört. V.) 323

¹⁷ *Tinódi* : i. h. 18. sor.

Gyarmat (Balassa—) elfogl: 1552.¹

Szécsény elfogl: 1552.²

Hollókő elfogl: 1552.³

Salgó elfogl: 1552.⁴

A Bebekeké volt eredetileg.⁵

elfogl. 1552 jún.⁶

Somoskő.⁷

elfogl. 1574.⁸

Fülek elfogl. 1554.⁹

Bebek Györgyé volt.¹⁰

Bozók.¹¹

1577-ben tulajdonosa Fánesi (Fanczi?)¹²

Csábrág.¹³

1549-ben elfoglalja a király Bazsó Mátyástól, rablásai miatt.¹⁴

Korpona.¹⁵

Kékkő.¹⁶

1558-ban Balassa Jánosé.¹⁷

elfogl. 1574.¹⁸

¹ *R. Horváth*: i. m. II. 62. *Tinódi*: i. h. 19. sor.

² *R. Horváth*: M. hadi krón. II. 61. *Tinódi*: i. h. 19. sor.

³ *R. Horváth*: i. m. II. 61.

⁴ U. o. 62.

⁵ *Szendrei János*: M. hadtört. eml. az ezredéves o.-os kiállításán, 248. *Tinódi*: i. h. 19. sor.

⁶ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 62.

⁷ 1559: XXIII. tc., 1567: XVII. tc., 1569: XVII. tc.

⁸ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 99.

⁹ *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika. II. 70.

¹⁰ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 334.

¹¹ 1578: XXVII. *Haditanács*, az építkezésről, (H. K. VII. 662—678.

¹² *Haditanács*, az építk. (H. K. VII. 671.)

¹³ *Illéssy János*: Várvizsgálatok, (H. K. VII. 235.)

Haditanács, az építkezésről. (H. K. VII. 662—678.)

¹⁴ *Tinódi*: Szitnya, Léva, stb. megvévése.

¹⁵ 1559: XXVIII. tc., 1567: XVII., 1569: XVII., 1578: XXVII.

Illéssy János: Várvizsgálatok, (H. K. VII. 239.), H. K. VIII., 261, 555—556., *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII. 662—678.)

¹⁶ 1559: XXIII. tc., 1567: XVII. tc., 1569: XVII. tc.

¹⁷ *Illéssy János*: Várvizsgálatok, (H. K. VII. 238.)

¹⁸ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 98.

Divén.¹

elfogl. 1574.²

▲ Balassáké volt.³

Végles⁴

1551-ben megveszi a király Pethő Jánostól.

Zólyom.⁶

Besztorcebánya.⁷

Libetbánya.⁸

Breznóbánya.⁹

Murány.¹⁰

1549-ben elfoglalja a király Bazsó Mátyástól, rablásai miatt.¹¹

Felsőmagyarországi véghelyek:

Ajnácskő.¹²

Arbó.¹³

Gedő (Gödő)¹⁴

Pethő Jánosé, de az őrség királyi.¹⁵

elfogl. 1571.¹⁶

Balogvár.¹⁷

¹ 1569: XVIII. tc.

² R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 98.

³ U. o.

⁴ 1578: XXVII. tc., *A tüzérségi és hadiszerállomány* M. o. on. (H. K. VII. 705.) *Károlyi Árpád*: I. Balassa Bálint életéből (Száz. 1882. 734.)

⁵ *Orsz. lt*: Ben. resol. III. 17.

⁶ 1557: VI. tc., 1578: XXVII. tc., *Haditanács*, az építkezésről (H. K. VII. 662—674.) *Fraknói Vilmos*: M. o. gy. eml. IV. 155.

⁷ 1578: XXVII. tc.

⁸ U. o., *Haditanács*, az építkezésről (H. K. 662—678.)

⁹ 1578: XXVII. tc., *Haditanács*, az építkezési ügyekről (H. K. VII. 662—678.)

¹⁰ *Haditanács*, az építkezési ügyekről. (H. K. VII. 662—678) *Illéssy János*: Várvizsgálatok. (H. K. VII. 227)

¹¹ *Tinódi*: Szitnya, Léva stb. megvevése.

¹² *Illéssy János*: Várvizsgálatok. (H. K. VII. 232.)

¹³ U. o.

¹⁴ U. o., 1567: XVII. tc., 1569: XVII. tc., 1578: XXVII. tc., *Marczali Henrik*: Regesták. (T. T. 1878. 492)

¹⁵ *Forgách*: Commentarii. 519.

¹⁶ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 97.

¹⁷ U. o., H. K. X. 118—119.

Haditanács az építkezésről. (H. K. VII. 662—678.)

Csetnek.¹

Pelsőcz.²

Bebek Györgyé, 1567-ben lerombolták.³

Putnok.⁴

elfogl. 1567.⁵

Szarvaskő.⁶

az egri püspöké.⁷

1577-ben Kapi Sándoré.⁸

Eger.⁹

1549-ig a Perényieké.¹⁰

Szolnok.¹¹

(Nem tartozik földrajzilag Felső-Magyarországhoz, de mint végvár Felső-M. o. révén függött össze a királyi területtel, és Egerrel különösen, ezért ide sorozom.)

Épül 1549, elfogl. 1552.¹²

Sirok.¹³

1577-ben Homonnai Istváné.¹⁴

Oroszlánkő.¹⁵

¹ *Haditanács* az építkezési ügyekről. (H. K. VII. 662—678.); *Révay Ferenc* jelentése a m. o. i. végvárak állapotáról. (T. T. 1894 41—47.)

² 1559: XIX. tc.

³ *Athenaeum lexicon* II. 1376.

⁴ *Haditanács* az építkezésről. (H. K. VII. 662—678.); *Illéssy János* Várvizsgálatok. (H. K. VII. 232.)

⁵ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 95.

⁶ U. o.

⁷ *Illéssy János*: Várvizsgálatok. (H. K. VII. 226.)

⁸ *Haditanács* az építkezésről. (H. K. VII. 670.)

⁹ *Illéssy*: U. o., 1556: XVII., 1559: XXIII., 1567: XVI., 1569: XVII. 1578: XXVII. tc., *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika. II. 63., *Illéssy János*: Várvizsgálatok. (H. K. VII. 216.), *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 20 sor, *Fraknoi Vilmos*: M. o. gy. eml. IV. 155., *Salamon Ferenc*: M. o. a török hódítás korában. 144.

¹⁰ *Salamon*: M. o. a tör. hód. korában. 143.

¹¹ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 48.

¹² U. o. 63. *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört V.) 324.

¹³ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 662—678.) *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 20 sor.

¹⁴ *Haditanács*, az építkezésről (H. K. VII. 670)

¹⁵ *Tinódi*: u. o.

Ónód.¹

1577-ben zálogban van báró Ungnád Kristófnál.²

Diósgyőr.³

1553-ban Balassa Zsigmondé.⁴

Szendrő.⁵

A Bebek vár.⁶

Szádvár.⁷

Ez is Bebek vár.⁸

Krasznahorka.⁹

Bebek vár.¹⁰

1565-től királyi, 1578-tól az Andrássyaké.¹⁰

Torna,¹²

Kassa.¹⁷

1552-ben lett újra Ferdinándé.¹⁴

Lőcse.¹⁵

Eperjes.¹⁶

¹ *Haditanács* . . . stb. u. o. *Tardy György* éneke: (Száz. 1871. 114.)

² *A tüzérségi és hadiszerezőállomány Magyarországon*: (H. K. VII. 702.)

³ *Révay Ferenc* jelentése a magyarországi végváarak állapotáról 1588-ban; (T. T. 1894. 41—47.) *Tardy György* éneke: (Száz. 1871. 114.)

⁴ *Száz.* 1873. 250.

⁵ 1559: XIX. tc., 1567: XVII., 1569: XVII., 1578: XXVII. *Tardy György* éneke: (Száz. 1871. 114.) *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 662—678) *Salamon Ferenc*: M. o. a török hódítás korában. 144.

⁶ *Szendrei János*: M. hadtört. eml. az ezredéves o. os. kiáll. on. 248.

⁷ 1559: XIX. 1567: XVII. 1569: XVII. 1578: XXVII. *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 662—678.)

⁸ *Szendrei* i. h.

⁹ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 662—678.)

¹⁰ *Szendrei* i. h.

¹¹ T. T. 1884. 751.

¹² 1557: VI. tc.

¹³ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 662—678.) 1557: VI., 1559: XX., 1567: XVII., 1569: XVII., 1578: XXVII tc., *Illéssy János* *Várvizsgálatok*, (H. K. VII. 58.) *Fraknói Vilém*, M. o. gy. eml. IV. 155. *Salamon Ferenc*: M. o. a török hódítás korában. 144.

¹⁴ *Acsády Ignác*: Magyarország három részre osztásának története (Millenniumi tört. V. 268.)

¹⁵ 1559: XXXVI. tc.

¹⁶ U. o.

Sáros.¹

Szeben (Kis —).²

Bártfa.³

Boldogkő, Bebek Györgyé.⁴

azután királyi, majd 1552-ben Patócsynak adja Ferdinánd,
cserébe Gyuláért.⁵

Sárospatak.⁶

Tokaj.⁷

1564. Schwendy Lázár elfoglalja.⁸

Ungvár.⁹

Munkács.¹⁰

1550 táján özv. Bydy Mihályné tulajdona.¹¹

1567 febr. 22-én beveszi Schwendy.¹²

1573 óta a Mágócsyaké.¹³

Kis-Várda.¹⁴

Kálló.¹⁵

Ecsed.¹⁶

Báthory Miklósé 1577-ben.¹⁷

¹ Illéssy János: Várvizsgálatok (H. K. VII. 65.) A tűzérési és hadiszertállomány Magyarországon: (H. K. VII. 702.) Salamon Ferenc: M. o. a török hódítás korában. 144.

² 1559: XXXVI. tc.

³ U. o.

⁴ Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. 248.

⁵ Orsz. lt: Ben. resol. IV. 44—45.

⁶ 1559: XXIV. tc., 1567: XVII. tc.

⁷ Haditanács az építkezésről. (H. K. VII. 662—678.), 1567: XVII. 1569: XVII., 1578: XXVII.

⁸ Acsády Ignác: M. orsz. három részre oszlásának tört. (Mill. tört. V.) 364.

⁹ 1559: XXV. tc.

¹⁰ 1567: XVII., 1569: XVII. tc.

¹¹ Orsz. lt: Ben. resol. II. 251., u. o. III. 84.

¹² R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 94.

¹³ Száz. 1867. 287., Haditanács az építk. (H. K. VII. 662—678.)

¹⁴ 1567: XVII., 1569: XVII.

¹⁵ Haditanács az építkezésről. (H. K. VII. 662—678.) 1574: V., 1578: XXVII.

¹⁶ 1567: XVII., 1569: XVII., 1578: XXVII.

¹⁷ Haditanács az építkezésről. (H. K. VII. 662—678.)

Szatmár (Szakmár).¹

1564-ben lesz Miksáé.²

elfogl. u. ez évben.³

Dunántúli végek.

Óvár (Magyaróvár).⁴

Győr.⁵

Komárom.⁶

Esztergom.⁷

elfogl. 1543.⁸

Visegrád.

elfogl. 1544.⁹

Szent-Márton, (Pannonhalma, Mártonhegy).¹⁰

Tata.¹¹

elfogl. 1543.¹²

visszakerül?

újra elfogl. 1557 május 1.¹³

visszaveszik 1566 júl. 5.¹⁴

Vitány.¹⁵

visszaveszik 1566 júl.¹⁶

¹ U. o. és H. K. VII. 700.

Haditanács az építkezésről. H. K. VII. 662—678.)

Salamon Ferenc: M. o. a török hódítás korában. 144.

² *Rónai Horváth Jenő:* M. hadi krón. II. 81.

³ U. o.

⁴ *Fraknoi Vilmos:* M. o. gy. eml. IV. 13. *Tüzérségi és hadiszerálmány* . . . (H. K. VII. 710.)

⁵ 1556: X, 1557: VI., 1567: XVII., 1569: XVII. tc, *Haditanács az épít.* (H. K. VII. 662—678.) *Tinódi:* Varkucs T. idejébe . . . 16 sor. *Fraknoi V.:* M. o. gy. eml. IV. 155.

⁶ U. o., 1556: X., 1567: XVII., 1569: XVII., 1579: XXVII. *Tinódi:* Varkucs T. idejébe . . . 17 sor.

⁷ *Salamon Ferenc:* Magyarország a török hódítás korában. 95.

⁸ *Acsády Ignác:* M. o. három részre osztásának tört. (Mill. tört. V.) 244.

⁹ U. o. 247.

¹⁰ *Haditanács az építkezésről.* (H. K. VII. 662—678.)

¹¹ U. o.

¹² *Acsády Ignác:* M. o. három részre osztásának tört. (Mill. tört. V.) 244.

¹³ *R. Horváth Jenő:* M. hadi krón. II. 75.

¹⁴ U. o. 83.

¹⁵ *H. K. X.* 115—118.

¹⁶ *R. Horváth Jenő:* M. hadi krón. II. 83.

Gesztes.¹

elfogl. ?

visszaveszik 1566 júl. 6.²

elfogl. ?

újra visszaveszik 1588 okt.³

Csesznek.⁴

Pápa.⁵

Leveld.⁶

Devecser.⁷

1569-ben devecseri Choron Jánosé.⁸

1584-ben devecseri Choron Jánosé.⁹

Vázsony.¹⁰

Veszprém.¹¹

elfogl. 1552.¹²

visszaveszik 1566.¹³

újra elfogl. 1593.¹⁴

Palota.¹⁵

1559-ig a podmanini Podmaniczkyaké, ekkor átveszi a király.¹⁶

¹ *Tardy György éneke.* (Századok 1871. 114.) *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 16 sor.

² *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 83.

³ U. o. II. 108.

⁴ *Szalay Ágoston*: 400 magyar levél. 313.

⁵ 1559: XXXII., 1556: IX., 1567: XVII., 1569: XVII., 1578: XXVII. *Száz*: 1867. 48. *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 16 sor. *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. IV. 155.

⁶ *H. K.* V. 542—547.

⁷ *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. III. 65.

⁸ *Orsz. lvt.*: Ben. res. XVI. 10.

⁹ *T. T.* 1900. 91.

¹⁰ *H. K.* V. 542—547.

¹¹ U. o. *Haditanács az építkezésről.* (*H. K.* VII. 662—678.), 1567: XVII., 1569: XVII., 1578: XXVII., *Szendrei János*: *Váraink rendszere* . . . *H. K.* I. 418.

¹² *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 60.

¹³ U. o. 83., *Acsády Ignác*: M. o. három r. oszl. tört. (Mill. tört. V.) 369.

¹⁴ *H. K.* VIII. 258.

¹⁵ 1567: XVII., 1578: XXVII. *Haditanács az építk.* (*H. K.* VII. 662—678.), *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 16 sor.

¹⁶ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszlásának tört. (Mill. tört. V.) 369., *Száz*: 1872. 481.

Székes-Fehérvár.

elfogl. 1543.¹

Tihany.²

Csobáncz.³

Sümeg.⁴

a török elfoglalja és lebontja 1562-ben.⁵

Szent-Grót.⁶

¹/₄ része 1556-ig Hagymási Kristófé. Pártossága miatt elveszti
s a királytól Macedóniai Péter és Péchy Gáspár kapják.⁷

Rezi.⁸

Szigliget.

1546-ban enyingi Török Jánosé.⁹

Keszthely.¹⁰

Kapornak.¹¹

Sallóvár.¹²

Retell.¹³

Molnári.¹⁴

Keresztúr.¹⁵

Debrethe.¹⁶

Fonyód.

Magyar Bálint vára az 1560-as években, illetőleg ő csak
bitorolja, tulajdonképen a nemes Lengyel családé.¹⁷

¹ U. o. 244., *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 42.

² *Haditanács az építkez.* (H. K. VII. 662—678.) *Tinódi*: Varkucs T.
idejébe . . . 15 sor.

³ *Száz*: 1870. 628.

⁴ 1556: VII.

⁵ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 342.

⁶ 1556: VI.

⁷ *Hazai okmt.* IV. 455—457.

⁸ *Szalay Agoston*: 400 m. levél. 214.

⁹ *Száz*. 1867. 48.

¹⁰ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 257.

¹¹ *Tüzérségi és hadiszerállomány M. o.-on*: (H. K. VII. 710.)

¹² U. o.

¹³ U. o.

¹⁴ U. o.

¹⁵ U. o.

¹⁶ *H. K.* V. 542—547.

¹⁷ *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen (Száz. 1905. 892.)
1563: 55 tc.

Lak.¹

1558-ban Thahy Ferenc főlovászmesteré.²

Páczod.³

1553-ban özv. Horváth Mártonné tulajdona.⁴

Remeteudvar.

1546-ban enyingi Török Jánosé.⁵

Somogyvár.

Ugyancsak Töröké.⁶

Marczali.⁷

Kis-Komárom.⁸

Elfogl. 1591.⁹

Kányavár.

A kányaföldi Kerecsényieké.¹⁰

Kanizsa.¹¹

1566-ban átveszi a király a Nádasdyaktól.¹²

Komár.¹³

Szenyér¹⁴

Nádasdy Tamásé.¹⁵

Korotna (Korokna).¹⁶

Elfogl. 1554.¹⁷

¹ H. K. X. 115—118, *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 15. sor *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 391.

² Orsz. lt. Ben. resol. VII. 23.

³ U. o. *Fraknoi V. M. o. gy. eml.* III. 65.

⁴ Orsz. lt.: Ben. resol. IV. 120.

⁵ *Száz.* 1867. 48.

⁶ U. o., *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 15 sor

⁷ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 391.

⁸ 1556: VII. *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 662—678.)

⁹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 108.

¹⁰ *Kosutány Ignác*: A kányaföldi Kerecsényiek. (*Száz.* 1882. 475.)

¹¹ 1556: XVI., 1567: XVII., 1569: XIX., 1578: XXVIII. tc. *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 662—678.)

¹² *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 143.

¹³ *Takáts Sándor*: A m. vár. (*Száz.* 1907. 830.)

¹⁴ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 391.

¹⁵ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hódítás korában 154.

¹⁶ *Tinódi*: Varkucs T. idejébe . . . 15. sor.

¹⁷ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 70.

- Visszaveszik 1556.¹
 Kaposvár (Kaposújvár).²
 elfogl. 1554.³
 Debregeszt.⁴
 Simontornya.
 elfogl. 1543.⁵
 Pécsvárad.⁶
 Siklós.
 elfogl. 1543.⁷
 Perényi Péteré volt.⁸
 Pécs. " " "⁹
 elfogl. 1543.¹⁰
 Szigetvár.¹¹
 1543-ban átveszi a király a Török családtól.¹²
 elfogl. 1566. szept. 8.¹³
 Görösgál.
 visszaveszik 1556.¹⁴
 Szent-Márton.¹⁵
 Babócsa.
 elfogl. 1554.¹⁶

¹ *Acsády Ignác* : M.-o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 335.

² *Tinódi* : Varkucs T. idejébe . . . 14. sor. *Acsády Ignác* : M.-o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 334.

³ *Rónai Horváth Jenő* : M. hadi krón. II. 70.

⁴ *Fraknói Vilmos* : M. országgy. eml. II. 478.

⁵ *Rónai Horváth Jenő* : M. hadi krón. II. 39.

⁶ U. o.

⁷ *Acsády Ignác* : M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 242.

⁸ U. o.

⁹ U. o.

¹⁰ U. o. 244.

¹¹ 1559 : XXXII. *Tinódi* : Varkucs T. idejébe . . . 14 sor. *Fraknói V.* M. o. gy. eml. IV. 155.

¹² *Istvánffy* : 359.

¹³ *R. Horváth Jenő* : M. hadi krón. II. 94.

¹⁴ *Acsády Ignác* : M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 335.

¹⁵ U. o.

¹⁶ *R. Horváth Jenő* : M. hadi krón. II. 70. 1559 : XXXI. *Tinódi* : Varkucs T. idejébe . . . 14 sor.

Visszaveszik 1556.¹

újra elfogl. 1566.²

Vízvár.³

Berzence.⁴

elfogl. 1567 jan.⁵

Csurgó.⁶

1556-ban Zrinyi Miklósé.⁷

elfogl. 1566 okt.⁸

Néhány olyan vár következik most, amelyet semmiféle kerületben elhelyezni nem lehet. Ezek t. i. a Dunántúlhoz már nem tartoznak, de nem is szlapon végváarak még, mert az akkori Magyarország területén feküdtek. Legtöbb korán el is foglaltatván, be sem osztatott a később pontosan megalakult kerületekbe. De azért nem mellőzhetők, mert végváarak, t. i. mikor elfoglalták őket, már volt török terület az országban.

Valpó.

Perényi Péteré volt.

elfogl. 1543. máj. 15.⁹

Monoszló.

elfogl. 1544.

viSSzakerül 1591.¹⁰

Velika.

elfogl. 1544. május.¹¹

visszaveszik 1552 (?)¹²

Verőcze.

elfogl. 1553.¹³

¹ Acsády i. h.

² U. o. 378.

³ 1556 : VI. *Vaniček Fr.* : Specialgeschichte der Militärgrenze I. 30–33.

⁴ U. o.

⁵ *R. Horváth Jenő*. M. hadi krón. II. 94.

⁶ U. o.

⁷ *Németh Béla* : Szigetvár története. 151.

⁸ *R. Horváth Jenő* : M. hadi krón. II. 91.

⁹ *Acsády Ignác* : M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 242. és *R. Horváth Jenő* : M. h. krón. II. 38.

¹⁰ *Rónai Horváth Jenő* : M. hadi krón. II. 44., u. o. II. 108.

¹¹ U. o. 44.

¹² *Acsády Ignác* : M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 319.

¹³ *Rónai Horváth i. m.* 69.

Szlavón (vend, tótországi) véghelyek :

(A szlavón és horvát végeken különösen ki volt fejlődve az a szokás, hogy kisebb véghelyek egy-egy nagyobb körül csoportosulva, bizonyos tekintetben attól függenek. A nagy látja el a kerületébe tartozó kisebbeket municióval és nyújt nekik segítséget szükség esetén. E vidékeken jóval több aránylag az erősített hely, mint a tulajdonképeni Magyarországon, de nagyon sok közülök igen kicsiny, csak őrtorony, vagy előretolt váracs. Mivel nem mind jelentős, a mellékelt térképről e vidéken aránylag sok maradt ki. A középponti fegyverhelyek a felsorolásban dült betűkkel szedvék.)

Varasd.¹

Remettnitz.²

Töplitz (Varasd —).³

Ludbreg.⁴

Kapnik.⁵

Rašink.⁶

Rišmince.⁷

Légrád.

A Zrinyi családé.⁸

Kapronca.⁹

Dumbra.¹⁰

Szentgyörgy.¹¹

Gorbonok.¹²

Prodovic.¹³

¹ *Tüzérségi és hadiszer állomány M. o.-on 1577-ben.* (H. K. VII. 711—714.)
Vaniček Fr. : Specialgeschichte der Militärgrenze. I. 30—33., H. K. V. 542—547. Margalits Ede : Horvát történelmi repertorium. I. 68.

² *Tüzérségi és hadiszeráll.* (H. K. 711—714.)

³ U. o.

⁴ *Tüzérs. és hadiszeráll. u. o. Vaniček Fr. i. m. u. o.*

⁵ *Tüzérs. u. o.*

⁶ *Vaniček : i. m. u. o.*

⁷ U. o.

⁸ *Haditanács az építkezési ügyekről.* (H. K. VII. 662—678.)

⁹ *Tüzérs. u. o. Vaniček u. o. H. K. V. 542—547. Margalits Ede : Horv. tört. rep. I. 68.*

¹⁰ *Illéssy János : Törekvések a német lovagrend meghonosítására Magyarországon.* (Száz. 1902. 243.)

¹¹ *Vaniček u. o. Tüzérs. u. o. H. K. V. 542—547.*

¹² *H. K. V. 542—547.*

¹³ *Tüzérs. u. o. H. K. V. 542—547. H. K. X. 115—118.*

Dernia.²

Novigrad.²

Jellekovics.³

Körös.⁴

Garbovac.⁵

Gradan.⁶

Szent-Péter.⁷

Cirkvena.⁸

Szent-György templom.⁹

Glagonica.¹⁰

Apolovac.¹¹

Topolovac.¹²

Szent-Iván.¹³

Trim.¹⁴

Robanja.¹⁵

Lorccina.¹⁶

Ivanics.¹⁷

Ivanics város.¹⁸

„ klastrom.¹⁹

Lupoglav.²⁰

¹ Tüzérs. u. o.

² „ „ „

³ „ „ „

⁴ „ „ „ Vaniček u. o. Margalits E.: Horv. tört. rep. I. 68.

⁵ „ „ „

⁶ „ „ „

⁷ „ „ „

⁸ „ „ „ Vaniček u. o. Margalits E.: Horv. tört. rep. I. 68.

⁹ Tüzérs. u. o.

¹⁰ Tüzérs. u. o.

¹¹ Tüzérs. u. o.

¹² „ „ „ Vaniček: u. o.

¹³ „ „ „

¹⁴ „ „ „ Vaniček u. o.

¹⁵ Vaniček u. o.

¹⁶ Vaniček: u. o.

¹⁸ Tüzérs. u. o. Vaniček: u. o. Margalits Ede: Horv. tört. rep. I. 68.

¹⁸ „ „ „

¹⁹ „ „ „

²⁰ „ „ „

Visiankovina.¹

Goffnec.²

Csázma.

elfogl. 1553.³

Zágráb.⁴

Voysag.⁵

Novigrad (a Száva melletti).⁶

Hrasztilnica,⁷

Rokonak,⁸

Lorenesur.⁹

Cainova (Cseinova).¹⁰

Hún.¹¹

Horvát vég helyek :

Sziszek.¹²

elfoglalásáig végig a zágrábi káptalané.¹³

Károlyváros.¹⁴

Petrinja.

elfogl. 1592.¹⁵

Glina.¹⁶

Hrasztovica.¹⁷

¹ Tüzérs. u. o.

² " " "

³ Rónai Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 69,

⁴ Tüzérs. u. o. Margalits Ede Horv. tört. rep. I. 68.

⁵ " " "

⁶ " " "

⁷ " " "

⁸ " " "

⁹ " " "

¹⁰ " " " Vaniček: u. o.

¹¹ " " "

¹² II. K. V. 542—547. Margalits E: Horvát történelmi repertorium. I. 68.

¹³ A tüzérségi és hadiszerállomány. . . . (H. K. VII. 713.) Fraknoi V.

M. o. gy. eml. VII. 391.

¹⁴ Fest Aladár: Az uszkókok és velencések Fiume történetében. (Száz 1891. 437.)

¹⁵ Acsády Ignác: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 447.

¹⁶ Vaniček . . . u. o. Margalits E. Horvát történelmi repertorium. I. 68.

¹⁷ Tüzérs. u. o. Vaniček u. o. Fest A. u. o. Margalits E.: Horv. tört. rep. I. 68.

elfogl. 1592.¹

Blinia (talán Glina németes neve).²

Dugi Simon.³

Uniadal (Vinodol).⁴

Voinna.⁵

Gora.⁶

elfogl. 1592.⁷

Eittis (Ajtič).⁸

Massin.⁹

Greda-kastély.¹⁰

Muttmic.¹¹

Gradac.¹²

Zrin.¹³

1558-ban veszi át a király a Zrinyiektől.¹⁴

elfogl. 1574.¹⁵

viSSzakerül 1579.¹⁶

Gvapidanski.¹⁷

Visittsos (Vihics).¹⁸

Repittsos (Revics, Repics).¹⁹

elfogl. 1592.²⁰

¹ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 447.

² *Tüzérs. u. o.*

³ *Vaniček u. o.*

⁴ *Tüzérs. u. o. Vaniček u. o.*

⁵ " " " " "

⁶ " " "

⁷ *R. Horváth*: Krón. II. 108.

⁸ *Tüzérs. u. o. Vaniček u. o.*

⁹ " " "

¹⁰ " " "

¹¹ " " "

¹² " " "

¹³ " " " *R. Horváth*: Krón. II. 99.

¹⁴ *Barabás*: Zrinyi okiratok. I. 492.

¹⁵ *R. Horváth*: i. m. II. 102.

¹⁶ U. o.

¹⁷ *Tüzérs. u. o.*

¹⁸ " " " *Vaniček u. o.*

¹⁹ " " " *Vaniček u. o.*

²⁰ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 447.

Sokoll.¹
 Drepnik.²
 Trsač.³
 Seun.⁴
 Zettin (Csetin ?).⁵
 Isasütz (Izacsics).⁶
 elfogl. 1592.⁷
 Toplicer.⁸
 Thumb.⁹
 Grekovič (Brekovics).¹⁰
 Ottrocsač.¹¹
 Kremer.¹²
 Lasitscs.¹³
 Prugen-kastély.¹⁴
 Blagaicki-kastély.¹⁵
 Klaudus.¹⁶
 Szentgyörgy.¹⁷
 Possness.¹⁸
 Peč (Pöcs).¹⁹
 Stierlica.²⁰

¹ *Tüzérs. u. o. Vaniček u. o.*

² *Tüzérs. u. o. Vaniček u. o. Margalits E.: Horv. tört. rep. I. 68.*

³ *Tüzérs. u. o. Vaniček: u. o.*

⁴ *Tüzérs. u. o.*

⁵ *Tüzérs. u. o. Margalits, Horvát tört. rep. I. 68. Vaniček u. o.*

⁶ *Tüzérs. u. o. Vaniček u. o.*

⁷ *Acsády Ignác. M. o. három. részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 447.*

⁸ *Tüzérs. u. o.*

⁹ *Tüzérs. n. o.*

¹⁰ *Tüzérs. u. o. Vaniček: u. o.*

¹¹ *Tüzérs. u. o.*

¹² *Tüzérs. u. o.*

¹³ *Tüzérs. . . . u. o.*

¹⁴ " " " "

¹⁵ " " " "

¹⁶ " " " "

¹⁷ " " " "

¹⁸ " " " "

¹⁹ *Tüzérs. u. o. Vaniček u. o.*

²⁰ *Tüzérs. . . . u. o. Vaniček: u. o.*

Vranograc¹
 Perna.²
 Khum.³
 Hresno.⁴
 Pozvezd.⁵
 Zengg.⁶
 Ledenica.⁷
 Prundel (talán németesen Brinje neve).⁸
 Brinje.⁹
 Brlog.¹⁰
 Ottocsac.¹¹
 Carlopago (Pago).¹²
 Prozor.¹³
 Dabar.¹⁴
 Isenic (Jeszenica).¹⁵
 Vaag.¹⁶
 Ogulin.¹⁷
 Modrus.¹⁸
 Szluin.¹⁹

¹ Tüzérs. u. o.

² " " " Vaniček: u. o.

³ " " "

⁴ Vaniček u. o.

⁵ Vaniček u. o.

⁶ Tüzérs. u. o. Vaniček u. o. Fest Aladár u. o. Margalits E. Horv. tört. rep. I. 68.

⁷ Tüzérs. u. o. Vaniček u. o. Fest Aladár u. o. Az uszkókok (Száz 1891. 437.)

⁸ Tüzérs. u. o.

⁹ Vaniček u. o. Fest Aladár: Az uszkókok: (Száz 1891. 437.)

¹⁰ Tüzérs. u. o. Vaniček u. o. Fest: u. o.

¹¹ Tüzérs. u. o. Vaniček u. o. Fest: u. o.

¹² Fest: u. o.

¹³ Tüzérs. u. o. Fest: u. o.

¹⁴ " " " Fest: u. o.

¹⁵ " " " Fest: u. o.

¹⁶ " " "

¹⁷ Tüzérs. . . . Vaniček: u. o. Margalits: u. o. Fest Aladár: Az uszkókok (Száz 1891. 437.)

¹⁸ Tüzérs. . . . Vaniček: u. o. Margalits: u. o.

¹⁹ Vaniček: u. o. Fest Aladár: Az uszkókok (u. o.) Margalits: Horv. tört. rep. I. 68.

Blaipki.¹

Drezsnik.²

Svetica.³

Bihács.

elfogt. 1592.⁴

Szentgyörgy.⁵

Tombskabóc.⁶

Khuč (Ključ).⁷

Fuzine.⁸

Tersat (Tersatto).⁹

Szent-Vid (Fiume felett).¹⁰

Következik a végváraknak utolsó csoportja, az a délmagyarországi sziget, amely rövid ideig mégis királyi terület volt és mivel a tulajdonképeni Magyarország földjén van, bele tartozik munkám keretébe. Ezen várak :

A délmagyarországi (alföldi) véghelyek :

Gyula.

Patócsy Ferentől 1552-ben szerzi meg a király.¹¹

elfogl. 1566. szept. 1.¹²

Csanád.

megszerzi Ferdinánd Izabellától 1551.¹³

elfogl. 1551 szept. 26.¹⁴

visszakerül.

elfogl. 1552 aug.¹⁵

¹ *Tüzérs. u. o.*

² " " "

³ " " "

⁴ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V) 447. *Fest Aladár*: Az uszkókok. (Száz. 1891. 437.) *Margalits E.* Horv. tört. rep. II. 648.

⁵ *Tüzérs. u. o.*

⁶ " " "

⁷ " " " *Vaniček*: u. o.

⁸ *Vaniček* u. o.

⁹ *Fest A.* Az uszkókok (Száz 1891. 437)

¹⁰ *Margalits E.* Horv. tört. rep. I. 68., *Vaniček*: u. o.

¹¹ *Orsz. let. Ben. resol. IV. 44—45. Czimer Károly*: Temesvár megvétele (H. K. VI. 217.)

¹² *R. Horváth*: krón. II. 83.

¹³ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V) 306. 2. jegyzet.

¹⁴ *R. Horváth Jenő*: M. h. krón. II. 50.

¹⁵ U. o. II. 60.

Nagylak.¹

elfogl. 1551.²

Fellak.

elfogl. 1551.³

Csálya.

elfogl. 1551.⁴

Zádorlaka.

elfogl. 1551.⁵

Arad.⁶

elfogl. 1552 aug.⁷

Bodorlak.

elfogl. 1551.⁸

Pálélése.

elfogl. 1551.⁹

Lippa.

átadatott Ferdinánd királynak 1551-ben, (augusztus).¹⁰

elfogl. 1551 okt. 8.¹¹

visszaveszik 1551 dec. 4.¹²

végleg a töröké lesz 1552 júl. 30.¹³

Sólymos.

átadatott a királynak 1551 aug.¹⁴

elfogl. 1552 aug. elején.¹⁵

Pankota.

elfogl. 1564.¹⁶

¹ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele (H. K. VI. 44.)

² U. o.

³ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele (H. K. VI. 44.)

⁴ U. o.

⁵ U. o.

⁶ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 60.

⁷ U. o.

⁸ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele (H. K. VI. 44.)

⁹ U. o.

¹⁰ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 49.

¹¹ U. o. 51.

¹² U. o. 53.

¹³ U. o. 60.

¹⁴ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 49.

¹⁵ U. o. II. 60.

¹⁶ U. o. II. 82.

Jenő.

elfogl. 1552 aug.¹

visszakerült ?

elfogl. 1566 szept.²

Temesvár.

átveszi a király 1551.³

elfogl. 1552 júl. 26.⁴

Galád.

elfogl. 1551.⁵

Becse.

Ferdinánd átveszi 1551 nyarán.⁶

elfogl. 1551 őszén.⁷

Becskerek.

ugyancsak.⁸

Aradác.

elfogl. 1551.⁹

Lugos.

átvette Ferdinánd király 1551. aug. 20.¹⁰

elfogl. 1552 aug. 2.¹¹

Egres.

elfogl. 1551.¹²

Karánsebes.

átvette Ferdinánd 1551 aug. 20.¹³

elfogl. 1552 aug. 11.¹⁴

¹ U. o. II. 60.

² U. o. II. 84.

³ U. o. 49.

⁴ U. o. II. 59

⁵ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 43.)

⁶ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele (H. K. VI. 22.)

⁷ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V.) 313.

⁸ U. o. mindkét helyen.

⁹ *Czímer i. m.* (H. K. VI. 43.)

¹⁰ *Czímer i. m.* (H. K. VI. 21.)

¹¹ *Rónai Horváth Jenő*: krón. II. 60.

¹² *Czímer i. m.* 44.

¹³ U. o. 21.

¹⁴ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 60.

Horogszeg.

elfogl. 1551 őszén.¹

Csák.

elfogl. 1551 őszén.²

Kis-Somlyó.

elfogl. 1551 őszén.³

Illádia.

elfogl. 1551 őszén.⁴

Ezek Magyarország végvárai abban a korban, melyről e dolgozat szól. A felsorolásban természetesen nagyon különböző értékű várak vannak egymás mellett, egyik fontos, másik kevésbé. A jelentős végvárakat felsorolja maga a király, akinek az értékelése, mint a végbeli védekezés fejéé, természetesen a legauthenticusabb. 1559-ben azt mondja az országgyűlésen Ferdinánd, hogy a végvárak közül a legfontosabbak: Szigetvár, Pápa, Győr, Léva, Zólyom, Eger és Kassa.⁵

Ezek a várak voltak az oszlopok, melyek az ingadozó magyar királyságot fönntartották, és bástyáik azok a gátak, melyekről a felcsapó árvíz hullámai rendesen visszaloccsantak.

¹ *Czimer Károly*: Temesvár megvétele (H. K. VI. 42.)

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o.

⁵ *Fraknói V. M.* o. gy. eml. IV. 155.

II.

A VÁRRENDSZER RÉSZLETEI, A VÉGVÁR ÉS KATONASÁGA.

A) Várépítés: az építettő, alkalmas hely kiszemelése, tervek, mérnökök, építészek. — Költség előteremtése. — Épületanyag összehordása. — Munkaerő. — Építkezési pénzkezelés. — A munka ellenőrzése és időtartama. — Az építkezést katonaság fedezi, mert a török szereti megzavarni. — Az elkészült végvár ünnepélyes felavatása. — Hamar fejlődik. — A török néha várlebontást vagy várátadást kíván. — A várak rendbentartása és javítása, romladozó várak, szakértő-szemle. — Az építkezés legfőbb segítsége: az ingyen munka. — Az országgyűlés nehezen fogadja el. — A deputálás az országgyűlés joga. — Az ingyen munka nagy teher. — Megváltása. — Egy XVI. századbeli végvár külső képe. — Az épületek alacsonyabbakká és tömörebbekké lesznek, s különösen a déli és keleti oldalt védik. — A vár helye, nagysága. — A terep kiegyenlítése, vízárók, folyó, mocsár, tó, híd. — Sáncok, előretolt védmű, külső- vagy huszárvár, belső vár. — Kurtina, mellvéd, sétáló, bástya, rondella, torony, lövőrés, kapú, ajtó, leeső-rács, strázsa-ház, erkély, rejtékút. — Cavalliero, piac, fellegvár, öregtorony, vagy donjon. — A várak építészetének belső része, kétféle, nyugati és keleti erősítési mód: kőépület, palánk. — Tűzveszélyes várak. — A vár egyéb épületei: élelmi- és lőszerraktár, a parancsnok lakása, templom. — Lakóházak, istállók, gazdasági épületek. — Malom, sütőkemence, sütőház, cipőosztó-ház, konyha, kút, vízvezeték, ciszterna. — Serfőzőház, pince, csaplárház, ecetfőzőház, jégverem. — Mesteremberek műhelyei. — Fürdőház. — Kínzó-kamra, tömlőc, kaloda. — Legtöbb végvár mellett erősített város is van. — Kikülönített torony vagy kastély.

B) A vár megszálló katonasága: a végbeliek. — Zsoldosok és nemzeti katonák egyszerre. — Nemzetiségük, a magyar hadak viszonya az idegenekhez. — Társadalmi állás: mindkét rendű vég-

beliek, katona urak. — Egy-egy végvár őrségének szervezete. — Várkapitány, társadalmi állása, egyéb tisztelet-hivatalai. — Nemzetisége, vallása. — Két kapitány egy várbán, egy kapitány két erősség felett. — A kapitányság bizalmi állás. — Állásának betöltése. — Kapitányi szerződés — A kapitány ünnepies beiktatása, eskü, hűségfogadalom. — A kapitány lemondása és távozása, elbocsátólevél. — Kapitányi utasítás. — A kapitány helyzete, teendői, kötelességei, jogai. — Lelkiismeretlen kapitány visszaélései. — A kapitány kivételes hatalma. — Viszonya a civil lakossághoz és hadaihoz. — Állásának anyagi oldalai. — A vár tisztikara, viszonyuk a kapitányhoz, számuk. — A tisztikar szelleme. — Alkapitány, teendői, utasítása, hadsapata. — Segédtiszt, apród. — Csapatkapitányok. — Főhadnagy, hadnagy. — Altisztek. — Számuk. — Örmester, a kapuőrök felügyelője, tömlőctartó-mester, gyújtómester, rumormester. — Tizedes, zászlótartó. — Zenészek: dobos, trombitás, tárogató, dudás. — Közlegénység: lovasság, lóállomány. — Szabad legelő. — Gyalogság, helyzete és katonai értéke, iratos és szabad gyalogos. — A gyalogság fajtái. — A végbeli lovasság és gyalogság aránya. — Tüzérség, száma kicsiny, színvonala magas. — Sok az idegen tüzér. — Naszádosok, helyzetük, kötelességeik, jogaik, a komáromi naszádosok kiváltságai. — Szervezetük. — A végbeli csapatok keretei: zászlóalj, század, vagy vajdasággalja és tizedalja. — A közkatonaságot toborozzák. — A toborzás módja. — Katonai szerződések, katonai jegyzék, eskü. — Katonai szabályzat, hadicikkelyek. — Esküforma. — Engedelmesség, zászló. — Az ujoncok begyakorlása. — Szolgálat, áthelyezés, előléptetés, címzetes állás. — Szolgálati idő, szabadságkérés. — Szolgálatképtelenek elbocsátása. — Fegyelmi úton való elbocsátás. — Felmondási idő — Kegydíj, nyugdíj. — A lelépő előkelőbb tisztek kitüntetését és birtokot kapnak inkább. — A végbeli adminisztráció nyelve. — Szolgálati és vezényleti nyelv. — Bánásmód. — A végbeliek katonai segédszemélyzete: mérnök, építész, pap, káplán, orvos, borbély, iskolamester, deák, tolmács. — Gazdatisztek. — Hadszertárnok, élelmester, fizetómester, mustramester, hadbíró. — Kém, futár, nyomjáró, kalauz, táborjártató. — Kisegítő jobbagyak: vírrasztók, tornyosok, bástyások, csigások. — A vár iparosai. — Cigányok, hóhér, kínzó-mester. — A vár kutyái. — A végbeli szervezet segítői: a mezei hadak. — A támogatás különböző mértéke. — Idegen reguláris mezei zsoldos hadak. — Portális katonaság. — Partialis nemesi fölkelés.

C) A végbeli hadak létszáma. — Kevesen vannak, számuk sehol sem kielégítő. — Öt-öt vár őrségének összehasonlítása magyar és török részen. — Létszám ostrom idején. — Az összes végbeliek száma magyar és török részen. — A török négyszeres túlsúlya.)

Az eddigiekben a végvárrendszer egységes képét néztük, hogy hogyan alakult meg, kik áldoztak érte sokat, milyen hatással volt a végvárak védő öve az országra, és kik voltak az egész védelem központi vezetői? Aztán a részletek felé haladva áttekintettük az egész beosztását kisebb egységekre, és végigmentünk az összes, kisebb-nagyobb végvárokon.

Az egységes kép után mélyedjünk most bele a részletekbe, melyek közül természetesen elsőnek kínálkozik egy végvár külső képének leírása.

Mielőtt azonban sorra vennők az erősség épületeit és berendezését, szükséges rekonstruálnunk az egész fölépültének menetét, szóval vizsgálnunk az *építkezést*, ennek költségeit és a munkaerőt, mellyel az végbement.

A XVI. század harmadik harmadában a várak már nagyrészt a királyei voltak, tehát újakat is inkább ő építtetett, bár a teljesen újonnan épített vár meglehetősen ritka dolog ez időben. Mégis építtettek azonban magán vagy jogi személyek is várat, előbb is, utóbb is. 1546 körül már nagyjában készen állott az esztergomi érsek Ujvára, melybe azonba őrséget a király helyezett.¹ 1577-ben arról van szó a haditanácsban, hogy Szepes vármegyét utasítani kell Csetnek vára felépítésére,² s ugyanekkor említik, hogy a zólyomi polgárság városát kerítéssel kívánja körülvenni.³ A polgári elem t. i. zavaros időkben védelem céljára vagy már meglevő vár alá húzódik (Szepes, Sáros, Krasznahorka, Végles, Boldogkő stb.), vagy maga veszi körül városát fállal (Eperjes, Kassa, Székesfehérvár, Pécs stb.)⁴

A király a nem országos várak építését is jó szemmel nézte, ha azok a közbiztonságot és az állam épségét nem veszélyezteték és ilyenkor segítette is építtetőiket, tanácssal, munkaerővel, sőt pénzzel is. 1573-ban Érsekújvárba mérnököt küld,⁵ 1577-ben pedig arról van szó, hogy jó volna Bozók tulajdonosának, Fáncsinak ácsot és kőművest küldeni, segítségül.⁶ Pénzbeli támogatásra is

¹ *Matunák Mihály*: Érsek-Ujvár alapítási éve. (Száz. 1896. 338--339.)

² *Haditanács az építkezésről.* (H. K. VII. 669.)

³ U. o. 672.

⁴ *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 91.)

⁵ *Hazai okmt.* II. 458.

⁶ *Haditanács az építkezésről.* (H. K. VII. 671.)

van példa. Mágócsi, Munkács ura kötelezte magát, hogy királyi építészek terve szerint építteti várát és azért a király megígérte, hogy költségeit meg fogja téríteni.¹ (1577.) Ugyanekkor ajánlja a haditanács, hogy, ha Zrinyinek szüksége volna költségre, Légrad építtetéséhez, meg kell neki adni.²

Olykor azonban a várépítéssel magánember jogát sértik, pl. az 1570-es években Kálló felépíttetésével az ottani földesurak, a Kállayakét,³ de hát első az ország védelme, ami a magánérdeknél előbbrevaló.

Várépíttetés rendszeren olyankor jött szóba, mikor egy-két úr vagy a megye nemessége összejön tanácskozássra végbeli dolgokban. 1552-ben Zágrábba jön Zrinyi horvát bán, hogy Székely Lukácsesal és Lenkovics Jánossal „de fortificatione huius civitatis” traktáljon.⁴ 1549, márc. 11-én Heves vármegye közönsége értesíti a király tanácsosait arról, hogy a töröknek szándéka Szolnokon várát építeni, amiben jó volna megelőzni,⁵ 1567-ben pedig a horvát rendek határozzák el a Glinánál egy erősség építtetését.⁶

Az ilyen tervezet vagy határozat azonban csak a király és az országtanács engedélyével valósúlhatott meg,⁷ és csak ezután lehetett gondoskodni a tervbe vett *vár helyéről*.

Mindenekelőtt kiszemelték a helyet, ahol a várat felépíteni alkalmas volna. Ezt vagy a király biztosai, vagy még nagyobb urak, a központi vezetőség tagjai végezték, mert nagyon fontos dolog volt és sok függött a helyes megválasztástól. 1571-ben a második Érsekújvár helyét Salm Miklós gróf, Zserotin Frigyes és Proznowsky Primiszló, biztosok szemelték ki,⁸ Károlyváros terepének megválasztása céljából pedig maga Károly főherceg utazta be a horvát végeket 1577-ben.⁹

A kiszemelt helyet aztán drága pénzen megvásárolták tulaj-

¹ U. o. 670.

² U. o. 678.

³ Komáromy András: Kálló mint végvár. (H. K. X. 29–30.)

⁴ Barabás Samu: Zrinyi okiratok. I. 158.

⁵ Heves vm. levele Ófelsege tanácsosaihoz: (H. K. VI. 639.)

⁶ Vaniček Fr.: Specialgeschichte . . . I. 39.

⁷ Komáromy András: Kálló mint végvár. (H. K. X. 27.)

⁸ Száz, 1897. 250.

⁹ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 623.

donosától, pl. az előbb említett Károlyváros helyéért 14,000 m. frtot kaptak a Zrínyiek.¹

A vár helyének kiválasztásánál sok körülmény jött számításba. Oda építették a várat, ahol a természet is védte, ahonnan a vidéken uralkodott,² és ahol jól el lehetett látni, azaz vagy jó út, vagy folyó közelébe. Ezért építtette Károly főherceg Károlyvárost a Kulpa mellé.³

Az erődítésre alkalmas pontokat számontartották és alkalmilag megerősítették. 1577-ben mondja a haditanács, hogy a Léva közelében fekvő Bars nevű hely nagyon alkalmas a megerősítésre, mert magaslaton van és majdnem teljesen körülfogja a Garam, úgy, hogy egy rövid árokkal teljesen szigetté lehetne átalakítani.⁴ Kevés munkával jól meg lehetne erősíteni Ónódot is.⁵

Ha valamilyen stratégiai körülményt elhanyagoltak a hely megválasztásában, az nagyon megbosszulta magát. 1579—80-ban le kell rombolni Érsekújvárt, mert a Nyitra balpartján, fedezetlenül állt és helyette a jobb parton új erősséget emelni.⁶

Miután a vár helye meg volt választva, hozzá lehetett fogni a *tervek kidolgozásához*.

Az építkezés előtt szakértőkből álló bizottság tanácskozott, nehogy haszontalan munkát végezzenek,⁷ mint az nem egyszer előfordult. 1557-ben pl. azt írja a várvizsgáló bizottság a trencsényi kapitányról, hogy az nagy költséggel haszontalan, sőt nevetséges épületeket emeltetett ahelyett, hogy a vár falait hozta volna rendbe.⁸

Az új építkezésekre volt befolyása a kamarának,⁹ és olykor az örökös tartományoknak is, hisz a költségekhez sokszor ezek is járultak,¹⁰ a tervezés munkájában a döntő szó azonban a *mérnököket és építészeket* illette. A katonai építkezések legfőbb vezetőjeül az 1577-iki tanácskozásokon *építkezési biztos*i állás szervezését

¹ U. o.

² Bárczay Oszkár: A hadügy fejl. tört. I. 113.

³ Vaníček Fr. Specialgeschichte . . . I. 65.

⁴ Haditanács. az építkezésről. (H. K. VII. 673.)

⁵ U. o. 669.

⁶ Matunák Mihály. Érsekújvár második alapítása. (H. K. X. 103—104.)

⁷ 1556: 18 tc; 1578: 28 tc.

⁸ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 82.)

⁹ Orsz. lt. Ben. res. III. 92; Haditanács, az építk. (H. K. VII. 667.)

¹⁰ Haditanács. az építkezésről (H. K. VII. 673.)

ajánlja Rueber János, és pedig kerületenként 1—1 illet kíván, a kerületi főkapitánnyal bizonyos tekintetben egyenlő rangban, „aki a főkapitány mellett az épületeket megtekintse és ezeket az Ófelsége által helybenhagyott minták és tervek szerint folytathassa; utána legyen, hogy az építések és munkások becsületesen dolgozzanak, hogy a robot és robotpénz behajtassék, és más egyéb készpénz, mit Ófelsége oda rendel, hasznosan és arra, amire kell, fordíttassék; és nehogy az építkezési fizetőmesterek, vagy építkezési irnokok által más célra fordíttassék, miáltal az építkezés hátráltatva van és hosszú időre elhalasztódik; szóval mindaz kötelességében álljon, amit külön megszerkesztendő instructiója előírand.”¹ Erre az állásra a felsőmagyarországi kerület számára mindjárt ajánl is alkalmas embert a tanács,² annak azonban, hogy az illetőt kinevezték volna, vagy hogy ezt az állást egyáltalában rendszeresítették volna, nem találtam nyomát.

A tervezett építkezési biztosi állásnál alacsonyabb, de tényleg meglevő az *építkezési felügyelő* (aedificiorum praefectus et superintendens) hivatala.³ Ez nem az egész kerület, hanem egy-egy nagyobb várhoz volt kinevezve.

Alatta állottak az egyszerű építések (architectus) és építőmesterek. Schwendy ajánlja, hogy „tartassanak jó fizetéssel építőmesterek és építések, kik szorgalmukkal az erődítményeket kijelöljék, kijavítsák, és felépítsék, hogy így semmi se fordíttassék haszontalanságra.”⁴

A magyar fajnak, úgy látszik, nem volt valami nagy tehetsége és kedve abban az időben a számítgató és méregető építész munkához, a XVI. század várépítői majdnem kivétel nélkül idegenek, és pedig nagyrészt olaszok, Európának akkori legjobb hadmérnökei, aztán németek: a szigeti Panca,⁵ a pozsonyi Ferabosco,⁶ Egerben Boldigara és Stella,⁷ Tokajban Huetten, Szendrőn Planken

¹ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 664—665.)

² U. o.

³ U. o. 675: *Múz. lt.* Egyes. kam. és vár. iratok. 1229 Fol. Lat.; u. i. 1223 Fol. Lat.

⁴ *Schwendy Lázár tanácsa*: (H. K. VII. 536.)

⁵ *Istvánffy*: 366.

⁶ *Orsz. lt.* Ben. res. VIII. 132.

⁷ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 670.)

és Carogo,¹ Győrött Magno² Kanizsán Arkanat³ stb. Fizetésük átlag havi 10 frt volt,⁴ ami nem épen sok, de megjárja, kötelességüket pedig, mint általában minden állami szolgálatban levőnek, instructio írta körül.⁵

Ez a műszaki személyzet dolgozta ki az építendő erősségek terveit, amit a királynak kellett felküldeni, hogy jóváhagyja-e?⁶

A terveket sokszor nem mindjárt vitték keresztül, olykor több is készen volt egyszerre, és „egyik a másik után után, — amint az a legalkalmasabb, — megkezdhetők” voltak.⁷ (A „legalkalmasabb” jelző valószínűleg a költségekre vonatkozik.) 1577-ben készen heverték Szendrő,⁸ Eger,⁹ Munkács,¹⁰ Tata¹¹ és Kanizsa,¹² valamint a győri hadiszertár¹³ tervei.

Nemcsak hivatásos mérnökök, de tapasztalt katonák is beleszóltak a tervek készítésébe, a kisebb építkezéseket pedig olykor egy-egy kap tány maga tervezte. 1550-ben Dobó, Zay és Aldana is intézkednek a szolnoki vár terveinek megállapítása közben,¹⁴

1551-ben pedig Szondy György a saját tervei szerint épített Drégelyben egy tornyot, Dobó pedig Véglesen tornyot és bástyát.¹⁵

Mikor a tervek készenvoltak, rendesen nem hiányzott már más, mint a *költség*: ezt kellett valahogy előteremteni, ami olykor nem ment könnyen, az általános szegénység közepette. (Egy elsőrendű vár, pl. Károlyváros építése kb. 850,000 frtba került.)¹⁶

A XVI. században általában évi 100,000 frtot irányoztak elő

¹ U. o.

² U. o. 677.

³ U. o. 678.

⁴ Németh Béla: Szigetvár tört. 165.

⁵ Haditanács, az építkezésről (H. K. VII. 665)

⁶ Óváry Lipót: A m. tud. akad. tört. bir. oklmás. II. 111.

⁷ Haditanács, az építk. (H. K. VII. 674.)

⁸ U. o. 668.

⁹ U. o. 669.

¹⁰ U. o. 670.

¹¹ U. o. 675.

¹² U. o. 677.

¹³ U. o. 676.

¹⁴ Szendrei János: Szolnok eleste. (H. K. II. 126.)

¹⁵ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 736.)

¹⁶ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 624.

végbeli építkezésekre,¹ ami a legszűkebb számítás szerint is² kb. 2 millió koronának felel meg, nagy teher volt.

Honnét fődzötték ezt a szükségletet? Elsősorban természetesen adóból. A rendes adón kívül azonban sokszor rendkívülieket is látunk építkezési célra, pl. 1552-ben az alvidék 7 megyéje a simándi gyűlésen Temesvár erődítésére a rendes adó minden forintja után 15 denár külön hozzájárulást ajánl fel.³ Zágráb város polgárságától ugyanez évben harmincadot kértek a város erődítésére,⁴ de nemcsak a jobbágy és polgár áldoz, hanem megterheli magát a nemesség is: az 1556: 4. t.-c.-ben a saját javaiból minden jobbágya után 50 denárt ajálva fel. Várépítésre használják fel az ingyen muka váltságát,⁵ valamint olykor a birságpénzt is.⁶ A költségekhez a főpapság is hozzájárult. Említettük már, hogy az egri püspökség jövedelmének $\frac{1}{3}$ -át az 1557-iki szerződés építkezésre rendelte,⁷ de előbből, 1550-ből is van rá adatunk, hogy már akkor is e célra fordították.⁸ 1577-ben pedig azt olvassuk, hogy a néhai esztergomi érsek évi 6000 tallérral járult az építkezésekhez.⁹

Ezek általában rendes pénzforrások, találunk azonban rendkívülieket is, pl. a királyi vagy királynéi koronázási tiszteletdíjat is olykor felajánlották a megkoronázottak végbeli építkezésekre, így Miksa neje ajándékozta 1559-ben a magáét Győr város erődítésére „mivel a szegény jobbágyok adóját semmire sem lehet méltóbban fordítani, mint az ő védelmükre.”¹⁰

Annál gyakrabban előfordul azonban mint pénzforrás a kölcsön, szokszor elég nagy összegben. 1561-ben pl. ugyancsak Győr erősítésére 10,000 tallért ad kölcsön a királynak Zrinyi Miklós.¹¹

¹ Orsz. lt. Ben. res. II. 11—12.

² Acsády Ignác szerint a század közepe táján 1-frt. 30, később 24. de mindig 20 mai koronának felel meg. Lásd: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 215.

³ Czimer Károly: Temesvár megvétele. (H. K. VI, 314.)

⁴ Barabás Samu: Zrinyi okiratok. I. 158.

⁵ 1563: 21 tc; 1574: 6 tc; Múz. lt. Egy. kam. és városi iratok. 1285. Fol. Lat.; u. o. 745 Fol. Germ.

⁶ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 624.

⁷ T. I: 1879. 598.

⁸ Orsz. lt. Ben. res. II. 187.

⁹ Haditanács, az építkezésről (H. K. VII. 673.)

¹⁰ Fraknoi V: M. o. gy. eml. IV. 168.

¹¹ Barabás Samu: Zrinyi okiratok II. 394.

De egyedül Magyarországról nem telt ki az építkezésre szükséges sok pénz, ezért külföldi segélyre is szükség volt. 1577-ben említi a haditanács, hogy jövőre már engedélyezve lesz a német birodalom építési segélye, évi 600 arany forint.¹ Ujvár második építéskor (1579—80.) segélyt ad Csehország, sőt egyesek szerint Morvaország és Szilázia is,² sőt e segélyt folytatólag küldik a további munkálatokra még 1585-ben is, előzékenyséjük pedig annyira megy, hogy még be is váltják ráfizetéssel magyar pénzre.³

1578—82. év közt épült Károlyváros, melynek költségeihez a szomszédos osztrák tartományokon kívül a pápa is adott évi 60,000 forintot.⁴

Igy valahogy összejött mégis az a pénz, amely az építkezésekre kellett, de nagy gazdálkodással kellett alkalmazni. A takarékossgot általában nagyon hangsúlyozzák a vezetők, és meg is nyilatkozik mindenben, az építkezésben is. 1577-ben pl. azt mondja a haditanács, hogy a kisebb várak költségeit (pl. Kiskomáromét) a nagyobbak számára gyűjtött pénzből kellene megtakarítani.⁵

Mikor a pénz megvolt, hozzáfogtak a munkához és először is összehordták a szükséges *épületanyagot*. Ha a török közelében építenek, akkor már az anyag összehordásával foglalkozókat is fogyveres erőnek kellett védni, mert a török nagyon szerette az építkezés akadályozását. Olykor fedezetül a nemesség is felkel.⁶

Az épületanyagot a jobbágy nép szállította a helyszínére,⁷ és pedig rendszeren télen, amikor más munkát úgysem végezhetett, úgy, hogy tavaszra meg lehetett kezdeni az építést.⁸ Az anyagot azonban nem mindig a nép volt kénytelen nagy fáradsággal összehordani, megtette e szívességét maga a török is, csak el kellett aztán venni tőle. 1550-ben abból az anyagból építik fel Szolnok várát, amit a török hordatott ugyanerre a célra.⁹

¹ Haditanács, az építkezésről (H. K. VII. 663.)

² *Matunák Mihály*: Érsekújvár második alapítása. (H. K. X. 104, és u. o. 3 jegyz.)

³ *Valdsteini Brtnický Hynek* kapitány levelé. közli: *Matunák Mihály*: Érsekújvár második alapítása. (H. K. X. 107—108.)

⁴ *Margalits Edz*: Horvát tört. rep. II. 624.

⁵ Haditanács, az építkezésről. (H. K. VII. 678.)

⁶ *Fraknói V.*: M. o. gy. oml. VII. 386.

⁷ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 82.)

⁸ U. o. 71. és 73.

⁹ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 72.

Rendesen azonban mégis a jobbágynépre várt a munka, sőt olykor neki kellett magát az épületanyagot is adni. Az épületanyag portánként ki van vetve a jobbágyságra,¹ pl. 1560-ban a horvát-szlavón országgyűlés minden füst után 3 darab 12 öl hosszú szál-fát,² 1562-ben pedig 4—4 füst után 1 kocsi vesszőt ajál fel.³ 1581-ben ugyancsak karót és vesszőt kíván Léva erősítésére Forgách Simon főkapitány a bars megyei jobbágyságtól, ha pedig nem kap, írja a nemességnek, „Isten látja, nincs mit tennem, hanem hadat kell a kegyelmetek szegény jobbági köziben eresztenem és úgy erővel reá kényszerítenem,” mert inkább ők haragudjanak, mint hogy a vidék olvesszen.⁴ Általában mindent ingyen kívánnak megszerezni az építkezéshez és csak a legszükségesebbre költenek az amúgy is kiszámított pénzösszezből. Kapuvasat, kulcsokat, lakatokat és más ilyet természetesen venni kellett,⁵ az épületfát, követ, stb azonban ingyen kapták az építetők. Elsősorban természetesen magának a várnak erdeiből vágták a fát,⁶ de ha ez nem volt elég, a törvény szerint szabad volt bármilyen magánszemély erdejéből is dönteni, korlátozás csak egy volt: csak a várfalhoz,⁷ égetésre, vagy házak emelésére nem, mert fő a várfal, a többi már nem létkérdése. Az ilyen favágást a földesúrnak előzőleg be is kellett jelenteni.⁸

Sokat építettek fából, mert kéznél volt és hamar ment a vele való erősítés, ha lehetett azonban, mégis jobban szerették a tartósabb és nem tűzveszélyes kőépítést.⁹ A kőanyagot olykor messziről szállítják,¹⁰ de ha lehetett, inkább a helyszínén szerezték. 1578-ban Károlyváros építésekor az Ozalj aljából fejtenek követ, de felhasználják a kamenszkoí pálos kolostor romjainak köveit is.¹¹ Ahol

¹ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. III. 594.

² U. o. IV. 618.

³ U. o. 621.

⁴ *Levele: Száz.* 1893. 241.

⁵ *Jegyzék*: (H. K. VI. 653.)

⁶ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 89.)

⁷ 1563: 22 tc;

⁸ *Faknoi V.*: M. o. gy. eml. IV. 616.

⁹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 230.)

¹⁰ *Czímer Károly*: Szegedi beszédelem. (H. K. IV. 255.)

¹¹ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 624.

pedig terméskő nem volt, ellenben alkalmas agyag igen, ott téglát égettek és így is megtakarították a szállítás költségeit.¹

Összekötő anyagúl a rendes habarcsot használták, melyhez a meszet szintén házilag égetik,² de előfordul a cement³ is, valószínűleg azonban nem a mai cementanyag, hanem másféle, hasonló.

Amint az anyag együtt volt és az idő alkalmasnak látszott, hozzáfogtak az építkezéshez. Szerették ha a munkát maga a tervező vezette és az fejezte is be, aki megkezdte. Egyik építéstől a másikhöz nem szokták áthelyezni a mérnököket, hogy így jobban benn legyenek a munkában.⁴ Megkivánták, hogy az építésnél dolgozók mind becsülettől megfeleljenek kötelességüknek⁵ és hogy a mérnökök a megállapított tervhez mindenben pontosan ragaszkodjanak és rajta önhatalmú változtatást ne tegyenek.⁶ Az építés vezetőire olykor még később is nagy hálával emlékeznek vissza és nem feledték el, hogy melyik részét a várnak ki csináltatta. 1558-ban pl. Sennyey Ferenc építtette a szigeti Nádasdy bástyát, 1561-ben pedig Szluny uram volt egy kanizsai bástya pallérja.⁷

Egy újonnan épülő erősségen körül-belül 5—600 munkás-ember dolgozott állandóan (pl. Szolnokon),⁸ „búzdításukra“ pedig pallér járt föl-alá köztük.⁹ Mivel pénznek sohasem voltak bővében, a munkaerőt is lehetőleg ingyen szerezték a jobbágyságtól. Ez a sokat emlegetett „ingyen munka“ a „gratuitus labor“, amelyről részletesen később szólok. A várépítésnél legnagyobb számban mindig a jobbágyságok dolgoztak,¹⁰ de nemesak magyarországiak, ha-

¹ *Kató Sándor*: Idegen katonaság M. o.-on I. Ferdinánd uralkodása alatt. 49.

² *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. III. 592.

³ *Múz. lvt.* Egyesített kam. és vár. iratok. 832 Fol. Lat. „Cementum inventum est cubulis 75,“ Kassán; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 81.)

⁴ *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII. 670)

⁵ U. o. 664.

⁶ U. o. 670.

⁷ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 736.)

⁸ *Salm gróf* levele Nádasdyhoz: (H. K. VI. 642.)

⁹ Munkácsi számadáskönyv: *Múz. lvt.* Egy. kam. és vár. iratok 1273. Fol. Lat.

¹⁰ *Szendrei János*: Szolnok eleste. (H. K. II. 126.); *Melichár Kálmán* A m. hadügy tört. fejlődése . . . (Ludovika ak. közl. 1884 535): *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 667)

nem olykor pl. 1578-ban Károlyváros építésénél, külföldi, krajnai és karantán jobbágyok is.¹ Amíg lehetett, mindig csak robottal építettek,² ha pedig pénz kellett, akkor is elsősorban az ingyen munka válságát használták fel³ és csak aztán a rendes építkezési költséget.⁴ Ha azonban a jobbágmunka nem volt elég, fizetett munkásokat is kellett alkalmazni, 1551-ben pl. Eger erősítésén 1000-nél több napszámos, köztük több, mint fele nő, dolgozott.⁵

A mesterembereket természetesen majdnem kivétel nélkül fizetni kellett. Kézművessel az épülő várat rendesen kisegítette a legközelebbi, pl. 1550-ben Szolnokra 10 ácsot küldenek Egerből.⁶ Ácsokon kívül különösen kőmivesek és kőfaragók szerepelnek az építkezéseknél.⁷ Az ácsok németek és magyarok voltak,⁸ a kőfaragók és kőmivesek pedig majdnem mind olaszok, akik közt egy-két híres mester is volt, pl. 1550-ben a szolnoki munkálatoknál Gaballio Bernát.⁹ Földmunkára kedvelték a cseh munkásokat is, ilyenek szerződését olykor a törvény is kívánja.¹⁰

A munkásnép fizetése igen különböző volt és sokféleképp történt. A földmunkásokat olykor ölszám fizették, a végzett munka arányában,¹¹ olykor azonban 1—7 denár napszámot kaptak, míg a pallér 6—10 denárt.¹² Olyik helyen hetenként fizették a mesterembereket, pl. a szolnoki német ácsok mestere 1 hétre 2 m. frtot kapott, a legények valamivel kevesebbet, 2 rénes frtot, (ezek a fizetések feltűnő jók, ha tekintetbe vesszük, hogy egy gyalogos közember ugyanezt ezt átlag egy hónapra kapta!) a magyar ácsok pedig csak 1 m. frtot.¹³ Látunk havi fizetést is, ezt kapták pl. a

¹ *Margalits Ede*: Horvát. tört. rep. II. 624.

² *Haditanács*, az épít. (H. K. VII. 677.)

³ U. o. 671.

⁴ U. o. 677.

⁵ *Melichár Kálmán*: A m. hadügy tört. fejl. (Ludovika ak. közl. 1884. 535.)

⁶ *Jegyzék*: (H. K. VI. 648 és 650.)

⁷ U. o. 648—651; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 81—83.)

⁸ *Jegyzék*: (H. K. VI. 650.)

⁹ U. o. 650—651; *Szendrei János*: Szolnok eleste. (H. K. II. 126.)

¹⁰ 1556 4 tc. VI. §-a.

¹¹ *Melichár Kálmán*: A m. hadügy tört. fejl. (Ludovika ak. közl. 1884. 535.)

¹² u. i. és *Németh Béla*: Szigetvár tört. 163.

¹³ *Jegyzék*: (H. K. VI. 648 és 650.)

trencsényi kerékgyártók.¹ Rendszeresen utólag kapják a fizetést a munkások, előfordul azonban az is, hogy előre kapnak egy bizonyos összeget és a munka befejeztével leszámolnak velük.² A munkásokat, mivel szükség volt rájuk, látjuk, eléggé jól fizették. Előfordul azonban az ellenkezője is, egy-egy pénzkezelő vagy kapitány visszaélései miatt. 1557-ben pl. Trencsén hírhedt kapitánya, Gortschacher Kristóf a kőműveseket és kerékgyártókat még valahogy csak fizeti, de a többi munkás és jobbágy még kenyeret is alig kapott.³

Az építkezéseknél azonban nemcsak polgári munkásság dolgozott, hanem nagymértékben alkalmazták e célra a katonaságot is. Már I. Ferdinánd alatt volt műszaki csapat, a „Schantzknechtek”-é, főleg csehek és morvákból,⁴ ezeket pl. Szolnokra is lehozatták, saját kapitányuk vezetése alatt.⁵ Fölhasználták azonkívül a rendes gyalogos és lovas katonaságot is építkezésre. A szolnoki kapitányok 1551-diki instructiójában benne van a következő pont is: „Akarjuk, hogy a katonákat, lovasokat úgy, mint gyalogosokat, úgy kiképezzék a kapitányok, hogy ne csak a fegyverfogást értsék, hanem a várerődítéssel járó dolgokra is készek és alkalmasak legyenek, s azoktól semmi szín alatt ne vonakodjanak”.⁶ Ez nemcsak kívánság, de tényleg így is volt. Már Szolnok építésénél is szerepelt Salm Miklós egész hadereje.⁷

A jobbágy és munkásnép, meg a katonaság mellett olykor dolgozik a polgárság, sőt néha példaadásul előkelő urak is. A haditanács ajánlja, hogy a bakabányai építkezéseknél segítsenek a városbeliek is,⁸ Kálló földmunkáihoz pedig maga az országbíró is talicskázott.⁹

Az építkezés költségeit rendszeren a kamara utalta ki, és pedig a Magyarországról befolyt pénzt a magyar királyi,¹⁰ a külföldről jövőt

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 82.) *

² *Jegyzék*: (H. K. VI. 650—651.)

³ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 81—82.)

⁴ *Kató Sándor*: *Idegen katonaság* M. o.-on 18.

⁵ *Jegyzék*: (H. K. VI. 654.)

⁶ *Szolnoki kapitányok utasítása*: (H. K. VI. 658.)

⁷ *Salm Miklós gróf levele Nádasdy Tamáshoz*: (H. K. VI. 641.)

⁸ *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII. 672.)

⁹ *Komáromy András*: *Kálló mint végvár*. (H. K. X. 27.)

¹⁰ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 69 és 71.)

pedig az udvari kamara,¹ amelyről nyugtát vett.² A nagy szegénységben azonban nem megy mindig úgy a dolog, ahogy kellene. 1576-ban pl. abba kell hagyni az egri építkezéseket, mert nem adnak rá költséget.³

Ezeket a pénzeket az építkezéshez a külön e célra alkalmazott *építkezési fizetőmester* (Bauzahlmeister) juttatta el.⁴

A fizetőmesterek és írnokaik azonban nem lehettek példás önzetlenségű emberek, és ezért nagyon vigyázni kellett rájuk. 1577-ben mondja a haditanács, hogy eddig a saját belátásuk szerint kezelték az építkezési pénzeket, és a kézhez kapott összegből legelőször magukat és barátaikat fizették ki, a munkáktól pedig olykor a legszükségesebbet is elvonták. Ezért azt ajánlja a haditanács, hogy ne egy összegben kapiák a pénzt, hanem a hadi fizetőmester (solutor bellicus), akiben ügylátszik, jobban meg lehetett bízni, részletekben adja át nekik, más célra azonban nem szabad ebből fizetnie a hadi fizetőmesternek, csak építkezésre, még a főkapitány, sőt a kamara parancsára sem. Arra pedig, hogy híven sáfárkodnak-e, ügyeljen a várkapitány is, és a „hűtlenül és illedelmetlenül“ viselkedő építkezési személyzetet legyen joga elfogatni és megbüntetni.⁵

Látjuk tehát, hogy a várkapitánynak is volt bizonyos jogköre az építkezési dolgok intézésében, sőt olykor az ő kezéhez adják egy összegben a költséget, és ő fizeti ki heti részletekben azt az építőmesternek, nyugta ellenében.⁶ Az építkezési költségek helyes felhasználására ügyelni tartozott a főkapitány is.⁷

Visszaélés azonban a nagy ellenőrzés mellett is előfordult, akadtak olyan lelkiismeretlen emberek, akik az erődítésre kapott pénzt elsikkasztották. Így tett 1552-ben a hirhedt Aldana a Temesvár erősítésére kiutalt pénzzel, holott majdnem köztudomású volt, hogy a török támadás elsősorban e vár ellen irányul, melynek falait pedig már a múlt évi ostrom erősen megrongálta.⁸

¹ U. o. 81.

² *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 665.)

³ U. o. 669.

⁴ U. 677; *Ka'ó Sándor*: Idegen katonaság M. o.-on 53.

⁵ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 666.)

⁶ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 163.

⁷ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 665.)

⁸ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 56.

Hiányok mutatkoztak 1557-ben a sárosi vár építkezéseire szánt összeg körül is,¹ és ugyanekkor Trencsén kapitánya is „igen csodálatosan számolt el“, a várvizsgáló-bizottság jelentése szerint, az erődítésre kapott 3760 forintról.²

Az építkezés folyama alatt egy-kétszer megsemmisítette a munkálatokat valamely előkelő állásban levő és hozzáértő ember. Rendszeresen a főkapitány tiszte volt ez az *ellenőrzés*,³ előfordul azonban az is, hogy külön bizottság száll ki e célra a helyszínére, pl. 1574-ben Győrbe.⁴

Természetes, hogy az építkezés baladásáról értesítették a királyt is, így 1545-ben többször megy követ ez ügyben Újvárból Bécsbe.⁵

A munka, aszerint, hogy milyen nagyra épült az erősség, volt-e elég anyag, munkás, és rendszeren küldték-e a pénzt: *rövidebb, hosszabb ideig tartott*.

Egy nagyobbfajta vár felépítése nem ment 1—2 évnél hamarabb, és mi is Illéssy véleményét fogadjuk el, aki Szendrei ellenében nem hiszi, hogy Szolnokot 17 nap alatt építették volna fel,⁶ hanem azt bizonyítja okleveles adatok alapján, hogy a munka egy esztendőnél tovább tartott.⁷ Gyorsabb munka csak ott volt, ahol először az árokból felhányt földet emelték fel sánccá, és csak később kezdték meg a kőépítkezést.⁸

A munka tartama alatt, amíg a vár védhető állapotban nem volt, mindég bizonyos *katonai földőzet* időzött ott az építkezés védelmére, mert a török az új várak építését, a saját jól felfogott érdekében igyekezett gátolni, úgy, hogy meglepetésre mindég készen kellett állni. Ilyenkor különösen sok kémeket küldenek ki a végbeliek megtudni, vajjon nem fogja-e a török zavarni az építést. 1550-ben, a szolnoki vár építésekor 27 esetben küldtek ki kémeket 8 hónap alatt.⁹ Viszont a török sem szokott tétlenül vesztgelni, ugyanekkor

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 69.)

² U. o. 81.

³ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 664.)

⁴ U. o. 675.

⁵ *Matunák Mihály*: Érsekújvár alapítási éve. (Száz. 1896. 341.)

⁶ *Szendrei János*: Szolnok eleste. (H. K. II. 126.)

⁷ *Illéssy János*: Adatok a szolnoki vár építéséhez . . . (H. K. VI. 637.)

⁸ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 672.)

⁹ *Jegyzék*: (H. K. VI. 651—653.)

500 főnyi felderítő csapatot küld ki Szolnokra, de a magyarok észreveszik, és egész Pestig üldözik.¹ A budai pasa ezt nem vette tréfára, és hadait összehíva táborba szállott, támadási utasítást azonban, úgylátszik, nem kapott a szultántól, mert békében maradt.²

Rendesen azonban nem maradt meg a török az ilyen demonstrálásnál, hanem erélyesen lépett fel. Szelaniki Musztafa írja pl. 1566-ban: „Részünkről fizetett kémek hírül hozták, hogy az alávaló hitetlenek által, a temesvári elajetben, egy mocsár közepén, a békekötés ellenére épített Gyula nevű erős várba 5000 hitetlen zárkózott. igen sok eleséggel, fegyverrel és lőporral; hogy vezérük egy Kerecsin nevű horvát ember, s hogy a nevezett várat folytonosan erősítik.“³ A török nem is várt sokáig, még abban az évben elfoglalta Gyulát.

Lehetőleg azonban nem engedte a dolgokat oda fejlődni a török, míg kész várat kellett megostromolnia, hanem már előbb, az építés ideje alatt próbálkozik, bár legtöbbször sikertelenül, mert az éber fedezők visszaverik. Így jár az 1570-es években Kállónál,⁴ 1579-ben Bajcsánál⁵ és 1586-ban a komáromi dunajobbparti előre-tolt építkezéseknél is.⁶ Ez azonban nem vette el a kedvét, és ha véletlenül fegyverrel nem támadhatott, akkor sem mulasztotta el, hogy legalább fenyegető levelekkel ne próbálkozzék.⁷

Az építés vezetője viszont, ha látta, hogy a munka úgy sem maradhat titokban, rendszeren a király nevében levelet ír a töröknek, melyben kijelenti, hogy támadó és ellenséges szándékai nincsenek a dologgal,⁸ egyebekben pedig jól tette, ha sietett az építéssel, mielőtt még a török megmozdulna. Így rendszeren előre összegyűjtik, sőt ki is faragják az építő faanyagot, még a kapukat is elkészítik, hogy a munka hamarabb menjen,⁹ olykor pedig azzal a csellel élnek, hogy elkezdik az építést egyszerre két helyen is, s míg a

¹ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 72.

² Salm gróf 2 levele Nádasdyhoz: (H. K. VI. 641 és 643.)

³ Thúry József: Szigetvár elfoglalása . . . (H. K. IV. 71–72.)

⁴ Illéssy János: Két egri vitézről: (H. K. X. 291.)

⁵ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 102–103.

⁶ U. o. 105.

⁷ Zserotin Frigyes levele: H. K. X. 105.)

⁸ Újlaky Ferenc győri püspök levele Nádasdy Tamáshoz: (H. K. VI. 643.)

⁹ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 819–820.)

török a családok gyanánt feltűnő helyen és titkolódzás nélkül folyó építést megakadályozza, ezalatt elkészül a másik erősség.¹

Mindezeknél biztosabb volt azonban, ha erős fedezet alatt építkeztek. Szolnok 1550-diki építéséhez maga Ő felsége tábornoka, Salm Miklós gróf érkezett meg, Losonczy István és Bebek Ferenc urakkal, hadiszerekkel, ágyúkkal, porokkal, golyókkal, s minden egyéb szükségessel,² a királyi hadakon kívül pedig ott volt a tiszántúli megyék nemesi felkelése, sőt készenlétet sürget Salm gróf a Dunántúl is, mert a budai pasa támadással fenyegetődzik.³ Károlyváros építését 1578-ban az öreg vitéz, Ferenberg János zenggi kapitány biztosítja, valamint ott van a Krizsanics testvérek lovas-sága is.⁴

Az érsekújvári második erősség építéséhez mezei had nem kellett fedezetül, mert addig nem szerelték le a régi várat, amíg az új el nem készült és így az is elég védelem volt.⁵

Maguknak nem kívánták a végbeliek azt, hogy építkezésüket megakadályozzák, felebarátjuknak azonban megtették, ha tőlük telt. 1558-ban Takaró Mihály tihanyi várnagy „ütött rá egy szentegyházat erősítő terekre“,⁶ 1560-ban a dunántúli végbeliek szintén készülnek a török építkezéseit zavarni⁷ és 1581-ben is készenlétet rendel el e célból a dunáninnyi vicefőkapitány.⁸

Végre készen állott a végvár és eljött az *ünnepélyes felszentelés* ideje, amely katonai pompával ment végbe. Érsekújvár második várának felavatásáról egy szemtanú a következőket jegyezte fel: A várkapitány kimérte a templom helyét, (egyelőre t. i. még csak a várfalak voltak készen, a belső épületek nem) és ott deszkafödéllet emeltetett, hogy az isteni tiszteletre mégis földél alatt gyűlhessenek össze. Ezután maga a kapitány avatta fel a várat 1580, október 2-án, az egész őrség jelenlétében, térden állva, fennhangon elmondott imával, minek végeztével a katonaság a szokásos hármass „Jézus“ kiáltásban tört ki, majd mindkét vár (ekkor t. i. még a

¹ U. o. 819.

² Horwathnowyht Bertalan levele Nádasdyhoz: (H. K. VI. 641.)

³ Salm gróf levele Nádasdyhoz: (H. K. VI. 641—642.)

⁴ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 624 és 692.

⁵ Száz. 1897. 250.

⁶ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 819.)

⁷ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 374, és 378.

⁸ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 820)

régi vár is állt,) összes ágyúinak dörgése közben felrepült a király zászlaja a várfokára. Az ünnepélyt kedélyes lakoma követte, melyen az őrségen kívül részt vett néhány környékbeli várkapitány is, akik a felavatásra vendégül eljöttek. Lakoma után a vitézeket őrhelyeikre állították és az első éjszakát hadállásban töltötte az egész őrség.¹

Olykor az újonnan felépült vár felavatására emlékérmeket is verettek, így Érsekújvár második felépítésekor is, melynek német felírata: „Neuhäusel, erbaut 1581.”²

Az új végvár aztán rendszeren igen hamar fejlődött, védelmét mind több és több ember igyekezett élvezni. A menekülőket szívesen fogadták,³ sőt igyekeztek is lakosságot nyerni.

Az első Érsekújvár megalapításakor betelepítik a várba 6 falu népét, (1550-es évek)⁴ és Nagykovács is a vár jótékony védelme alatt keletkezett a 70-es években, miután a régit a török elpusztította.⁵

A telepedést privilégiummal is elősegítették. Így pl. Károlyváros már 1580-ban kap ilyet, melynek értelmében joga van évente kétszer nagy vásárt és hetenként egy kisebbet tartani a váron kívüli mezőn. A várban házakat építhet a katonaság, mely a telekkel együtt örökös és el is adható tulajdonuk marad. Ha el akarja adni a tulajdonos, elővételi joga van közbeeső áron az ottani bajtársainak, valamint akkor is, ha örökségképen szállana az idegen, nem katonára. 200 ölnyre a vártól elővárosként joguk van konyhakerteket csinálni.⁶ Így aztán hamar nő a lakosság száma. Ide telepsznek a leégett Dubovác és a lerombolt Hrasztovicza lakói és az őrség családja.⁷

Olykor pláne annyian keresnek védelmet a végvárban, hogy maga a végbeli katonaság alig tud miattuk megfélni. Ilyenkor rendszeren kitelepítik a fölösleges népet, pl. 1564 táján a szigetvári lakosság egy részét.⁸

¹ *Malunák Mihály*: Érsekújvár második alapítása. (H. K. X. 105—107.)

² U. o. 107. lapon 1. jegyz.

³ 1574: 15 tc.

⁴ *Balás György*: Újvár várépítészeti rendszere. (H. K. I. 207.)

⁵ *Komáromy András*: Kálló mint végvár. (H. K. X. 28 és 29.)

⁶ *Vanicsek*: Specialgeschichte. I. 66—67.

⁷ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 624.

⁸ *Német Béla*: Szigetvár tört. 288.

A török azonban sokszor még jóval a vár felépülte után sem nyugodott bele a történetekbe, ami nem is csoda, hisz egy-egy új vár nagy károkat okozott neki: Nagy-Kálló építése pl. több mint száz hódolt falut vont el a török hatásköréből.¹ Ezért ahányszor csak alkalma van, tiltakozik a várépítés ellen, sőt a meglevők lebontását vagy pláne átadását is követeli, másképp a békeállapot megtörésével fenyegetődzik. Természetes azonban, hogy az ilyen kívánságot sohasem teljesítette a király, mert avval az egész országot lázadásba kergette volna. 1557²-ben Sziget és Tata lebontását kívánja Szulejmán,³ de nem teljesítik, mert e várak nagyon fontosak, annyira, hogy még a spanyol király is óva inti Ferdinándot attól, hogy lehordassa őket.⁴ 1566-ban újra követeli a szultán Szigetet, Gyula és Eger várával együtt és kijelenti, hogy ha nem adják át, maga fog értök jönni.⁵ A két elsőt csakugyan be is vette még az évben. Utódja, Szelim, csak úgy hajlandó békére, ha a király Tatát és Veszprémet lebontatja, Miksa azonban feltételül tűzi ki török részről Sziget és Gyula lerombolását.⁶ Természetesen egyikből se lett semmi, egy évre rá, 1568-ban azonban már ismét követeli Szelim Tatát és Veszprémet, mert azok „rablók és tolvajok menedéke.“ Miksa visszautasítja ismét, mert az ellenkeznék királyi esküjével, hisz ő az ország védelmét, nem pedig önkéntes átengedését fogadta meg.⁷ 1574-ben csak úgy hajlandó meghosszabbítani a békét a szultán, ha lerombolják Kállót,⁸ 1585-ben pedig Szinán pasa írja Rudolfnak kegyes tanácsképen: „... nem illenék minékünk fölségednek tanácsot adnunk, de mivel fölséged javát akarjuk, azért ha fölséged az mi tanácsunkat fogadja, az komáromi révben, mely korlátot csináltak, fölséged mingyárást elbontassa, mert az frigynek ellene és bomlására vagon.“⁹

Az ilyen törekvések tették szükségessé azt, hogy olykor a békeszerződésbe is belevétesse a királyi kormány a nagy jogot,

¹ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 364.

² *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 336.)

³ *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. biz. oklvmásol. II. 151.

⁴ U. o. II. 165; *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 367.)

⁵ *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. oklvmásol. II. 175.

⁶ U. o. 176.

⁷ U. o. 188.

⁸ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 733.)

hogy mindkét félnek szabad a maga területén várakat építeni és tataroztatni.¹

A vár felépítésével ugyanis nem szakadt vége mindenkorra az építkezéseknek. Nem fejezték be az erősítést a legutolsó kis részletig, azt már a várkapitányra bízta, hogy várát az átvétel után tovább erősítse, ha pedig az idő viszontagságai, vagy az ostrom megrongálták, kijavíttassa. Ezt a kapitány szívére köti minden instrukció,² annál is inkább, mert ellenkező esetben az országgyűlés panaszt emelt a királynál.³

Építkeznek is a végvárakban, amennyit csak lehetett. Sokat épített az 50-es években Horváth Márk kapitány Szigetvárt,⁴ 1566-ban pedig Kerecsényi Gyulán.⁵ 1567-ben új erőd épül Kanizsán, a török nagy dühére,⁶ 71-ben pedig tovább erősített Ujvárt Varancsics érsek.⁷ 1577-ben szó van arról, hogy Pápát főerősséggé kell átalakítani⁸ s ugyanekkor mélyítik a győri vár árkait, és mellvédeket emelnek bástyáira.⁹ A tokaji palánkot évenként szokták javítani, nagy költséggel és a jobbágnép terhes munkájával, mert nagyon rongálja az alatta elfolyó ragadó víz.¹⁰

Természetes, hogy olyankor, mikor ostrom volt kilátásban, amit sokszor előre tudni lehetett, különösen buzgón dolgoznak, hogy a vár erődeit rendbe hozzák. 1552-ben Temesvárott közvetlenül a török előhad megérkezéig folyt a munka,¹¹ Sziget első ostroma előtt még a gyermekek is dolgoztak a falon,¹² 1566-ban pedig még a maga pénzét is renoválásra költi Zrinyi.¹³

¹ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 336.) (1559.); u. o. 384. (1568.)

² *Thúry Bendek*: palotai kapit. instructiója: (T. T. 1905. 459.) *Krásznahorkai* kapitány utasítása: (T. T. 1884. 755.)

³ *Gyulaffy* veszprémi kapit. utasítása (H. K. II. 320.)

⁴ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 737.)

⁵ *Thúry József*: Szigetvár elfoglalása. (H. K. IV. 72.)

⁶ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 94.

⁷ U. o. 97.

⁸ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 677.)

⁹ U. o. 675—676.

¹⁰ *Múz. lt. Egy. kam. és vár. iratok*. 1362 Fol. Lat.: „... annuae resarcinationes. quae magnis sumptibus et cum colonorum maximis oneribus et aggravationibus fiunt.” 1577.

¹¹ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele (H. K. VI. 316.)

¹² *Forgách Ferenc*: Commentarii . . . 127.

¹³ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik. (H. K. I. 250—251.)

A javításban azonban nem voltak mindenhol ilyen lelkiismeretesek, sokszor pedig az anyagi erő is hiányzott, úgy, hogy a XVI. században alig van vár, amelyről azt mondanák, hogy jó állapotban van,¹ a legtöbbször a helyzetéről igen szomorú képet adnak az egykorú emlékek. 1557-ben Sárosról jelenti az ott járt várvizsgáló bizottság, hogy bedőlt a fal jó része, és ha sürgősen ki nem javítják, máshol is össze fog omlani.² Valami javítást megpróbáltak már, de olyan rendszertelenül és helytelenül csinálták azt is, hogy semmit sem használtak vele.³ Ugyanez a bizottság, amely az egész felvidéket megvizsgálta, azt írja Kassáról, „hogy, ha (ami távol legyen) valamely ellenséges erő megtámadja, csak egyetlenegy hely sem lesz található az összes falakon, ahonnan bárki nagyobb golyókat vethetne ki.”⁴ Szarvaskő, az egri püspök vára romokban hever,⁵ Csábrág kútja dűledszik, az épületekbe pedig becsorog az eső.⁶

1558-ban a fontos Murány sínes rózsás viszonyok közt. Épületei ócskák, és a bedőlés ellen gerendákkal kellett őket alátámasztani, élelmi- és hadiszerraktára nincs, úgy, hogy mindent alkalmatlan helyen, össze-vissza kell tartani, ami a készleteket igen rontja. Sok javítás volna szükséges, de hiányzik a munkaerő, mert a jobbágyok nagyrésze vagy elszökött, vagy a török hurcolta el őket.⁷

Ez a vigasztalan kép később sem javul: 1577-ben általános-ságban azt mondja a haditanács, hogy az épületek a végeken nagyon megromlottak.⁸

Szádvártt és Krasznahorkán majdnem minden rozzant és összeomlófélben levő.⁹ Ugyanez évben Tokajt is szomorú viszonyok közt találja a várvizsgálatra kiküldött bizottság: „satis ruinosam et la-

¹ Ilyennek mondja a haditanács Ecsedet, ahol semmit sem kell javítani. *Haditanács, az építkezésről*: (H. K. VII. 667.)

² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 70—71.)

³ U. o. 69—71.

⁴ U. o. 65.

⁵ U. o. 226—227.

⁶ U. o. 236.

⁷ U. o. 229.

⁸ *Haditanács, az építkezésről*: (H. K. VII. 662.)

⁹ U. o. 669.

ceram,¹ amint írja. 1593-ban, a nagy háború elején pedig maga az országgyűlés mondja, hogy a végvárok legnagyobb része anyyira dűledezik, hogy egyetlen rohamot sem bír ki.²

Ezekén a szomorú állapotokon a kormány megpróbált segíteni. *Ambuláns vizsgáló bizottságokat* küldött a várakba, melyek tüzetes vizsgálat után jelentést tettek arról, hogy mit kellene javítani, változtatni, a kisebb munkákat pedig mindjárt el is végeztették.³

Olykor csak egy-egy várba küldik ki a szakértőket, pl. 1549-ben Sárosba,⁴ máskor azonban végignézik 1—2 kerület, olykor pláne az egész ország összes véghelyeit.

Nagy várvizsgálat volt a dunabalparti 2 kerületben 1557-8-ban⁵ és máskor is évente 5000 frtot irányoztak elő rendkívüli bizottságokra és épületszemlékre.⁶

Mindezen építkezés legfőbb segítsége, amint már fönnebb említettük, a *jobbágyság ingyen munkája* volt, amely lehetővé tette, hogy kevés áldozattal sokat építkezhessenek.

Ezt az ingyen munkát (*gratuitus labor*), amelyről a haditanács is megjegyzi, hogy igen tekintélyes segítség,⁷ felhasználják az erősség építésére és jókarbantartására, de sokszor még a vár környékének és útnak rendbehozására is.⁸

Lehetőleg csak robottal építettek, pénzt csak akkor költöttek, ha okvetlenül szükséges volt.⁹

Az ingyen munkát nem a XVI. században alkalmazzák először, előfordul már előbb is, ekkor csak rendszeressé lett. Mátyás 1468-iki pozsonyi decretumának 10-ik cikkében már szó van a jobbágyság ingyen munkájáról, melyet nagy szükség és veszed-

¹ *Múz. lt.* Egyes. kam. és vár. iratok: 1362. Fol. Lat.

² *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 339—340.)

³ *Várvizsgáló bizottságok*: (H. K. VII. 71.)

⁴ *Orsz. lt.* Ben. resol. II. 68.

⁵ A bizottság jelentésének címe: „A római császár Ő Felsége által a végvárok megvizsgálása végett kiküldött bizottság iratai, elkezdve 1557 angusz-tus, folytatva és befejezve 1558 március havában.” kiadta *Illéssy János*: *Várvizsgáló bizottságok* 1557—58-ban. (H. K. VII.)

⁶ *Költségvetés*: (H. K. VI. 545.)

⁷ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 666.)

⁸ *Orsz. lt.* Ben. res. II. 185.

⁹ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 677.)

lem idején igénybe lehet venni a végváarak céljaira,¹ valamint említés van erről az 1470-iki budai decretum 14-ik cikkében is.² Mindkét helyen korlátozni kívánja az országgyűlés a jobbágyság megterhelhetőségét, de azért megvolt: 1473-ban Szent János napján pl. Veszprém és Somogy vármegyék jobbágyságát rendelte ki a király vármunkára.³

Állandó, és rendszeres azonban nem volt ez még Mátyás korában és utána, úgylátszik, teljesen feledésbe is ment, mert Ferdinándnak *csak hosszas alkudozás után sikerült az ingyen munka elvét elfogadtatnia az országgyűléssel*. Először 1553-ban próbálkozott meg ezzel a király, a rendek azonban kereken visszautasították az amúgy is nyomorgó nép ingyen dolgoztatását,⁴ abba azonban belementek, hogy ha a jobbágy önként szolgálni akar, jó napszám mellett (a Bécsben fizetett napszám!) dolgoztathassák, de erőszakkal kényszeríteni nem szabad őket, ha pedig nem akadna elég önként vállalkozó, inkább hozzanak külföldi munkásokat.⁵

A végváaraknak azonban nagyon kellett a munkáskéz, pénz pedig kevés volt, a király tehát újra kéri az ingyen munka megajánlását. Sürgetéseinek eredményeképp az 1554-iki országgyűlés elrendeli, hogy a jobbágyság évenként 6 napig *kötelesek* dolgozni, de még mindig csak fizetésért, ha pedig ez elmaradna, másnap hazamehetnek és visszatartani nem szabad őket.⁶

1555-ben a király ennek ellenére mégis rendeletet küld Bars és Hont vármegyékhez, hogy jobbágyaikat ingyen munkára szolgáltassák át, de a nemességtől azt a választ kapja, hogy eddig sem kívánta ingyen a nyomorult földnépének veritékét, most sem kívánhatja!⁷

Még 1556-ban is csak fizetett munkát engednek a rendek,⁸ rá egy évre azonban mégis célt ér a király: meglesz az első ingyen-munka megajánlás. Eszerint minden jobbágy évente 6 napig

¹ A millenniumi törvénytár nem közli, de meg van *Kovachichnál*: Sylloge decretorum comitialium . . . 199.

² U. o. 208.

³ *Hazai okmt.* IV. 427.

⁴ 1553: 5 tc.

⁵ 1553: 5 tc., VI—VIII §.

⁶ 1554: 8. tc.

⁷ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 472.)

⁸ 1556: 4. tc.

tartozik dolgozni ingyen a végvárok megerősítésén, „ami kiválóan szükséges,” csak aratás vagy szüret ideje alatt nem szabad őket kirendelni. Ura nem tarthatja vissza, ha pedig mégis megtenné, az alispán köteles közbelépni.¹

A jobbággy vagy kézi napszámot teljesített, vagy négy porta együtt egy kocsit állított ki négy lóval és 2 emberrel.²

Az ingyen munkát az egész ország jobbágysága teljesíti, sőt az Ausztriának elzálogosított várak parasztsága nincs fölmentve alóla.³

Ezután még sok országgyűlés intézkedik az ingyen munka részleteiről. Lényegbevágó változtatást nem tettek rajta, de többször meghosszabbítják az idejét. 6 nap helyett 12 napi robotot rendel el az 1567 : 17, 1569 : 19, 1574 : 5 és az 1578 : 34. tc., sőt 14 napi munkára is van eset, amit néhány Győr várához dolgozó vármegyére rendel el az 1557 : 6. tc. I. §-a. Ennél többet nem dolgoztattak a jobbággyal, ha ez sem volt elég, akkor külföldi munkásokat hoztattak,⁴ bár a haditanács azt szeretette volna kimondatni, hogy a jobbággyok addig dolgozzanak, amíg teljeseu rendbe nem hozták a várat. Ilyen általánosságba persze nem ment bele az országgyűlés.⁵

Olyik véghelynek nincs is szüksége az ingyen munkára, mert elegendők a saját jobbággyai is, akik természetesen elsősorban kötelesek a vár körüli munkák végzésére. Így van ez a gazdag Szigetvárnál, „cuius partinentiae magnae sunt et amplissimae.”⁶

Magánembernek is megengedte a törvény, hogy jobbággyai munkáját saját végvárához használhassa, ha t. i. volt neki ilyen,⁷ ha azonban ezt az ingyen munkát nem vette igénybe, értékét más vár erősítésére tartozott lefizetni.⁸ Így gondoskodtak arról, hogy a magánbirtokos jobbággyai munkáját ne más, az országnak hasznotalan célra fordítsa. Ez a joga megvolt az öt felvidéki sz. kir. városnak, Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Szebennek is.⁹

¹ 1557 : 6. tc.

² *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik. (H. K. I. 260)

³ 1557 : 6 tc. XII. §.

⁴ *Barabás Samu*: Zrínyi okiratok. I. 457.

⁵ *Fraknói V*: M. o. gy. eml: IV. 433.

⁶ 1559 : 33 tc.

⁷ 1556 : 5 tc.

⁸ 1578 : 29 tc.

⁹ 1559 : 36 tc.

A várak jobbágyságától különben megkívánta az ország, hogy, ha szükséges, a rendesnél többet is dolgozzék a vármunkán, „mert az ilyen erődtítésben épen úgy a saját, mint az uruk javára dolgoznak.”¹ (A 6, vagy 12 napi robot a nem várbirtokon levő népre vonatkozott.) Ha azonban egy magánvárnak nem volt elegendő jobbágya, akkor ezeken kívül kirendelik a várhoz, ha fenntartása országos érdek, a megyei jobbágyságot is, pl. 1556-ban Kanizsához.²

Az egész ingyen munkára vonatkozólag azonban azt a humanus elvet követték, hogy azokat a jobbágyokat, akik a végbeli védekezést más módon segítették, az ingyen robot alól felmentették, pl. 1557-ben a Podmaniczkyak trencsénmegyei jobbágyait, mert őbelőlük szedik Palota várának őrségét.³

Hogy az ingyen munkát mely megye hol teljesítse, azt a király és a rendek együtt határozzák el az országgyűlésen, egészen azonban sohasem bízták rá a királyra, bárhogya kérte is.⁴ A haditanács persze azt tartotta kívánatosnak, hogy a deputálás a király kizárólagos joga legyen⁵ és a király közölte is az 1574-iki országgyűlésen a rendekkel, hogy a beosztást maga szeretné végezni, mert azon várak névsora, melyek a robotra rászorulnak, nagyon változó, a rendek azonban nem mentek ebbe bele és továbbra is fenntartották jogukat az ingyen munka fölötti rendelkezésre nézve.⁶ Csakugyan egész sora a törvényeknek beszél arról, hogy mely vidék jobbágysága melyik végvárnál dolgozzék. Már 1556-ban készült egy ilyen beosztás, holott ekkor még nem is volt ingyenes a vármunka.⁷

Pontosan meghatározza a körzeteket az 1559: 19—36. t.-c és volt ilyen munkabeosztás a horvát-szlavon részek számára is, melyet az ő országgyűlésük hozott 1557-ben.⁸ (Az ingyen munka deputálására vonatkozó összes törvények alapján névszerinti táblázatos kimutatást készített Melichár Kálmán a XVI.—XVII. század összes végváraitól.)⁹

¹ 1553: 11 tc.

² *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 149.

³ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. IV. 24, 27, 30—32.

⁴ U. o. IV. 173.

⁵ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 666)

⁶ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. VI. 20 és 22.

⁷ 1556: 5—17 tc.

⁸ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. IV. 615—616.

⁹ *Ludovika-akadémia közlönye*: 1884. 524—539.

Az országgyűlés ügyelt is arra, hogy a jobbágyság ott dolgoztassák, ahol a törvény rendeli. A robotot máshol lerovatni 1000 forint büntetés terhe alatt tilos.¹ Változtatásokat azonban gyakran eszközöltek a rendek a szükséghez képest, ha egy vár elesett, vagy másik felépült. Az 1574: 5. tc., pl. intézkedik, hogy az újonnan épült Kálló ingyen munkát kapjon, a török által rommá tett Gedővár munkáit pedig Somoskőnek engedik át.

Olykor nem épen pontosan annyit dolgozott a jobbágyság, hanem a törvény előírta munkánál vagy kevesebbet, vagy többet, aszerint, amint szükség volt rá. Ilyenkor azonban kiegyenlítették az eltérést a jövő évben, ha kevesebbet dolgozott, akkor utána kellett pótolnia; ha többet, akkor elengedték neki megfelelő munkát.²

Az ingyen munkáról nagyobb ünnepre haza is bocsátották a népet, de aztán vissza kellett térnie,³ annak ellenőrzésére pedig, hogy évi köteles robotjukat leszolgálták-e, nyugtát kaptak, és pedig ingyen. Ha e nyugtát bemutatni nem tudták és kétség merült fel, a falu bírása esküvel tartozott bizonyítani a munka lerovását.⁴

Ez az ingyen munka nagy terhe volt a népnek, amit elismert pl. a Tokajban járt várvizsgáló bizottság is.⁵ Sok erőt vont el a földműveléstől, bár aratás, vagy szüret idején nem volt szabad kirendelni a jobbágyságot.⁶ Emellett sohasem volt biztos a dolgozó nép afelől, hogy mikor jelenik meg a török a vár alatt és viszi magával rabul a dolgozókat. Ezt t. i. nagyon szerette, mert amellett, hogy jövedelme volt belőle, el is rettentette a jobbágyságot a királynak való dolgozástól. Így pl. elhurcolta 1556-ban a Szigetvár környékén dolgozókat⁷, 1558-ban pedig a murányiakat.⁸

Előfordult azonban az is, hogy nem akadályozták, sőt szerződésben megengedték a jobbágyságnak, hogy a király területén dolgozzanak. Az 1559-i békeszerződés megengedi, hogy a Ko-

¹ 1567: 18. tc.; 1578: 34. tc.

² *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. IV. 35—36; 1557: 4. tc. 10. §

³ *Barabás Samu*: Zrínyi okiratok ... I. 225.

⁴ 1574: 8. tc.

⁵ *Múz. lvt.* Egyes. kam. és vár. ir. 1362 Fol. Lat. „... resarcinationes, cum colonorum maximis oneribus et aggravationibus fiunt.“ 1577.

⁶ 1559: 34. tc.; 1578: 33. tc.

⁷ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 480.)

⁸ *Várvizsgálatok*: H. K. VII. 229.)

máromhoz tartozó falvak szabadon teljesíthessék szolgálataikat,¹ valamint dolgozik pl. 1569-ben Egernél a török hatalmában levő Pest, Solt és Külső-Szolnok vármegyék népe is.²

Néha azonban épen a királyi tisztviselők bántalmazásától fél a nép, mely esetre megengedi neki a törvény, hogy azonnal abba-hagyhatja a munkát.³

A katonaság nem nagyon fukarkodott az ingyen munka követelésével, 1577-ben pl. azt tanácsolja Schwendy, hogy „az alattvalók robotját kell szüntelenül, lassanként felhasználni, és ezeket e tekintetben legkevésbé se kimélni.”⁴ A nép azonban nem így gondolkozott, és olykor bizony erőszakkal kellett kényszeríteni, hogy dolgozni jöjjön. Ezt a törvény a megye alispánjára bízta,⁵ rendszeren azonban rövidesen elintézték maguk a végbeliek.

1577-ben pl. Alsóky deák írja Győrből, hogy „megizentük a falukra, hogy vesszőt hozzanak és tapasztani jöjjenek; ha nem jönnek, népet kérek, és reájok megyek büntetni.”⁶

Arra azonban vigyázott a kormány, hogy túlságosan ne terheljék a népet, és az ingyen munkából a méltányosnál többet ne követeljenek tőle,⁷ de viszont nem engedhette el a törvény által kirótt ingyen munkát senkinek sem, mert ez biztatás lett volna a többinek is, hogy ne dolgozzék.⁸ A rendek ugyanis féltékenyen ellenőrzik egymás jobbágyainak munkáját, és ha valahol nem teljesítették a robotot, a maguk népét sem engedték dolgozni. Az 1582-iki horvát-szlavón országgyűlésen pl. kijelentették Varasd vármegye rendei, hogy amíg a kaproncai jobbágyok nem rótták le törvényes kötelezettségeiket, addig ők is visszatartják a munkától jobbágyaikat.⁹

Ezt a robotot azonban mégsem rótták le minden megye természetben, hanem azok a vidékek, amelyek a török közelsége miatt,

¹ Acsády Ignác: M. o. 3 részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 336.)

² Salamon Ferenc: M. o. a tör. hód. kor. 351.

³ 1556 : 4. tc. IV. §.

⁴ Schwendy Lázár tanácsa : (H. K. VII. 530.)

⁵ 1563 : 20. tc.

⁶ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 821.)

⁷ Orsz. lt. Ben. resol. XXX. 180. „... coloni praeter fas et aequum minime graventur...” 1586.

⁸ Fraknói V.: M. o. gy. eml. VI. 13.

⁹ U. o. VII. 387.

vagy pedig nagyon messze lévén az erősítendő vártól, nem jöhetek egykönnyen el, *pénzen váltották meg*. Az ingyen munka váltása 1 napra, kézi robotnál 10 denár portánként,¹ ígás robotnál pedig 40 denár, ami egyre megy, mert egy kocsit 4 porta állít ki.²

Az 1574: 6. tc. szerint, aki csak akarja, megválthatja magát, később azonban meg van határozva, hogy mely vidékek kötelesek természetben robotolni, és hol válthatja meg magát a nép. Ennek meghatározását az országgyűlés csakugyan átengedte a királynak, mert ez nem volt olyan nagyon fontos kérdés.³

Ezt a célszerűség szerint döntötték el, ha munka kellett inkább, akkor dolgozott a nép, ha pénzre volt nagyobb szükség, akkor váltságot fizetett. Az ingyen munka nagy értékét mutatja az a körülmény, hogy a haditanács ebben a pénzzsűk világban azt ajánlja, hogy lehetőleg ne készpénzben fizessék ki, hanem természetben róják le, különösen a fuvarokat.⁴

Ez annál is érthetőbb, mert a pénzt nehezebb volt rendesen beszédni, mint a robotot elvégeztetni, és így a megváltásból olykor kevés haszna volt a végváraknak. 1570 és 74 közt pl. Szepes, Sáros, Abaúj, Torna, Ung, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Zemplén, Heves, Borsod, Pest, Solt, Külső-Szolnok és Csongrád vármegyék ingyen-munka váltása 105,331 forint 30 denárt tett ki, ebből azonban csak 30011 forint 66 denárt tudtak behajtani, és így 75319 forint 64 denár behajtatlan maradt, a végbeli építkezések nagy hátrányára.⁵ 1572 és 75 közt Pozsony vármegye váltása 13464 frt és ebből csak 7023 forintot, tehát alig többet a felénél törlesztettek,⁶ 1576 és 77 közt azonban már csak 89 forint és 80 denár marad behajtatlanul.⁷

De ha be is folyt a közmunka váltása, akkor sem volt az egész tiszta haszon, mert a behajtás költségei nagyok voltak, pl. 1576 és 77 közt Árva vármegye 320 forint 20 denár közmunkaváltásának behajtása 58 forint 40 denárba került.⁸

¹ 1574: VI. tc.

² *Acsády Ignác: Végváraink és költségeik...* (H. K. I. 260.)

³ 1593: 15. tc.

⁴ *Haditanács, az építkezésről:* (H. K. VII. 666.)

⁵ *Acsády Ignác: Végváraink és költségeik...* (H. K. I. 261.)

⁶ U. o.

⁷ U. o. 261—262.

⁸ U. o. 261.

Azért ez a segítség nem volt megvetendő, és ha rendszeren beszédtek, sokat lehetett belőle építtetni.

Másra, mint építésre, nem volt szabad felhasználni a váltságot,¹ még felsőbb parancsra és sürgős szükség esetén sem,² és így csakugyan „in confiniorum munitionem“ fordították.³

Az ingyen-munka váltságát az 1578: 30. tc. szerint a megye alispánja hajtotta be, általában azonban inkább a külön e célra alkalmazott robotbehajtók (generalis perceptor laborum gratuitorum, vagy exactor pecuniae laborum gratuitorum), kerületenként 1—1.⁴ Mikor a váltság behajtására kiszállottak az egyes megyékbe, a király ajánlólevelet és nyílt parancsot adott nekik a vármegye hatóságához, hogy támogassa őket.⁵

A váltságot az építkezési fizetőmester kezébe juttatták,⁶ olykor azonban a főkapitány utasítása szerint egyenesen a véghelyek kapitányaihoz.⁷

A főkapitány tartozott ellenőrizni az ingyen-munka, vagy váltságának helyes felhasználását,⁸ és mindenről pontos jegyzéket is vezettek,⁹ visszaélés azonban előfordult néha itt is. Megtörtént t. i., hogy az ingyen robotot a várkapitány nem az erődök javítására használta fel, hanem ehelyett a maga hasznára dolgoztatta a

¹ 1574: 6. tc.

² *Haditanács*, az építkezéséről: (H. K. VII. 666.)

³ *Múz. lt.* Egy. kam. és vár. ir. 1285 Fol. Lat. Miksa királylevele Moson vm. hatóságához: 1574, szept. 10;

u. o. 745 Fol. Germ. Miksa király levele a dunáninneni robotbehajtóhoz: 1575, jan. 14.

⁴ *Múz. lt.* Egy. kam. és vár. ir. 745 Fol. Germ. Miksa levele a dunáninneni robotbehajtóhoz: 1575, jan. 14. U. o. 838 Fol. Lat.

⁵ U. o. 1285 Fol. Lat. „... firmiter praecipiendo committimus et mandamus, ut per eum cum praesentibus requisiti, illum ad exactionem pecuniae laborum gratuitorum statim, absque difficultate aliqua admittatis, illique *omni auxilio adesse* debeatis et teneamini...“ Miksa király Moson vm. hatóságához: 1574, szept. 10; u. o. 838 Fol. Lat. Miksa király Zala vmegyéhez, 1574, szept. 10.

⁶ *Múz. lt.* Egy. kam. és vár. ir. 745 Fol. Germ. Miksa levele a dunáninneni robotbehajtóhoz: 1575, jan. 14.

⁷ 1578: 30.

⁸ *Haditanács*, az építk. (H. K. VII. 666.)

⁹ Több ilyen jegyzék van: *Múz. lt.* Egy. kam. és vár. iratok közt, pl. 834 Fol. Lat., 838 Fol. Lat.

jobbágyságot a saját földjein, pl. 1582-ben Globiczner János kaproncai kapitány.¹ Olykor tisztességesebb célra fordították ugyan, pl. a zsoldok fizetésére,² amely égető szükség volt, de még ezt sem engedi a törvény, amely szerint azok, akik az ingyen-munkát, vagy váltságát nem a végvárak erősítésére fordítják, először a pénz ötszörösét, ismétlődés esetén 10-szeresét fizetik büntetésül, harmadszor pedig fejüket vesztik.³

Most, miután tudjuk, hogy hogyan épültek a XVI. sz. várai, láttuk, hogy miből építtetnek és kiknek munkájával, nézzük *egy akkori végvár külső képét*. Adatot bőven találunk erre, írásban és képben egyaránt. Végváraink sorsa iránt nemcsak az egész ország, de külföld is nagyon érdeklődik, és ezért anyagilag sem volt hálátlan dolog a híressé vált várak tervrajzát kinyomatni. Ezek a metszetek rendesen igen pontosak, és jó képet adnak a várakról. Emellett az egykori történetírók művei az ostromok leírásánál terjedelmesen részletezik a vár építészetét, különösen a katonás, és hozzáértő Istvánffy, és ezek alapján nem egy várat rekonstruálhatunk.⁴

A XVI. században a várépítés módja nagyon megváltozott, amit a tüzi fegyverek tökéletesedése tett szükségessé. Most már szakítani kellett az eddigi festői lovagvárak építészeti sajátásaival, és el kellett hagyni a golyóknak elhibázhatatlan célpontul szolgáló magas falakat és különálló, süvegtetejű vártornyokat, amelyek helyére *alacsonyabb, tömörebb, nem gothikus könnyedségű, hanem disztelen, de célszerű épületek léptek*.⁵

Olyik helyen még egy változás tapasztalható: az erődök, melyek eddig a nyugati ellenség támadásai ellen voltak hívatva védeni a városokat, elhanyagoltatnak, és helyettük a megváltozott ellenséggel együtt megváltozik a várépítés iránya is, a *keleti és déli olda'at erősítik különösen*.⁶ Ez természetesen csak ott történt

¹ *Fraknói V.*: M. o. eml. VII. 387.

² *Acsády Ignác*: Végváraink és költs. . . (H. K. I. 259—260.)

³ 1563: 21. tc., 1567: 19. tc.; 1575: 9. tc.

⁴ Kitént e téren *Stephanie Adolf*, aki az ezredéves orsz. kiállításon több magyar vár gipszmintáját mutatta be, melyek most a M. Nemzeti Múzeum elsőemeleti folyosóján állanak.

⁵ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejl. tört. II. 274.

⁶ *Száz. 1882. 674.*

ahol nagyobb kiterjedésű várost védett a vár, kisebb, egyedül álló váraknál nem volt szükség változtatásra, mert úgyis egyformán körül voltak kerítve minden oldalról.

A várat lehetőleg *oda építették*, ahol a természet is védte, és ahonnét uralkodott a vidéken.¹ A legnagyobb mulasztás, amit várépítéskor el lehetett követni, ha megerősítés nélkül hagytak a vár mellett egy olyan magaslatot, amely a vidéken uralkodott és ahonnét a várba beláthattak és lőhettek is. Vigyáznak is erre, de azért mégis van olyan vár, ahol ez a hiba megvan. Ilyen pl. Eger,² és ilyen Csábrág is, amit éppen ezért nem is érdemes erősíteni.³ Semmerről sem dominált vár ellenben Bozók,⁴ és természettől erősnek nevezi a várvizsgáló bizottság Sáros várát is, bár amúgy nem éppen elsőrendű.⁵

Nagyság tekintetében sem egyformák a végvárak. Van közöttük „tágas ház“,⁶ van olyan, amely pláne nem is egy, hanem dupla vár, mint pl. az egymás mellett fekvő Szendrő és Szádvár,⁷ és aztán a Száva melletti Hrasztovicza,⁸ de van viszont kisebb erősség is. Ilyen szerényebb végerősségek a „castellumok“,⁹ „mellékházak“, vagy „őrházak“,¹⁰ amelyek különösen a horvát-szlavón végeken gyakoriak.¹¹

Olykor a „végvár“ nem is „vár“, mint pl. Libet- és Breznóbánya, ahol a templomot, illetve a tanácsházat kellene védelemre berendezni, mondja a haditanács.¹²

A nagyobb véghelyek azonban az akkori erődítési technika

¹ Bárczay Oszkár: A hadügy fejl. tört. I. 113.

² Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 84—85. sor;

Brutus: III. 428.

³ Haditanács, az építkezésről: (H. K. VII. 671—672.)

⁴ U. o. 671.

⁵ Várvizsgálatok . . . (H. K. VII. 68.)

⁶ A tüzérségi és hadiszerállomány . . . (H. K. VII. 705.)

⁷ Melichár Kálmán: A m. hadügy tört. fejl. (Ludovika akad. közl. 1884, 537.)

⁸ A tüzérségi és hadiszerállomány . . . (H. K. VII. 713.)

⁹ Fraknoi V. M. o. gy. eml. VI. 40; Haditanács, az építk. . . . (H. K. VII. 675.)

¹⁰ U. o. 669 és 672.

¹¹ A tüzérségi és hadiszerállomány . . . (H. K. VII. 712—714.)

¹² Haditanács, az építkezésről . . . (H. K. VII. 671.)

állása szerint meglehetősen jól meg voltak védve. Egy elsőrendű magyar végvár nagyjában a következő módon volt építve:¹

A célszerű védelemre való előkészületeket már a környéken megtették: bizonyos kerületben *eltüntették a talaj egyenetlenségeit*, betömték árkait és lehordták magaslatait, hogy a vár ellen vonuló ellenség fedezéket ne találjon.²

A tulajdonképeni erősítés a *víznél* kezdődött. Ez nagyon becses védelem a közeledő ostromlók megállítására, és ezért lehetőleg mindig vízzel veszik körül a várat, sőt volt több olyan is, amely egyenesen szigeten épült. A hasonló nevű tó szigetén állt pl. a becskerek-i vár,³ a Balatonban Fonyód,⁴ és az Unna vízének egyik szigetén Visittsos.⁵

Ha szigetre nem építhettek, akkor szerették a mocsaras területet a vár helyének. Ez is mutatja, hogy az állandó harc milyen rossz volt a kulturára, amikor egy várnak a körüle fekvő mocsár, mely pedig nagy darab földet von el a gaztárlakodástól, valóságos kincse, amit lecsapolás helyett minden eszközzel növelni igyekeznek. Ilyen mocsár védte Székesfehérvárt, koszorú alakban terjedve ki körülötte,⁶ és mocsár közepén állt Gyula vára is.⁷

1552-ben Szondy György ajánlja, hogy a nehezen védhető Drégelyt és Ságot rombolják le, és építsenek helyette alkalmasabb erősséget egy közeli mocsaras helyen.⁸ Mocsaras helyen építik 1579-ben Bajcsa várát is,⁹ és az 1566-iki ostromban is a lápok védték leginkább Szigetvárárt. Az ázott, vizes talaj besüppedt a közeledők alatt, meg azután közelítő földművek ásását sem engedi meg.¹⁰ Az ilyen mocsár mellett épült várak azonban nagyon függtek az időjárás változásától: nedves időben erősebbek voltak, tar-

¹ Természetesen nem mindenhol volt meg minden, amit a következőkben fel fogok sorolni, hanem egyik várnál több, másiknál kevesebb belőle.

² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 219.)

³ *Czimer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 41.)

⁴ *Száz.* 1905, 892.

⁵ *A tüzérségi és hadiszerálmány* . . . (H. K. VII. 714.)

⁶ *Brutus*: III. 308—309.

⁷ *Thúry József*: Szigetvár elfogl. . . . (H. K. IV. 71.)

⁸ *Acsády Ignác*: Drégely és hőse. (Száz. 1887. 40.)

⁹ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 102—103.

¹⁰ *Stephanie Adolf*: Szigetvár ép. és ostr. (H. K. IX. 215.)

tós szárazság alatt azonban nagyon apadt a mocsár és így jobban közeledhetett az ellenség.¹

Nem minden mocsár becsés azért a várakra, előfordul az is, hogy alkalmatlan mocsarat levezetnek, pl. 1568-ban Kanizsán.²

Ahol mocsár nem volt, ott tóra, vagy folyóra támaszkodott a vár. Nagy védelme pl. Tatának a falak alatti halastó.³

A legtöbb vár mellett folyóvizet látunk, vagy legalább is valami nagyobbfajta patakot. A folyót vagy egészen körülvezették az erődök körül, vagy a vár árkat táplálták vizével. A természettől fogva alkalmas volt várépítésre az olyan hely, ahol a folyónak erős kanyarulata volt, amelyet átvágtak és így teljesen szigetté alakították át a helyet. Ilyen helynek mondja haditanács 1577-ben Barsot, a Garam mellett,⁴ és ugyanekkor rendelik el a Rábcának Győr vára körül való vezetését is.⁵

Ennél gyakoribb azonban az, hogy a folyó mellé épített vár körül kisebb árkot ástak, és abba vezették a vizet. A várarak a síkon épült váraknál mindig meg van, a hegyi váraknál csak ott, ahol a hegyoldal nem elég meredek. Ez természetesen nem is volt vízzel megtöltve.⁶

Rendesen úgy ássák a várarkot, hogy a belőle kihányt földet mindjárt sánc építésére is felhasználják, pl. Szigeten.⁷

Az árok összeköttetésben volt a közeli folyóval, vagy tóval, és a vízzel való elárasztást zsilib szabályozta,⁸ azonkívül olyik helyen az átgázolás megnehezítésére hegyes cölöpök is voltak benne leásva.⁹

A vár mellett elfolyó víz igen jó védelem, de jól fel kellett használni tudni. Érsekújvár első várát nem építették helyesen, a Nyitra vizét nyugat felé hagyták, ahol pedig nem nagyon támad-

¹ U. o. 211.

² Orsz. lt.: Ben. resol. XV. 117.

³ Haditanács, az építkezésről. (H. K. VII. 675.)

⁴ U. o. 672.

⁵ U. o. 676—677.

⁶ *Könyöki-Nagy: A kpkori várak.* 8—9.

⁷ *Németh Béla: Szigetvár tört.* 114.

⁸ *Stephanie Adolf: Szigetvár ép. és ostr.* (H. K. IX. 211 és 216.)

⁹ *Czimer Károly: Szegedi veszedelem.* (H. K. IV. 256.)

hatott a török. Keleti oldalról azonban nem volt jól megvédve, és ezért 1579—80-ban az egész várat át kellett költöztetni a túlpartra.¹

A víz azonban olykor károkat is okozott a várnak. 1556-ban pl. Horváth Márk panaszskodik, hogy a szigeti palánkot a víz nagyon rongálja, mikor magasan áll,² 1577-ben pedig Tokaj falait kell a ragadó víz ostroma ellen elsülyesztett kötőmegekkel védni.³

A vár vizárkán *hid* vezetett keresztül. Olykor állandó hid van rajta, melyet ostrom esetén természetesen felszednek,⁴ gyakrabban azonban felvonóhid.⁵

A hidat olykor torony védte és evvel volt kapcsolatban a felvonó készülék,⁶ melynek kezeléséhez átlag 15—20 ember kellett.⁷

Ahol nagyobb folyó volt a vár mellett, ott rendszeren állomásozott bizonyos számú naszád is, melyek kikötőhelyét külön cölöp sánc védte.⁸

A vizárkon túl a *sáncok* következtek már. Kisebb váraknak olykor csak egy sánca van, a nagyobbaknak ellenben többszörös védelmi vonala, pl. Esztergomban négyszeres, a város, a vizivárosi torony, a szent-tamás-hegyi erőd és végre maga a vár.⁹

Az első védősánc a „*barbacane*“ nevű *előretolt külső épület*, amely a kaput, vagy hidat védte.¹⁰ Az ilyen előretolt művek a tűzi fegyverek hatása alatt keletkeztek, rendszeren földből csinálták őket és arravalók; hogy a főfalat a közvetlen lövetéstől megvédjék.¹¹ Szolnokon az előépítmény oly kiterjedt és magas volt, hogy a falat és a mögötte lévő házakat nem is lehetett miatta látni,¹² Szigeten azonban teljesen hiányzott.¹³

Az előépítmény után a tulajdonképeni várépületek következtek

¹ *Matunák Mihály*: Érsekújvár második alapítása. (H. K. X. 103—104)

² *Németh Béla*: Szigetvár tört. 32.

³ *Haditanács* az építkezésről. (H. K. VII. 668.)

⁴ *Bártfai Szabó László*: Forgách Ferenc évkönyvei 138.

⁵ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak 61.

⁶ *Szigetvár* egykorú tervrajza: (H. K. IX. 252. l. után.)

⁷ *Szendrei János*: Szolnok eleste . . . (H. K. II. 129.)

⁸ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 181.

⁹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 217.)

¹⁰ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejl. tört. 200.

¹¹ U. o. 275.

¹² *Tinódi*: Ördög Mátyás vesződelme. 408. sor.

¹³ *Stephanie Adolf*: Szigetvár ép. és ostr. (H. K. IX. 213.)

és pedig elsőnek a „külső”-, vagy az úgynevezett „huszárvár”. Huszárvárnak azért nevezik ezt a gyengébben megerősített, de nagyobb kiterjedésű részét a várnak, mert itt állott a végvár lovassága, melynek a belső várban, amely kisebb volt és esetleg emelkedetebb helyen feküdt, hely nem jutott.¹

Az állandóan bennlakó török portyázásai ellen sok lovasságra volt szükség, a messze terjedő környék védelmére és azért rendszeren a már meglevő kővárakat is körülépítik huszárvárral, hogy a megszorodott lovasságnak elég helye legyen.²

A gyengébb, rendszeren csak falalánkkal védett huszárvár mögött következett a legfontosabb része a várnak, amelytől annak megmaradása függött: a *belső vár*.³ A kettő között rendszeren újra árok van,⁴ olykor pedig kertek és ültetvények is, melyek az ostromlottaknak élelmet adnak, sokszor hosszabb időre is.⁵

A belső vár falai már szilárdabban épültek és olykor nem is egy, hanem két sánc védi, pl. Gyulán.⁶

A várfal egy darabig egyenlő magasságban futott, közben-közben azonban magasabb részek, tornyok, bástyák emelkedtek ki belőle.

A két bástya, vagy két torony közti közönséges falrész neve: *kurtina* (courtine)⁷, melynek tetején állanak a védők, akiket egy kisebb, mellig érő fal véd. Ez az u. n. *mellvédő* (Brustwehr).⁸ A mellvéd rendszeren kőből van, olykor azonban földet használnak e célra is, pl. Győrött.⁹ A mellvéd egy különös alakja a rovátkás fal, amelynél rövid időközökben váltakozó magasságú az építmény: egyik helyt embermagasságnyi, ahol állanak a tűzben, máshol csak mellig érő, ahova lövéskor lépnek.¹⁰

A falakon álló embereket azonban rendszeren nem a fal emelé-

¹ *Haditanács az építkezésről.* (H. K. VII. 668.)

Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 730.)

² U. o. 814.

³ *Szendrei János: Váraink rendszere ...* (H. K. I. 623.)

⁴ *Haditanács, az építkezésről:* (H. K. VII. 669.)

⁵ *R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 41.*

⁶ *Zündt Máttyás egykorú metszete:* (H. K. X. 144. l. után.)

⁷ *Bárczay Oszkár: A hadügy fejl. tört. II. 200.*

⁸ *Várvizsgálatok:* (H. K. VII. 230—231.)

⁹ *Haditanács az építkezésről.* (H. K. VII. 676.)

¹⁰ *Könyöki-Nagy: A kpkori várak ...* 156.

sével, a mellvéddel védték, hanem az ő állóhelyüket sülyesztették valamivel lejjebb, a fal belső részén emelt u. n. „*haláljárda*“, „*gyílokjáró*“, „*öldöklő folyosó*“ vagy „*sétáló*“ segítségével.¹

A kurtinák között helyel-közzel *bástyák* állottak. A bástya (bastion, propugnaculum) a falnak kiszögellő része,² mely a védelem hathatósabbá tételére való, egyes fontosabb helyeken, különösen kapuknál. Fő előnye, hogy a falból kiállván, róla nemcsak előre, de oldalt, sőt a fal alatt álló ellenségre visszafelé is tüzelni lehet. A bástyák kereszttüze jobb védelem volt, mint a kurtinák egyenes lövései és beszórta a falak hosszát egészen a következő bástyáig.

Mivel az egész oldalra hatnak, azért rendszeren ott alkalmazzák őket, ahol két kurtina összeér, azaz a falak csúcsain. Érsekújvár alaprajza pl. szabályos hatszög, csúcsain 6 bástyával, melyek neve: Forgách-, Zserotin-, Frigyes-, Császár-, Ernst- és Cseh-bástya.³

A bástyák szögletesek, vagy kerekék. Ez utóbbi a *rondella*, általában azonban inkább a szögleteseket találjuk végvárainknál.

Olyik bástya teteje nem volt éles szögben befödve, hanem lapos tetején ágyúk álltak sáncokosarak között.⁴

A bástya, amint azt célja megkívánta, belül üres volt, hogy belőle ágyúzni lehessen, azonkívül raktárnak és lakásnak is használták a „*bástyalakot*“, vagy „*kazamátát*“, melynek fala az ellenség felé vastagabb volt, befelé ellenben gyengébb, tetejét pedig boltozat és föléje golyófogónak alkalmazott föld védte.⁵

Olykor azonban volt teljesen tömör bástya is, melynek csakis a tetején voltak ágyúk.⁶

Olyik bástyán, amelyről véletlenül jó kilátás nyílt a vidékre, állandóan „*virrasztók*“, vagy „*tornyosok*“ tartózkodtak, akiknek kötelességük volt minden gyanusat dobszóval, kürttel vagy zászlólengetéssel jelenteni. Ezért az ilyen bástyát virrasztó-, vigyázó-, vagy doboló-bástyának hívják.⁷

¹ U. o. 73; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 71, 218, 219, 231.)

² *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejl. tört. II. 200.

³ U. o. 584—585.

⁴ *Tinódi*: Eger vár viadaláról... 107. sor;
Várvizsgálatok: (H. K. VII. 70.)

⁵ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak... 12.

⁶ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 676.)

⁷ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 740.)

Előfordúl olyan bástya is, amely nem a kurtinákból ugrik ki, hanem teljesen külön álló, előretolt építmény. Ilyen van pl. Zólyom várában, melynek a várossal való összekapcsolását ajánlja a haditanács „hosszú-falak” segítségével.¹

Amint már Érsekújvár bástyáinál láttuk, a bástyákat külön nevekkal illették. Elnevezik őket a vár kapitányáról, tulajdonosáról, arról, aki építette, az uralkodóról és másról is. Egerben az egyik bástya a „Dobó” nevet viselte², és ugyanitt volt „Bebek”³, „Sándor” és „Chabi”⁴-bástya is. Szigeten volt „Hegy”- és „Nádasdy”-bástya, ez utóbbit a nádorról nevezték el,⁵ valamint építőjéről a „Kesás”-bástyát.⁶ Palotán „Moré László”-bástya volt,⁷ Győrött pedig „Császár”- és „Szellem”-bástya.⁸

A kurtinákat olyik helyen *tornyok* is megszakították, melyek a bástyákhoz hasonlóan, szintén jobb védelemre és széttekintésre valók voltak.

Rendesen téglából, vagy fából épültek,⁹ és hogy a tűz ne nagyon pusztítsa, meg hogy az ostromlóknak ne legyen jó cél, fent meglehetősen lapos volt a tetejük.¹⁰ A tetőt azért is szerették laposra építeni, hogy a nagyobb tornyokra ágyúkat állíthassanak. Ágyú volt az egri templom tornyában¹¹ és a szigetvári torony lapos tetején is, de az utóbbiról harangláb is nyúlt ki, két haranggal, melyek közül az egyik az istentisztelet kezdetét jelezte a másik ellenben az őrség felrészására való volt, veszély idején.¹² Erre a célra kürtösök is voltak a tornyok tetején.¹³

¹ *Haditanács* az építkezésről. (H. K. VII. 672.).

² *Szendrei János*: *Váraink rendszere* . . . (H. K. I. 623.).

³ *Istvánffy*: 345.

⁴ U. o. 339.

⁵ U. o. 483.

⁶ U. o. 359.

⁷ U. o. 464.

⁸ *Haditanács* az építkezésről. (H. K. VII. 676.).

⁹ *Istvánffy*: 480.

¹⁰ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 230.).

¹¹ *Szendrei János*: *Váraink rendszere* . . . (H. K. I. 623.).

¹² *Németh Béla*: *Szigetvár tört.* 131.

¹³ *Könyöki-Nagy*: *A kpkori várak.* 272.

A tornyokat is olykor speciális nevekkal illették, Szádvárott pl. „Szibilla“ nevű torony volt.¹

Úgy a kurtinák, mint a bástyák és tornyokon helyenként és pedig eléggé sűrűn, szűk nyílások voltak, melyeken át a védők az ostromló seregre tüzeltek. E *lövőrészeket* azért csinálták kicsinyre, hogy az ellenség ne lőhessen könnyen be rajta, másrészt pedig, hogy a falak tömörségét ne csökkentették.²

A lőrést a kőfalon mindjárt az építéskor kihagyták, a palánkon azonban akkor nyitották meg, mikor készen állott. Az ilyen részvágásban a szigetvári jobbágyok különösen híresek voltak.³

A várfal nagyobb nyílásai a *kapuk és ajtók*. Ezek száma függ a vár nagyságától, rendszeren azonban három van.⁴ Három kapuja volt a vég Temesvárnak is.⁵

A várba való behatolás a kapun lévén legkönnyebb, azt védik leginkább: vagy bástyából, esetleg toronyból nyílik, vagy pedig két bástya közti kurtinán van.⁶ Bástyás kaput sürget a haditanács Szendrőn,⁷ így van Egerben⁸ és Szigeten is.⁹

A vár belső részeit összekötő kapukat azonban rendszeren nem védték meg ennyire.¹⁰

Érsekújvár két kapuja két szemben levő kurtinából nyílt.¹¹

Maga a kapu erős tölgyfából volt és meg is volt vasalva, hogy ellenállóbb legyen. Szolnok építéskor a kapuk vasalására 80 denáron vesznek vasat.¹²

Rendszeren árokkal és ezen átvezető felvonó hiddal is kapcsolatos, ez az „emelcsős-kapu“,¹³ és van olyan is, amelyből nemcsak

¹ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907, 737.)

² Várvizsgálatok: (H. K. VII. 71.)

³ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907, 735.)

⁴ U. o. 738.

⁵ Tinódi: Az vég Temesvárbán ... 238. sor.

⁶ Holub József: Istvánfy Miklós históriája ... 127.

⁷ Haditanács, az építkezésről: (H. K. VII. 668.)

⁸ Szendrei János: Váraink rendszere ... (H. K. I. 623.)

⁹ Stephanie Adolf: Szigetvár ép. és ostr. (H. K. IX. 212—213.)

¹⁰ U. o.

¹¹ Bárczay Oszkár: A hadügy fejl. tört. II. 584—585.

¹² Jegyzék: (H. K. VI. 653.)

¹³ Tinódi: Eger vár viadaljáról ... 131 sor.

kifelé, de befelé is hid vezet, ilyen pl. a sárosi,¹ melyről nem hiszem, hogy célszerű lett volna. Nem is nagyon fordul elő.

Ölyik helyen a kapu védelmére „*csapó*“- , vagy „*leeső-rács*“ is van. Ez néhány vízszintes gerendával összetartott kerítés, mely felhúzható, és rendszeren a kapu fölötti szobában van, veszély esetén azonban lebocsátották.²

A kapu boltja alatt, a kapuközben volt az őrség pihenő részének a helye, a „*strázsaház*“, fölötte pedig *erkély*, és a kapuőr szállása.³

Mivel a betöréstől a kapunál kellett legjobban tartani, a kapu-bolt alatt és a kaput környező falon különösen sok ágyú és szakállas volt elhelyezve.⁴ Így volt ez a följegyzések szerint Egerben⁵ és Szigetnél is,⁶ ahonnet köztudomás szerint Zrinyi utolsó lövése hangzott el.⁷

A kapun nagyobb tömegek szoktak kijárni, egyesek számára azonban volt a sáncokon kisebb ajtó is,⁸ valamint az őrség utolsó esetben való menekülésére, vagy hirtelen, titkos kirohanásokra nem egy várban *rejtett alagút* is. Volt ilyen: Murányon, Lipcsén, és Kékkőn,⁹ és ezen vonultak át Szecsődi Máté gyalogos vajda emberei a szigeti Óvárosból a török által már megszállott Újvárosba is.¹⁰

A falon túl tágas tér következett, hogy a védők jól mozoghassanak,¹¹ a fal közelében pedig néhány helyen földből kerek emelkedések, a „*cavalliero*“-nak nevezett, ágyútelepül szolgáló dombok állottak.¹² Ilyet leír Tinódi is. Szerinte Egerben:

„Kapu palánk mellett egy nagy domb vala,
Tetejére kasokat raktak vala,
Kiről ágyúk kétfelé járnak vala . . .“¹³

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 69—70.)

² *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak 22.

³ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 738—729 és u. i. 1. jegyz.)

⁴ U. o. 740.

⁵ *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 623.)

⁶ U. o. 625.

⁷ *Istvánffy*: 487.

⁸ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról . . . 1223. sor.

⁹ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 5—6.

¹⁰ *Stephanie Adolf*: Szigetvár ép. és ost. (H. K. IX. 215.)

¹¹ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 32.

¹² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 219.); *Karácsonyi János*: A gyulai vár. ostroma. (H. K. X. 86.)

¹³ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról . . . 102—104. sor.

Beljebb a belső várban volt rendesen a *piac*, ahol az őrség rendbe állott szemle ostrom, vagy kivonulás esetén. Előfordul azonban, hogy a piac a tágasabb külső várban van, pl. Szigeten,¹ mert ott a belső meglehetősen szűk volt.

A belső vár legbelsején az őrség utolsó menedéke, a *fellegvár* „*őregtorony*“, „*nebojsza-torony*“, vagy *donjon* állott,² olykor még egy vízárokkal körülvéve, pl. Tokajban.³ Ebbe a nagy és erősfalú épületbe vonultak be végső esetben, mikor már a belső vár falát sem tudták védni, ez azonban már nem sok reményt nyújtott, és csak ideig-óráig halasztotta a véget. Az őregtorony majdnem mindegyik nagyobb várnál megvolt, néha azonban valami más, nem épen e célra épített, de azért tömör és védhető épület pótolta, Körmöcz-, Besztercze- és Selmeczbányán pl. a templom.⁴

Envel a vár tulajdonképeni védelemre való épületeit elvégeztük. Mielőtt áttérnénk a többi, lakásra, életfenntartásra, meg raktárul szolgáló épületek ismertetésére, vizsgáljuk kissé a várfalak alakjának leírása után az *építészetük belső részét*, azaz, hogy milyen anyagból épültek, és milyen rendszerben?

A végvárak építészetében két módot különöztetünk meg a XVI. században: *nyugatit és keletit*.

A nyugatit, melyet német módnak is szoktak nevezni, ezidőben meglehetősen háttérbe szorítja a magyar mód, a „*modus Hungaricus*“, vagy „*Ungarisch Manier*“,⁵ amely azonban nem épen kizárólagos magyar sajátosság, sőt egyesek szerint mi is a töröktől vettük át.⁶

A nem magyar módra épített várakban fő a *kövel való építés*, ami költségesebb, lassabban megy és bár állandóbb jellegű építkezés, nem volt mindig hasznosabb, és védhetőbb, mint a magyar. Természetesen ilyen a régi, még középkori várak, valamint a felvidéken épültek nagyrésze, ahol sok kő van. Itt némely helyen olyan alkalmas a környezet a kővárak építésére, hogy nem is kell mindenhol darabonként felépíteni a falakat, olykor kész várfalnak kínálkozott

¹ *Stephanie Adolf*: Szigetvár ép. és ostr. (H. K. IX. 211.).

² *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 173; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 71.); *Stephanie Adolf*: Szigetvár ép. és ostr. (H. K. IX. 210.).

³ Tokaj tervrajza, *Ortelius* után. (Mill. tört. V. 365.)

⁴ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 170.

⁵ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 528—529.)

⁶ *Czimer Károly*: Szegedi veszedelem. (H. K. IV. 254.)

a természetes szikla is. Fűlek egy részében is lövésekkel megszaggatott szikla szolgált fal gyanánt,¹ és voltak ilyen nem mester-séges erősségrészletek Murányban is.²

Volt azonban idegen rendszerben épült végvár az ország más vidékein is.

Evvel az idegen kőépítéssel szemben a magyar mód a fát és földet alkalmazta, a magyar „palánk“ „ex sepimentis et terreis aggeribus“, azaz fakerítés és földtömésből állott.³

Ennek az építkezési módnak sok előnye volt. Némely helyen nem volt kő és mész, tehát mással kellett pótolni az építés e kellékeit,⁴ azonkívül az egész meglehetősen kevésbe került és gyorsan lehetett elvégezni. Ferdinánd király maga mondta, hogy ilyen módon nem nagy munkával meg lehet erősíteni egy helyet „intra paucos dies.“⁵

Emellett a jól elkészített palánk helyes védelem mellett épen úgy, sőt olykor jobban ellenállott az ostromnak, mint a kőfal.

A palánkot úgy készítették, hogy egymás hátamögött kétsorban gerendákat vertek le, ezeket fűzfavesszővel fallá fonták össze, közét földdel betemették és erősen lesulykolták. Ezután tetőt készítettek fölébe, hogy a víz meg ne rongálja, a külső faépítményt pedig rendesen betapasztották, hogy ne fogjon tüzet.⁶

Az ilyen palánkot rendesen háromféle erősségben készítették. Leggyengébb volt az egyszerű „latorkert“ vékonyabb karókból,⁷ sőt volt olyan is, amely csak szimpla sor gerendából állott, pl. Korothnán.⁸ Közepes erősségű volt az előbb leírt, duplasor gerendából álló, fűzfavesszővel összetartott és levert palánk,⁹ legerősebb pedig a „rótt palánk“, amelyet rendesen bástyák készítésénél alkalmaztak. Ennél nem fűzfavessző fonta át az egymástól távolabb álló oszlopokat, hanem közvetlenül egymás mellé voltak ásva és vas-
kapcsokkal megerősítve.¹⁰

¹ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 234.

² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 231.)

³ *Múz. lvt. Egy. kam. és vár. ir.* 1362. Fol. Lat.

⁴ *Istvánffy*: 448.

⁵ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 817.)

⁶ U. o. 734.

⁷ U. o. 732.

⁸ *Istvánffy*: 367.

⁹ *Holub József*: *Istvánffy hadtört. szemp.* 126.

¹⁰ *Istvánffy*: 480.

Olykor az ilyen töltött földsáncok alját kővel, vagy téglával még jobban megerősítették, hogy annál állandóbbak legyenek.¹

Amint említettük, bástyát is építettek palánk módjára, rendszeren azonban kőbástyák fogták össze a palánkkurtinákat.

A palánknak egyébként is szerettek kőépülettel nagyobb súlyt és biztosságot adni, középpontjául rendszeren egy már meglevő szilárdabb épületet, templomot szemeltek ki,² olykor pedig a régi, szűk kővárakat vették körül palánkkal.³

A palánk célszerű voltát elismerik az idegen szakemberek is és nem egyszer ők is palánkot építtetnek, pl. 1542-ben Ferdinánd király Győrött, később pedig Schwendy Kassán.⁴

A palánknak azonban két nagy ellensége volt: a víz, amely megrothasztotta a gerendáit és a tűz, amely egyszerre végig szaladt a külső vázán. Sokszor panaszkodnak a végvárakban járt építész-bizottságok, hogy a palánk rothadt és bedőléssel fenyeget, így pl. 1577-ben Tokajé.⁵ Ezen azonban még lehetett valahogy segíteni a korhadt gerendáknak újjal való felcserélésével, a tűz ellen azonban már alig lehetett védekezni, ha egyszer kigyúlladt. Ez a legbiztosabb módja a palánk elpusztításának, jobb, mint az ágyúzás, amellyel földsánc ellen nem lehet sokra menni. Az ellenség, ha tehetné, inkább felégette a palánk tartó gerendáit és akkor az egész sánc önmagától leomlott. Ez ellen a várépítők meg tették ugyan azt, hogy kívülről agyaggal betapasztották a gerendákat, a török azonban erre szintén tudott eszközt: ferdén irányzott lövésekkel leverette az agyagot a falról és úgy gyújtotta fel.⁶ A palánkot különösen viharos időben szeretik felgyújtani, amikor a tűz könnyen terjed.⁷

De nemcsak ostrom alkalmával kellett félni a palánk felgyújtásától, állandóan ólálkodtak az ellenség kémei a vár körül, hogy alkalmas pillanatban csóvát vessenek rá. Ezért nagyon vigyáztak

¹ *Haditanács, az építkezésről:* (H. K. VII. 667.); *Stephanie Adolf:* Szigetvár ép. és ostr. (H. K. IX. 210.)

² *Szalay Ágoston:* 400 m. levél. 391.

³ *Takáts Sándor:* A m. vár. (Száz. 1907. 814.)

⁴ U. o. 817.

⁵ *Múz. lev. Egy. kam. és vár. ir. 1362. Fol. Lat. „ . . . ex putretudine sepimenti plerisque in locis ruinam minatur.”*

⁶ *Istvánffy:* 473.

⁷ *Takáts Sándor:* A m. vár. (Száz. 1907. 822.)

az ismeretlen, gyanús emberekre.¹ De nemcsak a palánk, a vár belső épületei is rendszeren nagyon *tűzveszélyesek* voltak.

A várvizsgáló bizottság különösen figyelmeztette 1558-ban a murányi őrséget a legnagyobb óvatosságra, mert a vár tele van össze-vissza épített fabódékkal, azonkívül hegytetőn feküdvén, állandó szél járja, tűzoltó eszközei pedig nincsenek.² 1574-ben a fontos Újvár épületei még szalmatetejűek és csak ekkor kéri a kamara Túróc vármegye közönségét, hogy vágasson fűrészmalmaiban a vár tetőinek felcserelésére deszkát, melyért méltányos árat fog kapni és azonkívül evvel Ő felségének kedves és a haza védelmére pedig üdvös dolgot cselekszik.³

Azért az óvatosság ellenére is sokszor támadt tűz a várban. 1552-ben Szolnokon egy vigyázatlan német katona támasztott nagy tűzvészt; az erős szélben sok ház leégett, mert minden száraz és gyúlékony anyagból volt építve, végre azonban a katonaság és a polgárság fiatalabbjai eloltották.⁴ Az 1556, április 13. és 14. közti éjjelen pedig egész Kassa városa a heves északi szélről támogatott tűz martaléka lett.⁵

Ezért a tűzoltásra nagy gondot fordítanak. A várban rendszeren volt feckendő,⁶ bár amint láttuk, Murány vára nélkülözte, olykor pedig, mikor a vár felgyújtásától lehetett tartani, elrendelték, hogy minden háznál egy vízzel telt hordót tartsanak készen, pl. 1560-ban Szigeten.⁷

A vár védelmére való épületek után lássuk, hogy mi volt még a falakon belül és hogy helyezkedtek el az *egyéb rendeltetésű helyiségek*.

Mindig a belső várban van a három legfontosabb épület: az *élelmi- és lőszerraktár* és a *parancsnok lakása*,⁸ a legnyugalmasabb helyen pedig, a tüzeléstől lehetőleg védve a *templom*, vagy legalább is a *kápolna*, amely nélkül alig van vár.⁹

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 228.)

² U. o.

³ *Matunák Mihály*: Érsekújvár második alapítása. (H. K. X. 102—104.)

⁴ *Brutus*: III. 421.

⁵ *Forgách*; *Commentarii*: 145.

⁶ *Takáts Sándor*: M. tüzes és lővőszerszámok. (Száz. 1908. 62.)

⁷ *Szalay Ágoston* 400 m. levél. 377.

⁸ *Istvánffy*: 353; *Stephanie Adolf*: Szigetvár ép. és ostr. (H. K. IX. 211.)

⁹ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 85.

Mivel a belső vár rendesen szűk, a többi másodrendű fontosságú épületek inkább a külső várban terültek el. Itt voltak az *őrség lakóházai*, a „kamarák”,¹ a lovasság *istállói*,² a *gazdasági épületek*: a sáfárház és számtartóház.³

A várakhoz majdnem mindig *malom* is tartozott. Szeretnek a vár saját malmán őrölni, mert idegen malomban a molnárnak sokat kell fizetni az őrlésért,⁴ így pedig még ellenkezőleg a katonaság szükségletein kívül haszonra is lehet őrölni.⁵

Használják a vízi malmot,⁶ de előfordul a szélmalom,⁷ és az állati erőre berendezett taposó malom,⁸ sőt olykor még a kezdetleges kézimalom is.⁹

Az itt őrölt lisztből a *sütökemencében* készítettek kenyeret,¹⁰ amely szintén védett helyen van, mivel a várőrség fenntartására nagyon fontos.¹¹

Olyik várban nemcsak kemence, hanem egész *sütőház* is van,¹² az elkészült kenyér kiosztására pedig *cipóosztóház*.¹³

A többi étel elkészítése a *konyhán* történt.¹⁴

A sütökemencével együtt még a konyhánál is fontosabb a *kút*, (kenyér és víz mellett már meg lehet élni,) melyről a várvizsgálóbizottság azt mondja, hogy „annál a várban nincs elébb való és hasznosabb.”¹⁵ Még nincs mindenhol meg a kút és ott a bizottság sürgősen elrendeli a kútásást.¹⁶ Olyik helyen előfordul a *vízvezeték* is.

¹ *Forgách*: Comment. 520, 1. jegyz.

² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 82.)

³ *T. T.* 1881. 746—763.

⁴ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 72.)

⁵ U. o. 63 és 72.

⁶ U. o. 88; *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 676.)

⁷ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 126.

⁸ *Orsz. lt.* Ben. res. XVIII. 193: *Istvánffy*: 344.

⁹ *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 625.)

¹⁰ *Istvánffy* 344.

¹¹ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak. 162.

¹² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 80.)

¹³ *T. T.* 1881. 746—763.

¹⁴ *Istvánffy*: 341; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 82.)

¹⁵ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 236.)

¹⁶ U. o. 82—83 és 236.

Esztergomban pl. a Dunából egy magas toronyba szívják fel a vizet és onnét csöveken vezetik szét a városba.¹ Felügyelője 1543-ban András mester volt, aki, mikor a török várat bevette, szétrombolta a vízvezetékét.²

Van azonban vár, ahol sem kút, sem vízvezeték nincs, hanem az esővizet gyűjtik össze *ciszternákban*.³ Ez nem helyes, mert így egyrészt hamar kifogyhatott az őrség a vízből, másrészt pedig az ital nem volt nagyon egészséges, bár igyekeztek tisztogatni.⁴

Az őrség azonban nemcsak vizet ivott, sőt rendszeren inkább vagy sört, vagy bort. A sört szintén a várban készítik, van *serfőzőház* majdnem mindenhol, melyben olykor még eladásra is főztek sört.⁵

A sört és bort *pincében*⁶ tartották, és a *csaplárházban* mérték ki.⁷

Volt ezenkívül a várban *ecetfőzőház*⁸ és *jégverem* is.⁹

Az élmezőnyre szolgáló épületek mellett ott találjuk a várban a nagyszámban szükséges *mesteremberek műhelyeit*, kovácsházat, pintér- és szabóműhelyt, valamint a kőművesek mészégető helyét is.¹⁰

Bizonyos kulturának a jele az, hogy olyik várban *fürdőház* is van,¹¹ és különösen az, hogy a *kínnókamra* mindegyikből hiányzik,¹² ellentétben a nyugati kultúrnépek váraival. *Tömlőc* azonban volt minden várban, rendszeren a „kapuközben“, kapcsolatban a *kalodával*.¹³

Ez volt egy XVI. századbéli magyar végvár külső képe, de csak a tulajdonképeni váré. Olyik végvárnál nincs más, a legtöbbször azonban tartozékul ott van a *város* is, melyet szintén védni kellett.

¹ Brutus : III. 298.

² Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 184.

³ Istvánffy : 353., *Várvizsgálatok* : (H. K. VII. 231)

⁴ Könyöki-Nagy : A kpkori várak . . . 276.

⁵ *Várvizsgálatok* : (H. K. VII. 71—72 és 87.)

⁶ Forgách : Commentarii : 55. *Várvizsgálatok* : (H. K. VII. 87.)

⁷ T. T. 1881. 746—763.

⁸ Szendrei János : Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624.)

⁹ Istvánffy : 473.

¹⁰ T. T. 1881. 746—763.

¹¹ *Várvizsgálatok* : (H. K. VII. 82.)

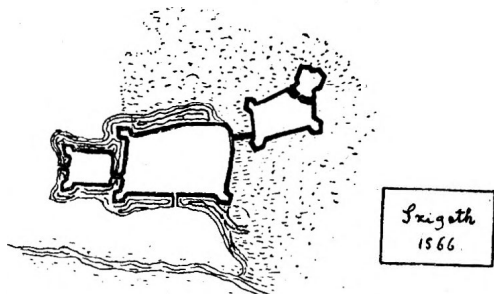
¹² Könyöki-Nagy : A kpkori várak . . . 97.

¹³ Takáts Sándor : Magyar rabok . . . (Száz. 1907. 536.)

Némely város önmaga a vár is, azaz a várfalak körülveszik, és itt a várvédelem a város védelme is. Legtöbbször azonban külön áll a város a vár mellett, és külön erődítésekkel van ellátva, rendszeresen azonban gyengébben, mint maga a vár. Így pl. 1566-ban Szigetvár mindkét városrésze megvan erősítve,¹ hasonlóképen 1552-ben a szolnoki város is.² 1566-ban Gyulán volt erődített városrész is, de a másik már falak nélkül állott,³ 1565-ben pedig Tokaj városa egyáltalán nem volt megerősítve.⁴

A városon kívül végre olykor még egyéb védhető építmény is volt a végvár mellett, valami *kikülönített, előretolt torony, vagy egyéb kisebb kastély*, a vidék védelmére és jobb kilátás céljából. Ilyen torony volt Csesznek, Korpona, Selmecezbánya, Murány, stb. mellett,⁵ valamint Trencsénben, Bozókön, Divényben és Hollokön.⁶

Károlyvárosnak három ilyen előőrsi tornya volt: Kamenszkó, Tovunszka-Pety és a Krizsanics-torony.⁷ 1577-ben Csábrág számára ajánl ilyet a haditanács, „melyről kissé messzebbre lehet ellátni, s az ellenség betörését észrevenni, és így a figyelmeztető lövést annál biztosabban megadni”.⁸ Ugyanekkor arról is szó van, hogy Komárom mindkét oldalán egy-egy kastélyt kellene építeni, 100—100 lovas számára, akik a Tata, vagy Újvár felől közeledő ellenséget visszatartsák, és a Csallóközt védjék.⁹

¹ *Tervrajza*: (H. K. IX. 252 l. után.)

² „ *Ortelius* után: (H. K. II. 3-ik melléklet.)

³ „ *Zündt Mátyás* után (H. K. X. 144 l. után.)

⁴ „ *Ortelius* után (Mill. tört. V. 365.)

⁵ *Könyöki-Nagy*: A kpkori várak . . . 173.

⁶ U. o. 195.

⁷ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 644. és 692.

⁸ *Haditanács*, az építkezéséről: (H. K. VII. 672.)

⁹ U. o. 675.

Miután a végvár külső képét megrajzoltuk, a továbbiakban magukkal a *végbeliekkel*, és életviszonyaikkal foglalkozunk.

A végbeliek *zsoldos* katonák. A török betelepedésével a régi honvédelmi rendszer, amely már amúgy sem állott szilárdan, teljesen felbomlott, és alapelveiben is más került a helyére. A banderiumok létalapját is majdnem teljesen elvonta a török, azonkívül, ha meg is maradtak volna, állandó készenállást amúgy sem lehetett kívánni tőlük. Enélkül pedig nem maradhatott az ország, a betelepedett török hadak miatt, ezért tehát másféle katonaságra volt szükség, amely állandó hivatásának tekinti a katonai életet, amelynek a harc a kenyeré: a *zsoldosokra*.

A *zsoldos* hadseregnek azonban világszerte meg volt egy nagy hátránya: a háborút kenyérkeresetnek tekintette, tehát élni is akart mellette, és ha általában becsülettel meg is tartotta a *zsoldoskötést*, a ránézve idegen érdekek szolgálatában néhány kurta forintért, önfeláldozásig nem ment. Vérért lelkesedésből kiontatni a *nemzeti hadsereg* előjoga, amely hazája érdekében, övéért küzd.

A magyar végbeliek is *zsoldosok*, de amellet a legtöbb esetben szerencsésen egyesítik az állandó katona gyakorlottságát a nemzeti harcos öntudatos elszántságával. A végbeli védekezés bélyegét pedig, a nagyszámú idegen mellett mégis csak a magyarok adták meg, és így a végbeliekre általában is rámondhatjuk, hogy nem voltak pusztán *zsoldosok*.

A végek őrhada meglehetősen sok *nemzetiséget* vont kereeteibe, de, amint természetes is, Magyarország védelmében a legtöbb áldozatot mégis a *magyar* elem hozta, pénzben is, katonában is.

Anyag volt e célra bőven, hisz a magyar faj általában katonás, és emellett nagyon sokan rá is voltak szorulva e zavaros időkben arra, hogy kardjuk után éljenek, jól, rosszul, ahogy lehet. A török elől sokan kénytelenek voltak elhagyni otthonukat, és ezeket jól lehetett alkalmazni a végeken, de kellett is kenyeret juttatni nekik, mert máskép a bűjdöső szegénylegény foglalkozását űzték volna: a rablást. Ezért is ajánlja tehát *zsoldbafogadásukat* a törvény,¹ és így a végbeli védekezés *socialis* missiót is teljesített.

Vezető helyen is megbecsülték a magyar faj katonai értékét: Ferdinánd király is elsősorban magyarokat akart fogadni, mert

¹ 1547: 6. tc.

— mondá az országgyűlésen — ezek, s különösen a lovasok, a török ellen inkább használhatók, mint más nemzetbeliek.¹

Ez a szellem azonban nem élhetett sokáig: nemsokára feljegyi egy ismeretlen török író, hogy a német császár és király, nem tudván a magyarokat megfékezni, nagyon bölcsen nem igyekszik őket harcra nevelni és tanítani.²

E kijelentés valószínűleg nagyítás, de hogy van benne valami, azt mutatta az, hogy a magyar elem száma a végeken fokozatosan csökkent, és helyzete az idegenekkel szemben mindig rosszabb volt. A század vége felé már annyira elnyomja az udvar a magyar végbelieket, hogy az emiatt való panaszkodás majdnem állandó az országgyűlésen.³

A végbeli magyarok fogyását sajnálja a haditanács is. 1577-ben mondja, hogy „nagyon szükséges, hogy főképen most, mikor a magyarok, mely különben is jó hadi nép, a határokon ennyire megfogytak, és nehezen kaphatók, vagy tarthatók meg, hogy óvakodjanak a végbeli népet elfecsérelni, nehogy, mint az eddig gyakran történt, félrevezettessenek, török törbe jussanak, és ott nyomorúságosan tönkremenjenek...”⁴

1583-ban tényleg megigéri Rudolf az országgyűlésen, hogy a végeken lehetőleg magyarokat fog alkalmazni, amire már tett is intézkedéseket.⁵

A végeken a magyar haza nem magyar fiai is nagy számban találhatók, különösen a jó harcos *horvátok*, saját két végvidékükön kívül az anyaországban is.⁶

Rác testvéreik már nem ilyen jó katonák és nem is nagyon megbízhatók, de azért néhol őket is alkalmazták: rác őrség van, pl. 1551-ben Csanádon (el is szökik!) és Beeskerek várában.⁷ Különösen a naszádosok közt szerepelnek, de nem áll az, hogy ők tették volna a többséget, amely magyar volt,⁸ sőt itt is, mint a vég-

¹ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. II. 409.

² *Gömöry Gusztáv*: A m. nemzet katonai tulajdonságairól. (H. K. III. 570.)

³ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. VI. 349; u. o. VII. 122. stb.

⁴ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 657.)

⁵ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. VII. 122.

⁶ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 391.

⁷ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 50.

⁸ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 169; és igen sok naszádos névsor.

beli élet egyéb terén beolvastólag hatott a szlávokra, akik tömegesen magyarosodtak el, pl. a híres szígeti kapitány, Horváth-Stancsics Markó.¹

A hazaiak mellett azonban sok az idegen is a végeken: Magyarország Európát védi, tehát méltányos, hogy az európai népek segítségük is.

Az idegen katonaság ellen, mivel az udvar nagyon is kedvelte, időnként visszahatás keletkezik, annyira azonban sohasem mennek a rendek, hogy minden végbeli állásból ki akarják zárni, de vezető helyeken nem nagyon szeretik őket.²

Az idegenek nemzetisége igen különböző: Európa majdnem minden nemzetének fiait megtaláljuk a végeken. Természetesen legtöbb az *osztrák-német*, különösen a horvát és szlavón végeken, amúgy pedig helyesen festi a tarka képet az egykorú török író, aki szerint a király hadait „Alamánból Cseh- és Rúsországból, Íszpániából, Frengisztánból és Portukalból” toborozzák.³

Az idegen katonát az egykorú magyarok gyűjtőnéven „német”-nek hívják,⁴ és tényleg sok is köztük a *német*. Az udvar és a német vezérek jobban megbíznak benne és fontos helyre lehetőleg németeket helyeznek.⁵ Itt sem áll egészen az előbb említett, általánosítani szerető török író állítása, hogy a magyar várakban német őrség van,⁶ tény azonban, hogy a 70-es években, a déli 2 véget nem is számítva, tele van az ország német katonával, különösen a felvidék.⁷

A derék „lanczkenetek”⁸ nem voltak épen Magyarországon sem használhatatlanok, általában azonban inkább otthon őrizték a várat, míg a portyázásokat magyar bajtársaikra bízta,⁹ ami a két nép természete szerinti helyes foglalkoztatás. Gyakran szerepel

¹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 14.

² Fraknoi V: M. o. gy. eml. VII. 131 és 203.

³ Kató Sándor: Idegen katonaság M. o.-on . . . 20.

⁴ U. o.

⁵ Schwendy Lázár: tanácsa . . . (H. K. VII. 528.)

⁶ Gömöry Gusztáv: A m. nemzet katonai tulajdonságairól. (H. K. III. 570.)

⁷ Orsz. lét.: Ben. res. XXIV. sok helye stb.

⁸ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 1425 sor.

⁹ Krasznahorkai kapitány utasítása: (T. T. 1884. 753.)

mellettük *cseh* katonaság is. 1552-ben 400 főnyi cseh-német zsoldos van Temesvárott,¹ 1556-ban meg Pápán találunk cseheket.²

Sokkal jobban szeretik azonban királyaink, és méltán, *spanyol* harcosaikat, akiknek különösen Ferdinánd kedvez.

A spanyolok örökös harcaik folytán jó katonák,³ és Magyarországon sem küzdöttek dicstelenül (Temesvár, Lippa visszavétele).

Rajtuk kívül kedvelt az *olasz* katonaság is, nem is számítva a mérnököket, akik nagyrésze olasz. Olasz 1543-ban Esztergom őrségének egy része is,⁴ és vannak másutt is. A spanyolokkal együtt katolikus érzéseik miatt is élvezik az uralkodók bizalmát.⁵

Kisebb számban küzdenek hazánk területén *lengyelek*⁶ is, valamivel több a *vallon* és a többi kis számban jelenlevő népek közt van *francia* is. Sok valószínűleg azért nem volt, mert országuk ezidőtájt törökbarát és Habsburg ellenség.

A magyar katonaság viszonya a sokféle idegennel nem épen jó. Sovinizmus nélkül hihetjük, hogy ennek az idegenek az okai, mert másképp osztatlan hálát és rokonszenvet kellett volna éreznie a magyarságnak segítői iránt. Ez pedig épen nem gyakori. A szatmári magyar és német őrség jóviszonyát kivétel gyanánt emlegetik és szinte csodálják a német katonaságot, „cuius nullo in alio loco par est, et aliis militibus Hungaris bene convenit.”⁷

Amit a német lovagrend nagymestere hirdet, hogy „különösen a magyarok ismeretesek arról, hogy idegen nemzetet nem tűrnek maguk közt”,⁸ az nem igaz, de viszont nagyfokú elkeseredés kellett ahhoz, hogy így törjön ki egy öreg kanizsai vitéz: „Én inkább akarnám, a török miá ötlettetném meg, üdvösségemre, hogy nem mint az németek miá . . . Elejibe viszem vén fejemet, de az németekkel együtt meg nem maradok.”⁹

A török ellenben jobb szemmel nézi a német őrséget, mint a magyart, mert a némettől kevesebb oka volt félni. Az egykorúak

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 57.

² Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 103.)

³ Bírczay Oszkár: A hadügy fejl. tört. II. 64.

⁴ Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. II. 39.

⁵ ifj. Bóhm Károly: A Landsknechtek. 96.

⁶ Acsády Ignác: Végváraink és költs. . . (H. K. I. 82 l. jegyz. és 84.)

⁷ Száz. 1903. 750.

⁸ Száz. 1902. 243.

⁹ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 824 l. 4. jegyz.)

szerint legjobban tartott a török a naszádosoktól, félt azonkívül a hajdúktól, huszároktól és nehéz lovasoktól is, a Landsknechtektől azonban cseppet sem.¹ Ezért nem egyszer hangoztatja barátságos tanácsképen, hogy a király jól tenné, ha a végbeli őrségekbe magyarok helyett németeket helyezne, akkor a béke tartósabb volna. 1568-ban is ezt kívánta a nagyvezér a békealku alatt,² 1575-ben pedig a budai pasa írja a királynak: „Amíg az végekben magyar kapitányokat tart felséged, kiknek sem éjjel, sem nappal csatájok, ragadozások, kóborlások, lesölködések, és minden ellenkező dolgaik meg nem szűnnek, higgye el felséged, hogy soha azok miatt az frigy alkalmatosan meg nem tartatik, de ha azok helyébe némöt kapitányokat, és némötöket választanátok, úgy elhinnők aztán, hogy mind az két fél békével maradhatna”.³ Ami ezt illeti, elhiszük mi is, de az is igaz, hogy többet használt Magyarországnak a magyar végbeliek nyugtalan szelleme, mint a németek nyugodtsága!

Ami pedig az egykorú országlakók véleményét illeti, ők sem lelkesedtek nagyon az idegen hadakért. Brutus⁴ és Tinódi⁵ csak a egyes nemzetiségű őrségeket nem becsüli sokra, mert a sokféle nyelven való nép között hamar támad meg hasonlítás, és előbb vesznek össze egymással, mint az ellenséggel, Istvánffy⁶ azonban rövidesen és általánosságban kijelenti, hogy az idegen zsoldosokkal eredményt elérni nem lehet.

Amennyire változatos a végbeli katonaság nemzetiség dolgában, úgy *társadalmi állásra* nézve sem volt egységes, bár a nemes és nem nemes végbelit, e megkülönböztetés fenntartása mellett is meg lehetőszen közelhozta egymáshoz a közös céllal, egyforma körülmények közt eltöltött katonai szolgálat.

A nemességet természetesen szívesebben látta a zászlók alatt a király is, meg az országgyűlés is. Ferdinánd király megmondta

¹ Takáts Sándor : A m. gyalogs. megal. 21 l. 1. jegyz.

„ . . . ipsi plurimum timent navalem apparatusum ; multum timent a haidonibus nostris, husaronibus, et equitibus gravis armaturae ; de lanchigeris nihil.”

² Salamon Ferenc : M. o. tör. hód. kor. 341.

³ Takáts Sándor : A m. vár. (Száz. 1907. 824. 1. 5. jegyz.)

⁴ Brutus : III. 317.

⁵ Tinódi : Ördög Mátyás veszedelme. 391—392. sor.

⁶ Istvánffy jegyzetei alapján Holub József : Istvánffy hadtört. szemp. 53. l. 1. jegyz.

már, hogy lehetőleg nemeseket akar katonái közé fogadni,¹ és az 1574: 15. tc. is ajánlja, hogy „azon nemeseknek, akik az ellenségtől való félelem miatt fekvő jószágaikról elmenekültek, és lakás végett a végvárakhoz húzódtak, szabad bemenetelt engedjenek, és őket tiszteletben tartsák, s ha közülök valaki önkéntesen zsoldba akarna szegődni, fogadják be.“ De nemcsak a király, hanem magánemberek zsoldosai között is sok a nemes, pl. a Nádasdy Tamás szenyéri kastélyában fekvő alig 35 főnyi őrségben is a legtöbb ilyen.²

Persze nem mindegyik nemes lehetett tisztté, vagy altisztté kinevezni, általában azonban velük töltik be ez állásokat. Istvánffy szerint Veszprém és Komárom parancsnokának, Paksy Jánosnak egyéb hivatottsága sem volt e fontos állásokra előkelő nemesi származásán kívül.³ De azért a várkapitány sem volt mindig előkelő nemes. Szondy Györgyről némelyek azt állítják, hogy polgári család sarja volt. Ez ugyan nem felel meg a valóságnak, de Szondy valóban csak kispales volt.⁴ Alacsonyorsú nemes családból, „ex tenui genere“ származott Forgách Ferenc szerint Thúry György is.⁵

Az alsóbb tisztek között akadnak nem nemesek is, pl. csak Eger hősi védelme után nemesíti olyikat a király,⁶ a közkatonaság pedig nagyobb részében mesteremberekből⁷ és jobbágyokból⁸ áll, bár az utóbbiak katonai értékéről nem mindég nyilatkoznak az egykorú írók elismeréssel.⁹

A végbélieknek nemesi és nem nemesi rendre való osztását mindenhol megtalálhatjuk. A róluk beszélő egykorú emlékek mindig megkülönböztetik köztük a nemes urat és katonát, és mint „mindkét rendű“ emberekről beszél a törvény is róluk.¹⁰

Összességükben azonban valamennyit „katona úrnak“, „domi-

¹ *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. II. 412.

² *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 154.

³ *Istvánffy*: 321.

⁴ *Óccse folyamodása*: (T. T. 1888. 798.), *Acsády Ignác*: Drégely és hőse. (Száz. 1887. 45.)

⁵ *Száz*. 1872. 481.

⁶ *Gömöry Gusztáv*: Eger ostroma . . . (H. K. III. 633.)

⁷ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 69.)

⁸ *Fraknói V.*: M. o. gy. eml. IV. 24.

⁹ *Forgách*: *Commentarii* . . . 48.

¹⁰ *Relatio*: (H. K. VII. 542.); 1553: 25. tc. II. §.

nus miles"-nek¹ címézik, tehát a végbeliek közé való befogadtatással a jobbágy társadalmi állása is emelkedett.

Ez az állás pedig a társadalomban jobbajta, hiszen a végbeliek lényeges tényezők voltak a XVI. század életében, szegénységük azonban olykor nagyon ártott tekintélyüknek, mert hát hogyan tiszteljék és becsüljék azt a katonát, aki a várban úr, olykor azonban kijár belőle — koldulni!²

Az egyes végváarak őrsége a következőkép volt szervezve:

A vár élén álló legfőbb úr a várkapitány,³ akit e néven kívül neveznek várnagynak,⁴ porkolábnak,⁵ bánnak⁶ és vajdának is.⁷ Legáltalánosabb és hivatalos címe mégis csak a „capitaneus”⁸ Olykor előfordul a főkapitány címzés is, ezalatt azonban nem a kerületi főkapitányt értik, hanem ezzel akarják jelezni azt, hogy a várban levő több csapattest-kapitánytól eltérőleg a várkapitányról van szó, kinél ott főbb úr nincsen.

(Megjegyzendő, hogy ez elnevezések használata nagyon önkényes és zavaros, össze-vissza alkalmazzák és olykor nem épen várkapitányt jelentenek csak!)

Olyik helyen, ahol a német befolyás nagyon meggyökerezett, a várkapitányt Burggraf-nak is hívják, különösen a horvát szlavón végeken,⁹ de néha Komáromban¹⁰ is.

Ezt a fontos állást sokféle ember töltötte be. A kapitányok közt akad néha egyházi is, pl. mindég egy zágrábi kanonok parancsol Sziszekén,¹¹ 1563-ig, pedig Verancsics egri püspök egyszers-

¹ *Múz. lvt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1314. Fol. Lat.; *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 472–473.)

² *Kerecsényi szigeti kapitány levele*. (T. T. 1906. 104 és 125.)

³ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 64. és 233.); *Jegyzék*: (Száz. 1876. 255–257.)

⁴ *Castaldo levele Miksa főhghhez*. (T. T. 1892. 271.); *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 79. és 237.) *Múz. lvt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1373. Fol. Lat. Ujvári fizetések 1573.

⁵ *Giczey Farkas levele Nádasdyhoz*. (H. K. VII. 393.) *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 65.); *T. T.* 1879. 130–131.; *Tinódi*: *Az vég Temesv.* . . . 441. sor.

⁶ *Tinódi*: *Eger vár viadaljáról* . . . 225. sor.

⁷ *H. K.* III. 570.

⁸ *Száz.* 1901. 557. 1. jegyz.

⁹ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 331.

¹⁰ *Komáromi rendtartás*. (Száz. 1907. 826.)

¹¹ *Gömöry Gusztáv*: *A sziszeki csata* . . . (H. K. VII. 622.)

mind egri kapitány is,¹ rendesen azonban világi embereket látunk a kapitányi állásban és pedig jobbra nagyobb urakat.

Erre azért ügyeltek a kinevezéskor, mert így nagyobb tekintélye volt a kapitánynak, vagyona pedig kezességet nyújtott aziránt, hogy, ha zsoldját esetleg nem is tudja egy ideig fizetni a király, nem kell mindjárt tisztességtelen úton megélnie, azonkívül pedig biztosítéku is szolgál, mert belőle kárpótlást szerezhet a király a kapitány esetleges visszaéléseiért.²

Az előkelő születés olykor olyanokat is besegített a kapitányságba, akiknek erre egyéb hívatottságuk nem volt, pl. Paksy Jánost,³ de azért nem kell azt gondolnunk, hogy kismemes ne lehetett volna várkapitány. Ilyen volt pl., amint már előbb említettük, Szondy⁴ és Thúry György is.⁵

A kapitányok olykor tekintélyük öregbedését mesterséges úton is elősegíteni törekszének, ezt szeretné pl. Serédy György Kassa parancsnoka 1552-ben.⁶ Többféleképen lehettek segítségére ebben a várkapitánynak, leggyakoribb az volt, hogy *egyéb, tekintélyes és tisztelettel járó állásra*, rendesen főispánságra is kinevezték.

Ezért mond le pl. 1557-ben az egri püspök is 3 megye főispáni állásáról, hogy a vár kapitányának hatalmát növelje vele.⁷ Főispáni állást sok végbeli kapitány viselt. 1552-ben temesi főispán Losonczy István, Temesvár kapitánya,⁸ ugyanekkor az említett Serédy, kassai parancsnok sárosi főispán.⁹ A szigeti kapitánysággal jár egyidőben a baranyai főispánság,¹⁰ 1561-ben pedig a komáromi kapitány is vármegyéje élén áll.¹¹ Eger kapitánya több megyében is főispán.

¹ Sörös Pongrácz: Forgách Simon . . . (Száz. 1899. 609.)

² Németh Béla: Szigetvár tört. 115.

³ Istváffy: 321.

⁴ Acsády Ignác: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 45.)

⁵ Száz. 1872. 481.

⁶ Károlyi oklvt. III. 274.

⁷ Illéssy János: Két egri vitézről. (H. K. X. 293—294.)

⁸ Acsády Ignác: M. o. három részre oszlásának tört. (Mill. tört. V. 320.)
R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 57.

⁹ T. T. 1901. 474.

¹⁰ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 289; Hatos Gusztáv: Baranyai főispánok. (Száz. 1870. 385.)

¹¹ Hazai okmt. II. 451.

1567-ben Sárosban és Borsodban,¹ 1582-ben Heves és Borsodban,² 1588-ban Tornában,³ 1591-ben pedig Heves, Borsod és Pest vármegyékben.⁴ Liptó vm. főispánságát pedig 1578-ban a csábrági kapitány, lupoglavai Krusics János viseli.⁵

A végvárak kapitányai közt sok a magyar, de nincs igaza a már többször említett török ismeretlennek, aki azt írta, hogy a magyar várak „vajdái“ mind magyarok.⁶

Ellenkezőleg: sok idegen s különösen német viseli e fontos végbeli állást, nem mindig hasznára az országnak, hiszen nem egyszer előfordul, hogy a magyar főlebbvalóiknak nem engedelmeskednek,⁷ alantasaikkal pedig csak tolmács útján tudnak érintkezni.⁸

A magyar országgyűlés állhatatosan kívánja, hogy ezek helyett magyarokat nevezzenek ki. Már az 1563:34. tc. erről szól, később pedig, a német befolyás terjedésével arányban e kívánság élesebb is lesz. Hangoztatják az 1583-iki országgyűlésen is,⁹ az 1587-ikin pedig elkeseredve jelentik ki, hogy a véghelyeket már csak az Isten irgalma tartja fenn, mert az idegen kapitányok, bár háromszorannyi díjazást kapnak, mint a magyarok, mulatsággal töltik idejüket, hivatlan-kéretlen magánosok dolgaiba avatkoznak, magánügyeik miatt el-elhagyják állomáshelyüket, katonáikat nem tartják fegyelemben, a magyar törvényt vagy tetszésük szerint értelmezik, vagy tekintetbe sem veszik, a népet pedig elnyomják.¹⁰

Még egy szempontot figyelembe vettek rendszeren a kapitány kinevezésekor: a *vallását*, ezt azonban már nem annyira a rendek, mint inkább a király, ki a katolikusokat olykor előnyben részesítette. 1554-ben írja Ferdinánd király a kassai vicekapitány, Seged György utasításában, hogy őt egyrészt hű szolgálataiért nevezte ki,

¹ *Sörös Pongrácz*: Forgách Ferenc. (Száz. 1899. 698.)

² *Török-magyarorkori A. O. T. I. 22.*

³ *Thaly Kálmán*: Ismeretlen históriás énekek. (Száz. 1871. 101.)

⁴ *Illéssy János*: Két egri vitéről. (H. K. X. 294 és 296.)

⁵ *Múz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1233. Fol. Lat.

⁶ *Gömörý Gusztáv*: A magyar nemzet katonai tulajdonságairól. (H. K. III. 570.)

⁷ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. VII. 124.

⁸ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 825.)

⁹ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. VII. 124.

¹⁰ U. o. 189—190.

másrészt pedig azért, mert a római egyházhoz tartozik, ami most a Kassán felburjánzott eretnekség miatt igen fontos.¹

Tartozik az alkapitány, a kapitánnyal együtt a város lakosságát és a katonaságot, ha eretnekek volnának, „bonis modis ac rationibus, non vi aperta adhibita, a privatis, novisque opinionibus ad veram religionem reducere,” az igaz vallásra visszavezetni, a katolikus papságot pedig védni minden inzultustól.²

Emellett azonban nem egy protestáns várkapitány is akadt, különösen Komáromban, amelynek a XVI. század folyamán majd mindegyik várkapitánya ilyen.³

A XVI. században még él az a régi magyar hagyomány, hogy a végvárnak nem egy, *de két kapitánya legyen*, hogy egyik mindig ott lehessen a várban, ostromkor pedig megosszák egymás közt a vár egyes részeinek védelmét.⁴ Ilyen két kapitány szerepel 1550-ben Szolnokon,⁵ és kettő védte 1552-ben Eger-t is.⁶

Nem mindegyik kapitány volt azonban olyan természetű, hogy maga mellett társat tűrjön. 1551-ben pl. Losonczy István utasította el Serédy Györgyöt, akit a király melléje akart adni,⁷ és pedig nem is személyes okból, hisz nem fogadta szívesen Paksy Jánost sem, akit mindannak dacára mégis a nyakára küldtek,⁸ hanem általában ellenezte azt, hogy a parancsnokságot megosszák. Ebben van is valami: a második kapitány bizonyos tekintetben segíti az elsőt, az egységes vezetésnek azonban kárára van. Később így gondolkozik Zrinyi Miklós is, aki azt mondta, hogy „neki senki társa nem lészen, mert ha Őfelsége ezt reá nem akarja bízni, adja Őfelsége Szigetvár kulcsait annak, kinek Őfelsége akarja!”⁹

És ilyenkor jobb is volt nem erőltetni a második kapitány kinevezését, mert a kapitánytársak összeférhetetlensége sok bajnak

¹ *Seged György* kassai vicekapitány utasítása: (T. T. 1905. 467.) „... pullularunt variae haereses...”

² U. o.

³ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 211 és 216.

⁴ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 158; *Gömörý Gusztáv*: Eger ostr. (H. K. III. 624.)

⁵ *Ferdinánd* király levele a pozsonyi kamarához: (H. K. VI. 647.)

⁶ *Tinódi*: Egri históriának summája. 31—35.

⁷ *Ferdinánd* király levele Castaldóhoz: (T. T. 1891. 433.) 1551, okt. 2.

⁸ U. o. 435. 1551, nov. 6.

⁹ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 197.

okozójává lett, s különösen ostromkor nemegyszer tönkre is tette a várat.

Várnagyainak széthúzása miatt foglalta el pl. a budai pasa Hollókő várát is 1552-ben.¹

Két egyetértő és egymást támogató parancsnok ellenben valószínűs áldás volt az ostrom alatt álló vár népére. Ilyen módon védi pl. Dobó és Mecskey 1552-ben Egert, ahol

„Jó szertartással, gondviseléssel,
Ez két tisztartó nagy szeretettel,
Az tisztöt bírák egymás értésvel . . .”²

A jó egyetértést ajánlja is a király mindig, ha két társ kapitányt nevez ki egy helyre,³ és egyéb alkalommal sem győzi eleget hangsúlyozni a „mutua intelligentiát.”⁴

De nemcsak az fordul elő, hogy egy várnak két kapitánya van, olykor, megfordítva, *egy kapitány parancsol két erősség felett is*: 1567-ben pl. Gyulaffy veszprémi kapitány Tihanyt is kezeli,⁵ 1573-ban pedig Krusics János egyszerre kapitánya Csábrágnak és Korponának is.⁶

A kapitányi állás betöltésénél, mint minden egyéb végbeli állásnál is, az az elv, hogy olyan embereket választanak, „kik nem nyereség s rablás végett, vagy látszataból, de sokkal inkább maguk elé tűzött igyekezetből és jóindulatból szándékoznak Őfelségét és a kereszténységet esküdt ellensége ellen szolgálni.”⁷

A király természetesen a kapitányságokba lehetőleg meghitt embereit ülteti, pl. 1567-ben Miksa Gyulaffy Lászlót teszi Veszprém és Tihany élére, aki bizalmas híve volt!⁸

Az állások bizalmi voltát az is mutatja, hogy rendszerváltozáskor az előbbi hadúrtól kinevezett főbb tisztek elhagyják helyüket, pl. amikor Rudolf a két déli végvidéket Károly főhercegnek átadta.⁹

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 61.

² Tinódi: Egri históriának summája. 31—35 sor.

³ Szolnoki kapitányok utasítása: (H. K. VI. 658.)

⁴ Orsz. lt.: Ben. res. II. 59.

⁵ Két katonai utasítás: (H. K. II. 320.)

⁶ Orsz. lt.: Ben. res. XX. 219.

⁷ Rueber János tanácsa: (H. K. VII. 514.)

⁸ Két katonai utasítás: (H. K. II. 320.)

⁹ Vaniček: Specialgeschichte . . . I. 45.

A kapitányi állásra, aszerint, amint a vár helyzete kedvező-e, vagy nem, egyszer nagyon is törekszenek a pályázók, máskor meg alig tud fogni alkalmas személyt a kormány.

Erre vonatkozólag érdekes példa a szigeti kapitányság. 1554-ben, úgylátszik, Kerecsényi László nagyon szeretné megkapni,¹ 1561-ben pedig Zrinyi Miklós követ el mindent, hogy magának biztosítsa,² 1555-ben viszont, mikor Kerecsényi lemondott, teljes egy esztendeig nem birtak helyébe senkit sem fogadni.³ Ilyenkor a király, mivel várait fő nélkül nem hagyhatja, olykor bizonyos pressziót kénytelen gyakorolni a kiszemeltre, hogy a kapitányságot elvállalja. Így járt 1552-ben Temesvár parancsnoka, akiről Tinódi elmondja, hogy

„Igön nagy gondba jó Losonczí esék,
Kétségös vala, hogy megseggellenék:
De az királytól igen megfélemlék,
Tisztöt felvenni ő készerítették.“⁴

S ez úgylátszik nem volt pusztán mende-monda, mert a török forrásban is van nyoma: Pecsevi is felemlíti, hogy Losonczit „az összes keresztény bégek és hercegek, s maga a király is nagyon kérték.“⁵

Rendesen azonban simábban ment a kapitányi állás betöltése. Mindenekelőtt a kinevezendő személyét választják meg,⁶ és pedig a király magyar tanácsosai,⁶ olykor egyházfők,⁷ főurak,⁸ néha a fővezér,⁹ legtöbbször azonban a m. kir. kamara¹⁰ ajánlata szerint, „hominem probum, atque idoneum.“ Érdekes és szép dolog, hogy

¹ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok . . . I. 243—245.

² U. o. I. 568—569; *Németh Béla*: Szigetvár tört. 168.

³ T. T. 1906. 106; u. o. 1908. 297.

⁴ *Tinódi*: Az vég Temesvárbán . . . 129—132. sor.

⁵ *Száz*. 1892. 669.

⁶ *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. biz. oklmásol. II. 133.

⁷ *Gömöry Gusztáv*: Eger ostr . . . (H. K. III. 633.)

⁸ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 243—245; *Németh Béla*: Szigetvár története 116.

⁹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 463.); *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 337.

¹⁰ *Orsz. lvt*: Ben. res. II. 41 és 82.

a kinevezés előtt néha meghallgatták az egész várórség véleményét is, a kinevezendő kapitány személye kérdésében.¹

Mikor sikerült egy alkalmas személyt találni, avval megindítják a tárgyalásokat a feltételekre nézve, melyek alatt az állást vállalná.² A „tractálást“ a király nevében legtöbbször a fővezér, vagy a kamara folytatta,³ olykor azonban maga a király.

Mikor az alkú megtörtént, a király megírta a feltételeket a kamarának, és néha onnét megy a kinevező okirat,⁴ bár valószínűleg legtöbbször a királytól.

Előfordul azonban az is, hogy a kapitány kinevezés nélkül, egyszerűen „feltolta magát“, pl. 1552-ben a hírhedt Aldana Lippa és Sólmos várnagyának.⁵

A kinevezett kapitány és a király *szerződést* kötöttek, amelyben benne volt, hogy honnét és mennyi fizetést kap a kapitány, mikor kezdődik hivatali esztendeje, mik a kötelességei, és mikben van intézkedési joga.⁶

Szerepel e szerződésben rendszeren az őrség száma, és zsoldja, valamint megvan állapítva a kapitány és a király kölcsönös felmondási ideje is,⁷ a legtöbb súlyt pedig arra fektette a szolgálatba álló kapitány, hogy kikösse, miszerint fizetését rendszeren fogja kapni,⁸ ostrom esetén pedig megsegítik.⁹

Előfordul az is, hogy a kapitány állását csak feltételesen, próbaidőre vállalja el és ennek leteltével, ha látja, hogy a dologból kára van, elmehet.¹⁰

Amíg a király és az új kapitány a szerződést megkötik, azalatt a várban rendbehozzák a számadásokat,¹¹ és leltárt vesznek fel min-

¹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 56.

² Orsz. lt.: Ben. resol. II. 29.

³ U. o. II. 124.

⁴ U. o. II. 29.

⁵ Castaldo levele Miksa főhghez: (T. T. 1892. 271.)

⁶ Prépostváry Bálint egri kapitány szerződése, 1591, júl. 15-ről: (H. K. X. 294—295.)

⁷ Thúry Benedek palotai kap. utas. (T. T. 1905. 459—460.)

⁸ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 112.

⁹ Prépostváry második szerződése, 1593-ból. (H. K. X. 296.)

¹⁰ „ első szerződése, 1591-ből. (H. K. X. 294.)

¹¹ Illéssy János: Két egri vitézről. (H. K. X. 295.)

denről,¹ hogy a kapitánynak át lehessen adni. Mikor ezzel rendbejöttek, végbement a *kapitány ünnepélyes beiktatása*.

A király külön biztosokat nevez ki, akik a kapitányt „jó szertartással, vagyis módon bevigyék, és ott meghirdessék”.²

A biztosok mindig előkelő emberek, hogy föllépésük az új kapitány tekintélyét növelje.

A beiktatás a következőképen folyt le: A biztosok magukkal viszik az új kapitányt, és a réginek tudtára adják, hogy ő lesz az utódja. Ezután az új kapitányt, ha még nem esküdött volna fel, megeskegtik a vár védelmére és megtartására, és tőle reverzálíst vesznek. Most átadják neki hatalma jelvényeit, a vár kulcsait, és a katonaságot sorakoztatván, felszólítják, hogy a kapitány iránt engedelmes legyen, s ugyanerre intik a vár birtokainak falus-biráit is. Ennek megtörténtével, ha az inventárium még nem lenne felvéve, ők írják össze, majd megsemmisítik a várat és ha valami javítás szükségesnek látszik, azt mindjárt az új kapitány figyelmébe ajánlják. Ha más, rendkívüli dolog nem jön közbe, ezután eltávoznak és a beiktatási jegyzőkönyvet, meg a vár leltárának egy példányát pecsétjükkel és aláírásukkal ellátva a kamarához juttatják, ahol csak most, ezek alapján állítják ki az új kapitány instrukcióját.³ Ugyancsak pecsétjével és aláírásával erősíti meg a bizottság a kapitány esküjének leírt példányát is, mely szintén a kamarához jut.⁴

Mind az *eskü*, mind pedig az *írásbeli hűségfogadalom*, (litterae assecuratoriae, aut reversales), a király tulajdonjogát és érdekeit hivatott biztosítani a kapitány esetleges egyéni önzése ellen. A reverzálisban megfogadja a kapitány, hogy a gondjára bízott várat „mint hű és serény parancsnok, amíg Ő felségének tetszeni fog, híven tartja, védi és őrzi, ha pedig valami emberi történnék vele, (azaz meghalna, vagy más baj érne), helyettesének tartás, védelem és megőrzésre át fogja adni, és ha Ő felsége, vagy utána gyermekei és utódjai, Magyarország királyai, a várat valamikor tőle visszakívánnák és visszavenni óhajtanák, nekik minden nehézség, vonakodás és ürügy nélkül visszaállítja és visszaadja, vissza-

¹ *Krasznahorkai* kap. utas. (T. T. 1884. 752.)

² *Szalay Ágoston*: 400 m. levél 287—288.

³ *Orsz. lvt*: Neoregistrata acta. F. 946. N. 16.

⁴ U. o. Ben. resol. VI. 121—122.

állíttatja és visszaadatja, minden esel és hamisság nélkül¹. Ezzel a kapitány beigtatása megtörtént és átvehette a vár kormányzását, bízva Istenben és a királyban,² és kibocsáthatta első parancsát az őrséghez.³

A kapitány *lemondása és eltávozása* hasonló formaságok közt ment végbe, ha pedig kapitányi székében érte a halál, akkor a rangban legmagasabb tisztje a várnak, ha alkapitány is van, akkor ez, pecsételt le a biztosok megérkeztéig mindent, sokszor még az éléstárat is.⁴

Ez azonban meglehetősen ritka eset, rendszeren életében távozott még a kapitány a várból, vagy lemondása folytán,⁵ vagy pedig mert elküldték.

A lemondásnak lehetett mindenféle egészségi vagy családi oka is, legtöbbször azonban amiatt történt, mert a kapitány az őrség fizetésére pénzt nem kapott, és így helyzete a vár lázongó katonái közt tűrhetetlenné vált.⁶ Viasszavert ostrom után rendszeren szintén lemondanak a kapitányok, hogy fáradalmaikat kipihenhessék.⁷

A várkapitányságot azonban el is vehette az udvar, ha nem volt megelégedve viselőjének szorgalmával, vagy hűségével,⁸ sőt a törvény is elrendeli azoknak letételét, akik a jobbágyságot zsarolják.⁹ Olykor a gyanúba vett kapitányt pláne el is fogatja a király, pl. Seghed Györgyöt, Sziget parancsnokát.¹⁰

Ha rendes úton tartózkodott a kapitány, akkor kitöltötte felmondási idejét, a három hónapot,¹¹ s azalatt a király igyekezett helyébe „tekintélyes és katonás férfiút” találni.¹²

¹ *Serédy György* kassai kapitány reverzálisa: (T. T. 1901. 474—475.)

² *Prépostváry egri kapitány* írta rá jelmondatkép kapitányi szerződésére: „Multum confido in dominum Deum, et in dominum meum clementissimum.” *Illéssy János*: Két egri vitézről: (H. K. X. 295.)

³ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 121.

⁴ U. o. 158.

⁵ *Orsz. lt.*: Ben. res. IV. 85. u. o. VI. 58. „... moderni praefecti et castellani arcis Agriensis se ab officio absolvi petunt. . .” 1555.

⁶ *Kerecsényi szigeti kapitány* levele: (T. T. 1906. 106. és 136.)

⁷ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról . . . 1656—1669. sor.

⁸ *Két katonai utasítás*. (H. K. II. 320)

⁹ 1563: 12 tc.

¹⁰ *Orsz. lt.*: Ben. res. II. 124—125.

¹¹ *Thúry Benedek* palotai kap. utas. (T. T. 1905. 460.)

Krasznahornai „ „ (T. T. 1884. 752.)

¹² *Orsz. lt.* Ben. resol. VI. 58.

Amíg az utód a várba meg nem érkezett, addig a régi kapitánynak helyén kellett maradnia,¹ nehogy a vár őrizetlenül álljon.²

Mikor az új kapitány a biztosokkal megjött, akkor a régi köteles volt a várat minden hadiszerrel és más egyébbel, a beléptekor felvett inventárium szerint épségben visszaszolgáltatni. Ez a pont minden utasításban, esküben és reversalisban benn van, nehogy a kapitánynak eszébe jusson a várat megtartani, intra dominium lévén.³ Mégis előfordult azonban, hogy a hűtlen kapitány a jogos tulajdonost, vagy annak megbízottját a várba nem engedte be. 1552-ben pl. a Veszprém kapitányának kinevezett Petheő Pétert az előbbi kapitány embere kizárta a várból,⁴ egyszer meg Ajnácskő kapitánya foglalta el az erősséget urának, Feledy Leszárnak örököseitől.⁵ Ez azonban ritkaság, általában rendben megy az átadás.

Az elbocsátott kapitánynak legtöbb esetben be kellett számolnia a vár jövedelmeinek kezelése felől,⁶ néha azonban a beszámolást el is engedik neki, rendesen hátralékos követeléseit kiengyenlítésére.⁷

Mikor minden rendben volt, megkapta a volt kapitány a király *elbocsátó nyugtalevelét* (litterae expeditoriae) és ettől kezdve nem lehetett többé semmiért sem kérdőre vonni.⁸

Most már csak formaságok következtek: a kapitány átadta kulcsait és az őrségtől hosszabb beszédben elbúcsuzott. Tinódi szépen leírja a búcsú rendjét az egri kapitányok távozásakor:

„Az porkolábok letevék tisztöket,

Dobó István szólla szép beszédöket,

Sforziát (ez volt a király biztosa) szállítá, mint király képét.

¹ U. o. VI. 18.

² Tinódi: Eger vár viadaljáról ... 1676—1677 sor.

³ Szolnoki kapitányok utasítása: (H. K. VI. 661.)

Thury Benedek palotai kap. utasítása: (T. T. 1905. 460.)

Krusznahorkai „ „ (T. T. 1884. 752.) stb.

⁴ Istvánffy: 321.

⁵ Forgách: 303.

⁶ Orsz. lt.: Neoregistrata acta F. 946. N. 16; Várvizsgálatok: (H. K. VII. 237.)

⁷ Barabás Samu: Zrínyi okiratok. II. 561—563.

⁸ Orsz. lt.: Ben. resol. III. 145.,

Brüsseli okmt: II. 215—216.

Károlyi oklvt: III. 276—277.

Nagy hiv szolgálatját igen ajánlá,
 Egör kulcsát tisztösségvel megadá,
 Kit az király képe töle elfoga,
 Király kegyelmét mindenben ajánlá . . .¹

Ezzel az átadásnak vége volt és a régi kapitány eltávozott a várból.

Amíg a kapitány a várban tartózkodott és annak élén állt, teendőit pontos *utasítás* szabta meg, amit kinevezése után igen rövid idő alatt, sokszor 2—3 napon belül már kézhez kapott, pl. Gyulaffy veszprémi kapitányt 1567. január 13-án nevezték ki és 15-én már meg is írják az instrukcióját.²

Az utasítást olykor a király megbízásából a kamara szövegezte meg és a király vizsgálta át,³ máskor meg fordítva.⁴

Instrukciót kapott a királyi kapitányokon kívül a magánbirtokos várának parancsnoka is.⁵

Az utasítások röviden tárgyalják a kapitány teendőit, de mindenre kiterjedő pontossággal. Vannak benne tipikus dolgok is, amelyeket mindegyikben feltalálunk, de vannak a hely természetének megfelelő különleges intézkedések is, előre nem látott esetben pedig a kapitány próbált hűségére és eszélyességére bizzák az eljárást.⁶

A fönmaradt nagyszámú utasítások közül kivonatosan közöljük a kassai kapitánynak kiadottat, 1552-ből:

1. Őfelsége hívségében bízva adta kezére a várost, tehát becsülettel járjon el tisztében és jól gondoskodjék a hely biztonságáról, nehogy az elveszen.

2. A városi dolgokba csak annyiban avatkozzék be, amennyiben ez a város őrzésére szükséges, különben pedig ne háborgassa a polgárságot és hagyja a saját szokásai szerint élni.

3. Polgár és polgár közt ne akarjon ítélkezni, ha csak a dolog a város biztonságát nem érinti. Ilyen esetben a városi tanácsal együtt ítélkezzék, ha pedig polgárnak katonával van baja, ítéljen mindkettő felett a saját hatósága.

¹ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 1669—1675. sor.

² Két katonai utasítás: (H. K. II. 320.)

³ Királyi leirat a pozsonyi kamarához (H. K. VI. 662.)

⁴ Királyi leirat a pozsonyi kamarához (H. K. VI. 657.)

⁵ Tinódi: Varkucs Tamás idejébe . . . 69—76. sor.

⁶ Két katonai utasítás: (H. K. II. 320.)

4. Nemesek és más városok polgárai, vagy ezek szolgálai felett ne gyakoroljon hatalmat, ha csak azok őt erre önként fel nem kérik, ilyenkor azonban mindent kövessen el Őfelsége és a közjó érdekében.

5. A király jövedelmeit ne maga kezelje, hanem engedje, hogy ezt az evvel megbízott egyén (udvarbíró) végezze, sőt védje is meg őt minden támadás ellen.

Úgy fegyelmezze az őrséget, hogy azok valami erőszakos kártevést el ne kövessenek, ha pedig ez mégis megtörténék, érdem szerint büntesse őket. A 200 főnyi lovas és 300 főnyi gyalogos őrséget tartozik jól begyakorolva készentartani és bármikor szemlére kiállítani.

7. A hadiszerek felett rendelkezik, de köteles mindent a maga helyén, hozzáértő emberek által őriztetni és ügyelni, hogy semmit el ne pazaroljanak hiába.

8. A várban levő gabonára az élésmester vigyáz. A kapitánynak nem áll jogában általa gabonát kiadatni, csak nagy szükség esetén és akkor is pénzért vagy később kifizetendő zsold ellenében.

9. Kapitány köteles megvédeni a hadszertárnokot és élésmestert, hogy tisztükben eljárhassanak.¹

Ez az amúgy is meglehetősen rövid utasítás azonban nem mutatja eléggé a kapitány helyzetét és teendőit, valójában sokkal többet várt el a király attól, akire egy végvárát rábízta.

Mindenekelőtt meg volt szabva, hogy kinek az utasításait tartozik a kapitány követni. Előfordulnak ebben a sorban a főhercegek és fővezérek,² a főkapitány és olykor más is, pl. az egri kapitány engedelmességgel tartozott a püspöknek is,³ de elsősorban természetesen a király volt a kapitány ura.

Ezt az összeköttetést fenn is akarta tartani az uralkodó és nem egy utasításban rendeli el, hogy a kapitány tartozik őt minden fontos eseményről idejében értesíteni.⁴ Az értesítés elmaradása miatt Horváth Márk szigeti kapitányt meg is róttá a király.⁵

Első és legfőbb kötelessége az volt a végbeli kapitánynak,

¹ Serédy György kassai kapitány utasítása: (T. T. 1901. 117—119.)

² Thury Benedek palotai kap. utas. (T. T. 1905. 460.)

³ T. T. 1879. 598.

⁴ Két katonai utasítás. (H. K. II. 320.)

⁵ Németh Béla: Szigetvár tört. 135.

hogy várát a király számára megtartsa¹ és ebben oly szorgalmas tartozott lenni, „mint ezt a király bizodalma és az ő lelkiismerete megköveteli.”²

Ezért néha a tulajdonos a kapitányt, különösen mozgalmasságban, tiszte pontos teljesítésére külön intette is,³ a hanyag és vigyázatlan kapitányt pedig szigorú büntetéssel, olykor fővesztéssel sújtották, ha mulasztása miatt a vár elveszett.⁴

Hogy a várra állandóan vigyázzon, ezért kötelessége volt ott lakni és helyét csak a király tudtával és engedélyével hagyhatta el.⁵ A várban a kapitány és családja kényelmes lakást kapott,⁶ az a kapitány pedig, aki két várnak is parancsolt, a fontosabban tartózkodott, a másikat pedig időnként kereste fel.⁷ Fontos volt, hogy a kapitány állandóan várában legyen, mert ha távol volt, a török rendszeren felhasználta az alkalmat, hogy támadást intézzon az erősség ellen.⁸

Ha mégis el kellett mennie valamilyen ügyben, akkor helyettesét pontosan kioktatta, hogy milyen módon őrizze a várat.⁹

A kapitány volt a vár első embere és hatalma nagy volt, de azért nem korlátlan úr, tisztjei is részt kérnek a fontos ügyek feletti döntésből.¹⁰ Túlságos nagy hatalmat adni a kapitány kezébe nem helyes, mondja a várvizsgáló bizottság,¹¹ a király azonban, épen a maga érdekében, igyekezett, hogy kapitányai, akiket ő nevez ki, minél nagyobb hatalmat élvezhessenek, mert általuk úgysis ő intézkedik,¹² az pedig természetes, hogy maga a kapitány szintén azon volt, hogy hatalma teljes legyen.¹³ Ez ki is terjed az egész várór-

¹ Szolnoki kapitányok utas. (H. K. VI. 658.)

² U. o.

³ T. T. 1887. 568.; Károlyi oklvt.: III. 273—275.

⁴ Forgách: 162—163.

⁵ Gyulaffy László kap. utas. (H. K. II. 320.)

Thúry Benedek kap. utas. (T. T. 1905. 459.)

⁶ Krasznahorkai kap. utas. (T. T. 1884. 752—753.)

⁷ Két katonai utas. (H. K. II. 320.)

⁸ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 94.

⁹ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 235.)

¹⁰ Tinódi: Egri históriának summája. 115—116. sor.

¹¹ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 95.)

¹² Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 56.

¹³ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen . . . (Száz. 1905. 894.)

ségre, közvetlen vezénylete alatt azonban a katonaságnak csak az a része van, amelyre egyenesen az ő kezébe folyik a hópénz.¹

Az a szerződésben, vagy instructióban mindig benne szokott lenni, hogy hány embert köteles ő maga tartani és milyen nagy királyi hadat kell ezenkívül befogadnia a várba?² A saját dandárát ő maga vezényli és ez követi is őt, ha más várba helyezik át;³ a többi had a várhoz tartozik és egyéb tisztek vezetik, akik azonban szintén alatta állanak.⁴

Eleinte a vár katonaságának felfogadására és elbocsátására nem nagyon folyt be a kapitány, később azonban a jogot is megkapja.⁵

Köteles volt a katonákat kiképezni, begyakorolni,⁶ azonkívül neki kellett ügyelnie a fegyelemre,⁷ sőt olykor még a katonaság erkölcsi életére is.⁸

Az építésnél sok dolga volt a vár parancsnokának. Köteles volt várát jókarban tartani,⁹ ő intézkedett a várhoz depultált ingyen munka felhasználását illetőleg¹⁰ és ellenőrizte az építkezési fizetőmester és írnok pénzkezelését.¹¹

De nemcsak a saját váruk építkezését intézték a kapitányok, hanem sokszor kötelességük volt a szomszédos magánvárak állapotának ellenőrzése is, nehogy azokat tulajdonosaik elhanyagolják.¹²

A hadiszer fölött is a kapitány rendelkezik, de köteles azt

¹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 653. 1. jegyz.)

² *Illéssy János*: Két egri vitézről. (H. K. X. 294.)

³ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 54.

⁴ U. o. 47.

⁵ *Orsz. lt.*: Ben. resol. XXXIII. 214.

⁶ *Szolnoki kap. utas.* (H. K. VI. 659.)

⁷ *Serédy kap. utas.* (T. T. 1901. 118.)

⁸ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 122.

⁹ *Krasznahorkai kap. utas.* (T. T. 1884. 755.)

Thury Benedek kap. utas. (T. T. 1905. 459.)

¹⁰ 1567: 19. tc.

¹¹ *Haditanács*, az építkezésről. (H. K. VII. 665.)

¹² U. o. 670.

tanult és hozzáértő hadiszertárnokok által kezeltetni¹ és minden eshetőségre készen a maga helyén, rendben tartani.²

Ügyelni tartozott arra is a kapitány, hogy a lőszert a gyakorlatoknál ne pazarolják el,³ ha pedig hiány állott be, azt idejekorán bejelenteni, hogy a pótlásról gondoskodni lehessen.⁴

Az élelmezésre is a kapitány ügyel fel, neki kell gondoskodni arról, hogy ostrom esetére is elegendő étés legyen a várban,⁵ a kezelés azonban itt is a külön kinevezett élésmester tiszte és a kapitány csak nagy szükség esetén adathat általa ki ételmet.⁶

Látjuk, hogy éppen elég a kapitány dolga, néha azonban még arra is ráér, hogy a vár gazdasági ügyeit is vezesse. A katonai és jövedelemkezelői teendőknek egy személyre való bízásában a kormányt az vezette, hogy így egyrészt nem kellett külön kapitányt és udvarbírókat tartani, ami költségkímélés, másrészt pedig a tisztségek sokféleségéből nem keletkezhetett viszály, ami különben a várra veszélyes volt.⁷

Olyik kapitány az udvarbírói teendőket szívesen vállalta, a másik nem. Zrinyi valóságos megalázásnak tartja, mikor 1564-ben Siklós és Valpó kezelését nem rá, hanem Perneszi Pálra bízták⁸ és nem egy várkapitány utasításába be kellett venni, hogy a vár jövedelmeit ne akarja maga kezelni, hanem engedje, hogy ezt a külön e célra kinevezett udvarbíró végezhesse.⁹ Olykor meg éppen a fordítottját látjuk: 1591-ben Prépostváry Bálint csak úgy vállalja el Eger kapitányságát, ha az adminisztrátori teendők alól, amit elődje maga végzett, felmentik.¹⁰

Ha a kapitány végezte a vagyonkezelést is, akkor időnként beszámolást kértek tőle a vár jövedelmei és azoknak felhasználása dolgában,¹¹ az esetleges hiányokért pedig vagyonával volt felelős.¹²

¹ *Serédy György* kap. utas. (T. T. 1901. 119.)

² *Thúry Benedek* kap. utas. (T. T. 1905. 459.)

³ *A tüzérségi és hadiszertállomány . . .* (H. K. VII. 703.)

⁴ *Szolnoki* kap. utas. (H. K. VI. 658.)

⁵ *Thúry Benedek* kap. utas. (T. T. 1905. 459—460.)

⁶ *Serédy György* kap. utas. (T. T. 1901. 119.)

⁷ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 79. 94—95.)

⁸ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 199.

⁹ *Serédy György* kapitányi utasítása. (T. T. 1901. 118.)

¹⁰ *Illéssy János*: Két egri vitéztől. (H. K. X. 294.)

¹¹ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 627.

¹² *Németh Béla*: Szigetvár tört. 167.

Olykor ezenkívül a kapitány ügykezelését külön bizottsággal meg is vizsgáltatták, amit az érzékenyebbek nem vettek szívesen,¹ némelyek azonban maguk kérték, hogy az esetleges vádak alól tisztázhassák magukat.²

S az ilyen vizsgálatra sokszor nagy szükség is volt. Hiába mondták ki elvül, hogy „kötelessége a kapitánynak, hogy ne a maga hasznával gondoljon, hanem Öfelségével,”³ lelkiismeretlen ember volt köztük is nem egy.

Az még a kisebb dolgok közé tartozott, hogy pl. az egyik kapitány a jobbágyok ingyen munkájával a saját földjeit műveltette ahelyett, hogy a falakat javíttatta volna,⁴ a másik meg állami búzával fizette ki a maga bevásárlásait.⁵ Olyik többet is tett. A dicső halált halt Zrinyi jórészt tönkretette a szlavóniai harmincadot a kereskedők elijesztésével,⁶ Sziget jobbágyságát pedig a vizsgálóbiztosok jelentése szerint „egyptomi módra elnyomta,”⁷ ami azt mutatja, hogy a kor jobbjaiban is meg vannak az általánossá vált bűnök.⁸ Egyik-másik kapitány a szegény jobbágyokat addig börtönben tartotta, míg váltságdíjat nem fizettek,⁹ némelyik állami zsoldon rablókat tartott magának, a rablott holmit pedig pénzért adta el a vár udvarbírájának, azaz megvetette az állammal.¹⁰

Olyik várban szinte hallatlan visszaéléseket követ el a kapitány, pl. a trencsényi Gortschacher Kristóf, aki mást nem tett, mint gazságot. A nyomorult jobbágyságot fosztogatta, a katonaságot ki zsákmányolta, a többi becsületes tisztviselőt munkájában megakadályozta és elszegényedett romhalmazzá változtatta az ország és a király egyik elsőrendű várát.¹¹

És az ilyen visszaéléseket alig büntetik! Csak azt látjuk, hogy a zsaroló kapitánynak olykor vissza kellett adni, amit jogtalanul

¹ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen . . . (Száz. 1905. 895.)

² Németh Béla: Szigetvár tört. 162.

³ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 234.)

⁴ Fraknoi V.: M. o. gy. eml. VII. 387.

⁵ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 237.)

⁶ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 898.)

⁷ U. o. 900.

⁸ U. o. 893.

⁹ 1567: 30. tc., IV. §.

¹⁰ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 235.)

¹¹ U. o. 79—95.

elvett¹ vagy pedig halála után vette vissza a kincstár azt az összeget, amivel a kapitány megkárosította.²

Azt azonban, hogy mindegyik vagy a legtöbb várkapitány ilyen erkölcsű lett volna, mégsem kell gondolni, bár nagyon sok visszaélést tárnak fel egykorú iratok, becsületes szolgálatot pedig keveset. De hát az ilyet nem szokták külön felelőlegelni!

A gazdaság kezelését nem mindég végezte maga a várkapitány, bírói hatalma azonban mindég van: első fokon ő ítél a várőrség felett, ha azonban magasabb rangúakról, tisztekről van szó, akkor csak a főkapitány tudtával, akihez tőle fellebbezni is lehet.³

Előfordult az is, hogy a vár német katonái felett nem a kapitány, hanem német bíró ítél.⁴ A várföldek jobbágyainak a bírása természetesen szintén a kapitány, mint a földesúr, a király megbízottja.⁵ A polgárság és a nemesség pöreibe azonban nem volt szabad beavatkoznia, hacsak a dolog nem érintette a vár biztonságát, vagy azok maguk fel nem kérték az ügy elintézésére.⁶ Az ilyen fölkérésre több példánk van,⁷ valószínűleg azért részesítették a végbeli kapitányokat a rendes bíróságok felett előnyben, mert az ügyet gyorsabban intézték el. Olykor arra is van eset, hogy felsőbb forum felkéri a kapitányt ítélet végrehajtására, vagy adósság behajtására,⁸ ami a közszabadságot nem erősíti ugyan, de megérthető, mert abban az időben karhatalom úgyszólván csakis a várkapitány kezén volt. Azt a jogot, hogy valaki fölött nem a rendes bíróság, hanem végbeli kapitány ítél, olykor kiváltságképen osztogatják,⁹ s ez is azt látszik igazolni, hogy ítélkezésükkel meg volt a nép elégedve.

Ezek voltak a kapitány kötelességei és jogai általában, néha azonban *kivételes hatalma* és ügyköre is van. Így pl. kivételes dolog, hogy amíg a szepesi kamarát fel nem állították, addig, mivel

¹ Orsz. lvt : Ben. resol. IV. 24.

² Németh Béla: Szigetvár tört. 177.

³ Krasznahorkai kapitány utcsítása. (T. T. 1884. 753—754.)

⁴ U. o. 754.

⁵ U. o. 757.

⁶ Serédy György kap. utas. (T. T. 1901. 118.)

⁷ Fraknoi V: M. o. gy. eml. VII. 18. Károlyi oklvt: III. 326.

⁸ U. o. III. 473—474.

⁹ U. o. III. 441—442.

a pozsonyi távol esett, a király mindennemű rendes és rendkívüli jövedelmét az é. k. i. megyében a sárosi várkapitány kezelte.¹ Ostrom esetén pedig mindegyik kapitánynak kivételesen hatalma volt: joga volt olyan intézkedéseket tenni, amit máskor nem,² és élet és halál felett is rendelkezett a fegyelem fentartása érdekében.³

Nézzük most, hogy a fontos állásban levő kapitány *milyen viszonyban van a gondjára bízott polgársággal*, és az alája rendelt katonákkal szemben és végre mi az ő saját helyzete, különösen anyagilag?

A kapitánynak kinevezésekor meghagyta a király, hogy alattvalóit ellenségtől, gonosz cselekedetű emberektől, kborlóktól védelmezze.⁴ Ennek meg is akart felelni a vár parancsnoka, mindent elkövet a város védelmére, sokszor a lakosság ellenére is, pl. a szigeti Tahy Ferenc, aki a nép nagy bújára levétette és ágyúnak öntette a templom nagy harangját, a lakosságot pedig erőlyesen rászorította a város őrzésére.⁵

A vár érdeke és a népé bizony néha nem egészen találkozott és nagy dilemmákba került a kapitány. Ezt nagyon jól elpanaszolja a kanizsai parancsnok, Szele Jakab: „Két rendbeli nyomorúságnak egyikétől nehéz magamat megoltalmaznom, — írja — hogy ha az én kegyelmes uram házát (várát) építem, az a szegénységnek ellene vagyok, kiből végre én reám való panaszok indúltattak, kiért félok, hogy végre pusztító nevetet költik; ha peniglen nem építek, mind-életemben és mind tisztességemben járandó és fogyatkozó kezd lenni és annak felette az én kegyelmes uramtól is haszontalan és tunya nevet kezdek felvenni . . .”⁶ Volt ok ezenkívül a kapitány és a polgári lakosság közti összeütközésre anyagiakban is,⁷ és így nem csoda, hogy olyik kapitányt nem szeretik épen a környéken és néha rágalmakat is terjesztenek ellene.⁸ Olykor azonban igazán volt oka a népnek, hogy ne legyen megelégedve a várkapitánnyal.

¹ Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 63.

² Németh Béla: Szigetvár tört. 122.

³ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 979.

⁴ Szolnoki kap. utas. (H. K. VI. 659.), Szalay Ágoston: 400 m. lev. 350.

⁵ Németh Béla: Szigetvár tört. 109.

⁶ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 307.

⁷ Orsz. lvt: Ben. resol. XII. 134.

⁸ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 350.

Kerecsényi gyulai kapitány zsarolásaival 8000 jobbágyot tett hon-
talanná,¹ Gyulaffy tihanyi parancsnoktól az egész vidék rettegett,²
az 1567-iki országgyűlésen pedig kijelentik a rendek, hogy a török
hasonlíthatatlanul jobban bánik velük, mint a királyi kapi-
tányok.³

Ez azonban nem általános, olyik kapitányt a népe nagyon
szereti, pl. a temesváriak Losonczit, akiért Tinódi szerint

„Vannak Istennek nagy hálaadásban,
Vitéz életjéért nagy imádkozásban,
Éltesse, tartsa soká ez világban!”⁴

De még a polgársággal való jóviszonynál is fontosabb volt
az, hogy a kapitányt az alája rendelt *katonák becsüljék és szeressék*,
mert olyan őrséggel, amely főparancsnokát gyűlöli vagy megveti,
eredményt elérni nem lehet.

Pedig ilyenre is van példa. A kapzsi Kerecsényi nemcsak a
néppel, de a vitézlő renddel sem tudta magát megszerettetni,⁵ és
hanyag, rossz példát mutató főnökök voltak a sárosi porkolábok
is 1557-ben.⁶

A murányi kapitány ellenben szorgalmas és lelkiismeretes
ember,⁷ és ilyen a derék Thelekessy is, aki lévai parancsnok korá-
ban írta a kamarának: „Én fejem fennállásáig itt maradok, s amire
képes vagyok, mindent megteszek . . .”⁸

A jó kapitány várának valóságos atyja, aki mindig csak azon
van, hogy hogyan szerezhette valami előnyt embereinek, pl.
1551-ben Szondy György sürget vára számára erősítést, népének
pedig jobb zsoldot.⁹

Az ilyen kapitányt szerették is emberei és ha meghalt, nagy
tisztességgel temették el, mint 1558-ban a Szigetit.¹⁰

¹ Karácsonyi János: A gyulai vár. ostr. (H. K. X. 89.)

² Száz. 1869. 498.

³ Fraknoi V: M. o. gy. eml. V. 81.

⁴ Tinódi: Az vég Temesvárbán . . . 62—64. sor.

⁵ Karácsonyi János: A gyulai vár ostr. (H. K. X. 89.)

⁶ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 65.)

⁷ Haditanács az építkezésről. (H. K. VII. 671.)

⁸ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II, 473.)

⁹ Orsz. lt. Ben. resol. III. 38. „ . . . solutionem quo uberius reddere
dignetur . . . ”

¹⁰ Németh Béla: Szigetvár tört. 158.

És ez a kölcsönös jóviszony nem volt mellékes dolog, különösen nem ostrom idején. Ügybuzgó, szeretett, igazságos és hatni tudó kapitány mellett tartott csak ki végsőig az őrség. A kitartást a törvény is lelkére köti a várkapitánynak, aki a „hűségére bízott várban, kötelességéhez képest, haláláig állhatatosan megmaradjon!”¹ Ezt azonban nem mindegyik vette nagyon a szívére. Paksy János a fenyegetett Veszprémből nyugalmasabb helyre vágyott,² Aldana pedig pláne háború idején kívánta letenni a kapitányságot, amelyre pedig békében maga tolakodott fel.³

A kötelességtudó kapitányok azonban másképp fogták fel hivatalukat és szavukkal is, meg példájukkal is buzdították az őrséget. Szokás volt az ostrom előtt, vagy összecsapáskor rövid, katonás buzdító beszédet mondani,⁴ amit Tinódi különösen ajánlott,⁵ a buzdítás mellett azonban a legtöbb kapitány maga is dolgozik ostrom előtt és alatt az erősítések jókarba hozásán, a rések betömésén,⁶ és kardját épúgy megfürdeti török vérben, mint a legutolsó közharcos.

Tinódi szerint:

„Az vitéz Losonczi mindennap kinn vala,
Épen ő kopjája soha nem maradt vala . . .”⁷

Az egri Dobó maga is megsebesül a bástyán,⁸ és személyesen küzd Zrinyi is Szigetnél.⁹ Az ilyen kapitányok őrsége is vitézül harcolt, és ezek várvédelmei az amúgy szomorú XVI. században azok a ritka események, amelyekre büszkeséggel gondolhat a magyar.

Most, miután megismertük a kapitány teendőit és láttuk, hogy

¹ 1556 : 46. tc. II. §.

² *Istvánffy* : 321.

³ *T. T.* 1892. 271.

⁴ *Istvánffy* : 323—324.

⁵ *Tinódi* : Hadnagyoknak tanúság, mikor terekkel szűmbe akarnak öklelni.

⁶ *Istvánffy* : 259.

⁷ *Tinódi* : Erdéli história. 1089—1090. sor.

⁸ *Tinódi* : Eger vár viadaljáról . . . 1490—1491. sor.

Istvánffy : 346.

⁹ *Stephanie Adolf* : Szigetvár ép. és ostr. (H. K. IX. 217.)

állása milyen fontos, kérdés, hogy az egyébként nagy tisztelettel járó hivatalnak *mik az anyagi oldalai?*

Elsősorban volt rendes és elég magas fizetése, (hogy a rendes fizetést rendszeren is kapta-e, az már más kérdés!) ezenkívül jutott neki a vár terményeiből is,¹ a vár környékén, a vizekben és erdőkben pedig szabad halászati és vadászati joga volt.² Rendszeren övé volt a zsákmány $\frac{1}{3}$ -ad része,³ valamint néha rendkívüli ajándékokban, jutalmakban is részesült, különösen visszavert ostrom után. 1552-ben pl. Dobó kapott „egy falka pénz-summát“ a királytól.⁴

Fizetését azonban nem mindig kapta rendszeren és ezenkívül sok baja volt az őrséggel is, amelynek zsoldja olykor szintén jó ideig kimaradt. Ilyenkor kellemetlen a kapitány helyzete a zugolódó katonákkal szemben, amiért rendszeren igen sürgeti a fizetés kiadását,⁵ ha pedig a kamara még sem tudott pénzt küldeni, akkor nem tehetett mást a kapitány, minthogy ő maga fizette népeit, ha volt neki miből.⁶

Az ilyen kiadásokról nyugtát kapott,⁷ és ha a követelése már igen meggyűlt, rendszeren valami birtokkal kárpótolták, jól-rosszul,⁸ mert pénze nem nagyon volt az államnak.

A maga vagyonát is védekezésre áldozta Losonezy,⁹ a saját pénzből sokat költött Szigetre Zrinyi is,¹⁰ és a jómódú Pálffy Miklós anyagi romlását is valószínűleg az ilyen kiadások okozták.¹¹ Sokszor a végvárba kinevezett kapitány rokonsága is áldoz a vár céljaira, pl. a gyulai parancsnok testvére, Kerecsényi Mátyás,¹² máskor

¹ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 233.)

² U. o. (H. K. VII. 89.)

³ *Illéssy János:* Két egri vitéről. (H. K. X. 296.)

⁴ *Tinódi:* Eger vár viadaljáról . . . 1694. sor.

⁵ *Barabás Samu:* Zrinyi okiratok. I. 203. *Műz. lvt:* Egy. kam. és vár. ir. 1233 Fol. Lat. „... instat pro sua et suorum equitum ac peditum soluti. onibus ...“ 1556. nov. 4.

⁶ U. o. 1251 Fol. Lat. 1580. okt. 4.

⁷ U. o.

⁸ *Száz.* 1876. 257.

⁹ *Acsády Ignác:* M. o. három részre oszt. tört. (Mill. tört. V. 320.)

¹⁰ *Óváry Lipót:* A m. tud. akad. tört. biz. oklvmásol. II. 162.

¹¹ *Jedlicska Pál:* Pálffy Miklós. (Száz. 1882. 445.)

¹² *Kosutány Ignác:* A kányaföldi Kerechényiek . . . (Száz. 1882. 469.)

meg kölcsönöket vesz fel a kapitány,¹ ha pedig ez nem elég, igazán kétségbeesett eszközökhöz, olykor még halottak hagyatékának lefoglalásához is kénytelen nyúlni,² a végén pedig nem tehet mást, mint lemondani.³

A kapitány helyzete tehát nem mindig irigylésreméltó, és megérthetjük Horvát Márk szigeti kapitány keserűségét, aki azt írja Nádasdynak:

„Ő felségének én itt Szigetben nem szolgálja vagyok, sem kapitánya, hanem számara vagyok!”⁴

A kapitány után a vár egyéb *tisztjei* következtek, akiket olykor maga az őrség választott, különösen az alsóbbakat,⁵ rendszeren azonban az ő állásaikat is kinevezéssel töltötték be. Az ő kinevezésükben is megnyilatkozik a német befolyás,⁶ és ép ezért az ő magyarságukat is sürgeti a törvény.⁷

A *várkapitánytól bizonyos tekintetben függtek*, jóindulatát ajánlólevelekkel is keresték,⁸ de nincsenek melléje vak engedelmes-séggel lekötve, és meglehetősen önállásuk is van. Ostrom esetén különösen megnyilvánítják egyéni véleményüket tanácsok és kérések alakjában,⁹ és joguk van a kapitány esetleges béketárgyalásait figyelemmel kísérni,¹⁰ sőt hozzájárulásukat a megadáshoz rendszeren ki is kérték.¹¹

A *tisztek száma* nem nagyon sok a várban, és a mainál jóval több közlegényre jut csak 1—1. Nádasdy Tamás hadainál 1 tiszt keze alatt 100 ember van,¹² a szendrői várban kb. 73,¹³ Zrinyi gyalogságánál azonban már csak 44.¹⁴ Ez is meglehetősen sok azon-

¹ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. V. 294.

² *Sörös Pongrácz*: Forgách Simon... (Száz. 1899. 699 és 3. jegyz.)

³ *Jedlicska Pál*: Pálffy Miklós (Száz. 1882. 446.)

⁴ *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen... (Száz. 1905. 891.)

⁵ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 54—55. 202—203.

⁶ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 625.

⁷ 1563: 34 tc II. és III. §.

⁸ T. T. 1908. 457.

⁹ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 83—84. *Stephanie Adolf*: Sziget vár ép. és ostr. (H. K. IX. 215.)

¹⁰ *Tinódi*: Egri históriának summája. 115—116. sor.

¹¹ *Karácsonyi János*: Gyula ostroma. (H. K. X. 99.)

¹² *Acsády Ignác*: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 185.

¹³ *Szendrei János*: Váraink rendszere... (H. K. I. 419.)

¹⁴ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok... II. 453—456.

ban a maihoz képest, amikor béke idején kb. 20—25 emberre esik 1—1 tisztt.

A tisztikar szelleme katonás, kiváltságos joguk, hogy katonáik előtt vághatnak be az ellenségbe,¹ és ezért ostromoknál sokan vesznek el közülük, pl. Gyulán egyetlen rohamnál négyen.²

A tisztek közül a várkapitány után az *alkapitány*³ (helyettes kapitány, vicecapitaneus) következett. Rendesen csak egy van a várban, olykor azonban, nagyobb erősségben kettő is.⁴ Ez állás rendszeresítése, amint maga a király mondja, két okból történt: hogy a várkapitány segítőtársat kapjon, másrészt meg, hogy a várat néha elhagyhassa, és az mégse maradjon őrizet nélkül.⁵

A vicekapitány tartozott a várkapitánnyal tiszteletteljes és jó viszonyban élni,⁶ ha pedig fellebbvalója meghalt, a várat addig átvenni, amíg a király biztosai meg nem érkeztek.⁷

Az ő *kötelessége* volt a gyalogság fölötti felügyelet, a várkapuk bezárása és kinyitása, és az őrségek ellenőrzése is.⁸

Teendőit külön *utasítás* körvonalazza, de azért a kapitány számára kiadottat is köteles követni.⁹ Rendesen alatta is külön contingens állott, melynek hópénze az ő kezébe folyt. Csapata azonban a kapitányénál kisebb, kb. 50 ember.¹⁰

A várkapitánynak a vicekapitányon kívül még két segítője van, akiket itt említék fel, bár az egyik nem volt tiszti rangban, sőt jóformán nem is volt még katona, ezek a *segéd-tiszt*¹¹ aki ostromkor a bástyán parancsait viszi szét, a másik az *apród*, (puer¹²) aki körülötte a finomabb személyes szolgálatokat végezte. Azért az

¹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 35—36.

² R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 84.

³ Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1376. Fol. Lat; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 79.)

⁴ Jegyzék: (Száz. 1876. 255—257.)

⁵ Segéd György kassai vicekapitány utas. (T. T. 1905. 467.)

⁶ U. o. 467—468.

⁷ Krasznahorkai kap. utas. (T. T. 1884. 752.)

⁸ Szolnoki kap. utas. (H. K. VI. 659.)

⁹ Segéd György kassai vicek. utasítása. (T. T. 1905. 437—468.)

¹⁰ U. o. 468.

¹¹ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 1566—1570 sor.

¹² Múz. lt. Egy. kam. és vár. ir. 1376. Fol. Lat.

apród sem maradt el a harcból, Dobóé pl. ura mellett esik el a falon.¹

Az alkapitány után rangban az egyes *csapattestek kapitányai* következtek.² Különösen ott van sok ilyen, ahol vegyes őrség van együtt, amelynek élére lehetőleg mindig hasonló nemzetiségű parancsnokot tettek, azon elvből indulva ki, hogy igazán hatni a katonaságra csak velük egy vérből való tud.³ Így külön csapatkapitánya volt a győri és egri őrség magyar és német részének,⁴ Esztergomban az olasz és spanyoloknak,⁵ és így volt igen sok más helyen is.

A csapatkapitányt a gyalogságál és az ide számított naszádosoknál vajdának,⁶ a lovasságnál kapitánynak hívják.⁷

Rendesen 1—1 századnak parancsol a vajda, de nem közvetlenül, hanem egy szakasz kivételével a többinek csak tizedesei útján.⁸

Amely várban 200-nál több gyalogos feküdt, ott volt a vajdák mellett az egész felett egy fővajda is,⁹ lovasság esetén pedig főkapitány,¹⁰ aki azonban a kerületi főkapitánnyal nem tévesztendő össze.

A csapatkapitányok mellett néha *főhadnagyot* és *hadnagyot* is említenek forrásaink,¹¹ akik szintén tiszti rangban vannak, állásuk azonban nincs olyan pontosan megállapítva, mint a maiaké. Ez elnevezéseket általában meglehetősen zavarosan használják és a hadnagy olykor csak tisztet jelent általánosságban.

A tisztikar és a legénység közt az *altisztek* állanak, akiknek egykorú magyar neve a közlegényekkel szemben a „főlegény”¹²

¹ Gömöry Gusztáv: Eger ostroma ... (H. K. III. 632.)

² Végvárai őrsége: (H. K. VIII. 259.)

³ Brutus: III. 313—314.

⁴ Károlyi oklvt: III. 481; Gömöry Gusztáv: Eger ostroma ... (H. K. III. 634.)

⁵ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 39.

⁶ Tinódi: Az vég Temesvárbán ... 454 sor; Szalay Ágoston: 400 m. levél 387; A komáromi naszádosok kiváltságlevele: (H. K. VIII. 396.)

⁷ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 44.

⁸ U. o. 57—58.

⁹ U. o. 65.

¹⁰ U. o. 69.

¹¹ Tinódi: Az vég Temesvárbán ... 444 és 453 sor; Tardy György éneke ... (Száz. 1871. 114 és 122.)

¹² Tinódi: Eger vár viadaljáról 448—449.

Az altisztek és a legénység arányszáma már kedvezőbb, mint a legénységé és a tiszteké. Egerben 25 darabontra esik 1 altiszt,¹ Szendrőn 14-re,² Zrinyi hadainál pedig 8—9-re.³

Az altisztek közt legelső az *őrmester* (excubiarum magister),⁴ akivel körülbelül egyenlő rangban van a *kapuőrök felügyelője*,⁵ a *tömlőcstartó-mester*,⁶ a *gyújtó-mester* (Brandmeister),⁷ aki az ellenséges palánk felgyújtásához és általában a hivatalosan rendszerezített égetéshez ért, és olyik helyen a fegyelemre vigyázó „*rumormester*,”⁸ amely állás azonban fölötte ritka.

Ezek után a másodrangú altisztek, a *tizedesek*⁹ (decurio, decemvir) következtek.

Volt tizedes a naszádosoknál is, és pedig minden sajkán 3—3, akik közül egyik kormányoz, a másik a tüzelést vezeti, a harmadik pedig vezényel.¹⁰

Az altisztek sorába tartozik végre még a *zászlótartó*, (signifer) is,¹¹ akinek különösen ostromnál olcsó az élete.¹²

A csapatok *zenészei* már tulajdonképen a közkatonasághoz tartoznak, de azért mindig megkülönböztetik őket.

A XVI. századbeli végvárakban megvan a mai *dobos* (timpanista)¹³ és *trombitás* (tubicin),¹⁴ de szerepel a nemzeti hangszer kezelője, a *tárogató*s,¹⁵ meg a *dudás* (utriculator)¹⁶ is.

¹ U. o.

² Szendrei János: Váraink rendszere ... (H. K. I. 419.)

³ Barabás Samu: Zrinyi okiratok ... II. 453—456.

⁴ Orsz. lt.: Ben. res. XXXI. 79; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 82.)

⁵ Karácsonyi János: A gyulai vár ostr. (H. K. X. 91.)

⁶ Múz. lt.: Egy kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat. Takáts Sándor: M. rabok ... (Száz. 1907. 536.)

⁷ Takáts Sándor: A m. vár (Száz. 1907. 821 és 5 jegyz.); *Vaniček: Specialgeschichte* ... I. 50.

⁸ Kató Sándor: Idegen katonaság M. o.-on ... 65.

⁹ Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1376. Fol. Lat.; Thúry Benedek kapitányi utasítása: (T. T. 1905. 460.)

¹⁰ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 219.

¹¹ Thúry Benedek kap. utas. (T. T. 1905. 460.); Barabás Samu: Zrinyi okiratok. 453—456.

¹² Brutus; III 462; Tinódi: Eger vár viadaljáról ... 1440—1446 sor.

¹³ Thúry Benedek kap. utas. (T. T. 1905. 460.)

¹⁴ U. o. Barabás Samu: Zrinyi okiratok. II. 453—456.

¹⁵ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 41.

¹⁶ U. o. Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1373. Fol. Lat.

A zenészeket rendszeresen egy öregebb mesterük tanította ki, Szigeten pl. egy trombitás-mester több fiatalat tanított.¹

A felsorolt tisztek és altisztek alatt állott a végbeli haderő *közlegénysége*: a „gregarii milites,”² akik közt volt kisnemes is, nagyrészt azonban jobbágyokból³ és mesteremberekből⁴ sorozták őket.

Fegyvernemenként nagy a különállás közöttük: a parancsnok sokszor nem is beszél egyszerre az egész őrséghez, hanem külön szólítja meg annak lovas és gyalogos részét.⁵

A *lovasság* nagyrészt könnyű magyar lovas, huszár, mert, amint ezt maga a király is kijelentette, a török ellen ezt lehet legjobban használni.⁶

Fegyverük: görbe kard, olykor még nyíl, lobogós kopja, huszárpaisz, magyar sisak, néha még mellvért és sodronying is, ezenkívül pisztoly és nagyon későn a karabély, amit nehezen fogadnak el.⁷

Ez, t. i. hogy a lövést nem nagyon szeretik, jól mutatja, hogy igazi lovasok, könnyűek, mozgékonyak és taktikájuk nem a tűzharc, hanem gyors roham és a szálfegyver, kard vagy lándzsa alkalmazása. Ez a lovasság jól felfogott szerepe, amelyhez hazánkban hamarabb visszatértek a teljes vértet és a nehéz, lassú mozgás után, mint a nyugatiak.

Sok jó tulajdonságuk mellett azonban hibájuk, hogy a fegyveremhez nem ragaszkodnak túlságosan és az első bevágás dicsőségéért az összműködést sokszor feláldozzák.⁸

A vár ostrománál a szerepük kisebb: utcai harcra, kirohásra és a visszavonuló ellenség üldözésére tartalékban állanak, a váron kívül azonban fontosak, kijárnak kémszemlére, az utak biztosítására,⁹ és a török dúlók háborgatására.¹⁰

¹ *Túry József*: Szigetvár elfogl. (H. K. IV. 217.)

² *Orsz. vt*: Ben. resol. XXXIII. 214.

³ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. IV. 24.

⁴ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 69.)

⁵ *Rueber János tanácsa*: (H. K. VII. 513.)

⁶ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszt. tört. (Mill. tört. V. 239.)

⁷ *Szendrei János*: M. hadtört. eml. az ezredéves orsz. kiáll.-on 299.

⁸ *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 627.)

⁹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 222.)

¹⁰ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 40.

A magyar huszárságon kívül a végbeli könnyű lovassághoz tartoznak az örökös tartományok által néha segélyül küldött krajnai huszárok,¹ és német lovas-íjjászok is.²

Ezek azonban kevesen vannak, a németlovasság zöme nehéz-lovas. A török guerilla-portyázóival szemben majdnem használhatatlan,³ ellenben kitűnő szolgálatot tesz ott, ahol a könnyű magyar huszárságot, amely viszont portyázásban elsőrendű, a támadás fel-tartásában segíteni kell. Így Sziszek felmentésekor is a nehéz lovasság segíti győzelemre a megzavarodott huszárokat.⁴

Mindezt a lovas katonát, de különösen a magyarokat jellemzi, hogy a gyalogos szolgálatot kevésre becsülik és irtóznak tőle,⁵ a saját foglalkozásukat és különösen kedves lovaikat pedig mindennek felett szeretik. Így pl. Szondy az utolsó pillanatban maga szúrja le paripáit, hogy a török kezébe ne jussanak és a legjobbat, melyen legtöbbször ült, keservesen megsiratja.⁶ Portyázás közben pedig, pihenőt tartva, a végbeli előbb látja el lovát a szükségesekekkel, és csak aztán eszik maga is.⁷ Lovaik tartására zabot kapnak,⁸ tavasszal pedig egy időre joguk van a magánbirtokokra is *kiszállani füveltetésre*. Ez alól a nemes urak legelői sincsenek kivéve,⁹ kiköti azonban a törvény, hogy a kaszálásra föntartott helyeket kíméljék meg, a népet pedig ne zsarolják,¹⁰ hogy pedig erre ne legyenek kénytelenek, mikor kimennek adják ki zsoldjukat rendesen.¹¹ A legelők kiosztását az alispánok végezték,¹² akiknek ügyelniök kellett arra is, hogy a vitézek más lovát ne legeltessék.¹³ Junius elsején már mindegyiknek állomáshelyén kellett lenni.¹⁴

¹ Gömöry Gusztáv : A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 624.)

² Kimutatás : (H. K. VII. 398.)

³ Brutus : III. 228 ; Schwendy Lázár tanácsa : (H. K. VII. 523.)

⁴ R. Horváth Jenő : M. ha' i krón. II. 111.

⁵ Vaníček : Specialgeschichte . . . I. 53.

⁶ Forgách : 47.

⁷ U. o. 176. 1. jegyz.

⁸ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 233.)

⁹ 1578 : 14. tc.

¹⁰ 1566 : 20. tc.

¹¹ 1578 : 14. tc.

¹² 1588 : 22. tc.

¹³ 1566 : 20. tc.

¹⁴ U. o.

Igy aztán meg volt adva a mód a végbelieknek sok ló tartására, amelyek számát a zsákmányolt török paripák is növelik,¹ úgy, hogy akinek szüksége volt „egy szép járó lóra, ki jó volna és agg is nem volna,” rendszeren a végeken tudakozódott ilyen után.²

A lovasságnál valamivel rosszabb a helyzete a végbeli *gyalogosnak*, aki az egykorúak szerint „éjjel strázsát áll, verraszt, cirkál, vártán hál, nappal pedig az kapun vagyon. Minden szolgálat csak rajtok vagyon szegényeken.”³ A gyalogság fegyverzete szerint két részre oszlik, egyik puskás, másik dárdás.⁴ 1577-ben panaszkodik a katonai kormányzat, hogy a végeken a puskások száma nagyon megfogyott, mert zsoldjuk kevés és ezért, aki csak teheti, más minőségben akar szolgálni.⁵

A XVI. századi gyalogság katonai értéke általában a lovaságé alatt marad, és inkább védelemre szorítkoznak,⁶ a várakban azonban jól megállták helyüket.

Nálunk a magyar fajnak a lovas szolgálat iránt táplált előszeretete miatt a gyalogság *számban* sohasem volt túlnyomó a lovasság felett, még a várakban sem. Az 1540-es években még alig van magyar gyalogos, később azonban javulnak a viszonyok e téren.⁷

A magyarországi végek gyalogsága sokféle népelemből került ki, nagy különbség azonban nem volt köztük, és megegyeztek abban, hogy egyrészük „*íratos*”,⁸ azaz fölírt, zsoldon levő, másik pedig *szabad*,⁹ csak zsákmányból élő volt.

A gyalogság zöme és az igazi magyar része a *hajdú* (haido).¹⁰ Ezek a háborúk által megölt marhakereskedésnek foglalkozás nélkül

¹ *Brüsseli okmt.* : II. 310.; *Gömöry Gusztáv* : A sziszeki csata. (H. K. VII. 625.)

² *Usaly Péter* levele Koháry Imre korponai vicekapitányhoz. (Száz. 1870. 266.)

³ *Takáts Sándor* : A m. gyalogs. megal. 28

⁴ *Tardy György* éneke. (Száz. 1871. 114.)

⁵ *A tüzérségi és hadiszerállomány* Mo-on. (H. K. VII. 704.)

⁶ *Haditanács jegyzőkönyve*. (H. K. VII. 658.); *Bárczay Oszkár* : A hadügy fejl. tört. II. 293.

⁷ *Takáts Sándor* : A m. gyalogs. megal. 14—16. és 263.

⁸ U. o. 32.

⁹ U. o. 92.

¹⁰ *A mezei és várbeli katonaság eltartásának költségei*. (H. K. X. 117.)

maradt hajtóiból kerültek ki,¹ és szívesen szegődtek a király zsoldjába. Mindet azonban nem tudták elhelyezni, számuk pedig folyton nőtt a lakóhelyéről elűzött egyéb foglalkozású néppel is, úgy, hogy egyrészüik mindig az erdőkben és nádasokban volt kénytelen tengődni, egyformán írtatván a török és a király részéről.² Ha nem kaphattak rendes zsoldot, elszegődtek zsold nélkül is, szabad nyereség fejében: ezek a hírhedt szabad hajdúk, (liberi haidones).³ Tartanak szabad hajdúkat magánszemélyek, nemes urak, de gyakran hivatalbeli férfiak, sőt rendes végbeli hadnagyok is, akik zsákmányolni küldik őket, és osztóznak velük.⁴

A hajdúk azonban nemcsak az ellenséget fosztogatták, de a király alattvalóit is. 1558-ban panaszkodnak a felvidék nyomorult jobbágysai, hogy a csábrági és korponai hajdúk mindenüket elszedik, úgy, hogy már kenyerüket sem merik otthon tartani, hanem ólban, istállóban, szalma között kénytelenek rejtegetni.⁵

Ezért a törökön kívül, aki annyira gyűlölte őket, hogy kegyelmet sohasem adott nekik, még akkor sem, ha a többi végbelit elbocsátotta,⁶ a kormány is írtani igyekszik őket, annál is inkább, mert a török állandóan sürgeti kipusztításukat, vagy legalább is szigorú megfélemezésüket.⁷ A törvényt meg is hozzák,⁸ de nem is akarják nagyon megtartani, mert ugyanez a törvény beismeri, hogy a végek a hajdúkat nem nélkülözhetik.⁹ Igaz, hogy rettenetes katonaság volt a szabad hajdú, rendezett államban elemi csapás számba ment volna, a török ellen azonban ilyenre volt szükség.¹⁰

Számukat nem is a törvény apasztotta, hanem a XVI. század II. felében, az aránylagos békeidő alatt újra életre kelt marbakereskedés, amely kenyeret adott nekik.¹¹ Kár, vagy talán haszon, hogy

¹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 8.

² U. o. 92—94.

³ U. o.

⁴ Haditanács jegyzőkönyve. (H. K. VII. 659., 661.)

⁵ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 237.)

⁶ Forgách: 106—107.

⁷ Istvánffy: 277.

⁸ 1563: 23. tc.

⁹ „Confinia iis nullo modo carere posse videntur . . . “

¹⁰ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 97.

¹¹ U. o. 106.

a 15-éves háború újra a kard utáni megélhetésre szorította őket.¹

A XVI. század második felében a magyar gyalogság már egységes, a „*darabant*“ név azonban, melyet még sok helyen használnak a hajdú mellett, reminiscenciája egy régebbi keveredésnek.

A darabantok voltak ugyanis az első végbeli gyalogosok, akiket a városok őrségeiből és a jobbágyokból nyertek, míg a hajdú amint már említettük, elzüllött pásztor volt. Később a két nép összevegyült, és a belőle származott egységes gyalogság megőrizte a darabantok nagyobb kultúráját, s a hajdúk elszántságát és harcra-termettségét.²

E két, kiválóan magyar gyalogos katonaságon kívül még sok különböző név alatt találunk gyalogosokat a horvát-szlavón végeken, de néhol az anyaországban is. Ezek nagyrészt a Balkánról menekült rációk, akiknek beköltözése az ország közbátorságát nem nagyon emelte, a török ellen azonban jó szolgálatokat tettek.³ A hajdúkhöz hasonlóan ezek között is voltak zsoldosok és szabadon kóborlók.

Ilyen gyalogosok a *haramiák* (*heramiaë*),⁴ a két déli végvidék nemzeti gyalogsága, akik közt azonban magyar is szolgált.⁵ Előfordulnak a Dunántúl is.⁶ A *haramia* szó nem rablót jelent, hanem katonát és csak később változott meg az értelme, mint a szegénylegényé is, a katonaság züllésével. Hasonló katonaság a *martalóc* is (*martalossi*),⁷ melyet szintén üldöz rablásai miatt mindkét fél, de egyrészt viszont zsoldba is fogadja.⁸ E csapatok között talán a leghírhedtebbek a horvát és különösen a tengeri végvidék „*uszkók*“-jai, (*uszkói*, seu *vlahi*).⁹

Ezek is menekült délszlávok, jó harcosok, de még jobb rablók és emellett politikailag is megbízhatatlanok, akikről sohasem lehetett tudni, hogy mikor tárnak kapút a töröknek.

¹ U. o.

² U. o. 33—34.

³ U. o. 149—150.

⁴ *A mezei és várbeli katonaság* . . . (H. K. X. 117.)

⁵ *Takáts Sándor* : A m. gyalogs. megal. 113—114.

⁶ U. o. 115.

⁷ *A mezei és várbeli katonaság* . . . (H. K. X. 117.)

⁸ *Takáts Sándor* : A m. gyalogs. megal. 122—131.

⁹ *Margalits Ede* : Horvát tört. rep. II. 370.; *Takáts Sándor* : A m. gyalogs. megal. 144—145.

1545-ben pl. Krupa összes uszkókjai átpártoltak.¹ Lehetőleg apróbb csapatokra szétosztva tartották őket, mert, ahol együtt maradtak, (pl. Zenggben) ott három ország népét rabolták. (Magyar-, Törökország és Velence.)²

A szabad hajdúkhöz hasonlóan magánemberek is tartottak szabad uszkókokat, rablásokra.³ A török az ő megfékezésüket is sürgeti,⁴ zenggi várukba azonban nem hatolhatott be, mert azt jobban megvédte a tenger állandó szele, mint az ágyuk.⁵

Ilyen lézengő végbeli gyalogkatonák még a „mazúlok” is,⁶ valamint a *szabad rácok*, akik azért voltak kénytelenek zsákmányból élni, mert megbízhatatlanságuk miatt nem volt szabad őket zsoldba fogadni.⁷ Olykor azonban végházakban is tartottak szabad rácokat pl. 1579-ben Egerben.⁸

Vége valószínűleg ide sorozhatjuk a végbeli „*labanczokat*” is, akikből pl. 1556-ban 600-nál több volt Kassán és Lőcsén.⁹

A végbeli lovasság és gyalogság ismertetése után érdekes lesz rövid pillantást vetni a *kettő arányára*. A két fegyvernem hivatása természetszerűleg különböző a várban: a falakat és kapukat a gyalogság őrzi, a vár körüli vidéket pedig a lovasság biztosítja.¹⁰

A vár megőrzése fontos, de már az előbbi fejezetben láttuk, hogy a föld népének védelme is mennyire hivatása volt a végbelieknek és így megérthetjük, hogy a messze terjedő védelmi körzet biztosítására miért volt béke idején olyan aránytalanul sok lovas a várban, úgy hogy 1555-ben pl. Léván 300 lovasra csak 100 gyalogos jutott.¹¹

¹ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 315.

² *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 149—150.

³ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 620.

⁴ *Istvánffy*: 277.; *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 65—67.; *Vaniček Specialgeschichte* . . . I. 69,

⁵ *Fest Aladár*: Az uszkókok és velencések Fiume történetében. (Száz. 1891. 437.)

⁶ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 144.

⁷ U. o. 106.

⁸ U. o.

⁹ *Melichár Kálmán*: A m. hadügy. tört. fejl. (Ludovika akad. közl. 1884. 539.)

¹⁰ *Salm Miklós* gróf levele Lőcse városához 1550-ből. (H. K. IX. 122.)

¹¹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 473.)

Ostrom előtt azonban gyökeresen megváltozott ez az arány. Akkor a lovasság egy csapással másodrangúvá süllyedt, a falakon csak gyalogost lehetett használni, tehát gyalogsággal szaporítják a vár őrségét. Béke idején pl. a gyforma volt az egri katonaság két fegyvernemének létszáma, mindegyiké 200 főnyi, az 1552-iki ostrom idejére a lovasságot 300 főnyire szaporították, a gyalogságot ellenben 1500-ra.¹

Igy volt ez máshol is, Szolnok védőőrsége 1552-ben 300 huszár és 1100 gyalogos,² Esztergom 1543-iki ostromakor pedig lovas alig akad a várban.³

A hadiállapot megszűntével ismét lepad a gyalogság száma és a lovasok folytatják portyázó életmódjukat.

A végbeli katonaság harmadik fegyverneme a *tüzérség*, amely azonban olykor *feltűnő gyér számban van a várakban*: Eger ostrománál pl. mindössze csak 9 tanult tüzér akadt, s ezért az ágyúkhoz, bár ezek száma sem lehetett sok, parasztokat is kénytelenek alkalmazni.⁴

A magyarországi tüzérség *színvonala* a folytonos gyakorlat következtében magas és az itteni végbeli élet a tüzérségi tudománynak ép úgy tanuló iskolája, mint a többi katonai dolgoknak. A magyar végvárakban tett tapasztalatok alapján írta meg Brechtel Joachim Ferenc is az 1591-ben Nürnbergben kiadott ballisztikai munkáját.⁵

Az itt szereplő tüzérek közt aránytalanul *sok a külföldi*, ez a katonáskodás nem volt a magyar szellemnek teremtvé. Igen különböző helyekről, sokszor nagyon távolról kerültek hozzánk, bár magyar és különösen német polgár is van köztük.

Eger 1552-iki tüzérei közt prágai, szepességi, kisbesztercei, innsbrucki, bécsi, trencsényi, endorfi, pelsőei és laibachi van,⁶ 1566-ban pedig belga tüzéreket kér és kap Miksa király.⁷

Az idegen pattantyúsok tudománya persze hasznára vált itteni

¹ Gömöry Gusztáv: Eger ostroma... (H. K. III. 622.)

² R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 63.

³ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 220.)

⁴ Gömöry Gusztáv: Eger ostroma. (H. K. III. 624.)

⁵ Szendrői János: Magyar hadtört. eml. az ezredéves orsz. kiáll.-on 871.

⁶ Szederkényi Nándor: Levél a szerkesztőhöz. (Száz. 1901. 845.)

⁷ Brüsseli okmt.: III. 44. 45.

bajtársaiknak is, akiket egy-két tapasztalt idegen oktató mester-ségük gyakorlatára.¹

E három fegyvernem az egészen kicsiny őrházak kivételével, melyekben csak néhány gyalogos teljesít szolgálatot, mindenhol meg van, a negyedik, a *naszádos* azonban természetesen csak egyes, nagyobb folyóink mellett fekvő végvárakban szerepel, mint a vár-őrség kiegészítő része.

Soraikban sok a rác és horvát, de nem olyan túlnyomó számban, mint azt egyesek hirdetik.²

Helyzetüket, kötelességeiket és jogukat legjobban megítélhetjük abból a *kiváltságlevélből*, melyet Ferdinánd király adott 1554-ben a *komáromi naszádosok*-nak.

Eszerint a nemes és jobbágy között állanak, körülbelül egyenrangúak a polgárokkal, amit az is megerősít, hogy kötelesek céhekbe iratkozni. Joguk van kereskedni, de ilyenkor vámot fizetnek, másképen azonban, ha a király dolgában járnak, nem.

Rendes zsoldjukon felül kapnak a királytól naszádotkat, sajkákat, szurkot és ólmot, de hajóikért felelősek, és mindenre vigyázniuk kell, nehogy elkallódjék.

Kötelesek a királynak és országnak fegyverrel szolgálni, valamint a jobbágyok módjára földesuruknak és községüknek adót fizetni, szolgálatokat azonban nem végeznek és rendkívüli adó alól mentek, valamint mentesek a naszádosok testvérei, rokonai és meg nem osztozott atyjafiai is. Nagy kiváltságuk, hogy ha Ő felsége szolgálatában forgolódnak, akkor mindennemű pereikben (kivéve a saját lakóhelyük uraival és nemeseivel folytatottakat) nemesi kiváltságokat élveznek.

Saját bíráik, esküdteik vannak, akiket a főkapitány nevez ki, és ezek ítélnék az alperes illetékes kapitányával együtt, honnét a főkapitányhoz és esetleg a királyhoz fellebbezhetnek. Hadban és úton a kapitány egymaga is illetékes.

Naszádost csak saját kapitánya vagy vajdája foghat el, nemes úr vagy falusbíró csak akkor, ha tetten érik.

Vajdájukat alapos ok és ítélet nélkül elmozdítani nem lehet. Zsákmányukat méltányosan és egyenlőn osszák el, s ha nagy zsákmány jut hozzájuk, a királynak is küldjenek ajándékot.

¹ Takáts Sándor : M. tüzes és lövészerszámok. (Száz. 1908. 52, 2 jegyz.)

² Takáts Sándor : A m. gyalogs. megal. 169.

Mivel helyzetük jó, vigyázni kellett arra, hogy illetéktelen közējük ne tolaakodjék.

Nem vehetik be maguk közé azt a jobbágyot, kire adó és taksa van róva, valamint a tolvajokat és gazembereket sem.

Ha valakiről kiderül, hogy illetéktelen a naszádosok közé becsempészett, ő is meg a jogtalan bitorló is 200 forintban marasztaltatik el, amely bírság a kapitányt és az ellenfelet illeti, ők pedig zárassanak ki a szövetségből vagy társaságból.¹

A naszádosok őrséget teljesítenek a vár melletti vízen,² aztán szállításra is használják sajkáikat, néha pedig kisebb összeapásokra is a török vízi haderővel. Nagyobb vízi csatákat nem vívna.³

Ilyen naszádosok voltak a XVI. század második felében a Dunán, Komáromban,⁴ és Pozsonyban,⁵ a Rábán, Győrnél,⁶ a Vágon, Selyénél,⁷ egyideig, 1551 és 1552 közt a Tiszán, Szolnok alatt,⁸ ugyanekkor a Maroson néhány hajó, Csanád és Nagylaknál,⁹ rövid időre a Száván is, Sziszeknél,¹⁰ a Dráván pedig Siklósnál,¹¹ sőt néha a Balatonon is 1—2 hajó. (?)¹²

Lakóhelyeiken, ahol t. i. állandóan tartózkodtak, a rendes polgári keretekbe helyezkednek s amint említettük, belépnek a céhekbe. Komáromban pl. három status van: nemesi, naszádosi és polgári.¹³

Legfőbb előjárójuk a naszádosok főkapitánya,¹⁴ ez az állás azonban tiszteletbeli, és a főkapitány helyettese intézi tulajdonképpen a dolgaikat.¹⁵

¹ *A komáromi naszádosok kiváltságlevele*: (H. K. VIII. 396—399.)

² *Komáromi rendtartás*: (Száz. 1907. 826.)

³ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 156.

⁴ *Szentkláray Jenő*: A dunai hajóhadak tört. 159, 174.

⁵ U. o. 155, 164.

⁶ U. o. 155, 164.

⁷ U. o. 164. 178.

⁸ U. o. 165 és 6. jegyz.

⁹ U. o. 166.

¹⁰ U. o. 311.

¹¹ U. o.

¹² U. o.

¹³ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 201.

¹⁴ *A komáromi naszádosok kiváltság levele*. (H. K. VIII. 399.)

¹⁵ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 205.

Alatta kapitányaik, vagy vajdáik állanak,¹ altisztjeik a tizedesek,² azonkívül a közlegényeken kívül vannak hajóépítő mesteriek³ és tisztartóik is.⁴

Ez a végbeli katonaság, melyet idegen hadak is támogattak, a végeken meglehetősen elaprózva fekszik, hisz száma nem nagy, a megvédendő terület pedig messzeterjedő. A vele szemben álló török nem forgácsolta szét amúgy is nagyobbbszámú hadait, kevesebb végházat tartott, de benne nagyobb erőt.⁵

Ami a *végbeli csapatok kereteit* illeti, azt pontosan megtartani nem lehetett, mert a kis őrtornyokban alig volt egy tizedalja nép, a nagyobb várakban meg több századot is össze kellett tenni.⁶

Megkülönböztethetünk mégis a végbeliek közt *zászlóaljat*, amely kb. 300 emberből áll,⁷ ennek részei a *századok, vagy vajdaságalkjék*, eleinte 100, később horvát mintára néhol már csak 50 emberrel.⁸ A századokon belül *tizedalják* vannak,⁹ ezek az utolsó keretek lefelé.

A *szolgálatbefogadás módját* a kapitánynál már láttuk, a többi tisztnél is hasonlóképen történt, a legénységet azonban már *to-borozzák*.¹⁰

A közkatonaság fogadásának joga nem mindenhol illeti meg a vár kapitányát. Ezt a két déli végvidéken pl. csak a végbeli ezredes tehetette, és ő is csak a főherceg és a haditanács tudtával,¹¹ az anyaországban azonban sok helyen megadják a várkapitánynak is kiváltsághelyen, hogy fogadhat és elbocsáthat katonát, amivel tekintélyét akarták növelni. 1563-ban külön privilegium gyanánt kapja a jogot Zrinyi Miklós, valamint a diósgyőri kapitány is,¹²

¹ Szentklárý Jenő: A dunai hajóhadak tört. 161.

² U. o. 165.

³ U. o. 167.

⁴ U. o. 169.

⁵ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 276.

⁶ U. o. 65.

⁷ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 66.

⁸ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 67.

⁹ U. o. 46.

¹⁰ Németh Béla: Szigetvár tört. 190.

¹¹ Vaniček: Specialgeschichte . . . I. 69.

¹² Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 54—55.

1589-ben pedig az újjvári altisztek változtatásához azonban már neki is felsőbb jóváhagyást kellett kikérnie.¹

A felfogadó köteles volt a katonákat hűség és megbízhatóság dolgában jól megválogatni,² „rácot pedig, és más eféle gyanús embert“ nem volt szabad a király kenyerére felfogadnia.³

A katonákat olykor egyenként fogadják fel, a tehetősebbek pedig 2—3 kísérő lovast is hoztak magukkal.⁴

A toborzás a következőképen folyt le: A zsoldot kínáló egyén, rendesen a király vagy főkapitány zászlaját letűzik és aztán dob-pörgés mellett „zsoldot kiáltanak,“ azaz kihirdetik, hogy mennyit kap a vitéz. Ezután várják a jelentkezőket, akiket borral és szép szóval biztatnak. Aki hajlandó volt felcsapni, azt megvizsgálták, hogy alkalmas-e, azután néhány frt foglalót adtak neki, esetleg segélyt is, hogy fegyvert szerezhessen, ha nem volna neki.⁵

A felfogadott katonával *szerződést* kötnek, felsorolván kötelességeit, járandóságát és hogy esztendeje mikor kezdődik.⁶ Ezek a szerződések esetről-esetre igen változók.

Ezután bejegyezték az újoncot a *katonák jegyzékébe* (album militum)⁷ és *feleskették* a hadicikkelyek megtartására,⁸ valamint a király iránti hűségre.⁹

Katonai szabályzat volt Magyarországon is,¹⁰ de különösen érdekes az 1578-ban kiadott horvát-szlavón, amelyet kivonatosan közölök. Eszerint a katonák megesküdtek arra, hogy föllebvalóik iránt engedelmesek lesznek s azok parancsait megfogadják. Kötelességüket híven teljesítik.

¹ Orsz. lt. : Ben. resol. XXXIII. 214.

² Várvizsgálatok. (H. K. VII. 94.)

³ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 106.

⁴ Jegyzék: (Száz. 1876. 257.)

⁵ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 29., 258.; Kató Sándor: Idegen katonaság M. o-on . . . 10—11.

⁶ Katonai szerződések: Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1373. Fol. Lat.

⁷ Istvánffy 478; Serédy György kassai kap. utas. (T. T. 1901. 119)

⁸ Rueber János tanácsa (H. K. VII. 512); Haditanács jegyzőkönyve. (H. K. VII. 661.)

⁹ Krasznahorkai kap. utas. (T. T. 1884. 752.)

¹⁰ Fraknoi V.: M. o. gy. eml. V. 176.; U. o. VI. 343., 348.; Haditanács jegyzőkönyve. (H. K. VII. 661.)

Zsoldjukat rendesen kapják, de nem szabad a meghatározottnál többet követelniük.

Senkise merje magát kétszer feliratni és megmustráltatni, valamint a szemlére más fegyvereivel kiállani.

Helyét önkényesen elhagyni fejesztés terhe alatt tilos.

A zsákmány azé, aki ejti, de a hadiszerek a hadúrúi lesznek. Kapitulált városba és várba bemenni és ott rabolni tilos.

Engedély nélkül összejöveteleket nem szabad tartani.

Tilos az istenkáromlás, valamint templomok megszentésének, javaik elszedése, a nép zaklatása és különösen a nőiérány megsértése.

Verekedés tilos. A verekedőket ki kell békíteni.

Aki valami árulást megtud, köteles bejelenteni.

Kalandozásra indulni a kapitány engedélye nélkül tilos.

Az ellenséggel engedély nélkül beszélgetni tilos.

Veszélyes helyeken, különösen éjjel, lődözni nem szabad (nehogy észrevétesse t. i.)

Aki a harcból szökni akar, szúrják le, ha mégis sikerül elmenekülnie, gyalázat legyen rajta.

Parancs nélkül semmitse romboljanak le vagy gyújtsanak fel.

Ha élelmet hoznak, senki ne rohanjon rá, amíg nincs megbecsülve az ára.

Barátságos területen rabolni tilos.

Ha valakit bűne miatt el akarnak fogni, tilos az elfogatást akadályozni, aki mégis megtenné és elősegítené a bűnös menekülését, helyette bűnhődjék.

Mértéktelen ivás tilos, aki ilyenkor megsebesül, meg kell büntetni, mintha szökevény volna és el kell bocsátani.

Játék közben megsebesült ember zsoldja addig visszatartandó, míg rendesen el nem tudja látni szolgálatát.

Menetelés közben a sorból ok nélkül kilépni tilos.

Mindenki a maga kvártélyán lakjék és másét el ne foglalja

Ha nem kapnák meg pontosan a zsoldot, akkor ezt altisztjük által a kapitánynak jelentsék be, de önkényesen elhagyni helyüke. tilos.

Amig a csata megnyerve vagy vár teljesen bevéve nincs, tilos a zsákmányolás.

Indulási parancs esetén kiki köteles zászlaját követni.

A játékok korlátoztassanak. Német más nemzetiségével ne játszhék, mert ebből sok vizsály származik.

Riadó esetén kiki helyére siessen.

Senki ne hanyagolja el az őrállást és ne helyetessel vigyáztasson, hacsak ezt a kapitánya meg nem engedi.

Lovaskatonát gyalogos szolgálatra kényszeríteni nem szabad.

Aki ezen cikkelyek egyikét is áthágja, mint esküszegő bűnhődjék.

Ha pedig a cikkelyekből egy és más kimaradt volna, tartsák meg azt is.

Aki e szabályokat elfelejti, menjen a kapitányhoz vagy soltészhoz és kérdezze meg tőle.

Őfelségének vagy őfenségének a cikkelyeken változtatni jogában áll.¹

Ezek voltak körülbelül a hadi cikkelyek a magyar végeken is, az *esküforma* pedig, melyet magyarul mondtak el, így hangzott: „Esküszöm az élő igaz Istenre, Szentháromságra és szent evangéliumra, hogy hű leszek fejem fennállatáig.”²

Az eskü régi magyar szokás,³ és letevésétől kezdve mindenki tartozott föllebbvalójának *engedelmeskedni*,⁴ és zászlaját bárhova követni.⁵

Ez a zászló volt a katonaság összetartozásának, a hazának és a királynak a jelvénye. A közönséges jeladó zászlókon kívül, amellyekkel az ellenség mozdulatait jelezték az őrtoronyból,⁶ zászló lengett a vár fokán,⁷ és zászlók alatt haladtak a végbeliek nagyobb portyázó útjaikon is.⁸

Volt kerületenként egy főkapitányi zászló (Hauptbanner),⁹

¹ Közli Vaniček: Specialgeschichte . . . I. 47—53.

² Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 830 és 2. jegyz.)

³ Orsz. lt.: Ben resol. II. 48 „ . . . secundum morem et consuetudinem Hungaricam . . . ” 1549.

⁴ Vaniček: Specialgeschichte . . . I. 68.

⁵ U. o. 52.

⁶ Istvánffy: 359.

⁷ Forgách: 46.

⁸ Tardó György éneke: (Száz. 1871. 115.); Balassa: Katona ének. 19 sor.

⁹ Vaniček: Specialgeschichte . . . 51; Holub József: Istvánffy: hadtört. szempontból . . . 87.

azonkívül császári zászló is, melyet Istvánffy szerint Zrinyi kirohánásakor vitt Juranics.¹

(Szigetvár egykorú képén tényleg a császári sasos zászlót látjuk, egy másik bástyán pedig a hétszer vágott magyar cimert, a kettős kereszt nélkül.²)

A katonaságot tartó mágnások rendszeren a maguk címeres zászlaját használták.³

A felesküdt új csapatot végre, ha addig nem katonáskodott volna, *begyakorolták*,⁴ és ettől kezdve rendes *szolgálatot* teljesített, és pedig rendszeren ugyanott, ahova szegődött. Az *áthelyezés* meglehetősen ritka, de előfordul, pl. 1555-ben Csábrágon látunk lévő lovásokat.⁵ Thelekessy Imre 1548-ban még Veszprém kapitánya, 1550 körül Lévára helyezik, 1556 után a mezei hadaknál van, végre élete alkonyán, 1560 körül kassai kapitány és a felvidék főkapitánya lesz. Horvatinovics Bertalan is 1551-ig lévő kapitány, ekkor Szolnokra helyezik, itteni kapitánytársa, Zay Ferenc pedig Komáromba kerül ugyanez évben.⁶ Általában azonban sok időt töltöttek egy helyen a végbeliek és a tehetősebbek közülök kisebb-nagyobb ingatlant is szereztek a vár környékén.⁷

A szolgálatban kiváltakat *előléptették*, minek öröme olykor ünnepi párbajokat is vívtak, pl. 1568-ban Thúry György hívott ki egy béget, „miért hogy ő is mostan ment a bégségre, ez is a hadnagyságra.”⁸

Olykor, ha nincs üresedés, *címzetes állást* is adnak előléptetésül.⁹

A *szolgálati idő* addig tartott, amíg a vitéz bírta, vagy kedve volt hozzá, hisz, mint zsoldosok, amikor fel akartak mondani, megtehették. Rendszeren sokáig, sokszor életük fogytaig katonáskodtak: az említett Thelekessy pl. már II. Lajos alatt kisebb parancsnokságot viselt, és mint főkapitányt éri a halál 1560-ban.¹⁰

¹ Istvánffy: 487.

² H. K. IX. 2. melléklet.

³ Thúry József: Szigetvár elfogl. (H. K. IV. 217.)

⁴ Szolnoki kapitányok utasítása: (H. K. VI. 659.)

⁵ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 473.)

⁶ U. o. 227, 463, 464, 482, 660.

⁷ T. T. 1879. 130.

⁸ Csányi Ákos levele özv. Nádasdy Tamásnéhoz. (H. K. VII. 392.)

⁹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 221.

¹⁰ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 108.)

A megrokkant katona vagy *szabadságot* kért gyógyíttatására, vagy kiállt a szolgálatból. Thelekessy 1553-ban kéri a királyt, hogy bocsátaná törődött teste orvoslására „hévvizekre.”¹

A várvizsgáló bizottságok is ügyelnek, hogy *szolgálatképtelen és hasznavehetetlen ember* ne húzza a drága zsoldot,² és az ilyeneket *elbocsátották*, „hogy a király érdeke kárt ne szenvedjen.”³

Előfordúl azonban nem egyszer a *fegyelmi úton való elbocsátás is*, visszaélések, rendesen a nép zsarolása miatt.⁴

Az őrséget lehetőleg fokozatosan újíttatták meg, mindig csak néhányat bocsátottak el és fogadtak helyükbe újakat, nehogy egyszerre teljesen gyakorlatlan katonaság legyen a várban.⁵

Az elbocsátott rendesen kikapta bizonyos időre, olykor egy évre is a fizetését,⁶ és *felmondási ideje* kitöltése után eltávozhatott. Aki előbb, vagy pláne felmondás nélkül ment el, vagy megszökött, azt más végvárba nem volt szabad befogadni,⁷ főlebbvalója pedig üldözte és törvényt kért reá.⁸

A tisztességgel elbocsátottakat megbecsülték, és ha jól szolgáltak, olykor külön jutalmakat is adtak nekik, a szolgálat közben nyomorékká vált vagy elaggott vitézeknek pedig rendesen valami *kegydíjat* vagy *nyugdíjat* juttattak. Így pl. 1555-ben évi 32 frtot és 1 öltözet ruhát adományoz a király Balassa György szigeti katonának, akit a török csúnyán megcsonkított,⁹ és ugyanennyit kap 1561-ben a Csázma ostrománál megbénult Gardanovics Mihály is.¹⁰

A nyugdíj egy bizonyos fajtája volt a naszádosoknál a *száraz-vajdaság*: azaz az érdemes vajdák, akik a szolgálatot már nem bírták, vajdák maradtak, de csak — szárazon. (Olykor viszont azt jelenti ez a cím, hogy nincs megüresedett rendes vajda állás, az

¹ U. o. 662.

² Németh Béla: Szigetvár tört. 155.

³ Orsz. lt.: Ben. resol. II. 129. „... ne utilitas regia negligatur...”

⁴ U. o. III. 160.

⁵ Schwendy Lázár tanácsa. (H. K. VII. 528.)

⁶ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 234.)

⁷ Takács Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 829—830.)

⁸ Kerecsényi László levele. (T. T. 1907. 126.)

⁹ Orsz. lt.: Ben. Resol. VI. 27.

¹⁰ U. o. VIII. 1.

érdemeseket pedig mégis kinevezik ilyenre.)¹ 1550-ben azonban megszünteti a király, visszaélések miatt.²

A nyugdíjat olykor bizonyos ideig a végbeli özvegyének is meghagyták.³

Előkelő állásról lelépő végbeli, pl. a főkapitány inkább címerbővítést, címet⁴ vagy birtokot kapott.

Végezetül szóljunk még néhány szót a végbeliek szolgálati és vezényleti *nyelvéről*, amelyről sok adatunk ugyan nincs, egy-két jellemző dolgot azonban megőriztek a források, majd pedig arról a viszonyról, mely a katonaság és a kapitány között fennállott.

A végbeli *adminisztrációban* a magyar nyelvnek kevés hely jutott, az ügykezelés németül és különösen latinul folyt. A többség rendeleteit olykor mindkét nyelven küldte le,⁵ a néppel érintkező végbeli hivatalos személyektől azonban megkívánták, hogy lehetőleg a vidéken beszélt nyelveket is értsék, a hivatalos gyakorlatban használtakon kívül.⁶

A katonaság *szolgálati nyelve* sem megállapított egységes, az idegen hadaknak a saját nyelvükön parancsolnak, a magyar végbelieknek magyarul, érdekes azonban, hogy egy-két német katonai kifejezés már beolopta magát ide is, pl. a „wer da?“: a 40-es évek végházaiban már kiáltják a „herdo“-t.⁷

A XVI. századi magyar *vezényszavakat* kevésbé ismerjük, mindössze azt tudjuk, hogy használták az „előre“, „utánam“ és „hátra“⁸ kifejezéseket, összezsapáskor pedig csatakiáltásokat hallattak: ilyen a „rajta-rajta.“⁹ „hozzá-hozzá“¹⁰ és a török „Allah“ viszonzására a „Jézus“ kiáltás.¹¹ Végző esetben azonban úgylátszik, a keresztény nevelésen át is kitört még az ősmagyar természet: Szelániki Musz-

¹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 221.

² U. o. VII. 76.

³ U. o. II. 185.

⁴ Sörös Pongrácz: Forgách Simon . . . (Száz. 1899. 713.)

⁵ Proviandtordnung. Acsády Ignác: Végváraink és költ. . . . (H. K. I. 263.)

⁶ Haditanács az építkezésről. (H. K. VII. 667.)

⁷ Tinódi: Varkucs Tamás idejébe . . . 10—12. sor.

⁸ Sztripszky Hiador: A m. vezényszó történetéhez. (Száz. 1909. 133.)

⁹ U. o.

¹⁰ Tardy György éneke . . . (Száz. 1871. 116.)

¹¹ U. o.

tafa szerint Zrinyi vitézei „haj-húj“ kiáltással rohantak ki a várkapun.¹

Ami a végbeliekkel való *bánásmódot* illeti: a kormány lelkére kötötte a kapitányoknak, hogy a katonákkal együttvéve úgy, mint egyenként tisztességesen bánjanak, kívül-kívül érdeme és rangja szerint, mint katonákhoz illő, és egyébként is viseljék gondjukat.²

Hogy pedig a kapitányok megfogadták-e ezt a pontját utasításuknak, azt a király mustrálói és biztosai útján minden alkalommal megtudakolta, amikor az esetleges méltatlanságokat fel lehetett panaszolni.³

Olykor bizony tele is van panasszal a katonaság.

1552-ben a szolnoki spanyolok 27 ember kivételével mind megszöktek egy német kapitány rossz bánásmódja miatt és a többi is menni akart,⁴ 1553-ban a sárvári deák panaszodik, hogy kapitánya csúnya szidalmat alig bírja viselni,⁵ 1585-ben pedig a királyi tanács tagjai figyelmeztetik Ernő főherceget, hogy olyik végvárban úgy bánnak a katonákkal, hogy az ellenség sem rosszabbul.⁶

Volt azonban sok emberséges parancsnok is, pl. a komáromi Pálffy Miklós, akiről naszádosai úgy emlékeznek meg, mint édesapjukról.⁷

Ez az, amit a XVI. sz. végbeli katonaságáról tudunk, de nem volna teljes a nyújtott kép, ha nem egészítenénk ki a *katonai segédszemélyzet*, és a végvárakat olykor támogató mezei hadak rövid ismertetésével.

A nem tulajdonképeni katona alkalmazottak azon részét, amelyre a maga szakmájának tárgyalásánál még sor kerül, vagy amelyet, pl. a mérnököt már elvégeztünk, csak felemlítem itt az áttekintés kedvéért, a többiről bővebben beszélek.

¹ *Thúry József*: Szigetvár elfogl. (H. K. IV. 219.)

² *Szolnoki kapitányok utasítása*. (H. K. VI. 659.)

³ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 209.

⁴ *Castaldo levele Miksa főhghhez*: (H. K. VI. 665.)

⁵ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 115.

⁶ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 458.)

⁷ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 209.

A várban szereplő *mérnökök, építésszek* és embereik¹ mellett ott találjuk a vár *papját*, és néhol ennek segédjét, a *káplánt* is.²

Fontos személy ezenkívül az *orvos*,³ vagy ha ilyen a várban nincs, legalább a *borbély*,⁴ és az értelmiséghez tartozik még az *iskolamester* is.⁵

Majdnem minden várban megtaláljuk a vár „*deák*“-ját,⁶ akinek fontos és bizalmi állása van. Az írásbeli parancsok átvételén, és a fontos hírszolgálat ellátásán kívül, amelyet rendszeren ő végez, hisz olykor még a várkapitány sem tud olvasni,⁷ sok egyéb írniaivalója van, úgy, hogy megérthetjük a komáromi seregdeák panaszkodását, aki szerint ott „az rovásírásnak soha nincsen napja, nincsen órája, hanem minduntalan írnia kell.“⁸

Olyik várban rajta kívül *tolmácsoló deákot* is kénytelenek tartani, ha az őrség magyar, a kapitány pedig német, pl. egyidőben Komáromban.⁹

A vár kiterjedt birtokainak és jövedelmeinek kezeléséhez, s a számadások vezetéséhez *gazdasági tisztek* kellettek, akik alatt számos különböző hivatású gazdasági cseléd állott;¹⁰ a hadi felszerelést a *hadszertárnok*¹¹ és segédei, gondozták, az élelmiszerek kezelését pedig az *élésmester*¹² végezte szolgaszemélyzetével. Voltak fizető- és szemle hivatalnokok a *fizetőmester és mustramester*¹³ alatt, és volt *hadbíró*¹⁴ kar is.¹⁴

A végbeli védekezésben fontos hivatása van a *kémnek* is, amiért a vezetők olvként jelentik ki, hogy kémekben sohase legyen hiány.¹⁵ A „jó kémek, és állandó szorgalmas megfigyelés“ általi

¹ L: II. fej.

² L: V. fej.

³ U. o.

⁴ U. o.

⁵ U. o.

⁶ *Végvárak őrsége*: (H. K. VIII. 259—262); *Jegyzék*: (H. K. VI. 653.

⁷ *Takaró Mihály levele Nádasdyhoz*: (T. T. 1907. 402.)

⁸ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 218.

⁹ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 825.)

¹⁰ L: III. fej.

¹¹ L: IV. fej.

¹² U. o.

¹³ U. o.

¹⁴ L: V. fej.

¹⁵ *Schwendy Lázár tanácsa*: (H. K. VII. 533)

hírszerzés a végbeli kapitányok egyik főkötelessége,¹ amit a király sokszor az utasításban külön hangsúlyoz is,² azonkívül rendes évi átalányt juttat nekik kémek tartására. Így 1557-ben Zrinyi kap e célra évi 32 forintot,³ 1559-ben Balassa János 100-at,⁴ 1561-ben pedig a szigeti kapitány 200-at.⁵ Tartottak is megbízható kémeket a török végházakban, és különösen a pasák székhelyein, olyik azonban még a portán is, pl. a gyulai kapitány, Kerecsényi.⁶

A kémkedésnek nagy hasznát látták a várak védői, sokszor jóelőre értesülést kapnak a török támadó szándékairól és megtehetik intézkedéseiket. Előre tudja a vár jövőendő ostromát Losonczy István, Temesvár parancsnoka 1551-ben,⁷ ugyancsak értesülést szereznek az egr.ek 1552-ben,⁸ és a gyulaiak is 1566-ban.⁹ 1583-ban meg a veszprémiek hiúsítják meg a török terveit, előre értesülve a koppányi bég támadó szándékáról.¹⁰

A vár ostroma alatt pedig a szomszédos helyek kémei jártak az ostromló sereg körül, hogy a vár védekezéséről híreket szerezzenek, melyet aztán gyorsan tovább adtak a többi végvárnak. Eger alatt 1552-ben a csábrágiak kémei rejtőznek, és a híreket Csábrágról közlik a nyitrai püspökkel.¹¹ Az ilyen levelezés fenntartását az utasítás is megparancsolja a várak kapitányainak, különösen olyan helyeken, ahonnét jól szemmel lehet tartani az ellenséget.¹²

A híreket aztán kézről-kézre adják a kapitányok: 1554-ben pl. a korponai kapitány értesíti a lévait Fülek sorsáról, aki a hírt a király tábornokával közli.¹³ Ugyancsak értesítést küldenek Lévára a csábrágiak is,¹⁴ Bozókra pedig a kékkőiek.¹⁵

¹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 657.)

² *Krasznahorkai kap. utas.* (T. T. 1884. 755.)

³ *Orsz. lot*: Ben. resol. IV. 120.

⁴ U. o. VII. 119.

⁵ *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen... (Száz. 1905. 894.)

⁶ *Kosutány Ignác*: A kányaföldi Kerecsényiek... (Száz. 1882. 471.)

⁷ *Rónai Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 51.

⁸ *Tinóli*: Eger vár viadaljáról. 225. sor.

⁹ *Karácsonyi János*: A gyulai vár ostr. (H. K. X. 93.)

¹⁰ *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika II. 104.

¹¹ *Levelük*: (Száz. 1880. 489—490.)

¹² *Thúry Benedek* palotai kap. utas.: (T. T. 1905. 460.)

¹³ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 131.

¹⁴ U. o. 135.

¹⁵ U. o. 135—136.

Az értesítéseket *futárok* vitték szét. Erre olykor katonai személyt használnak,¹ rendszeren azonban külön lovaslegényeket is artanak, nehogy a vár katonái az őrködést elvonassanak.²

Ami a dolog anyagi részét illeti, tudatában voltak annak, hogy milyen becses a kém szolgálat és Rueber János is kijelenti tanácsában, hogy „e tekintetben nem szabadna semmi költséget se kímélni.”³

Valóban meglehetősen áldoznak is: évenként átlag 4000 frtot költenek kémekre.⁴ Megtörténik ugyan, hogy a kém veszélyes munkájáért alig kapott valamit,⁵ rendszeren azonban jól fizetik őket, pl. a pesti kém 400 frtot kapott évente.⁶ Ezenkívül meg szokták téríteni az utazási költségeiket is.⁷

Természetesen a török sem vetette meg azt a hasznot, ami a pontos hírszolgálat által jutott neki és ő is tart kémeket a magyar végvárakban.⁸ Értesülései pontosak, még a királyi seregek hangulatáról is beszámolnak megbízottai,⁹ akik nemcsak híreket szállítanak, de a seregek demoralizációjára is elkövetnek minden lehetőt.¹⁰

A nagy károkat okozó kémek ellen persze mindkét fél lehetőleg védekezett és akit csak lehetett, elfogott.¹¹

Ezek sorsa rendszeren a biztos halál volt, hogy pedig a végbeliek valahogy pénzért el ne bocsássák az elfogott kémeket, *inkább fizetett agyonveretésükért a különben pénzszükében levő kincstár*, annyira fontosnak tartotta katonai titkainak megőrzését.¹² Olykor pláne magas díjat is tűznek ki egy megnevezett kém fejére, pl. Hallek varasdi kapitány 1592-ben 100 tallért fizetett a petrinjai parasztoknak, akik egy Mirkó nevű kémét agyonütöttek.¹³

¹ *Szentkláray Jenő*: A dunai hajóhadak tört. 308.

² *Németh Béla*: Szigetvár tört. 118.

³ *Rueber János tanácsa*: (H. K. VII. 516.)

⁴ *Költségvetés*: (H. K. VI. 545.)

⁵ *Gömörý Gusztáv*: Egy XVI. századbeli hadikém viselt dolgai. (H. K. II. 160—162.)

⁶ *Orsz. lvt*: Ben. resol. XXIII. 94.

⁷ *Jegyzék*: (H. K. VI. 651—653.)

⁸ *Tinódi*: Az szalkai mezőn . . . 53. 60. sor.

⁹ *Thúry József*: Szigetvár elfogl. (H. K. IV. 217.)

¹⁰ U. o.

¹¹ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 324.

¹² *Takáts Sándor*: M. rabok . . . (Száz. 1907. 419.)

¹³ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 337.

A kémekéhez hasonló földerítő szolgálatot végzett a *nyomjáró* is, akinek tiszte az volt, hogy az ellenség nyomaiból annak számát és útírányát kiderítse. Olykor bámulatosan pontos adatokat szolgáltatnak ezek is.¹

Portyázásokon pedig *kalauzok* vagy *táborjáratók* vezették a végbelieket, akikre az ellenség szintén nagyon vadászott, és valószínű öröm volt számára, ha egy ilyet kivégeztethetett. 1586-ban pl. a budai pasa értesíti nagy kárörömmel a királyt, hogy egy kalauznak fejét vótette.²

Várbeli kisegítő szolgálatra olykor a környék jobbágyságából is alkalmaztak néhányat, akik ennek fejében minden egyéb jobbágyi szolgálat alól fel voltak mentve. Ilyenek a bástyán éjjel-nappal őrködő *virrasztók*, vagy *tornyosok*, és az ágyuknál alkalmazott *básztások*, meg *csigások*.³

Meg kell emlékeznünk még a várban nagy számban jelenlevő *iparosokról* is.

Az élelmezési szolgálatban alkalmazottakról később lesz szó,⁴ ezeken kívül voltak ácsok,⁵ kőművesek és kőfaragók,⁶ kovácsok,⁷ lakatosok,⁸ kocsigyártók vagy bognárok,⁹ malomgyártók,¹⁰ órásk¹¹ és néhol még más iparosember is.

A mesteremberekre nagy szükség volt a végvárbán, és ezért szeretik ott tártani, s ha ostromtól félve nyugtalankodnak, lecsendesítik őket.¹²

Kihasztnálni nem engedték őket, a király parancsa szerint mindig ki kellett fizetni munkájuk bérét rendszeren,¹³ viszont ügyelt

¹ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 827 és 5. jegyz.)

² U. o. és 2. jegyz.

³ U. o. 828; *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat.

⁴ L: IV. fejt.

⁵ *Múz. lt.*: Egyes. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat.

⁶ U. o.; u. o. 1314 Fol. Lat.

⁷ U. o. 1273 Fol. Lat.

⁸ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 225.)

⁹ U. o. 233; *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1314 Fol. Lat.

¹⁰ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 214.

¹¹ *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 419.)

¹² *Németh Béla*: Szigetvár tört. 155.

¹³ U. o. 113.

arra is a király, hogy az iparosok ne követeljenek szolgálataikért aránytalanul sokat, és járandóságukat meglimitáltatta.¹

A városbeli mesteremberek azonban féltékenyek a végbeli hadakozó urak által tartott mesteremberekre, és kikötik, hogy az ilyen „himpellér“ városbelinek ne dolgozhassék.²

Olyik várhoz *cigányok* is tartoztak, akiket fegyverkovácslásra, javításra és tisztításra, valamint postálkodásra és pecérségre használtak,³ végre befejezésül meg kell említenünk a szomorú foglalkozású *hóhért*,⁴ és a némely helyen előforduló *kinzómestert*.⁵ Ez utóbbi, amint Takáts Sándor mondja, a magyar végbeliek dicsőségére, csak ott van, ahova a művelt nyugatiak betelepítették, pl. Schwendy tábornok Munkácsra.⁶

A vár őrzőihez tartoznak ezeken kívül még a *kutyák* is. Éberségüknek sokszor nagy hasznát látták, 1574-ben pl. Gvozdan várát mentették meg, mint a Capitoliumot a lúdak. Egyideig kincstári pénzen tartják el a vár kutyáit, majd tartásra bizonyos érdemes katonáknak adták ki, amiből azok némi pótlékfélét szereztek zsoldjukhoz.⁷

Ennek a végbeli szervezetnek, melyet a legfelsőbb foktól a legalacsonyabbig áttekintettünk, olykor jó segítséget nyújtottak a *mezei hadak* is, amelyek a honvédelem második vonalában állottak.

Veszély esetén ezeknek kell a végvárakat támogatni, és érelyes hadjáratral felmenteni, ha nagyobb török erő tör rájuk.⁸

Schwendy tábornok, akinek mindenre készen volt a jól kidolgozott elmélete, ennek a *támogatásnak a módját és mértékét* is szépen megállapította, kár, hogy nem nagyon tartották meg gyakorlatilag! Eszerint, ha nagyobb, de belföldi török sereg támadja meg a végvárakat, akkor vonuljon segítségükre a rendesen felkészülve levő kisebb tartalék, úgy Magyarország, mint az örökös tar-

¹ U. o. 122.

² *Thaly Kálmán*: Villongások elintézése a kassai polgárság és vitézlő rend között. (T. T. 1882. 369.)

³ *Thaly Kálmán*: A cseszneki vár cigányai. (T. T. 1884. 568—569.)

⁴ *Szederkényi Nándor*: Levél a szerkesztőhöz: (Száz. 1901. 845.)

⁵ *Takáts Sándor*: M. rabok . . . (Száz. 1907. 416. 1. jegyz.)

⁶ U. o. 415—416.

⁷ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 756.

⁸ *Rueber János tanácsa*: (H. K. VII. 511.); *Schwendy Lázár tanácsa*: (H. K. VII. 525.)

ományokból. Ha egy béglerbég jön külföldi csapatokkal, akkor nagyobb arányú, de csak partialis nemesi felkelés hirdetendő, és küldjön mérsékelt segélyt az osztrák tartományokon kívül Ófelsége és az imperium is. Végre, ha maga a szultán jön, akkor álljon ki az egész nemesség, irányítsa ide egész hatalmát a német birodalom is, valamint a többi keresztény népeket is föl kell szólítani segélyadásra.¹

Látjuk tehát ebből a tervezetből, hogy kétféle mezei had támogatására számíthatnak szerencsés esetben a véghelyek, ha fel kell menteni őket a török támadás alól: e két elem pedig az *idegen reguláris mezei zsoldoshad*, és a nemesi fölkelés.

A horvát-szlavón végeken, ahol a török még nyugtalanabb volt, mint az anyaországban, majdnem állandóan cirkálnak a kisebb mezei hadak,² 1551-ben reguláris zsoldosok segítenek visszafoglalni Lippát,³ 1552-ben kísérletet tesznek a török felvidéki várharcainak megakadályozására, igaz, hogy szomorú kudarcral a palásti mezőn,⁴ 1592-ben meg Burgau őrgróf visz hadat a horvát végekre, szintén nem nagy eredménnyel.⁵

A másik, sokkal hamarabb kéznél levő segítség a *nemesi fölkelés*. A nemesség t. i. a 100—100 jobbágya után állandóan fegyverben tartott 3—3 *portális katonán* kívül köteles felszólításra személyesen is lóra ülni, ha a török megtámadott egy végvárat, ha meg kellett akadályozni egy új vár építésében, vagy, ha rablóvárat kellett lerontani.⁶

A török elleni védekezés az egész ország érdeke, de nem egyformán érzi át mindenki. Akihez a veszély közel volt, akinek birtokát dúlták, az volt elsősorban áldozatokra hajlandó. Állandó készenállásra az egész országot nem is lehetett kötelezni, aztán meg a török bennlakik, s máról holnapra rátörhet egy vidékre, és így mindig gyakrabban fordul elő, majd kizárólagossá lett az, hogy csak néhány megye fog össze egy-egy vállalatra, mert így gyorsabban felkészülhetnek.

¹ U. o. 531—532.

² Több évről szóló adat van: *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 308—342.

³ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 52.

⁴ U. o. 62

⁵ U. o. 109.

⁶ 1547: 17 tc.

Ennek a *partialis felkelésnek* vezére Magyarországon a kerületi főkapitány,¹ Horvát-Szlavónországban pedig a bán.² A nemes-ség személyesen száll táborba, az idegenek és papok mást küldenek maguk helyett.³

Nagyon sokszor szerepel a nemesi fölkelés, és bár gyakorlata nincs annyira, mint a rendes hadaknak, használható, mert viszont elszántsága és önfeláldozása nagyobb, hisz saját földjét védi.⁴

Azt azonban kikötötte a nemesség, hogy csak igazi szükség esetén hívják fel, nehogy állandó foglalkozásától elvonassék.⁵ Ugyanezt a feltételt kötik ki a stájer, krajnai és karinthiai rendek is, akiket szintén fegyverbe hívnak, ha az előttük fekvő két végvidéket veszély fenyegeti.⁶

A mezei hadak segítségét olykor a végbeliek viszonozzák is, 1552-ben pl. Teuffel hadainál várkatonaságot is látunk.⁷

Egy kérdés még eddig nem került szóba, most azonban a végbeli katonaságról vázolt képek egyesítése gyanánt önként felmerül, hogy tulajdonképpen mennyi volt Magyarország határvédő seregének létszáma a XVI. század II. felében?

A látvány nem felvidítő: egyesek ajánlják,⁸ a haditanács elfogadja,⁹ a törvény sürgeti,¹⁰ a gyakorlati szükség parancsolja, hogy a végvárakban elegendő számú őrségeket tartsanak, valóságban pedig örökös a panasz, hogy kevés a katona. Panaszkodik többek közt Sforza Pallavicini¹¹ és Thelekessy Imre,¹² 1552-ben pedig sürgetve könyörög Teufel Erazmus a nádornak Léváról: „Jól tudja, tekintetes és nagyságos uraságod, hogy az ezen vidék messze ki-

¹ U. o.

² *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. IV. 616; *Vaniček*: Specialgeschichte ... I. 64, 1. jegyz.

³ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. VIII. 421—422.

⁴ *Salamon Ferenc*: M. o. a török. hód. kor. 157.

⁵ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. VII. 181.

⁶ *Vaniček*: Specialgeschichte ... I. 69.

⁷ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 62.

⁸ *Schwendy Lázár tanácsa*: (H. K. VII. 528.); *Rueber János tanácsa*: (H. K. VII. 511.)

⁹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 656.)

¹⁰ 1543: 7 tc.

¹¹ *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. biz. oklmásol. II. 136.

¹² *Komáromy András*: *Thelekessy Imre*. (H. K. II. 473.)

terjedő végházainak, Szolnoktól kezdve idáig, oltalmazására milyen csekély haderővel rendelkezem... Kérem tekintetes és nagyságos uraságodat, hogy, ha valamely ügyben Ő felségéhez írna, többek közt emlékeztesse Ő felségét, hogy a végházak őrségeit megerősíteni méltóztassék, mert az, ami most van, teljességgel nem elegendő.“¹

Ez a szomorú helyzet máshol is csak így van és az egész országról mondja Balassa:

„Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Sereged szép száma fogy, romol s szállton száll.“²

S ez nem is csoda, hisz a végbeli hadinép amúgy sem sok, de a pénztelen világban lehetőleg csökkentik még a meglevő létszámot is, amint nem kell közvetlen veszélytől tartani.

Zavaros időkben emelik ugyan a katonaság számát³ és egy-egy vár elestével a hátamögött álló nagyobb őrséget kap⁴ általában azonban még az ilyen változtatást is úgy igyekeznek végrehajtani, hogy a szükséges népet az aránylag nyugodtabb helyekről vonják el. 1577-ben pl. redukálják az őrségeket a felvidéken, a bányavidéken és a Duna–Balaton közén, ellenben emelik a Balaton és Dráva közt s a horvát-szlavón végeken.⁵

1578-ban meg négyesével vagy hatosával szedegetik össze az embereket a nyugodt végházakban és úgy viszik oda, ahol több kell.⁶

Legtöbbször azonban víszonzás nélkül csökkentik a létszámot, pénzkímélés végett. 1552-ben pl. 32-re szállítják le Sáros őrségét,⁷ 1573- és 77 közt sülyed a horvát-szlavón végek hadereje,⁸ 1577-ben pedig annyira megfogyott a végbeliek száma, hogy már a főkapitányoknak is alig van emberük.⁹

Ez természetesen kivétel, a viszonyok rendesen jobbak, *kielégítőnek azonban sehol sem mondhatjuk a végbeliek számát.*

¹ *Levele*: (H. K. VI. 664—665.)

² *Balassa*: A m. nemzetnek romlott állapotjáról. 13—14 sor.

³ *Orsz. lt*: Ben. resol. XXI. 166. „... propter praesentium temporum varios motus ...“ 1574.

⁴ *Matunák Mihály*: Érsekújvár alapítási éve. (Száz. 1896. 339.)

⁵ *Jegyzék*: (H. K. VI. 543—544.)

⁶ *Sörös Pongrácz*: Forgách Simon ... (Száz. 1899. 707—708.)

⁷ *Orsz. lt*: Ben. resol. IV. 29.

⁸ *Vaniček*: Specialgeschichte ... I. 38, 40.

⁹ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 245.

A század ötvenes éveiben a legnagyobb végvárak megszálló csapatai 600—1000 fő közt váltakoznak,

Az ország 5 legfontosabb védőbástyájának őrsége békélábon összesen 4269 ember és pedig:

Komáromé:	1183,
Győré:	913,
Egeré:	858,
Gyuláé:	715,
Szigeté:	600 főnyi, ¹

míg a török ellenségvárai közül 5-ben ugyancsak békében 14200 ember van elhelyezve és pedig:

Budán és Pesten:	5100,
Esztergomban:	3200,
Fehérvárott:	2700,
Pécsett:	2200,
Pozsegán:	1000. ²

S ezekkel szemben még olyan magyar véghelyek is vannak, ahol 100 és tíz között áll az őrség száma, mint pl, Trencsén, ahol 94, Sztinya, ahol 37 és Lak, ahol 10 katona állomásozik!³

Olykor pláne még a felsorolt erők sincsenek kéznél, mert a hadi nép egyrésze rendszeren künn jár kémszemlén, vagy az utak biztosítására.⁴

Igaz ugyan, hogy *ostromsereg közeledtével* sürgősen küldenek *segélyt* a váraknak, de hát ez sem valami sok: a kis Drégely védői mindössze másfélszázan vannak,⁵ a közepes Sziszeken is csak 100 német zsoldos és egypár száz hirtelen fölfegyverzett ujonc és polgár áll szemben a boszniai pasa 25—30 ezernyi hadával,⁶ a derék végvárakban pedig, Temesvárott 2300 főnyi a védő sereg,⁷ Gyulán pedig kb. 3000.⁸

¹ Az adatokat *Acsády Ignác* közli: *Végváraink és költs.* . . . (H. K. I. 72—73.)

² *Gömöry Gusztáv*: *Török hadak számereje* M. o.-on (H. K. VII. 395—396.)

³ *Acsády Ignác*: *Végváraink és költségeik* . . . (H. K. I. 72—73.)

⁴ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 222.)

⁵ *Acsády Ignác*: *Drégel és hőse*. (Száz. 1887 39, 41.)

⁶ *R. Horváth Jenő*: *M. hadi krón.* II. 111.

⁷ U. o. 57.

⁸ *Forgách*: 314.

Ami pedig az *egész ország összes vévidékeinek őrségét* illeti, az 1577-ben a tengertől Szatmárig hivatalosan kb. 18,000 főnyi,¹ tényleg azonban csak 12,000 körül jár,² míg a török végek rendes őrhada kb. 47,000 ember,³ és az is a török birodalom válogatott, legjobb katonasága.⁴

Ez a *négyszeres túlsúly* érteti meg velünk azt, hogy a török nemcsak nem akart békében maradni, de nem is tudott, mert rendes hadainak foglalkoztatás, az irregulárisoknak pedig zsákmány kellett, s mozgalmait még a szultán békére intő parancsa sem tudta fékezni.⁵

A töröknek is nagyok a veszteségei, sőt, mint támadóé, aránytalanul nagyok, de a hatalmas birodalom győzi az emberanyagot ontani, míg Magyarország népe pusztul.⁶

¹ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 440 és 1 jegyzet.)

² *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 77.)

³ *Schwendy Lázár tanácsa*: (H. K. VII. 261.)

⁴ *Salamon Ferenc*: M. o. a török hód. kor. 124.

⁵ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 440.)

⁶ U. o. 438—439.

III.

A VÉGBELI RENDSZER KÖLTSÉGEI ÉS AZOK FÖDÖZETE.

(A. A végvárakra szükséges egész költség.

B. Honnét fődözik? Szeretik a költségeket a vár környékén beszerezni. — Várbirtokok. — Vigyáznak rájuk, a várjavak visszaszerzése, várakhoz csatolt új birtokok, földek bérlése. — A várbirtokok részei. — A birtokok jövedelme, a jövedelem fontossága. — A birtokok kezelése, visszaélések. — A török zavarja a földművelést. — A várbirtok jobbágysái, a tőlük befolyó haszon. — A többi jobbágysa a városi polgárság haszna. — Néhol a nemes is fizet taxát. — Egyéb, a vár környékén szerzett jövedelem. — A vár jövedelmeit kezelő gazdasági személyzet: udvarbíró, kulcsár, sáfár, számvevő, ellenőr, kilencedszedő-nonátor, felügyelő falúsbírák, gazdasági cselédség. — Mindenről számadást vezetnek. — Visszaélések, az ügykezelés ellenőrzése, várvizsgálatok. — Egyéb pénzforrások: országos adó, a részgyűlések pótló segélye. — Az adó behajtása, adóelőlegek. — Tized és egyéb egyházi javak felhasználása. — Ajándék a véghelyek céljaira. — Kölcsönpénz. — Az ország a végsőig megfeszíti erejét. — Külföldi segítség, ennek aránya, rendje és beosztása. — A segély megítélése: nem kegyelem-ajándék, magukat védik általa. — Következménye: német befolyás, ennek szomorú hatása. — Visszahatás ellene. — Magyarország anyagi áldozatainak nagysága.)

Láttuk már a végbeli védekezés rendszerét, láttuk a várakat, és a bennük elhelyezett katonaságot, most a dolog anyagi részével foglalkozunk: azaz hogy *mennyi volt a végvárakra szükséges egész költség* és melyek azok a források, ahonnan azt merítik?

Az ország szegény, meg kell tehát válogatni a kiadásokat és minden vonalon felhangzik a kívánság, hogy a fölöslogeseket el

kell kerülni.¹ Semmi se fordítottassék haszontalanságra, mondják, ahol azonban igazán szükséges, ott a pénzt nem szabad kímélni.² Ilyen szükséges kiadásnak ismerik el a végek költségeit, és ha kiszámított összeg van csak kéznél, amelyből mindenre nem telik, mindig inkább erre adnak, mint más célokra.³

Egy-egy vár szükséglete meglehetősen nagy.

A kis Drégely őrségének zsoldja egy hónapra ugyan csak 133 frt,⁴ de a szintén harmadrangú Lak várának már 921 frt 93¹/₂ den. kell,⁵ a fontos Kassa pedig 1234 frtot kíván.⁶

Az összes végvidékek védelmére, beleértve a kapcsolt részeket is, a velencei követ 1555-iki jelentése szerint havi 50,000 rajnai forintra van szükség.⁷ A velencés követ meghatározása valóban pontos: az ő számítása szerint 600,000 rajnai frt kellene egy évre, amit az 1549-iki hivatalos költségvetés mindössze 16,000 frttal halad túl. Eszerint a végekre évente szükséges összeg: 616,840 rajnai, azaz 493,472 magyar forintra rúg, ami az építkezésekre kívánatos 100,000 frttal együtt 593,472 magyar frt.⁸

(Szomorú, hogy evvel szemben a polgári kormányzatnak mindössze 32,000 frttal kell megelégednie.⁹ Ezek azok az évek, amelyek kénytelen mulasztásait bizonyos tekintetben még ma is érzi az ország).

Korszakunk vége felé mégjobban nőni látjuk a hadikiadásokat. 1577-ben a végbeli védekezés költsége, igaz, hogy néhány melléklettel, mustra, fizetés és kémszolgálattal együtt, évi 2 millió frton felül van,¹⁰ és Vaniček közlése szerint is túl jár az 1 millió.¹¹

Ez már nagy összeg, de az 50-es évek közel 600,000 frtjának előteremtése sem járt minden nehézség és gond nélkül, annál is inkább mert olykor még a költségvetésbe föl nem vett magán-

¹ Schwendy Lázár tanácsa: (H. K. VII. 527, 536.)

² U. o. 537.

³ Fraknoi V: M. o. gy. eml. VIII. 33, 35.

⁴ Acsády Ignác: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 38—39.)

⁵ Múz. lt.: Egy kam. és vár. ir. 831. Fol. Lat.

⁶ U. o. 1314 Fol. Lat.

⁷ Óváry Lipót: A m. tud. akad. tört. biz. oklvmásol. II. 146.

⁸ Orsz. lt.: Ben. res. II. 11—12.

⁹ Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 176.

¹⁰ H. K. VI. 543—545.

¹¹ Vaniček Fr.: Specialgeschichte . . . I. 40.

várakra is kellett költeni, melyek segítését a törvény, ha tulajdonosuk azok fenntartására gyenge, megkívánja.¹

Az anyagiak fontosságát a végbeli védekezésben elismerte a kormány is,² nemzet is, mégis akadtak azonban e szomorú időkben is olyan lelketlen emberek, akik az ország utolsó védelmének, a végváraknak költségeit, Horváth Mihály szerint „a halál és szolgaság ezen váltságdíját”³ is lefoglalták és a maguk hasznára fordították. A nemzet belátta, hogy milyen rettentő hatással járna ennek a rendszernek elterjedése és kisebb részgyűléseken,⁴ meg országos törvényben is⁵ elrendeli, hogy a végvárak bitorolt jövedelmeit bocsássák vissza, mert a várak eleste országos csapás lenne.

Ezek a *jövedelmek* igen sok félék.

A vár költségeit, amelyek „ad intertentionem, conservationem et necessarium provisionem”⁶ szükségesek voltak, szerették a vár közelében beszerezni, mert így nem terhelte a fenntartás az országot, másrészt pedig a végbelieknek is jobb volt, mert ők maguk kezelték és így biztosan számíthattak rá.

Volt ugyan olyan erősség, amelyet teljesen kívülről kellett tartani, mint pl. Zengg,⁷ a legtöbb helyen azonban volt várjövdelem és vagy teljesen elegendő volt, vagy pedig csak a hiányokat kellett az államnak máshonnan pótolnia.⁸ Hogy pedig ez a deficiens legyen, azt nagyon lelkére kötötte a király a várbelieknek, akiket arra utasított, hogy legalább a kiadásokkal egyenlő jövedelmet tudjanak felmutatni.⁹

A végváraknak a környékről kikerülő legnagyobb jövedelmét a *várbirtokok* szolgáltatták, amelyek nélkül az erősséget fenntartani

¹ 1543 : 7 tc., 1546 : 42 tc., I. és II. § ; Királyi válasz : 1547 : 17 §-a. 1548 : 24 tc., I. § ; 1555 : 11 tc., 1563 : 16 tc., stb.

² *Acsády Ignác*: Végváraink és költs. . . (H. K. I. 68 l. 1. jegyz.) „Proventus nostri, qui sunt rerum omnium, et precipue belli nervi . . .”, mondja a király ; *Schwendy Lázár tanácsa* : (H. K. VII. 536.)

³ *Horváth Mihály* : A m. honvédelem tört. vázl. (Kisebb munkái I. 203.)

⁴ Sajtószentpéteri particularis gyűlés, 1544. *Fraknoi V* : M. o. gy. eml. II. 603.

⁵ 1545 : 53 tc.

⁶ *Múz. lt.* Egy. kam. és vár. ir. 1314. Fol. Lat. 41.

⁷ *Fest Aladár* : Az uszkókok és velenczések . . . (Száz. 1891. 437.)

⁸ *Acsády Ignác* : M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 170.

⁹ *Németh Béla* : Szigetvár tört. 123.

alig lehetett. Ezek kiterjedéséről természetesen nehéz lenne biztos és pontos képet adni, mert az ellenség és a háborúk szerint hol szaporodtak, hol fogytak,¹ de azért mégis megglehetősen ismerjük a XVI. századi végvárak helyzetét e tekintetben.

Voltak birtok nélkül szűkölködő várak,² volt egy-két nagyobb végház, amelynek csekély kiterjedésű a birtoka, pl. Győr, Komárom és Kassa,³ voltak azonban „*tarisznys várak*“ is,⁴ azaz olyanok, amelyek egyhamar nem szorultak külső segílyre, lévén mindenből elegendő a saját tarisznájukban. Ilyen gazdag, nagybirtokú vár volt Sziget, melynek tartozékairól maga a törvény mondja, hogy azok nagyok és bőveek,⁵ és Eger is azért tartotta magát olyan jól, mert volt elegendő segílyforrása.

A vár birtokaira természetesen, fontosságukhoz mérten igen *vigyáztak*.

Időnként külön e célra kiküldött bizottság jegyzéket vett fel róluk és jövedelmeikről a „falus-bírák, ispánok, vámosok és más személyek legszigorúbb esküje alapján.“⁶

Olykor a vár földeit fel is méreik és határait bejárják, különösen határper esetén.⁷ A kormány az ilyent nagy horderejű dolognak (res magni momenti) mondja.⁸

Határdifferencia legtöbbször a környék birtokosaival keletkezett, olykor azonban két végvár közt is előfordult: 1564-ben pl. Eger és Gyula viszálykodtak,⁹ 67-ben pedig Murány és Ujvár.¹⁰

Arra nagyon ügyelt a kormány, hogy a várbirtokokat valahogy el ne foglalja valaki, és olykor a kapitányi utasításban is

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 65.)

² H. K. V. 546. 1. jegyz.

³ *Acsády Ignác*: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 168.

⁴ *Komáromy András*: *Thelekessy Imre*. (H. K. II. 652.)

⁵ 1559 : 33 tc : „... cuius pertinentiae magnae sunt, et amplissimae...“

⁶ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 219.) Murányi urbarium: *Orsz. lt.*: Neoregistrata acta F. 156. N. 20. 1573-ból.

⁷ *Várvizsgálatok*: (II. K. VII. 85, 93—94.)

⁸ Munkácsi határjárás. *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 760 Fol. Lat. 1589-ből.

⁹ *Orsz. lt.*: Ben. resol. XI. 199.

¹⁰ U. o. XIV. 229.

kötelességévé teszik a várparancsnoknak, hogy ilyen esetben azonnal jelentést tegyen, hogy az elidegenített birtokrészt *vissza lehessen szerezni*.¹

Ilyen reoccupatoria rendszeren olyankor gondolnak, amikor egy magánvár a király kezébe kerül. A magánosnak addig talán nem volt elég ereje jogait megvédeni, a királynak ellenben van. Így pl. 1549-ben elveszi Ferdinánd Murányt Bazsó Mátyástól, és nyomban elrendeli a Bazsótól elidegenített várjavak visszaadását.² A várjavak visszaszerzésében sokszor annyira megy a király, hogy még az elődje által törvényes módon elajándékozottakat is visszaveszi, pl. 1565-ben Miksa Komárom néhány birtokát, amit egyes naszádos vajdákknak adott.³ A várbirtokok visszavételéhez legjobban hozzáláttak 1572-ben, amikor a király általános vizsgálatot rendelt el az egész ország területén magánosok által bármilyen címen birt királyi javakra vonatkozólag, s az erről szóló összes okleveleket bekérlette.⁴ De nemcsak a vár meglevő birtokait igyekeznek összetartani, hanem újakat is szereznek, ha csak lehet.

A végvárak kapitánya utasítása szerint köteles volt ügyelni arra, hogy nincs-e a környéken olyan jószág, amely a koronára száll vissza,⁵ ha pedig akadt ilyen, a király csak akkor adományozta el másnak, ha semmi módon sem lehetett valamely végvárhoz csatolni, távolság, vagy más akadály miatt.⁶

A magvaszakadt családok birtokain kívül *várakhoz csatolják* az elhagyott egyházi alapítások javait is,⁷ valamint a megnótázott pártosokét, pl. az ötvenes években Báthory Györgyét,⁸ Perényi Gáborét,⁹ Bebek Györgyét, és másokét, ezek a birtokok azonban meghódolásuk után rendszeren visszaadattak tulajdonosaiknak.¹⁰

A kincstár az ilyen foglalásokban sokszor kellelénél tovább

¹ *Krasznahorkai* kap. utas. (T. T. 1884. 756.)

² *Orsz. lvt.*: Ben. resol. II. 130.

³ U. o. Neoregestrata acta. F. 1013 N. 23.

⁴ U. o. Ben. resol. XIX. 120.

⁵ *Szolnoki* kap. utas. (H. K. VI. 659.)

⁶ *Orsz. lvt.*: Ben. resol. III. 154.

⁷ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 75.)

⁸ U. o. 62.

⁹ U. o. 75.

¹⁰ U. o. 228.

ment, és jogtalanul is foglalt váraihoz magánbirtokokat, melyek visszaadását rendeli el az 1563: 54. tc.

Olykor azonban nem is kellett birtokokat foglalni, odaadták azt tulajdonosaik önként, pl. 1564-ben Perényi Gábor Szigetvárnak ajándékozza siklósi és valpói uradalmát.¹

Az ilyen nagylelkűség magyarázata az, hogy a török közeli léte miatt a magánember nem nagy hasznát veszi a birtoknak, a vár katonái azonban elég erősek azt megvédeni, és így nekik értékes, és jövedelmező lehet.

Ha a várnak még így sem volt elég földje, akkor *bérelnek is*,² ha pedig elegendő volt, olykor bérbe is adnak belőle.³

A vár birtokainak *legbecsebb része* a szántóföld⁴ volt, ezenkívül tartoznak hozzá rétek,⁵ ahol a vár állatállományának való széna terem, és legelők,⁶ ahol az állatokat tavasztól őszig táplálják. Ahol sok és jó a legelő, ott nagy majorságot rendeznek be,⁷ amiből a levágásra való marhákon kívül sajt, vaj, tej, és tojás nagy mennyiségben folyt be a vár éléstáraiba.⁸ Ilyen majorság van a legtöbb várban, pl. Trencsénben,⁹ Egerben,¹⁰ Szigeten,¹¹ és ilyennek berendezését ajánlja a várvizsgáló-bizottság a sárosi várhoz tartozó Sztropkón is, mint erre igen alkalmas helyen.¹² Az új major benépesítése nem ment nehezen, olykor vásároltak is bele állatokat, különösen a nagyobb fajtát,¹³ a kisebbeket pedig kivetették a jobbágy-ságra, amely a várvizsgáló-bizottság véleménye szerint „örömet és minden megterheltetés nélkül“ szolgáltatatta be azokat.¹⁴ Hogy az optimista bizottság helyesen ítélte-e meg a jobbágyok örömet, azt nem lehet tudni?

¹ Németh Béla: Szigetvár tört. 196.

² Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 644.

³ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 85—86.)

⁴ U. o. 85.

⁵ U. o. 84. 221.

⁶ U. o. 221.

⁷ U. o. 75.

⁸ U. o. 84.

⁹ U. o.

¹⁰ T. I. 1881. 746—763.

¹¹ Németh Béla: Szigetvár tört. 117.

¹² Várvizsgálatok: (H. K. VII. 75.)

¹³ U. o. 71., 72., 84.

¹⁴ U. o. 84.

Olyik várnak terjedelmes erdőségekből is volt jövedelme, amelyek épületfával látták el,¹ és a bennük való vadászat is hozzájárult az őrség eltartásához,² a másikkal meg halastavak és haldús folyók tartoztak, melyek állományából az őrség él,³ aztán beszózva eltesz szükség esetére,⁴ főleg pedig pénzel.⁵

A felsoroltakon kívül olyik várban jövedelmező a szőlőművelés,⁶ máshol kertészkedést és gyümölcstermesztést⁷ is űztek, némely helyen meg méhészet volt berendezve,⁸ és foglalkoztak még sok más jövedelmező dologgal is, úgy, hogy egy, közepes nagyságú birtokokkal ellátott várnak más igen jó jövedelme volt, ha tisztességesen kezelték a javait.

Acsády Ignác szerint tulzás nélkül tehetjük a magyarországi végváraknak saját birtokaikból befolyt jövedelmét ez időben évi 50,000 frtra,⁹ sőt becslése határozottan kevésnek látszik, mikor pl. csak Gyula évi jövedelme 1554-ben 10,000 frtra rugott,¹⁰ és ugyanazidőtájt Sároson alig akad a számadások közt ezreseknél alacsonyabb tétel, melyek összege 4 év alatt pontosan 98,744 m. frt. és 68¹/₂ denárt ért el.¹¹

Olyik vár, amellet, hogy magamagát eltartotta, még fölösleget is szolgáltatott be a kamarához, mint pl. Eger, amelytől 1548-ban 9632 frt. 32 dr., 49-ben 12000 frt-nál is több, 51-ben pedig 17912 frt folyt be.¹²

Tévednénk azonban, ha ilyen rózsásaknak itélnők a végvárak viszonyait általában, hisz akkor nem lett volna örökös a panasz, és nem haltak volna éhen a vitézek! Az azonban tény, hogy a *birtokok nagyon hozzájárultak a véghelyek fönntartásához*, és elképzelhetjük, hogy mi lett volna azok sorsa enélkül.

¹ U. o. 89.

² U. o. és Szalay Ágoston: 400 m. levél. 387.

³ Várviszsgálatok: (H. K. VII. 89.)

⁴ U. o.

⁵ U. o. 86.

⁶ U. o. 220.

⁷ T. T. 1881. 746—763. Várviszsg. (H. K. VII. 72.)

⁸ Németh Béla: Szigetvár tört. 117.

⁹ Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 169.

¹⁰ U. o.

¹¹ Sárosi számadáskönyv, Múz. lvt.: 1314. Fol. Lat.

¹² Acsády Ignác: M. o. pénzügyei. I. Ferd. uralk. alatt. 169. és 2. jegyz.

Pedig nem is *kezelték* őket mindenhol úgy, ahogy lehetett és kellett volna, és gyakoriak a *visszaélések* e téren is.

A trencsényi kapitány például a maga számára foglalta le a vár legtermékenyebb földjeit,¹ a sárosi porkoláb ugyanígy, de legalább királyi adományt eszközölt ki magának.² Olyik helyen a tisztviselők atyafiságos ajándék gyanánt osztogatják barátaiknak és rokonaiknak a vár birtokrészeit, vagy a nekik privát munkát teljesítő jobbágyokat jutalmazták velük,³ máshol meg a hanyagság folytán gyom veri fel a szántókat, és kipusztulnak a major állatai.⁴

Olyik helyen meg mi elnék rendesen a földeket, de nem lehet, mert a *török oly közel van*, hogy ha eszébe jut, elhajtja a dolgozó népet.

Így „nem üzhető hasznos földművelés és illendő, alkalmas gazdaság Eger környékén, az ellenség közelsége miatt”⁵ a murányi jobbágyok munka helyett az erdőben lappanganak féltükben, mint a vadak.⁶

Lak vára is sokat szenved „propter nimiam Thurcarum propinquitatem,”⁷ Kassa földművelése meg a lázadó pártosok miatt nem bátorságos.⁸

Az őrségnek ugyan kötelessége karhatalmi védelmet adni a földeken dolgozóknak,⁹ de hát állandóan őrizni nem lehetett úgyszem a termést, és a török, ha tehette, megrontotta egy év munkájának gyömölését.

A saját szempontjából helyesen dolgozik ilyenkor, hisz a létfontartás eszközeinek elvétele majdnem olyan biztosan kezébe adja a várat, mint az ostrom.

Ezt az eszközt használja is, ha csak lehet: mielőtt megostromolná a nagyobb várakat, „lehuzza róluk a takarót,” azaz elveszi

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 85.)

² U. o. 75.

³ U. o.

⁴ U. o. 85., 84.

⁵ U. o. 221.

⁶ U. o. 228.

⁷ *Thurzó Ferenc levele az újhelyi harmincadosokhoz*, 1556, máj. 27.

Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1258. Fol. Lat.

⁸ *Várvizsgálatok*. (H. K. VII. 62.)

⁹ *Szendrei János: Váraink rendszere* . . . (H. K. I. 100.)

birtokaikat.¹ Sziget első ostroma előtt egy évvel pusztit és foglal már a környéken,² Kaposujvár, Somogyvár, Tihany, Csesznek és Szentmártont már jóval előbb megfosztotta jövedelmétől,³ 1549-ben a még magyar kézen levő Szolnok körül már minden török,⁴ és 59-ben már Gyula birtokainak egyrésztébe is beleült.⁵ A végbeliek azonban jól tudták, hogy birtokaik elvesztével nélkülözniök kell, és ahol lehetett, utolsóig védték földjeiket és azok jobbágynépét, melynek dolgos keze nélkül a birtokok mit sem értek.

A *jobbágyokra* nagy szüksége volt a várnak, és ezért lehetőleg sokat igyekeztek a várföldeken letelepíteni.

Számuk növelését olykor az utasítás is kötelességévé teszi a kapitánynak, akinek joga volt az új települőknek bizonyos időre adómentességet is adni.⁶

A meglevő jobbágyokra is vigyáz a kormány: az elköltözni akarókat visszatartani igyekszik,⁷ ha pedig a vár népe valami módon kárt vall, atyai jóakarattal segít rajta, — igaz, hogy a maga érdekében. Így pl. a tokaji jobbágyoknak, akiket a török-tatár portyázók majd mindenükből kifosztottak, hogy valahogyan magukhoz tudjanak térni, 1567-ben 5 évre elengedik az adót, 1 évre a kilencedet, két évre a vármunkát, ha csak nem okvetlenül szükséges valamit javítani, pozitív segély gyanánt pedig 1 évre bormérési jogot adnak nekik.⁸

Igy aztán olyik várhoz szép számú jobbágyság tartozott, 1557-ben pl. a nem is különösen gazdag Trencsén földjein 533 jobbágycsalád és 230 házaspár élt.⁹ Akad azonban nem egy olyan vár is, amely szükségét szenved munkaerőben, így 1558-ban pénzen kénytelenek aratókat fogadni a tihanyi végbeliek.¹⁰

A jobbágyok sok mindenféle *hasznót* hajtottak a végvárnak.

¹ Németh Béla: Szigetvár tört. 123.

² U. o. 125.

³ 1546: 44. tc.

⁴ Czimer Károly: Szegedi veszedelem. (H. K. IV. 253.)

⁵ Orsz. lt.: Urb. et conscr. F. 11. N. 41.

⁶ Krasznahorkai kap. utas. (T. T. 1884. 756.)

⁷ Orsz. lt.: Ben. resol. XXV/2. 4.

⁸ U. o. XIV. 62.

⁹ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 83.)

¹⁰ T. T. 1880. 399.

Felhasználják őket az építkezésekhez¹ és sok egyéb munkára,² leginkább azonban a földművelés volt a munkaterük, amit háromféleképpen végeznek:

1. A várföldeknek majorsági kezelésben levő részét teljesen a vár hasznára művelik robotjukkal,³ melyre évente 40 napig kötelesek.⁴

2. A földek egy részét pénzért kibérelik és egészen maguknak művelik.⁵

3. A legáltalánosabb pedig az, hogy a földet maguknak művelik, de a rendes földesúri kilenced fejében.⁶

Sok mindenféle nagy és apró kötelességük és szolgáltatásuk volt ezenkívül is, amit mind följegyeztek a várvizsgálatkor vagy egyéb alkalommal és pontosan számontartottak.⁷ Ezek és egyéb források szerint kötelességük volt a várba évenként beszolgáltatni gabonát, hüvelyeset, bort, sört, kenyeret, kalácsot, szőlővámot, szőlőigazságot, szőlőajándékot, husvéti bárányt, borjút, üszőt, tehenet, malacot, ártányt, hízott ártányt, szalonnát, vaját, sajtot, ludat, kapant, tyukot, tojást, ahol volt, vadat, halat és szárított halat, méhkast, mézet, viaszt, fűszert, bőrt, eszimat, kapcát, papucst, övet, prémet, szerszámfát, kendert és olyik helyen még kendermagot is.⁸

Robotjuk és a természetben beadott szolgáltatásokon kívül készpénz „cenzus” is terhelte a jobbágyságot,⁹ és így a felsorolásból is megláthatjuk, hogy a várnak milyen tőkége volt a sok és szorgalmas „colonus.” Ebből a cenzusból olykor, megokolt esetben

¹ *Haditanács*, az építkezésekről: (H. K. VII. 667.)

² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 87.)

³ U. o. 86.

⁴ *Krasznahorkai kapitány utasítása*. (T. T. 1884. 756.)

⁵ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 85.)

⁶ U. o. 63, 73, 75, 76, 84.

⁷ U. o. 83; *Orsz. lt.*: Urb. et conscript. F. 32, N. 46. (Országláti urb. 1574-ből.) U. o. F. 5. N. 1. (Diósgyőri urb. 1563-ból.) U. o. F. 1. N. 3. (Egri urb. 1577-ből.) U. o. F. 11. N. 41. (Gyulai urb. 1559-ből.)

⁸ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 62–63, 73, 83–84.);

Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat.;

Rómer Flóris: Tihanyi vár regestuma. (T. T. 1879. 127–128.); és H. K. I. 97–98.

⁹ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1524. Fol. Lat. U. o. 1314. Fol. Lat.

A pozsonyi kamara parancsa a csábrági kapitányhoz. 1592, okt. 30. U. o. 1233. Fol. Lat.

el is engedett a felsőbb hatóság, hogy a népet felsegítse,¹ a végbeliek azonban nem vették szívesen az ő bőrükre gyakorolt humanizmust és nem egyszer kikötötték, hogy ha a király a várjövendelmet ilyen módon csökkenti, akkor a tőlük elvont anyagiakat pótolja máshonnét.²

E várjövendelmeket a jobbágyoktól helyenként különböző időpontokban szedték, leggyakoribb volt az egy évi két terminus: Szent György és Szent Mihály napja.³

Olyik várba ezenkívül karácsonykor is adtak be egyet-mást,⁴ néhol pedig 4 terminus volt divatban: Szent György, Szent Márton, Husvét és Szent István.⁵

A király ügyelt, hogy a jövendelmet pontosan szedjék be, de viszont törvénytelen kivetésekkel ne zaklassák a népet,⁶ ez azonban sok helyen csak írott malaszt maradt és nem egy vár tisztviselői úgy visszaéltek hatalmukkal, hogy az egész jobbágyság kénytelen volt másfelé költözni, ami végeredményben is a vár baja volt.⁷

Előfordult, hogy a megfélemlített nép panaszkodni sem mert zsarolói ellen,⁸ ott azonban, ahol ez megtörtént, rendesen hamar közbelépett a király külön biztosa vagy egész bizottsága⁹ s ha a vizsgálat igazolta a tisztviselő bűnösségét, azonnal letette és a szegény népnek adandó kárpótlásra szorította.¹⁰

Mind e jövendelem a vár rendes, időközönként szedett jövendeleme, van azonban a vár jobbágyságától rendkívüli is, a bírságokból, — „ex mulctis, seu birsagiis“ — befolyó,¹¹ melyeket a vár

¹ Orsz. lt.: Ben. res. XIV. 62.

Várvizsgálatok. (H. K. VII. 83.)

² Illéssy János: Két egri vitézzől. (H. K. X. 296.)

³ Múz. lt. Egy. kam. és vár. ir. 1314. Fol. Lat. 3.

⁴ H. K. I. 97—98.

⁵ Rómer Flóris: Tihanyi vár regestuma: (T. T. 1879. 127—128.)

⁶ Illéssy János: Két egri vitézzől. (H. K. X. 294.)

⁷ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 237.)

⁸ U. o.

⁹ Múz. lt. Egy. kam. és vár. ir. 760, Fol. Lat.

¹⁰ Orsz. lt.: Ben. res. III. 160. Várvizsgálatok. (H. K. VII. 226—227.)

¹¹ Orsz. lt. Ben. resol. II. 34. Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1524.

kapitánya, mint a földesúr birói képviselője ró ki a bűnösökre,¹ de nem fordíthat a maga hasznára, hanem csak a vár céljaira.²

De nemcsak a vár saját jobbágysága járult hozzá a fönntartásához, hanem az *egész királyi terület népe*, melynek legfőbb segítségét, az ingyen munkát már láttuk,³ s azonkívül a végbelieknek egyébként is sokban hasznára volt. A jobbágyság által nyújtott anyagi eszközök oly hatalmasak voltak, hogy azok elvonása a leg-erősebb katonai hatalmat is hamar aláásta volna.

Ezért tervezik is a védelmi tanácskozásokon, hogy jó volna a török terület összes jobbágyságait áttelepíteni a király birtokára,⁴ ez a nagyarányú ötlet azonban éppen nagysága miatt kivihetetlen volt, és maradt minden a régiben.

A jobbágyságon kívül várfenntartó szolgáltatásokra, ill. adóra kötelesek a legtöbb *város polgárai is*,⁵ akik azonban már nem mindig teljesítik készségesen kötelezettségeiket és privilégiumaikra támaszkodva általában bátrabban mernek ellenkezni a katona urakkal, mint a szegény földnépe,⁶ sői némely helyen teljesen kiakarják vonni magukat mindennemű szolgálmany alól.⁷

A végvárakban lakó *nemesek* természetesen nem fizettek cenzust és nem szolgáltak a várnak,⁸ néhol azonban még az alól is van kivétel: Trencsénben pl. 1575 óta ők is kötelesek a taxát fizetni,⁹ ami azt mutatja, hogy a végvárak fönntartását fontossabbnak itélik még a nemesi előjognál is.

A felsorolt jövedelmeken kívül vannak még egyéb pénzforrások is.

Ilyenek: a serfőzés,¹⁰ és a bormérés¹¹ (*educillatio vini*) melyek-

¹ *Krasznahorkai* kap. utas. (T. T. 1884. 757.)

² *Orsz. lvt.* : Ben. resol. II. 34.

³ L: II. fej.

⁴ *Rueber János* tanácsa : (H. K. VII. 516.)

⁵ *Várvizsgálatok*. (H. K. VII. 83.) *Relatio* : (H. K. VII. 540.)

⁶ *Orsz. lvt.* : Ben. res. III. 93. U. o. XII. 134.

⁷ *Várvizsgálatok* : (H. K. VII. 75.)

⁸ *Orsz. lvt.* : Urb. et conscript. F. 1. N. 3. (Eger) „ . . . Nomina nobilium, qui in eadem platea fori civitatis Agriensis domos possident, ac ratione earum nihil solvunt, nec servitia ulla praestant . . . ”

⁹ U. o. Ben. resol. XXII. 8.

¹⁰ *Várvizsgálatok* : (H. K. VII. 64, 72.)

¹¹ U. o. 74. *Múz lvt.* Egyes. kam. és vár. ir. 1337/I. Fol. Lat.

ből nem megvetendő a haszon, sőt a várvizsgáló bizottság véleménye szerint nemcsak a várak cselédségét lehet belőle fizetni, de a katonaság zsoldjára is jut még valami.¹ Ez a két jövedelmi forrás az, amelyet a polgárság is szeret a kezében tartani és emiatt van a legtöbb összeütközés a vár és város között, amelynek vége rendszeren az, hogy a király a jogból ad valamit a polgároknak is.² A kormány különben őrzi a korcsmárlási jogot,³ olykor azonban maguk a kapitányok és más vártisztek csalják meg vele, pl. a hirhedt trencsényi, aki a maga tőreit mérette, a királyéit pedig megromlani engedte.⁴

A korcsmárlás mellett befolyik némi pénz az élelmiszerek eladásából is.⁵ Ebben nem válogatósak a várbeliek, mint a jövedelmek megbecsülésében általában nem, pedig nem emelte Ófelsége embereinek a tekintélyét az, hogy pl. még a tr. tepliczi hévvizekben fürdőző nyomorult lázároknak is árulták a trencsényi végvár élelmi készletét.⁶

Az élelem árulás mellett olyik várban haszonra örlették is a környék népének gabonáját,⁷ egyik-másiknak meg a környék vámjai és révjei jövedelmeznek.⁸ Az ilyen esetekben nem a kereskedelem érdeke volt az irányadó, hanem a váré és nem egységes és ésszerű vámpolitika szerint állították fel a sorompót; hanem csak azért, hogy ki lehessen préselni a kereskedőkből valamit.⁹ Ezek azonban segítettek magukon, és, ha lehetett, elkerülték a „száraz vámokat”,¹⁰ melyek jövedelmét a török is nagyon csökkentette azáltal, hogy vagy elrettentette a kalmárokat, vagy maga szedte tőlük a a vámot.¹¹ Mindezen kívül néha jutott valami a vár fönntartására az előkelő török foglyok váltságából is, akik, a közrendűekkel ellentét-

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 74.)

² *Orsz. lvt*: Ben. res. XII. 134.

³ *Várvizsgálatok*. (H. K. VII. 74.)

⁴ U. o. 91—92.

⁵ U. o. 60. 68. 92. *Muz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat. U. o. 1524. Fol. Lat.

⁶ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 87.)

⁷ U. o. 63, 72.

⁸ *Muz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1524. Fol. Lat.

⁹ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 134.

¹⁰ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 84.)

¹¹ U. o. 220.

ben nem egyesek, hanem a vár tulajdona voltak,¹ és evvel, felsoroltuk a vár önkezelésben levő összes jövedelmeinek utolsóját is.

E jövedelmek kezelésére a várnak saját *gazdasági tisztikara, és cselédsége volt.*

Sehol sem találkozunk annyi különböző elnevezéssel, mint a vár gazdatiszti állásainak jelzésénél, annyit azonban hamar észrevehetünk, hogy a gazdaság élén a nagyobb várakban rendszeren három, különböző hatalmú egyén áll:

Az egyik az egész vár gazdasági feje, a másik ennek alárendelt segítője, a harmadik pedig a kettő, és különösen az első ellenőrzője.

Ezt a legfőbb gazdasági állást olykor, különösen kisebb várakban maga a kapitány tölti be, aminek két előnye is volt: egyrészt nem kellett még egy embert fizetni, másrészt meg egységes volt a kezelés, és nem zavarták egymást a különböző tisztviselők.² Nagyobb helyeken azonban külön személy vezette a vár katonai és ismét másik a gazdasági ügyeit. Ez utóbbitól a törvény szintén megkívánta, hogy magyar származású legyen, és tekintélyes, jó birtokú ember, aki kezességet tud adni becsületes ügykezeléséért.³

Hivatalos elnevezése sokféle. Hívják praefectusnak,⁴ provisornak,⁵ tiszttartónak,⁶ olykor ispánnak,⁷ néha csak általánosságban jövedelemkezelőnek,⁸ leggyakoribb azonban az *udvarbirói* (Hofrichter) elnevezés.⁹

Az udvarbirói állást meglehetősen nehezen creáltak, mert a kapitányok legtöbbször féltékenyek voltak hatalmukra, és nem tűrték, hogy más valaki is rendelkezhessék a várban.¹⁰ Ez a féltékeny-

¹ *Takáts Sándor*: Vizsg. Zrinyi Miklós ellen... (Száz. 1905. 900—901.)

² Lásd bővebben: II. fej.

³ 1545: 42 tc. III. §.

⁴ *Csányi Ákos* levele özv. Nádasdyhoz: (H. K. VII. 391.)

Várvizsgálatok: (H. K. VII. 226.)

⁵ *Haditanács, az építkezésről*: (H. K. VII. 667.); *Várőrségek állománya*: (H. K. X. 118—119.)

⁶ *Tinódi*: Az vég Temesvárbán... 18. sor. *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 68, 85.) *Giczey Farkas* levele Nádasdyhoz: (H. K. VII. 393.)

⁷ *Tinódi*: Az vég Temesvárbán... 487. sor.

⁸ *Muz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1368/I. Fol. Lat.

⁹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 66, 79, 80, 90.)

Muz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 834/II. Fol. Germ.

¹⁰ *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 894.)

ség igen sokszor még később is mutatkozott, és olykor szinte tűrhetetlenné lett az udvarbíró helyzete a várban, a kapitány üldözései miatt.

Igy pl. a trencsényi udvarbíró a kapitány és az őrség anynyira gyötörte, hogy az nem is mert már a várban lakni, hanem csak kinntről kéredzkodett be néhanapján a várba, — jövedelmet kezelni!¹ S hogy az ilyen jövedelemkezelés milyen lehetett, azt képzelhetjük.

Ezért a kormány sokszor jónak látja a kapitányt utasításában külön figyelmeztetni arra, hogy az udvarbíró ne bántsa, és működése elé akadályokat ne gördítsen.²

Az udvarbíró kinevezésekor szintén bizottság vezette be a várba, ahol leltár mellett adtak át neki mindent.³

Ő rendelkezett a gazdaság felől,⁴ ő szedte be a vár jövedelmeit, és adta át a szükségesekre a kapitánynak,⁵ ügyelt a birtokok jókarbantartására, védte őket a pusztítók ellen,⁶ sőt sokszor az élésmester feladatát is ő végezte, hogy a kormány költségeket takarít-hasson meg.⁷

E sokféle teendő végzésében segítségül szolgált az udvarbírónak a *kulcsár*⁸ és a *sáfár*,⁹ működésére pedig a melléje kirendelt *számvevő*, *ellenőr* vigyázott.¹⁰

A becsületes számvevőnek nagyon szomorú dolga volt ott, ahol az udvarbírónak és a várkapitánynak, akit szintén ellenőrzött,¹¹ volt mit takargatnia. Ilyen típus a szigeti, aki 1556-ban keservesen panaszkodik a kamarának, hogy ő mindjárt félt bemenni a várba, mert tudta, hogy a durva és gonosz kapitánnyal (Horváth Márk)

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 80.)

² *Serédy György* kassai kapitány utasítása: (T. T. 1901. 118.)

³ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 91.)

⁴ U. o. 72.

⁵ *Muz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1314. Fol. Lat.

⁶ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 89.)

⁷ U. o. 234—235.

⁸ *Muz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1337/IV. Fol. Lat. T. T. 1879. 130—131; u. o. 1888. 396.

⁹ *Muz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1644. Fol. Lat.

¹⁰ *Isvánffy*: 344; *Muz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1337/IV. Fol. Lat; u. o. 1524 Fol. Lat.

¹¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 221.)

sok baja lesz, ha Ő felségét híven akarja szolgálni, és a vár pénzkezelését ellenőrizni. Így is volt. A kapitány eleinte szívesen látta, saját asztalához ültette, „bort örömet köszöntött rá“, de amikor észrevette, hogy csakugyan utána akar járni az anyagi dolgoknak, nyomban ellene fordult, udvarbirájával együtt. Gonosz szitkokat szórt ellene, élelmét megvonta, halálraveretéssel fenyegette meg, és terrorizmusával kivitte, hogy az őrségből és a környék parasztságából senki sem mer vele szóba állani. A vár jövedelmeit eltitkolják előtte, és zavartalanul sarcolják Ő felsége nyomorult alattvalóit. A főlegények közt alig van olyan, akinek ne volna néhány prédálásra átengedett faluja. Ezt most úgy bírják, mintha apjukról maradt volna rájuk, és emellett mégis folyton jajgatnak, hogy nincs miből élniök és éhenhalnak...¹

Persze nem mindenütt bántak el ilyen röviden a számtartóval, valami nagy népszerűségnek azonban sehol sem örvendett.

A felsoroltakon kívül még a gazdasági vezetőség tagja a vár földesúri kilencedét beszédő „*nonator*“² is, és felügyelő hatalommal bírnak bizonyos mértékben az egyes várbirtokok *falus-bírái* is (superintendens bonorum).³

Ezek után már *gazdasági cselédség* következett. Ezek között a jobbfajtákhoz tartott a majoros,⁴ (allodiator) a vár halastavát gondozó halászmester,⁵ és a kerti munkákat végző kertész (hortulanus),⁶ s a kisebbekhez a vincellér,⁷ az erdőkezelő,⁸ a béresgazda,⁹ a kocsis,¹⁰ lovász,¹¹ gulyász,¹² juhász,¹³ kanász,¹⁴ és néha más egyéb is.

¹ Querelae Francisci Ibaffalway, rationistae Zigethiensis, contra Márcum Horváth: (T. T. 1908. 294--297.)

² Muz. lvt: Egy. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat.

³ U. o. 1314. Fol. Lat. 11.

⁴ Muz. lvt: Egy. kam. és vár. ir. 289 Oct. Lat; u. o. 1273. Fol. Lat.

⁵ Várvizsgálatok: (II. K. VII. 86.)

⁶ Muz. lvt: Egy. kam. és vár. ir. 1337/IV. Fol. Lat.

⁷ U. o. 1524. Fol. Lat.

⁸ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 233.)

⁹ U. o. 73.

¹⁰ U. o. és 233.

¹¹ U. o. 236.

¹² Muz. lvt: Egy. kam. és vár. ir. 289. Oct. Lat

¹³ U. o. és 1273. Fol. Lat.

¹⁴ U. o.

A vár gazdasági fejétől, aki ezt az egész nagy gépezetet mozgatta, irányította, megkivánták, hogy rendben tartsa a várat és mindenről *pontos számolást* vezessen,¹ még a hullott birkák bőrét sem véve ki.² Ezekből a számadáskönyvekből, melyek legtöbbje igen rendes, sőt csinos folio-kötet, és pontosan jelzi a vár bevételeit és kiadásait (introitus et exitus proventuum), sok fennmaradt.³

A pontos könyvelés azonban nem volt biztos védelem a *kezelő személyzet hűtlensége ellen*, amely, mivel pénzzel van dolguk, náluk sokkal inkább gyakori, mint a vár többi alkalmazottjánál.

Már Tinódi, aki az udvarbírákat egy és más okból különben sem szerette, megmondta, hogy :

„Oh mely nagy kárt tesznek az udvarbírák,

Mert titkon maguknak sokat takarnak,“⁴

pedig :

„Oh mely dicséretös oly udvarbíró,

Ki mindenből úrnak hívón takaró . . .“⁵

De hát az ilyen meglehetősen ritka madár volt abban az időben, — „rara avis in istis terris“ és sokan közülök érzékeny veszteséget okoztak a várnak, melyet gondozniok kellett volna.

Olyik pénzt tulajdonított el,⁶ a másik a jobbágyságot uzsorázta, tetszése szerinti áron véve meg borukat, és négyszeres, ötszörös nyereséggel adva vissza nekik.⁷ A harmadik a király pénzén vásárolt holmit újra eladta a kincstárnak,⁸ a negyedik a vár szénáján a saját barmait hizlalta, vagy pénzért idegenekét is,⁹ ismét másik meg a jobbágysággal bánt kegyetlenül,¹⁰ amelyeknek panasza ritkán talált résztvevő kebelre azokban, akik az udvarbírák ellen megvédehették volna.¹¹ E sok visszaélés nem maradt titokban a király előtt sem: ő is tudja, hogy nem mindenhol kezelik rendesen a várakat,

¹ Szolnoki kapitányok utas: (H. K. VI. 660.)

² Várvizsgálatok: (H. K. VII. 221.)

³ Muzeumi levéltár: Egyesített kamarai és városi iratok között.

⁴ Tinódi: Az udvarbírákról és kulcsárokról. 25—26. sor.

⁵ U. o. 37—38. sor.

⁶ Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 191.

⁷ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 237.)

⁸ U. o. 72.

⁹ U. o.

¹⁰ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen . . . (Száz. 1905. 896.)

¹¹ U. o.

és figyelmezteti a kamarát, hogy vigyázzon az ilyen „perversus” üzelmekre.¹

A kamara meg is tette, amit tehetett. Az egyes várak jövedelmét nyilvántartotta,² és erre támaszkodva időnként *megvizsgálta az ügykezelést*,³ különösen olyankor, mikor a tisztviselők helyüket elhagyták.⁴ A vizsgálatot lehetőleg pontosan végezték, és az iratokat olykor magához kérte a király is, a kamara véleményezésével együtt.⁵

De maga a vizsgálat sem volt mindig eredményes, és a bünösök is mindent elkövettek visszaéléseik leleplezésére. 1565-ben pl. „Kerztyán Balázs, murányi udvarbíró . . . az kamarára jött, szám adnia, hozott is vele vagy három kupát, kivel akarná ott az ő latorságát, király kárát, és az szegénység fosztását, nyomoruságát bekötnie . . .”⁶

Ha pedig arra nem volt reménye a tisztviselőnek, hogy dolgait elsimithatja, olykor egyszerűen megtagadta a beszámolást, és nem mutatta számadáskönyvét.⁷

Akire azonban kiderült a visszaélés, annak vissza kellett fizetni az elsikkasztott, vagy elprédált összeget, vagy a halála után vették meg a hagyatékából.⁸

A sok hűtlen tisztviselő mellett persze volt derék és becsületes is, olyikban pláne annyira megbízott ura, hogy egyszer és mindenkorra felmentette a beszámolás terhe alól, mint pl. 1546-ban enyingi Török János pápai várának kezelőjét, Martonfalvay Imre deákot.⁹

A számadások felülvizsgálása rendszeren nem is a kamarán történt egyenként, hanem legtöbbször külön ambulans vizsgálóbizottság járta be az összes végvárat, vagy legalább is egy kerület erősségeit, és több más mellett ezt is elintézte.

¹ Orsz. lt.: Ben. resol. III. 112.

² Várvizsgálatok: (H. K. VII. 67.)

³ Orsz. lt.: Ben. resol. V. 75; U. o. VII. 126.

⁴ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 234, 237.)

⁵ Orsz. lt.: Ben. resol. VIII. 56.

⁶ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 154—155.

⁷ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 79, 237.)

⁸ Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 191; Németh Béla: Szigetvár tört. 177.

⁹ Nagy Imre: Egy m. emlékirat a XVI. századból, (Száz. 1867. 48—49.)

Ilyen bizottságot küldeni a királynak mindig joga volt.¹ A *várvizsgálat*, aszerint, amint a viszonyok szükségessé tették, lehetett nyilvános és lehetett titkos is, olyankor, amikor attól lehetett tartani, hogy másképp megzavarnák vagy félrevezetnék a vizsgálokat az érdekeltek. Ilyen titkos vizsgálatot vezetett 1564-ben Szigetvár dolgainak kipuhatolására Perneszi Pál, aki, mivel dicator is volt, adókiróvás ürügye alatt hívatta magához azokat, akiket ki akart hallgatni.² Az ilyen titkos vizsgálatban megnyilvánuló bizalmatlanság persze rosszúl esett a várbelieknek, pl. Zrinyi becsülete beszenyyezésének nevezte, mikor tudomást szerzett róla.³

Várvizsgálat elrendelésére különféle okok indították a felsőbb hatóságokat. Olykor általános vizsgálatot tartottak egy egész vidék vagy az egész ország területén, minden külön ok nélkül,⁴ rendszeren azonban csak egyes helyekre küldtek ki bizottságot, olyankor, amikor a vár ügyei rendetlenül folynak,⁵ mikor a jövedelem hirtelen feltűnően apad⁶ vagy a vár épületein kell lényegesen javíttatni.⁷ Vizsgálat szükséges a katonaság és polgárság összekülönbözése esetén is,⁸ valamint ha panaszok merülnek fel a végbeliek visszaélései miatt⁹ vagy, ha a katonaság felzendült.¹⁰

Várvizsgáló bizottság kiküldését néha az országgyűlés rendeli el törvényben,¹¹ legtöbbször a király¹² vagy helyettesei¹³ határozzák el, olykor azonban maguk a várkapitányok kérik vagy azért, hogy a biztosok a vár helyzetét felismerve segítséget kérjenek számára¹⁴ vagy, hogy a kapitányt az esetleges rágalmak alól tisztázzák.¹⁵

¹ *Krasznahorkai* kap. utas: (T. T. 1884. 755.)

² *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 678—680.

³ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 197—198.

⁴ 1588: 10 tc; *Schwendy Lázár* tanácsa: (H. K. VII. 536.)

⁵ *Orsz. lvt*: Ben. resol. III. 57.

⁶ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 678—679.

⁷ *Orsz. lvt*: Ben. resol. II. 68.

⁸ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 113.

⁹ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. IV. 11; u. o. VI. 350.

¹⁰ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 350; T. T. 1906. 257.

¹¹ 1546: 42 tc; 1550: 71 tc.

¹² *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 682—683.

¹³ *Múz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1362. Fol. Lat.

¹⁴ *Acsády Ignác*: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 40.)

¹⁵ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 162.

Amikor nagyobb török támadás fenyegetett, rendesen szintén megvizsgálták a végvárat az egész vonalon.¹

A várvizsgáló bizottság feje a törvény szerint rendesen a főkapitány,² aki mellé olykor az országgyűlés is választ néhány biztost,³ és pedig kettőt-kettőt a főúri és köznemesi rendről,⁴ azután ott vannak a király, a két déli végen pedig Károly főhg. emberei,⁵ a kamara és haditanács urai,⁶ rendesen néhány egyházi személy⁷ és néha osztrák urak is, hogy ezek személyesen győződjenek meg a szükségesekről és segítyt ajánljanak,⁸ sőt olykor velük megy annak a vármegyének alispánja is, melyben vizsgálnak.⁹

A vizsgálók a királytól kimerítő utasítást kaptak teendőik felől,¹⁰ olykor azonban még a helyszínére is utánuk küldtek pótló utasításokat az időközben felmerült dolgokra nézve.¹¹

Ezután utazási költségeikre előleget vettek fel a kamaránál¹² és megindultak a végvárakba, de nemcsak az országosakat ejtették útjukba, hanem fölkeresték a többi magánvárat is és ott is vizsgálatot tartottak.¹³

A várba megérkezve, ahol ingyen ellátás illette meg őket,¹⁴ felkeresték a várkapitányt és felmutatták neki a király megbízólevelét,¹⁵ melyben Őfelsége a kapitányokat arra utasította, hogy a biztosok kezére járjanak¹⁶ és intézkedéseiknek engedelmességeskedjenek.¹⁷

¹ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 225.)

² 1563 : 16 tc; 1566 : 14 tc

³ 1588 : 10 tc.

⁴ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. VII. 197.

⁵ U. o. és 199.

⁶ U. o. 197; *Schwendy Lázár tanácsa*: (H. K. VII. 536.); *Takáts S. Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen.* (Száz. 1905. 896.)

⁷ U. o. *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 622.)

⁸ *Vaniček*: Specialgeschichte . . . I. 30.

⁹ 1588 : 10 tc.

¹⁰ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 679—680; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 58.)

¹¹ U. o. 78.

¹² 1588 : 13 tc; T. T. 1900. 66.

¹³ *Hazai okmt*: II. 457—459.

¹⁴ *Zrinyi Miklós kap. utas*: (Száz. 1905. 895.)

¹⁵ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 235.)

¹⁶ *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 896.)

¹⁷ *Két katonai utasítás*: (H. K. II. 320.)

A kapitány átadta a biztosoknak a vár jegyzőkönyvét, akik azt a magukkal hozott kamarai kimutatásokkal a vár számtartójának jegyzőkönyvével és a tanuk eskü alatt kivett vallomásaival összevetették és megjegyzéseiket margóján feljegyezték.¹

Sokféle tanut hallgatott ki a bizottság. Beidézte a várhoz szolgáló jobbágyokat,² akik azonban az esetleges visszaélések miatt nem nagyon mertek panaszkodni, félvén a gazdatisztektől,³ kihallgatta a vár polgárait,⁴ a vár régi, már nem szolgáló tisztviselőit⁵ és sok mást. Az építmények meg szemlélésénél szerették, ha az építés vezetői jelen voltak esetleges felvilágosítások adására,⁶ sőt néha szakértőket is hozattak e célra.⁷ Olykor a várvizsgáló bizottság a maga puhatolódzását nem is tartotta elégnek és a vármegye hatóságát is felkérte szélesebbkörű vizsgálat megejtésére.⁸ Aki megjelenni nem tudott, annak panaszát írásban is elfogadták.⁹

A bizottság a vár minden dolgát megvizsgálta és minden szükséges ügyben tanácsolt vagy intézkedett, a katonaság harcképességétől kezdve¹⁰ a gyomirtásig¹¹ és a birka-, borjú- meg marhabőrök célszerű felhasználásáig.¹²

Ha volt pénze, mindjárt kifizette a zsoldot is,¹³ sőt olykor bérházási költségeket is adott.¹⁴

Ítélt peres ügyben,¹⁵ behajtotta a fiskus követeléseit,¹⁶ ala-

¹ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 680; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 75.) *Műz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat.

² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 223.)

³ U. o.

⁴ U. o. 91, 239.

⁵ U. o. 74, 90.

⁶ U. o. 81.

⁷ U. o. 70.

⁸ U. o. 89.

⁹ U. o. 238; *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 897—898.)

¹⁰ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 155.

¹¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 84—85.)

¹² U. o. 221.

¹³ U. o. 60, 69.

¹⁴ U. o. 84.

¹⁵ U. o. 78.

¹⁶ U. o.

mizsnát osztott a szegényeknek,¹ amiről pedig nem győződhetett meg, azt a tiszttviselő becsületére bízta.²

Hatalma teljes volt, a lelkiismeretlen tiszteket el is bocsáthatta³ és helyükbe újakat nevezhetett ki, akiknek instrucktiót is adott.⁴

Ez a nagy hatalom azonban csak elvben van meg mindig, valójában nem egyszer kénytelen ellenszegülést tûrni a bizottság.

Igy pl. a sárosi adószedők nem is hederítenek parancsaira,⁵ a trencsényi kapitány ellenük lázítja az őrséget, és kétségbevonja intézkedési jogukat,⁶ sőt Zrinyi Miklós a vizsgálat menetét is nem egyszer megzavarta.⁷

Sokszor nem is ér sokat a vizsgálat, mert a megfélemlített nép nem meri zsarolót bevádolni,⁸ s ha mégis megteszi, rosszul jár: a vár tisztszei olykor a bizottság szemeláttára börtönbe vetik és kínozzák az ellenük vallott embereket, pl. 1565-ben Szigeten.⁹

Ilyen esetekben a bizottság erőhatalomhoz folyamodik, és a legelső szomszéd vár urát a király nevében fölkeri segélyadásra, pl. 1558-ban Balassa Jánossal foglaltatja le a csábrági tisztek kiszarolt borait.¹⁰

Miután mindent megszemlélték a biztosok, megszerkesztik a látottak és hallottak fölöl a kimerítő jegyzőkönyvet, melyet fölterjesztenek a királyhoz.¹¹ (Ezek a jegyzőkönyvek a végvárak belső életének legbecsesebb forrásai, de csak egyoldalúlag. Mivel a bizottság főcélja, hogy a visszaéléseket megszüntesse, munkálataiban rendszeren csak ilyenekről van szó, a helyesen folyó ügyeket, és a derék tiszttviselőket nem nagyon emlegeti, — igaz, hogy erre nem is talált olyan sok példát. Az azonban tény, hogy az ilyen írások által festett sötét kép színeit kellő értékükre kell leszállítanunk.)

¹ U. o. 87.

² U. o. 217.

³ U. o. 59.

⁴ U. o. 64.

⁵ U. o. 233.

⁶ U. o. 93, 85.

⁷ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen . . . (Száz. 1905. 896.)

⁸ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 223.)

⁹ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen . . . (Száz. 1905. 899.)

¹⁰ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 238.)

¹¹ Múz. lvi: Egy. kam. és vár. ir. 1524. Fol. Lat.

A visszatért vizsgáló-bizottság most, céljának megfelelően, a király, vagy helyettese elnöklete alatt összegyűlt, s ekkor a biztosok beszámoltak tapasztalataikról, s a királynak tanácsokat adtak a szükséges reformok dolgában, és intézkedéseikre jóváhagyást kértek.¹

Ilyen módon a várvizsgálatokkal többé-kevésbbé elérte a kormány, hogy a véghegyek belső életébe betekinthesse, és különösen a várjövödelmek kezelését szemmel tarthatta.

A vár e saját jövödelmei azonban rendesen nem voltak elegendők az összes kiadások fűdözésére. Ezekből tartották fönn az erődöket és élelmezték, sokszor ruházták is az őrséget, a zsoldfizetésre azonban már más pénzforrás kellett, és pedig rendesen az *országos adó*,² portánként 1,³ később 2 forint.⁴ Ezt a jobbágy fizeti, de a végbeli védekezés elsőrendű fontosságát átlátja a *nemesség is*, és 1556-ban a *saját javai*ból portánként 50 denárt ajánl fel segélyül.⁵

A véghegyek fontosságának felismerését mutatja az is, hogy a törvény szerint a védelmükre és fönn tartásukra megszavazott adót semmi másra sem szabad fordítani, „csakis a végek megerősítésére, s ellátására és azoknak a csapatoknak a zsoldjára, amelyek a végeken szolgálnak.”⁶

A rendes adó azonban nem fedez minden szükségletet, és ezért az első sorban fenyegetett vidékek sokszor *pótló segélyt* is szavaznak meg részleges gyűléseiken, pl. a dunántúli megyék 1547-ben Hidvégén,⁷ és a délvidékiek 1552-ben Simándon.⁸

A *megajánlott adó teljes behajtására* természetesen nagy gondja volt a hatóságnak. A békés vidékeken rendes úton szedték be a polgári dicatorok, ott pedig, ahol a török megzavarhatta volna az adóbehajtást, katonai erővel maguk a végbeliek.⁹ A töröknek behódolt területekre hajdúkat szoktak kiküldeni a végvárakból, hogy a jobbágyokat engedelmességben, és Ő felsége joghatósága alatt

¹ 1598 : 2 tc.

² *Salamon Ferenc* : M. o. a tör. hód. kor. 144—145.

³ 1545 : 40 tc. I. §.

⁴ 1550 : 22. tc.

⁵ 1556 : 4. tc.

⁶ 1545 : 40. tc. I. §.

⁷ *Fraknoi V* : M. o. gy. eml. III. 65—66.

⁸ U. o. 392—394.

⁹ *Dobó István levele Szalay Ágoston* : 400 m. levél. 55.

megtartsák.¹ Ez a „joghatóság fönntartása” az adó behajtását jelentette és nem egyszer összezsapás okává lett a két fél hadi népe között.² Az aránylag nyugalmasabb vidékeken a végbeliek csak támogatták a civil adószedőket,³ a teljesen nyugodt helyeken pedig semmi dolguk sincs, sőt el is tiltja őket a király az adószedésbe való beavatkozástól.⁴

Mivel a végeken rendszeren állandó a pénzszükség, a behajtott adó nem is folyt be mindig a kincstárba, hanem olykor az adószedő mindjárt átadta a várkapitányoknak.⁵ Erre vonatkozólag meg volt állapítva, hogy melyik várhoz mely vármegyék dicája tartozik, így pl. Szigethez 5⁶ és Gyulához 6 vmegyéé.⁷

Sokszor azonban még azt sem tudták megvárni, míg az adó a maga idejében rendszeren befoly, hanem az ingadozó pénzügyi helyzet, következményeképen még *adóelőlegekre* is rászorultak a várak. Ilyen hirtelen szükségben néhány megye előre beszedte az adót, melyet a jövő évből leszámítottak nekik. Így 1561-ben Zaránd, Békés, Arad, Csanád, Csongrád és Külső-Szolnok portánként 50 denárt előlegeznek a gyulai vár céljaira,⁸ 63-ban pedig Sáros, Szepes, Ujvár és Liptó adnak 2536 frt. 59 drt. a német katonaságnak.⁹

Maga az egész adó nem volt valami sok, mert a porták száma a zavaros időkben rohamosan hanyatlott. Az 1494-iki és 1564-iki porták számait összehasonlítva olyik helyen 85% a hanyatlás, de a legvédelettebb helyeken is kb. 40%.¹⁰ Az egész hadi adó a XVI. sz. közepén 130,000 m. frt.,¹¹ jó segítség, de nem mindenre elegendő, sok egyéb pénzforrásra is volt szükség, még ezenkívül.

Ilyen becses segítség a *tized*,¹² melyet a király a papságtól meghatározott áron kibérel, és a végvárak javára behajtat. Termé-

¹ 1563: 23. tc.

² *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 334–335.

³ *Orsz. lvt*: Ben. resol. XII. 31.

⁴ U. o. II. 193.

⁵ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 308.

⁶ *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 894.)

⁷ *Acsády Ignác*: *Vérváraink és költs.* . . . (H. K. I. 75.)

⁸ *Orsz. lvt*: Ben. resol. VIII. 9.

⁹ U. o. X. 135.

¹⁰ *Acsády Ignác*: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 216.

¹¹ *Orsz. lvt*: Ben. resol. II. 11–12.

¹² *Muz. lvt*: Egy. kam és vár. ir. 2170. Fol. Lat.

szetesen kevesebbet fizetett érte az igazi értékénél, de a papság nem járt vele rosszul, mert így bár kevesebb, de biztos jövedelemre számíthatott, anélkül, hogy annak kezelésével bajlódnia kellett volna.

A dézsmák kibérlése már korán megvan, hivatalosan az 1569: 27 t. c. hagyja jóvá. Általában a király joga a tizedbérlés, de néha megadják magán várbirtokosnak is, segítségül, ha egy és más okból várát nehezen tudja fenntartani. 1572-ben pl. Balogvár ura, Szécsi Tamás kap engedélyt papi tized bérlésére, mert a török közelsége miatt vára földjeit nem műveltetheti.¹

Az általános elv erre vonatkozólag az, hogy a véghelyekhez közel eső vidékeken a kincstárnak elsőbbsége van a tizedek bérlésére, máshol a magán földesuraknak kell átengedni.²

Áz 1574: 22 t. c. is azt hangsúlyozza, hogy csak a végvárak közvetlen közelében vegye bérbe a király a tizedet, valójában azonban máshol is bérelnék, sőt lehetőleg mindig új és új tizedek után kutat a kamara.³

A dézsma igen fontos segítség volt a végvár számára, amely nek, Zeleméry László egri provizor szerint, csak a puszta kőfala marad meg enélkül.⁴ Hatalmaskodó emberek, különösen a pártosok mégis nem egyszer lefoglalták maguknak a tizedet,⁵ de a lelkiismeret szavára hallgatva rendszeren önként visszabocsátották rövid időn belül.⁶

A tized-gabona behajtására külön tizedszedőket, decimátorokat tartott az állam,⁷ az ellenség közelében pedig ezt is a végbeliek végezték.⁸

A kezelés nem ment itt sem mindig tisztán és becsületesen. Olyik kamarai tisztviselő, vagy várkapitány a maga céljaira fordította a tizedet,⁹ mások styjukfiainak és barátaiknak potom áron

¹ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. V. 291—292, 303.

² U. o. 416.

³ *Orsz. lt.*: Ben. resol. XXV. 42.

⁴ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 652, 1. jegyz.)

⁵ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 64.)

⁶ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 143.

⁷ *Orsz. lt.*: Neoregistrata acta. F. 1067. N. 25.

⁸ U. o. Ben. resol. IV. 85.

⁹ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. V. 185; 1569: 29 tc.

albérletbe adták,¹ vagy maguk bérelték ki, és ezt szorgalmasan szedték, a királyét ellenben elhanyagolták.²

A tizeden kívül az egyház javait sok egyéb formában is segítséül veszi a végbeli védelem, részben a főpapok áldozatkésztsége, részben a kormánynak ideiglenesen saecularizáló politikája folytán. Arról, hogy az egyházfők a saját várukat a legnagyobb áldozatokkal, olykor pláne, mint a veszprémi püspök, még a székesegyház kineseinek eladogatása vagy elzálogosítása árán is,³ fönntartják, nem is szólva, olyik püspök egy-két birtokát örökre odaadja a vár fönntartásra,⁴ a másik meg mint pl. az egri, szerződésben lemond jövedelmé 2/3-áról hasonló cél érdekében.⁵

Evvel azonban nem elégszik meg a kormány, és a saját hatáskörén belül is fel akarja használni az egyházi javakat, aminek az a módja, hogy a megürült főpapságokat egy ideig nem tölti be, és jövedelmüket a végvárakra fordítja. Ez régi gyakorlat, mondják az 1550-diki országgyűlésen, amelybe beleegyezett a római szentszék is.⁶

Felhasználnak ilyen módon kisebb egyházi alapításokat is,⁷ de az ország első egyházának, az esztergomi érsekségnek is ez a sorsa a XVI. sz. végén. 1573 júniusában hal meg Verancsics érsek,⁸ s augusztus 31-én már leír a király a kamarához, hogy az érsekség összes jövedelmeit vegye át, és használja fel a katonaság szükségleteire,⁹ 3000 frt. kivételével, melyet az érsekségnek „in spiritualibus administrator“-a, a hontalan pécsi püspök kapott fizetésül.¹⁰ Így volt ez 1596 júliusáig, tehát 23 évig, amikor Fehérkövy István személyében új primást neveztek ki.¹¹

¹ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 75—76.)

² U. o. 64.

³ *Békefi Remig*: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. 12 és 7 jegyz.

⁴ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 51.)

⁵ *T. T.* 1879.598.

⁶ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. III. 242.

⁷ U. o. VII. 217.

⁸ *Schematismus cleri archidioecesis Strigoniensis*.

⁹ *Orsz. lvt*: Ben. resol. XX. 185. „Vobis clementer significamus, nos pisetum illud, sicuti alios archi-episcopatus Strigoniensis proventus, occupandum, ac in solutionem militum convertendum . . . benigne decrevisse.“

¹⁰ U. o. XXXVI. 105.

¹¹ *Schematismus cleri archidioecesis Strigoniensis*.

Az egyházi jövedelmeknek világi célra való felhasználása ebben az esetben nem nélkülözte az erkölcsi alapot, mert a kereszténység együttes érdekét védtek általa. Nem így állott azonban a dolog ott, ahol a végbeliek ezt a rendszert a saját szakállukra és a maguk hasznára kisebb körben utánozták. Pedig ez sem tartozott a ritkaságok közé és, bár a kormány mindenféleképpen megakarja akadályozni,¹ valójában nem egy véghelyen osztogatták föl a tisztek egymásközt a környék papi birtokait, pl. a 60-as években Szigeten Radován Jakab vajda bírta Perecskét, Zajkot és Rimonyát, Szekcsődy Máté vajda Berement, Kis-Peterdet, Nánát, Czétényt, Nyámándot és Bodát, Medvey Benedek, Isák Mihály és Bornemissza Antal pedig Zapudot és más kisebb egyházi javakat.²

Az eddig említetteken kívül még két pénzforrása volt a végvárok fenntartásának legalább részben az országból: az *ajándék* és a kölcsön.

A tehetősek olykor kisebb-nagyobb összegeket ajánlanak fel e célra, amiben a királyi ház jár jó példával elől. 1559-ben Miksa neje koronázási tiszteletdíját Győr vára erősítésére adja, „mivel a szegény jobbágyok adóját semmire sem lehet méltóbban fordítani, mint az ő védelmükre,”³ 1574-ben pedig Rudolf tesz így koronázási ajándéka egy részével.⁴

Tinódi a gazdag uraknak is figyelmébe ajánlja, hogy vagyonuk egy részével a végbelieket segítsék, mert akkor nyugodtan fognak élni⁵ és ezt a tanácsot a magyar urak meg is fogadták. Az egykorúak szerint Werbőczy Imre egymaga többet tett a hazáért, mint az országos főkapitányok együtt,⁶ a kulpamellékiek egész vagyonukat a végbeli védekezésre költik,⁷ Rueber János pedig azt mondja 1577-ben, hogy a magyarok közt „sokan vannak és a legelőkelőbbek, kik vagyonuk ötöd-, hatodrésztét, . . . sőt nagyrészüik annak

¹ *Zrinyi Miklós kapitányi utasítása.* (Száz. 1905. 895.)

² *Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen . . .* (Száz. 1905. 899.)

³ *Fraknói V.: M. o. gy. eml. IV. 168.*

⁴ *Orsz. lt.: Ben. resol. XXI. 18.*

⁵ *Tinódi: Verbőci Imrénnek Kászon hadával, kozári mezőn viadalja.*
15—20 sor.

⁶ *Takáts Sándor: A m. gyalogs. megalakulása.* 247.

⁷ *Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 617.*

harmadát, felét is följánlotta, s készséggel odaadnák, ha mindjárt csak az volna is célja, hogy azzal megbosszultassanak.¹

De még ez a segítség, — ami valószínűleg nem is volt olyan nagy, mint ahogy Rueber állította — sem akadályozta meg, hogy a végek fönntartására *kölcsönpénzre* ne szoruljon az ország, sőt gyakran veszik igénybe ezt az utolsó eszközt.

Sokszor maguk a vár tisztjei, rendesen a kapitány, előlegezik a kiadásokat és azt a kincstár visszafizeti nekik, vagy pedig, ami gyakoribb, pénz hiányában birtokadománnyal egyenlíti ki.³ Így Losonczy is feláldozta vagyona jó részét,³ sokat költ a magáéból Zrinyi is Szigetre,⁴ 1564-ben özvegy Krusics Jánosnénak adós a kincstár 2000 frttal, valószínűleg férje áldozataiért,⁵ Egerben Bornemissza Gergely kapott vissza 800 frtot e címen,⁶ Auersperg lovasainak zsoldját pedig a főlélmester előlegezte sürgős szükségben, amikor Sziszek felmentésére mentek.⁷

A tiszteken kívül áldoznak azok rokonai is,⁸ rendesen azonban kereskedőktől veszik fel a kölcsönöket, akik pénzüket olykor az adóból kapják vissza, legtöbbször azonban harmincadmentesség (szabad marhahajtás, „pulsis libere bobus“) útján elégitik ki őket.⁹

Ilyen kölcsönt vesz a király néha külföldön is,¹⁰ az eddig felsorolt jövedelmek azonban ezt kivéve mind Magyarországból kerültek ki.

Láttuk, sokféle pénzforrást aknáznak ki a végvárak fönntartására, de a király mégis nem egyszer panaszkodik pénzhíányról.¹¹

A haditanács emiatt Magyarország rendeit vádolta, akik ősi szabadságukat hozva fel okul, nem teljesítik kötelességüket a török

¹ Rueber János tanácsa. (II. K. VII. 506—507.)

² Száz : 1876. 257.

³ Acsády Ignác : M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 320.)

⁴ Óváry Lipót : A m. tud. akad. tört. biz. oklmásol. II. 162.

⁵ Orsz. tv. : Ben. resol. XI. 78.

⁶ U. o., IV. 119.

⁷ Gömörý Gusztáv : A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 624.)

⁸ Kosutány Ignác : A kányaföldi Kerechényiek . . . (Száz. 1882. 469.)

⁹ Múz. tv. : Egy. kam. és vár. ir. 833. Fol. Lat.; u. o. 2795. Fol. 1587. máj. 24., 25.

¹⁰ Kató Sándor : Idegen katonaság M. o.-on . . . 41.; Óváry Lipót : A m. tud. akad. tört. biz. oklmásol. II. 190.

¹¹ Orsz. tv. : Ben. resol. IV. 161. „Defectus pecunarium, qui nunc penes cameram nostram Hungaricam . . . existit.“

ellen úgy, ahogy kellene,¹ ezt a vádat azonban maga a német kamara cáfolja meg, midőn 1576-ban azt válaszolta az uralkodó kérdésére, hogy Magyarország adóját inkább csökkenteni kell, mint emelni, mert a magyarság *ugyis sokat áldoz és siralmas helyzetben van.*"

A gyakori pénzzavar oka nem a jóakarat hiánya, hanem az elszegényedés és ezért nem maradt más hátra, minthogy az országot *a külföld is segítse* az állandó védelem viszonzásául.

Az 1546: 5 tc. I. §-a szerint „... az ország karainak és rendjeinek, akik már csekély számban vannak, alig van annyiok is, amiből életüket napról-napra tengessék, nem hogy az ellenség torkában levő váraikat ilyen veszedelmes időben fenntarthatnák és megvédehetnék és így semmiképen sem lehet bárkinek is arra gondolnia, hogy az országnak bármilyen csekély részét... külső segítség nélkül, pusztán csak a magyaroknak saját erejével lehessen megvédeni.“ Ezt elismerik a németek is. Rueber János 1577-ben azt írja, hogy „az örökös ellenség annyira elhatalmasodott, hogy *egy ország* nem állhatna neki ellent; és főképen Magyarország nem, mely a hosszadalmas pusztítások folytán néptől és egyéb hadi szükségletektől erősen meg van fosztva.“³

A végek fenntartására és védelmére tehát idegen pénz is kellett, és pedig egyrészt az uralkodó saját jövedelme külföldi pénzforrásaiból,⁴ másrészt maguknak a külföldi országoknak és tartományoknak segélye,⁵ és pedig a *természetes rend* szerint előbb az örökös tartományoké, amelyeket Magyarország után leginkább fenyeget a török, azután a másodsorban érdekelt német birodalomé, és végre a többi keresztény országé és népé.⁶

A külföldi pénzsegély valóban a tervezet szerint folyt be. Az örökös tartományok közül „önként megajánlott töröksegélyekkel“⁷ a görziek, krajnaiak, karinthiaiak és stájerok a dalmát, horvát és szlavón végeket támogatták, különösen 1578, a brucki egyezmény

¹ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. IV. 152.

² U. o. VI. 131—132.

³ *Rueber János tanácsa.* (H. K. VII. 505—506.)

⁴ 1550: 69. tc. I. és II. §.

⁵ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. III. 28.

⁶ *Rueber János tanácsa.* (H. K. VII. 510.)

⁷ *Sasinek Ferenc*: Csehországi regesták Prágában. (T. T. 1891. 478.)

után, Felső-Ausztria segélyét Kanizsa vidékére adta, Alsó-Ausztria Győrt, Pápát, Devecsert, Varsányt, Tihanyt, Csesznekét, Tatát és Komáromot látta el egészben, vagy részben, Morvaország, Csehország és Szilézia pedig a bányavidéki véghelyek fenntartásához járult hozzá,¹ s adakoztak a végvárak céljaira az örökös tartományok főpapjai és szerzetesrendjei is.²

A német birodalom segélyének egy része a császár útján a magyar, a másik Károly főherceg útján a horvát-szlavón végeknek jutott,³ Vaniček szerint pedig 1578 után az egészet Károly főherceg kapta.⁴

E segélypénzek összege időnként más és más, a végbeli kiadásoknak e fejezet elején feltüntetett emelkedésével együtt nő. Az 1549-iki költségelőirányzással párhuzamosan készített segélytervezet nevetségesen kicsiny hozzájárulásra számít külföldről: a hatalmas német birodalomtól évi 30,000, Ausztriától 34,000, és Karinthiától 10,000 forintot remél.⁵ Ez azonban nem maradt ennyiben, az ötvenes években már csak a Dunától délre fekvő osztrák tartományok segélye közel jár a 300,000 forinthez,⁶ a 90-es években pedig meghaladja az osztrák évi segély az egy milliót is.⁷ A német birodalom segélye a 70-es években körülbelül évi 600,000 frtra tehető.⁸

Ezek az összegek imponálók, de nagyon sokszor rendetlenül és hiányosan folynak be, ami sok panaszra ad alkalmat.⁹

Az örökös tartományokon és az imperiumon kívül segít néha a pápa,¹⁰ Spanyolország,¹¹ az olasz fejedelmek,¹² és ritkábban Európa többi népe és uralkodója is.

¹ *Kimutatás* . . . (H. K. VII. 398—399.); *Acsády Ignác: Végváraink és költségeik* . . . (H. K. I. 74.); *Sasinek Ferenc: Csehországi regesták Prágában.* (T. T. 1891. 476.) stb. stb.

² *Kimutatás* . . . (H. K. VII. 398., 400.)

³ *A tűzérési és hadiszerátlomány* . . . (H. K. VII. 715.) *Költségvetés:* (H. K. VII. 543—545.)

⁴ *Vaniček Fr.: Specialgeschichte* . . . I. 62.

⁵ *Acsády Ignác: Végváraink és költségeik* . . . (H. K. I. 74.)

⁶ U. o.

⁷ *Kimutatás.* (H. K. VII. 398—399.)

⁸ *Költségvetés.* (H. K. VI. 545.)

⁹ *Sasinek Ferenc: Csehországi regesták Prágában.* (T. T. 1891. 476.)

¹⁰ *Margalits Ede: Horvát tud. rep.* II. 624.

¹¹ *Óváry Lipót: A m. tud. akad. tört. biz. oklmásol.* II. 182.

¹² *Gömöry Gusztáv: A sziszeki csata* . . . (H. K. VII. 618.)

Ez a külföldi segély, és különösen az örökös tartományok és a birodalomé *nem volt kegyelem-ajándék*: a szomszéd azért oltja az égő házat, hogy a magáé ne gyulladjon meg.

Célszerűségi eljárásukat nem is rejtegetik: az 1582-iki országgyűléstől pl. megkérdezi Csehország, hogy a barátságból adott segélyért milyen viszonzást remélhet?¹ A legfőbb viszonzás *az állandó védelem* volt, amely folytán Magyarországot pusztította a háború, a szomszédokat azonban kimélte.

Ennek az állapotnak a fenntartására való az évi segély, mert hisz, amint Schwendy mondja, „a német birodalomra nézve nagyon fontos Magyarország többi részének megvédése; nehogy az ellen ség német földre tegye lábát; mert akkor a harcolásnak sokkal nehezebb és veszélyesebb módja volna nyakunkon, mint a mostani, Magyarországon; miután itt a határszélek legnagyobbbrészt meg vannak erősítve, a nép harcedzett, és minden szükség, s nyomorúsághoz egyaránt szokva van (!); eltekintve minden egyéb ezernyi alkalmatlanságtól, kártól, meglepetéstől és nyomorúságtól, melyek ebből következnének, és ami mindenki előtt nyilvánvaló”.²

Ezt a felfogást osztja a haditanács,³ és részben a király is,⁴ és annak, hogy az osztrák tartományok és a birodalom Magyarországon is csak *magukat védik*, legerősebb bizonyítéka az, hogy eszükbe se jutott az északkeleti végeket segíteni, hanem az előbbi felsorolás tanúsága szerint mindegyik tartomány csakis arra a végvára áldoz, amelyen át a török útja hozzá vezetne.

Ezt a tárgyilagosan gondolkozó nem veheti tőlük rossznéven, azt azonban igen, hogy segélyüket nem egyszer szemére hányták az országnak. Ezért az egykorúak is nagyon haragudtak, így pl. az 1552-iki országgyűlésen dühösen jelenti ki az alsó tábla egyik szónoka, hogy az ilyen idegenek száját be kell már végre dugni!⁵

Az idegen pénzre való rászorulásnak az ilyen kicsinyes lenézésen kívül, ami ugyan meglehetősen ritkán fordul elő, van egy komoly hátránya is: az országra ránehezedő *német befolyás*.

¹ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VII. 24.

² *Schwendy Lázár tanácsa*. (H. K. VII. 526.)

³ *Haditanács jegyzőkönyve*. (H. K. VII. 654.)

⁴ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 335.)

⁵ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. III. 334.

Aki fizet, az bele is szól a rendelkezésbe, s innét Magyarország és Ausztria első „közösügye” amit a rendek is elismernek.¹

A német befolyás minden tekintetben megnyilatkozik, s leg-erősebb a két déli végvidéken, amelynek urai és kapitányai minden kicsiséget a stájer rendeknek jelentenek be,² és természetesen leggyengébb a felsőmagyarországi területben.³

A szomszédok maguk osztják fel a segélyt, ahova ők akarják,⁴ befolyanak az új erődítések fölötti rendelkezésbe,⁵ jelen vannak a haditanácsban, a mustrán, és a végházak megsemmisítésénél,⁶ s szavukat az állások betöltésénél is tekintetbe veszik,⁷ sőt a két déli végvidéken 1578 után ők maguk nevezik ki a tiszteket,⁸ aminek eredményképpen tele lesz az ország idegen várparancsnokokkal, de akad német főkapitány,⁹ sőt bán is.¹⁰

A németiség terjedését előmozdítja segély-pénzén kívül az uralkodónak bizalma és jóakarata is. A király igazán sohasem bízik magyarjaiban,¹¹ s vezérei, meg tanácsosai sem nagyon igyekeznek a magyarság felé hajlítani, és tanácsuk legtöbbször abban fejeződik ki, hogy a fontos helyekre német őrséget kell tenni,¹² és nem tanácsos azokat a magyarok kezén hagyni.¹³ Így aztán a magyarság nagyon is kiszorul olyik helyen a végbeli szolgálatból, és kénytelenségből még arra is ráér, hogy külföldi érdekeknek ajánlja fel kardját, bár ezt a király viszont szintén nem látta szívesen.¹⁴

¹ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VII. 203.

² *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II, 303–345.; u. o. 625. *Vaniček* F.: *Specialgeschichte* . . . I. 42–44.

³ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 75.

⁴ *Schwendy Lázár tanácsa*. (H. K. VII. 527.)

⁵ *Haditanács, az építkezésről*. (H. K. VII. 673.)

⁶ U. o.; *Schwendy Lázár tanácsa*. (H. K. VII. 537.); *Vaniček*: *Specialgeschichte* . . . I. 30.

⁷ *Haditanács, az építkezésről*. (H. K. VII. 674.)

⁸ *Vaniček*: *Specialgeschichte* I. 42–44.; *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 625.

⁹ *Illéssy János*: Két egri vitézről. (H. K. X. 294., 295.)

¹⁰ *Vaniček*: *Specialgeschichte* . . . I. 74.

¹¹ *Gömöry Gusztáv*: A m. nemzet katonai tulajdonságairól. (H. K. III. 570.)

¹² *Schwendy Lázár tanácsa*. (H. K. VII. 528.)

¹³ *Haditanács, az építkezésről*. (H. K. VII. 669.)

¹⁴ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VII. 23.

A szolgálatban levő magyarságnak sincs jó dolga. A király idegen hadi szabályzatot akar ráerőszakolni,¹ és a zsoldfizetésben is sok hátrányt kell szenvednie. Egy magyar gyalogskapitány zsoldja a XVI. század közepetáján fele a német közkatona zsoldjának,² és ezt sem fizetik mindig oly rendesen, mint az idegen hadakét, pl. 1552-ben Komárom német őrsége 10 havi hátrálékából 9-et megkapott, míg a magyar csak 6-ot, ami nagyon elkeserítette őket.³

Az idegenek favorizálása *szomorú következményekkel járt*. Előfordult, hogy a német kormányzók hivatalos irásaikat a magyar várparancsnok helyett annak német alantasaihoz intézik,⁴ ami annyira lazítja a fegyelmet, és gyengíti a tekintélyt, hogy a német tisztek kezdik megtagadni magyar főllebbvalóiknak az engedelmességet, és kijelentik, hogy ők csak németeknek engedelmeskednek.⁵

A másik nagy baj a vezetés elgyengülése. Montecuccoli elődei a magyar végbelieket meggondolatlanul vakmerőknek bélyegzik,⁶ és azt tartják követendő eljárásnak, hogy a kapitány „mutassa magát” hadi népével az ellenségnek, és csak akkor ereszkedjék harcba, ha biztos reménye van nagyobb veszteség nélkül győzni.⁷

Mintha bizony „mutakozással” győzni lehetne, és csak egyetlen egyszer biztosra ki lehetne számítani a legbizonytalanabb játék, a harc esélyeit!

Az idegen vezérek idegen katonasága sem ér el sok eredményt, és sokszor több kárt okoz, mint hasznót.

A komáromi és szatmári németek tisztességes életmódját és magyar bajtársaik iránti jó viszonyát csodálatos kivétel gyanánt emlegették az egykoruk,⁸ a többi azonban a magyar kancellária útján kiadott rendeleteket legtöbbször megvetette, és csak német hatóságnak akart engedelmeskedni,⁹ és harc helyett rablással töltötte

¹ U. o. VI. 343., 348.

² *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 27.

³ *Thelekessy Imre levele.* (T. T. 1907. 558.)

⁴ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 825. és 2 jegyz.)

⁵ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 67–68.); *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VII. 124.

⁶ *Haditanács jegyzőkönyve.* (H. K. VII. 658.)

⁷ U. o. 657–658.

⁸ *Száz.* 1903. 750.

⁹ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. IV. 157.

idejét, s mikor eleget kóvált és kobzott a szegénység között, minden élésünk elfogyasztása után pirult orcával ment haza, mert nem mert a törökre menni.¹

Milyen más volt evvel szemben a magyar katonaság nagyrésze, melynek használhatóságát elismeri a haditanács,² a király,³ és a legfőbb szaktekintély, az ellenség is, amely nem győzte sürgetni, hogy a gonosz magyarok helyett derék németeket helyezzenek el a végeken,⁴ — természetesen csak azért, hogy őt ne zavarja többé semmi.

A magyarok természetesen az ellenkezőt kívánják.

Az országgyűlés kijelenti, hogy a végek az idegenek miatt züllöttek el annyira, hogy már csak az Isten irgalma tartja fenn őket,⁵ és törvényben követeli az idegen tisztek eltávolítását „mert nincsen olyan nemzet, amely eltűrné azt, hogy saját országának tisztségeit és hivatalait idegenekre bizzák.”⁶

A törvények gátat akarnak állítani az idegen befolyásnak, és védik az ország régi szokásait és hivatalait,⁷ de a magánosok is megtesznek a saját körükben minden lehető, pl. mikor egy építendő végvár számára helyet adnak el, kikötik az eladók, hogy az a magyar joghatósága alól ki nem vonható.⁸

A király álláspontja az országgyűlés sürgető panaszaival szemben az, hogy az idegeneket nem lehet kizárni a katonai tisztségek-ből,⁹ de hisz ezt a magyar rendek sem kívánják, ők csak a főbb állásokban nem szeretik az idegeneket látni.¹⁰ A vége az lesz a dolognak, hogy Rudolf a magyarok szélesebbkörű alkalmazását megígéri,¹¹ valószínűleg azonban inkább tanácsosainak hasznosság-sugallta ajánlataira, mint meggyőződésből.

¹ *Acsády Ignác* : M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 379.)

² *Haditanács jegyzőkönyve.* (H. K. VII. 657.)

³ *Acsády Ignác* : M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 239.)

⁴ *Salamon Ferenc* : M. o. a török hód. kor. 341.; *Takáts Sándor* : A m. vár. (Száz. 1907. 824., 5 jegyz.)

⁵ *Fraknoi V.* : M. o. gy. eml. VII. 189—90.

⁶ 1563 : 34. tc.

⁷ 1578 : 15. tc.

⁸ *Margalits Ede* : Horvát tört. rep. II. 623.

⁹ *Fraknoi V.* : M. o. gy. eml. VII. 132.

¹⁰ U. o. 131.

¹¹ U. o. 122.

A XVI. század vége felé már t. i. maga a hadtanács is meg-sokallta a magyarok mellőzését, és attól félvén, hogy azok elkese-redve törökbarátokká lesznek, azt ajánlja az uralkodónak, hogy bánjék velők jó indulattal, adja meg nekik méltányosan, amit érde-melnek, vonja az előkelőket környezetébe, és főképen nyilatkoz-tassa ki a legközelebbi „Rákos“-nál, hogy hűséges uruk és előljá-rójuk kíván lenni.¹

Kár, hogy ez a méltányossági politika olyan rövidéletű volt, és Boeckay fölkelőinek nemsokára újra hangoztatni kellett a magyar álláspontot, — valamivel erősebben.

A végbeli védekezés pénzforrásait evvel áttekintettük, és ennek, meg az előbbi fejezetnek összegezéséül annyit mondhatunk Acsádyval: „Katonailag és pénzügyileg egyaránt egész nemzetközi jelleget öltöttek Magyarország küzdelmei a törökkel. De amint meg-maradását hazánk leginkább a saját fiai katonai erényeinek kö-szöni, akkép a háború óriási költségeinek igen tetemes részét is csak maga teremtetten elő.“² És, bár a háború sok áldozatot rótt az országra, „szerényebb eszközökre utalva, talán soha nép nem tett olyan szolgálatot a civilizációnak, mint a magyarság az izlam elleni küzdelemben.“³

¹ Haditanács jegyzőkönyve. (H. K. VII. 654—655.)

² Acsády Ignác: M. o. pénzügyei I. Ferdinánd uralk. alatt. 6.

³ Acsády Ignác: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 69.)

IV.

KIADÁSOK, S A VÉGBELIEK ANYAGI VISZONYAI.

(A. Hadiszerek. — A költségek nagyok, takarékoskodnak. — Szállítás, központi fegyverhelyek, gyűjtő hadiszertárak. — Egy végvár hadifelszerelése: ágyú, szakállas, vagy gátpuska, seregbontó-orgona, golyók, kartács, sörét, golyóöntőforma, tüzes szerszámok, lőpor, salétrom, kén, szén, egyéb pyrotechnikai anyagok, és tüzéségi cikkek, szálfegyverek. — Néhány véghely felszerelésének leltára. — Inventáriumok. — Lőszerraktár. — Gondozó személyzet: hadszertárnok, ágyúmester, ágyúöntőmester, fegyverkovács, cigányok. — Fő-hadszertárnok, főhadszertárnok-helyettes.

B. Élelmezés. — „Tarisznias vár“, élelemvásárlás, a nép áldozatai, ingyen élelem megszavazása, ajándék. — A jobbágyság zsarolása, requirálás. — Ostrom előtt kiegészítik a készleteket. — Élelemszállítás. — Élelemhiány, fölösleg. — Az élelmi cikkek fajtái, néhány végvár élelmi leltára. — Élelmi raktár, egyéb élelmezési épületek. — Élelmezési iparosok és alkalmazottak. — Jár-e az ellátás a végbelieknek? — Napi szükséglet. — Magánélelemeladás: markotányosok és főleg a jobbágyság részéről. — Visszaélések, a nép zsarolása. — Limitálás. — Közvetítő kereskedés. — Az ellátás minősége. — Betegkoszt. — Zavarok az élelmezésben. — A várkatonaság élelmezése mégis jobb, mint a mezei hadaké. — Élelmezési személyzet: központi élelmezési mester, élelmezési biztos, élésmester. — Kötelességei, utasítása. — Beszámolás. — Helyettes élésmester, élelmezési írnok, borvizsgáló, élelmezési szolgák, élelemosztó, cipőosztó.

C. Zsold. — A zsoldviszonyok nem egységesek. — Rendes, a rendesnél nagyobb és duplazzsold. — Zsoldfizetés pénzben és természetben. — A szegődés és zsoldfizetés tartama: évi, negyedévi és havi-zsoldos, heti napifizetés. — Soron kívüli fizetés. — A zsoldfizetés módja: szolgálati úton, szemlekor, várvizsgálatkor. — Zavarok a zsoldfizetés körül, hátralékos zsold, „se pénz, se posztó“, zsoldutalvány, adósság. — A kapitány nehéz helyzete, kolduló végbeliek, végső nyomor, „fölválasztás“, a fizetetlenek zavarognak és szökdősnek. — Elhagyják a várat. — A zavarók lecsendesítése. — Ajándékok. — A kormány a német csapatokat előnyben részesíti. —

A királyi és magánzsold összehasonlítása. — A zsoldviszonyok a töröknél is sokszor rendetlenek. — A végbeliek egyéb jövedelmi forrásai: jutalom, ajándék, egyéb kisebb anyagi előnyök, iparűzés, földművelés, officiolatus, lovagtiszttség, vagy tisztbirtok. — Jövedelem rabváltságból, a rabszolgaság felújulása. — Üzérkedés a foglyokkal. — A rabok sorsa magyar és török részen. — Portyázás. — Hadizsákmány mint jövedelem. — Az uszkókok és szabad hajdúk rablásai. — A portyázók megbüntetéséről szóló törvény. — Vásárok felverése. — Kótyavetye. — A végbeliek a magyar népet is rabolják. Tiltó törvények, a közvélemény ítélete. — Milyen volt általában a végbeliek helyzete? — Külső megjelenésük, ruházatuk, fegyverzetük.)

E sokféle forrásból előteremtett költségek egy része, amint már láttuk, a végvárak építkezéseire kellett;¹ ezenkívül még három nagy kiadás van: felszerelés és lőszerre, élelmezésre, és a végbeliek zsoldjára, amelyeket most részletesen tárgyalunk.

A *tüzérségi és hadiszerállomány* fontos, a haditanács szerint „ez is egyike a hadiservezet fő- és jelentékeny részeinek; amiért is a jelentkező hiányokat itt is szorgalmasan pótolni kell“.²

A *kiadások* helyenként és időnként változnak, de mindig *jelentékenyek*. Kassa tüzérségi szükséglete 1576-ban csak 110 forint, 37 denár,³ de már Szolnok hadifelszerelése 1552-ben, Tinódi szerint „sok ezör forintba királnak áll vala“,⁴ 1577-ben pedig égető sürgősen kellett a horvát-szlavón végeken lőszerre és ágyúra 113,860 forint.⁵

A kényszerből való túlságos gazdálkodás azonban megnyilatkozik e téren is, amit lehet *meztakarítanak a költségekből*, sőt olykor még azt is, amit nem lehetne, vagy nem volna szabad. Rammingen főhadiszertárnok pl. a 70-es években 500,000 forintot kívánt Bécs és néhány magyar végvár municiójára, utóda azonban, meggondolván, hogy Ő felsége ily áldozatra nem képes, 14,200 forintra szállította le a tervezet tétéleit, de Ernő főherceg és a haditanács még ebből is sokat törölt, és az sem biztos, hogy ezt a végső megállapodást megtartották-e?⁶

¹ L: II. fej.

² *A tüzérségi és hadiszerállomány* M. o.-on. (H. K. VII. 699.)

³ *Acsády Ignác: Végváraink és költségeik.* (H. K. I. 252.)

⁴ *Tinódi: Ördög Mátyás vesződelse.* 399. sor.

⁵ *A tüzérségi és hadiszerállomány* M. o.-on. H. K. VII. 715.)

⁶ U. o. 699.

Természetesen az ujonnan épült várak felszerelése kívánta egyszerre a legnagyobb költséget, és itt nem is lehetett fukarkodni, vagy várapozni, hanem a vár felépülte után azonnal oda kellett szállítani a szükséges hadiszert, hogy védhető legyen,¹ de sok kellett a meglevő várak ellátására is, amit lehetőleg békés időben szerttek végezni.²

A hadiszerek elhelyezése felett is a haditanácsban tárgyaltak legtöbbször, és szükség szerint vagy kiegészítették őket,³ vagy, ha elegendő volt, meghagyták a várat addigi állapotában,⁴ ha pedig valahol pláne fölösleg is mutatkozott, azt elvitették máshova, ahol jobban kellett.⁵

A hadiszert néha külföldről *szállították* a magyar várakba, különösen nyugatiakba, sokszor azonban Magyarországról. Hozták pl. Bécsből⁶ és a német-birodalomból is a Dunán,⁷ de hogy sürgős esetben ne kelljen messzire menni érte, voltak az ország területén is nagyobb *központi fegyverhelyek*, ahonnan a környékbeli kisebb végvárak szükségleteit ki lehetett egészíteni.⁸ Ilyen *gyűjtő hadiszertár*, amelyhez rendszeren ágyúöntőde is tartozott, volt a felvidék számára Kassán,⁹ a bányakerület céljaira egy kisebb javítóműhely Körmöcbányán,¹⁰ a Dunántúl két helyről, Győrből és Kanizsáról nyert kiegészítést,¹¹ végre a két déli végvidék központi fegyverhelye a direkt e célra épített Károlyváros volt.¹²

Az ilyen kerületi lőszerraktárak berendezésében az is vezette a kormányt, hogy így a municiót hamarosan pótolni lehet a török tudta nélkül, míg a messziről jövő szállítást megsejtheti.¹³ A lőszer-szállítást ugyanis szerették titokban végezni, hogy a török meg ne zavarhassa, olykor azonban nem bánják, ha értesül is róla, mert

¹ *Királyi parancs* a pozsonyi kamarához. (H. K. VI. 655.)

² *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 650.)

³ *A tüzérs. és hadiszerrőlomány* M. o.-on. (H. K. VII. 700, 710, 712, 713.)

⁴ U. o. 703, 705, 706, 707.

⁵ U. o. 704.

⁶ U. o. 699.

⁷ *Takáts Sándor*: M. tüzes és lövészerszámok. (Száz. 1908. 50.)

⁸ *A tüzérs. és hadiszerről. M. o.-on.* (H. K. VII. 710.)

⁹ U. o. 699., 701., 703., 704.

¹⁰ *Acsády Ignác*: Drégol és hőse. (Száz. 1887. 43. 1. jegyz.)

¹¹ *A tüzérs. és hadiszerről. M. o.-on.* (H. K. VII. 708. 710.)

¹² *Vaniček Fr.*: Specialgeschichte . . . I. 65.

¹³ *A tüzérs. és hadiszerről. M. o.-on.* (H. K. VII. 710.)

ilyenkor legalább respectusa volt egyideig a jól felszerelt várral szemben.¹

Hogy a hadiszerek szállítása rendben és gyorsan mehessen, a végvárakhoz vezető utakat és hidakat lehetőleg rendben tartották.²

A fuvarozás a jobbágyok és polgárok dolga volt, amelyért a törvény szerint megfelelő bért kellett volna kapniok,³ ez azonban a pénzszükség és egyesek visszaélései miatt nagyon ritkán történt meg és így nagy teher volt a nép nyakán. A szállítást rendszeren a kamara intézte „cito et tuto,”⁴ és ellenőrzésül a nagyobb szállítványokat királyi biztos kísérte a várba, és adta át leltár ellenében.⁵

Egy végvár hadifelszereléséről jó képet adni nem könnyű feladat. A katonai dolgokban jártas Tinódi, Szolnok leírásával röviden, de jellemzően sorolja fel a XVI. század második felének hadiszereit. Eszerint a derék végvárban:

„Jó ágyú és taraszok huszonnégy benn vala,
Szolnokban szakállas másfél ezer vala,
Spanyol puska és másfél ezer vala,
Ezökhöz való por 800 mázsa ott vala.
Mázsával vas, ón, tőzes szerszám sok vala,
Golyóbis és kötél számtalan sok vala,
Sok ezer forintba királynak áll vala...⁶

Eléggé jellemző kis kép ez, de erről a tárgyról még sokat lehet beszélni, ha csak első közelítésben vizsgáljuk is.

A vár legfontosabb hadiszere minden időben az *ágyú* volt, amellyel legjobban lehetett védekezni, és az ellenséget a falaktól visszatartani. Ágyút tehát majdnem minden véghelyen találunk, bár igen ritkán, van olyan is, ahol ágyú nincs, ez azonban kivétel. Ilyen 1577 körül Libetbánya.⁷

Ágyút tartani ez időben még nem kizárólagos joga az államnak, sok végvárban más jogi személyek, sőt magánosok ágyuit is meg-

¹ *Haditanács jegyzőkönyve.* (H. K. VII. 650.)

² *Fraknoi V.* : M. o. gy. eml. VI. 416., 201. VII. 182.

³ 1563 : 14. tc., 1574 : 9. tc.

⁴ *Orsz. lt.* : Ben. resol. III. 120.

⁵ *Barabás Samu* : Zrinyi okiratok. I. 475.

⁶ *Tinódi* : Ördög Mátyás vesződelme. 393—399. sor.

⁷ *A tüzérségi és hadiszerállomány* . . . (H. K. VII. 704.)

találjuk. Így szepelnek megyeiek,¹ városiak,² sőt tartanak ágyukat váraik védelmére nők is.³ Az ágyúk tartását a király nemcsak, hogy elnézi, de szereti is, mert az ország védelmére a magánosok áldozatkészsége és ereje is szükséges. Ezért a magánvárok tulajdonosainak szigorúan meghagyja az uralkodó, hogy szerezzenek be elegendő löveget, sőt a maga ágyuiból is küld néha segítségül.⁴ Az ágyúk beszerzése persze áldozattal járt, de hát nem lehetett másképp tenni: a védekezés mindennél előbbrevaló volt s előtte hátérbe kellett szorúlni mindennek, még a vallásos célú dolgoknak is. Nem tartozott a ritkaságok közé az sem, hogy a templomok harangjait ágyúknak öntették.⁵

Az ágyúk egyrészét itthon öntötték, másrészét pedig, különösen a nyugati végvárakba külföldről hozták.⁶

Ágyúöntőde és javítóműhely volt többek között Kassán,⁷ Zólyomban,⁸ Körmöcbányán⁹ stb.

A XVI. századi ágyúk anyaga főleg bronz, és pedig az ón rendesen 1, a réz 10 súlyrész arányában,¹⁰ emlitenek azonban nemegyszer vaslövegeket is.¹¹

Ezidőben még nem különböztettek meg külön mezei és vár-tüzérséget,¹² hanem egyformán alkalmazták a várakban a helyhez kötött és kerek, könnyű és nehéz lövegeknek százféle fajtáját. A sok különböző elnevezést és a lövészerszámok különféle természetét, sajátosságait részletesen tárgyalni nem tarthatom feladatommak, röviden azonban megjegyezhetjük azt, hogy nagyjában háromféle ágyúval találkozunk a végvárakban. Van öreg, faltörő ágyú, amellyel az ellenség ostromsáncait rombolják és ágyúit szerelik le, aztán a nép lövöldözésére való kisebb, sőt szokszor igen kicsi kaliberű

¹ Szendrei János: Váraink rendsz. és felsz. (H. K. I. 627.)

² U. o.; Várvizsgálatok. (H. K. VII. 60.)

³ Orsz.: lt.: Ben. resol. VI. 152.

⁴ A tüzérségi és hadiszerállomány . . . (H. K. VII. 713.)

⁵ Németh Béla: Szigetvár tört. 113; Várvizsgálatok: (H. K. VII. 217.)

⁶ Takáts Sándor: M. tüzes. és lövészerszámok. (Száz. 1908. 134.)

⁷ A tüzérségi és hadiszerállomány . . . (H. K. VII. 703.)

⁸ U. o. 706.

⁹ Acsády Ignác: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 43, 1. jegyz.)

¹⁰ A tüzérs. és hadiszeráll. . . . (H. K. VII. 715.)

¹¹ U. o. 702. 705. stb.

¹² Balás György: Újvár várépítészeti rendszere . . . (H. K. I. 203.)

sugár- vagy hosszúágyú, és végre a mozsár, melynek rövid, fölfelé fordított csövéből aránylag gyenge töltéssel felfelé lövik a golyót, tehát földött állások mögötti pusztításra alkalmas.¹

E korszak, különösen szereti a nagyon nagy és nagyon kicsiny ágyukat, úgy, hogy akadnak 1 fontos golyóbist vető nevetséges ágyucskák,² és viszont olyanok is, melyeket „szertelen nagyságuk miatt használni egyáltalán nem lehet.”³

A csövek általában hosszúak, mert a régi puskaapor lassabban lobbant fel, mint a mai és így a cső nyújtásával akarták elérni, hogy a golyó még benne legyen, mikor a feszítő erő a maximális.⁴

Az ágyuk hatása meglehetősen, bár a maival szemben eltörpül. A lövedék 50 fonttól 1 fontig megy általában,⁵ a lőportöltés rendszeren a lövedék súlyának fele, vagy ennél több,⁶ lőtávolság a nagyoknál 400—6000 lépés, a kisebbeknél 280—3300 lépés,⁷ a lövések száma 24 óra alatt nem több, mint a nagyoknál 50—80, a kisebbeknél pedig körülbelül 100,⁸ ami a mai tűzértségnek percenkénti 5—6, sőt olykor még több lövéssel szemben igen kevés.

A vár ágyuinak egyrésze a fegyvertárban van elhelyezve, szükség esetére, másrésze pedig állandóan fel van állítva a falakon, ott, ahol ostrom esetén szükség van rá, hogy váratlan támadáskor azonnal löni lehessen belőlük.⁹ Ezeket a nedvesség ellen deszkaföldél védi.¹⁰

Az ágyú és a puska közötti átmenet a magyar végvárak kedvenc fegyvere: a *szakállas*, vagy *gátpuska* (pixis barbatus).¹¹ Ez a közönséges puskánál nagyobb, és a kis ágyunál is kisebb löfegyver, amely nevét a cső végére kovácsolt vashorogtól, szakálltól

¹ Takáts Sándor: M. tüzes és lövészersz. . . (Száz. 1908. 141.)
Bárczay Oszkár: A hadügy fejl. tört. II. 271.

² U. o. II. 250.

³ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 60.)

⁴ Bárczay Oszkár: A hadügy fejl. tört. II. 249.

⁵ U. o. 250: Balás György: Újvár várép. rendszere . . . (H. K. I. 203.)

⁶ U. o.

⁷ U. o.

⁸ U. o.

⁹ Szendrei János: Váraink rendsz. és felsz. . . (H. K. I. 622—624.)

¹⁰ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 216—217.)

¹¹ Takáts Sándor: M. tüzes és lövészerszámok. (Száz. 1908. 143.); A tűzér. és hadiszeráll. . . (H. K. VII. 709.)

nyeri, melynél fogva a fal rovátkáihoz hozzátámasztották, hogy a lőpor viszalökő erejét ne éreztesse.

Hogy a szakállas, amelyet a nagyobb véghelyek fegyvertárában ezrével találunk, miért volt olyan kedvelt és elterjedt, azt kissé nehéz megérteni. Az ágyugolyónál fontos a nagy tömeg, mert szilárd tárgyakat kell szétrombolnia, a puskagolyó akármilyen kicsiny, egyes embernek mégis elég, és nem megokolt a kettő közti szakállas-golyó használata, amely fal ellen semmi, embernek meg tulságosan sok. Az egyetlen megérthető előnye a gátpuskának az, hogy erősebb tölést bírván el, messzebbre hord, mint a kézi fegyver.

A szakállasnak háromféle fajtáját használják: van nehéz, dupla szakállas,¹ aztán középszerű,² és végre könnyebb, kurta, vagy kézi szakállas.³

A szakállasok egyrésze Magyarországon készült, de sokat hoztak be külföldről is. Nálunk főleg Csetneken készítették őket, a külföldiek pedig különösen Prágából és Nürnbergből valók.⁴

A gátpuskát nemcsak egyesével de kombinálva is használják: 6—8 darab összekovácsolva a XVI. század kezdetleges golyószórója, amelyet seregbontónak, vagy alakjáról *orgonának* neveznek.⁵ Valami nagyon célszerű eszköznek ez nem mondható, és egyáltalán nem ért többet, mint ugyanannyi szakállas puska külön-külön.

Az ágyukhoz, szakállasokhoz, valamint a kézi puskákhöz és pisztolyokhoz való lövedékek szintén a szertárban voltak felhalmozva, és pedig vagy hordókban,⁶ vagy szabadon, rakásokban.⁷

A lövészerszámokhoz való *golyókat* igen különböző mennyiségben találjuk a kimutatásokban, aszerint, hogy a vár jól, vagy rosszul volt-e felszerelve. Rendesen százakra ment az egy-egy ágyuhoz való lövedékek száma, előfordul azonban az is, hogy olyikhoz csak 2—3 darab van.⁸

Az ágyulövedékek alakja még meglehetősen változatos, szere-

¹ Szendrei János: Váraink rendszere . . . (II. K. I. 623.)

² U. o.

³ U. o. és 624.

⁴ U. o. 623.

⁵ U. o. és 624.

⁶ U. o. 625.

⁷ U. o. 624.

⁸ A tüzérségi és hadiszerállomány M. o.-on. (H. K. VII. 700., 702.)

pel a nyíl, lándzsa, gerenda, és tuskó alak is, a legtöbb azonban már gömbölyű.¹ Különleges lövedék a láncosgolyóbis, és a híres izzó vasgolyó. Az előbbi két összeilleszthető félgömb, amely röptében szétválk, és az összekötő láncot kifeszítve széles területet jár be,² az utóbbit pedig gyújtásra, és az ellenség lőporának felröpítésére alkalmazzák sikeresen.³

Szerepel már a lövedékek közt a *kartács* is,⁴ valamint használják a *sörétet* nagyobb, zárt tömegek ellen, még ágyunál is.⁵

E lövedékek anyaga is különböző. Használják olykor még a kőgolyót is,⁶ természetesen csak nagyobb kaliberű csöveknél, mert fajsúlya könnyebb, és így ugyanazon cél elérésére nagyobb tömeg kell belőle,⁷ van ón,⁸ ólom, és ólommal körülöntött golyó is,⁹ a leggyakoribb azonban az öntöttvas lövedék.¹⁰

A végtár golyószükségletét sokféleképp fedezték. Az ostromlók által belőtt golyókat nem hagyták kárba veszni, hanem összeszedték és felhasználták a védelemben, bár ez sok nehézséggel járt, mert az ágyuk ürmérete igen különböző volt.¹¹

Küldött ágyugolyót a várakba a király is,¹² vásároltak is pénzért, olykor külföldön is,¹³ a legtöbbet azonban házilag készítették, miért is a *golyóöntő formák*¹⁴ egyik végházból sem hiányoznak, valamint fel van említve rendszeren a kimutatásokban a golyóöntésre való nyers ólom, és vas is.¹⁵

Az öntés nem volt épen könnyű és szórakoztató munka, de

¹ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejl. tört. II. 264., 266.

² *Szendrei János*: M. hadtört. eml. az ezs. orsz. kiállításon. 139.

³ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejl. tört. II. 264.; *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624.)

⁴ *A tüzérségi és hadiszeráll.* . . . (H. K. VII. 701.)

⁵ U. o. 703.

⁶ U. o. 700., 702., 711.

⁷ *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 621.)

⁸ U. o. 428.

⁹ U. o. 624.

¹⁰ U. o. 427.

¹¹ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 236.)

¹² *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624.)

¹³ U. o. 621–622.

¹⁴ U. o. 623, 624; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 236.)

¹⁵ *A tüzérs. és hadiszeráll.* . . . (H. K. VII. 711.); *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 623, 624, 625.)

érdemes volt vele vesződni, mert a vásárlásnál sokba kerültek a golyók, és a szállítás sem volt olcsó. Mázsánsként szokták venni őket, átlag 3—5 frton, és pedig a kis golyóknál magasabb az ár, mert azokból több megy egy mázsára, mint a nagyokból, és így többet kell vesződni öntésükkel.¹

Ezek a rombolásra való tömör lövedékeken kívül meg kell emlékeznünk a XVI. századi magyar végváraknak igen kedvelt fegyvereiről: *a tüzes szerszámokról is.*

A gyújtó, vagy tüzes szerszámok, ostromfazekak, lőporos palackok, tüzes csövek, tüzes kalácsok, tüzes lámpások, tüzes labdák, furkók, tüzes botok, koszorúk, és világításra való „hajnalesillagok” számtalan fajtát részletesen leírni nem szükséges, mert a legkimerítőbben ismerteti Takáts Sándor a „Századok” 1908-iki évfolyamában,² azt azonban fel kell említenünk, hogy kétféle célra alkalmazták őket. Volt védelemre, vagy támadásra való gyújtó, vagy robbanó tüzes szerszám, és volt pusztán világításra való bomba, amelyet éjjeli ostromoknál alkalmaztak, hogy az ellenséget észre vehessék a fellobbanó fény mellett.³

Az ilyen egyszerűbb, és így nagy tömegben kéznél levő tüzes szerszámok mellett voltak nagy mesterséggel szerkesztett csodálatos halálgépek is, amelyekkel néha a védők megpróbálkoztak, pl. Egerben Bornemisza Gergely szerkesztett ilyet az 1552-iki ostromkor. Ennek a masinának, melyet Istvánffy „mirum, nec antea visum artificium”-nak nevez, s melyről a jó Tinódi azt mondja hogy „talám ily fortélyt kevés embőr látott”, a készítése a következőképen történt: Egy nagy kocsi kerekeit leszedték, és oldalt deszkával fedték be. Az így támadt ürbe, a küllők közé gyulékony anyagokat öntöttek, a kerékre töltött puskacsöveket alkalmaztak, az egészet pedig leöntötték szurokkal, viasszal és más ilyennel, s meggyújtva a hegyoldalon leeresztették az ellenség közé. Az égő kerék, mely a felgyult puskacsövek ropogása közt bevágott a sűrű tömegekbe, meglehetősen pusztítást okozott, még nagyobb volt azonban az erkölcsi hatása: a megriadt ostromlók nyakrafőre hagyták el ágyúikat és menekültek táborukba.⁴

¹ U. o. 621—622.

² Takáts Sándor: M. tüzes és lövészerszámok. (Száz. 1908.)

³ U. o. 53.

⁴ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 1171—1184. sor. Istvánffy: 345; Brutus: III. 455—456.

A tüzes szerszámokat ügylátszik mind Magyarországon készítették, mert ilyennek külföldről való szállításáról sehol sincs szó, míg más municióéről sokszor.¹ Ezeket valószínűleg maguk készítették a vitézek, mikor más dolguk nem volt, és pedig rendesen a romlott, más célra már nem használható lőporból,² és egyéb gyúlékony anyagokból.

Az ehez, valamint az ágyúk, szakállasok és kézi fegyverekhez való *lőport* lehetőleg nagy tömegekben tartották kéznél, és pedig rendesen hordókban,³ vagy zsákokban.⁴

A lőport olykor szintén külföldről,⁵ sokszor a bécsi arzenálból szállították a magyar végekre,⁶ ha azonban lehetett, készítették itthon is.⁷ A lőporkészítés sem volt állami monopólium, gyárthatott bárki, magánosok, és különösen városok is,⁸ sőt előfordul, hogy a polgárság segíti ki porral a katonaságot⁹ is. A lőporörletés költsége átlag mázsánként 1 forint volt, a felhasznált anyagok árán kívül.¹⁰

A lőporörletés különösen az ostrom alatt álló várban volt fontos, hisz sok por fogyott el, és sürgősen pótolni kellett. 1552-ben pl. Eger ostrománál egyetlen roham alatt 20 mázsát lőttek el a védők.¹¹ Ha lehetett, természetesen takarékoskodtak a municióval: ritkán, és csak a kisebb ágyúkból lőttek,¹² de még így is sokszor nagy szükségbe jutott a vár. Ilyenkor, ha más mód nem kínálkozott, kívülről próbálnak lőport bejuttatni, és pedig úgy, hogy ha van a közelben királyi had, attól kérnek. 1562-ben Szatmár-Németiből izennek ki az Ecsednél álló hadnak az ostromlottak, hogy küldjenek onnét 300 gyalogost, és terheljék meg mindeniket 1—1 zsák

¹ Takács Sándor: M. tüzes- és lövészerszámok. (Száz. 1908. 130.)

² Várvizsgálatok: (H. K. VII. 236.)

³ Istvánffy: 348.

⁴ Barabás Samu: Zrinyi okiratok. II. 307.

⁵ Kamarai rendelet 1577, nov. 2. Múz. lt: Egy. kam. és vár. ir. 2737 Fol. Lat.

⁶ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 61.); Kimutatás: (H. K. VII. 400.)

⁷ Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624.) A tüzérségi és hadiszerállomány . . . (H. K. VII. 703.)

⁸ T. T. 1896. 171.

⁹ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 61.)

¹⁰ Kassa város 1556. évi számadáskönyve: (T. T. 1896. 171.)

¹¹ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 1467. sor.

¹² Istvánffy: 341.

porral; a védők majd kitörnek, és megkísérik bejuttatni őket.¹ Ez azonban igen kockázatos vállalkozás volt, és azért rendesen inkább maguk őrlnek lőport a várbeliek, a mindig raktáron levő *salétromból, kénből és szénből*. Így pl. az 1552-iki ostromkor éjjel-nappal működik az egri lőpormalom, különösen, mikor a meglevő lőpor egyrésze felrobbant.²

A várban többféle lőpor volt mindig, és pedig úgy vegyítésre, mint finomságra nézve különböző: ágyúkhöz, (olykor kis és nagy ágyúkhöz is különböző),³ szakállasokhoz,⁴ kézi puskába és pisztolyba való,⁵ sőt olykor gyújtó lőpor is.⁶

A lőporon kívül még *sok más, pyrotechnikai* célra való *anyag* volt felhalmozva a várakban, és pedig szurok,⁷ terpentin,⁸ viasz,⁹ faggyú¹⁰ a tüzes szerszámokba és az ostromlók műveinek felgyújtására, azonkívül tapló,¹¹ és az ágyúkhöz, meg szakállasokhoz kötésszámmra kanóc,¹² valamint nagy készlet van az ágyúkhöz alkalmazott emelő-csigák,¹³ kötelek,¹⁴ láncok,¹⁵ szíjjak,¹⁶ töltőkanalak,¹⁷ lőport leverő botok,¹⁸ tisztítófák¹⁹ és számtalan *más tüzérségi és hadfelszerelési* cikkekben is.

A tüzérség fegyverzete teszi a vár hadifelszerelésének nagyrészét, de a *szálfegyverek* sem hiányzanak a magyar végvárakból, hisz a végbeliek a kézi tusát még mindig vitézhez illőbbnek tar-

¹ *Forgách*: Commentarii 226. *Forgách* Simon jegyzete.

² *Istvánffy*: 344; *Gömöry Gusztáv*: Eger ostroma. (H. K. III. 628.)

³ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejl. tört. II. 263.

⁴ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 66.)

⁵ U. o.

⁶ *A tüzérségi és hadiszerálmány*: (H. K. VII. 701.)

⁷ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 66.)

⁸ U. o.

⁹ T. T. 1881. 747.

¹⁰ *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624)

¹¹ T. T. 1881. 752.

¹² U. o. 761.

¹³ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 225.)

¹⁴ U. o.

¹⁵ *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 623.)

¹⁶ U. o.

¹⁷ *Takáts Sándor*: M. tüzes- és lövészszerzámok. (Száz. 1908. 139.)

¹⁸ U. o.

¹⁹ U. o.

tották, mint a távolról való lövöldözést.¹ Van tehát a vár raktárainban elegendő számmal dárda, kopja,² és szerepel a fegyverek közt még jócskán a puskánál ekkor még könnyebben kezelhető és gyorsabb nyíl is.³

Némileg a szűrőfegyverekhez sorolható még végre az ú. n. vassulyom⁴ is, a négyágú és minden irányba kimereülő hegyű vasnyárs, amelyet nagy tömegben szoktak a rohanó ellenség elé szórni. Ez akárhogy esik is, egyik vége mindig fölfelé áll, és, ha nagyon sűrűn lepi el a földet, a járást megnehezíti. Döntő hatása azonban nincs, és úgylátszik, nem is nagyon alkalmazták.

(Érdekes, hogy a végházak leltárai kardot nem említene a fegyverek között. Ez azért van, mert a kard a vitézek személyes és állandóan viselt fegyvere, s nem a várhoz tartozott.)

Évvel áttekintettük a végvárak hadifelszerelését és megismertük, hogy mi van bennük általában, most befejezésül, nézzük, hogy mi volt *egy-egy véghely felszerelése*. Ez természetesen a várak nagysága, meg az általános helyzet szerint igen különböző, van jól ellátott vár, és van igen siralmas helyzetben levő.

1571-ben pl. keservesen panaszkodnak a horvát országgyűlésen, hogy olyik végvárban annyi lőpor sincs, hogy a jelző lármlövéseket meg tudnák adni szükség esetén.⁵

Komár várának állapota még ennél is szomorúbb: „Itt, írja egy odavaló vitéz, semminemű hadakozó szerszám nincsen több, 16 szakállonál, annak is négyéből nem lőhetnek, mert elszakadozott; egy fazék pornál több nincs; ön csak annyi sincs, kiből csak 10 glóricsot önthetnének, sem kénkö, sem salétrom egy csepp sincs.”⁶

Általában azonban jobb helyzetben vannak váraink, és van köztük egy-két kitűnően felszerelt is.

Egerben pl. 1558-ban 18 ágyú, 1008 szakállas és 8 seregbontó van, hozzá 47181 db. ágyú- és szakállasgolyó, 4481 tűzi-

¹ U. o. 51–52.

² Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 420, 624.); *A tűzés és hadiszerállomány* . . . (H. K. VII. 712–713.)

³ Szendrei János: M. hadtört. eml. az ezredéves orsz. kiáll.-on. 295.

⁴ U. o. 301.

⁵ Fraknoi V: M. o. gy. emlékek. V. 490.

⁶ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 830.)

szerszám és 293 mázsa, 38 font lőpor. Új lőpor őrlésére van még 3 hordó kén és 8 mázsa salétrom is, valamint van a várban 1038 darab szálfegyver.¹

Kassa felszerelése 1577-ben a következő:

Quartauner	3,	hozzá golyó	1850 db.
Singerin	7,	"	1997 "
Quarthierschlange	3,	"	50 "
Falkon	8,	"	764 "
Orgona	2,		
Gátpuska	439,	"	96644 "
Kézi lőfegyver	967,	"	7721 "
Lőpor	757 mázsa	28 font,	
Ólom	117	"	2 " ²

Győrött ugyanekkor:

Quartaune	4
Singerin	1
Quartierschlange	6
Falkon	8
Scharfetindl	10
Haubitz	8
Vaságyú	3
Falkonet	5
Gátpuska	60
Pisztoly	30
Nürnbergi puska	833
Lőpor	566 mázsa,
Ólom	16 " ³

Putnok felszerelése már csak:

Falkonet	2, golyó	463
Scharfetindl	2, "	524
Gátpuska	48, "	8375
Lőpor	14 mázsa	77 font
Ólom	3 " ⁴	3 ¹ / ₂ "

¹ Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 622–625.)

² A tüzérségi és hadiszerállomány . . . (H. K. VII. 703.)

³ U. o. 709.

⁴ U. o. 701.

Krasznaborkán pl. már nagyon gyenge a felszerés:

Falkon 1,

Falkonet 4,

Gátpuska egynehány.¹

Libetbányán pedig, bár e hely mindig a véghelyekhez számít, ágyú egyáltalán nincs is.²

Ahol volt hadiszer, azt a legpontosabb, sőt olykor irtózatosan részletes *inventáriumok* alapján kezelték az erre hivatott személyek.³ Mindenféle cikknek meg volt a maga leltára,⁴ és evvel hasonlították össze alkalomadtán az ambuláns várvizsgáló bizottságok által felvett alkalmi inventáriumokat⁵ és így ellenőrizték, hogy rendesen kezelik-e a municiót.

A lőszer rendbentartására elsősorban a várkapitány tartozott felügyelni, és az utasítása is rendesen megszabta, hogy illő helyen tartsa, és ne engedje szanaszét heverni a municiót.⁶

A lőszereket és egyéb hadi cikkeket a „tüzérségi ház”-ban vagy *arsenálban* tartották,⁷ de rendesen nem egyetlen helyen, hanem szétszétva, több egymástól távoleső raktárban, nehogy esetleges robbanás a vár egész készletét egyszerre megsemmisítse.⁸ Volt tehát főlőportár és néhány apróbb. A központi raktár mindig a vár belsejében, a legvédelettebb helyen volt,⁹ és lehetőleg elszigetelten állott, nehogy az esetleges tűz a szomszéd épületek miatt oda is átterjedjen.¹⁰ Ha pedig nincsen a várban lőszerraktár, akkor gyakran a szilárd építkezésű templomban tartják a municiót¹¹ és pedig rendesen boltozatos helyeken,¹² hogy a belőtt ágyúgolyók

¹ U. o. 702.

² U. o. 704.

³ Ezek pontosságáról fogalmat nyújt a *T. T.* 1881. 746—763. lapjain közölt egri, 1562-ből.

⁴ *A tűzérségi és hadiszerátlomány* . . . (H. K. VII. 710.)

⁵ *Várvizsgálatok:* (H. K. VII. 60, 80.)

⁶ *Thúry Benedek* palotai kap. utas: (*T. T.* 1905, 459.)

⁷ *Schwendy Lázár* tanácsa: (H. K. VII. 530.)

⁸ *Várvizsgálatok:* (H. K. VII. 217.)

⁹ *Stephanie Adolf:* Szigetvár építészete és ostroma. (H. K. IX. 211.)

¹⁰ *Várvizsgálatok:* (H. K. VII. 81. 230.)

¹¹ *Szendrei János:* Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624.); *Tinódi:* Eger vár viadaljáról . . . 993. sor.

¹² *Szendrei János:* Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624.)

ellen némileg meg legyen védve. A villámcsapás elkerülése végett mellőzték a lőportárakon a magas tetőket és kiugró ormokat.¹

Sok végvárban azonban sem direkt e célra való lőszerraktár nem akadt, sem pedig valami más, szilárdabb épület, és így nagyon nehéz volt a lőszert épségben őrizni.

Az 1550-es években Murány várának hadiszerei szanaszét dobálva rozsdásodtak,² és ugyanezidőtájt Sárosról is azt jelentik, hogy ott sehol sem lehet esőmentes házat találni, és ezért a lőszerrek fenéig átnedvesednek. A sárosi fegyverkovácsok is hanyag emberek és romlani hagynak mindent.³ Trencsén hadiszereit ellenben „illendően, jó móddal és rendben” találja a bizottság.⁴

Kellett is őrizni a hadiszert, ahogy csak lehetett, mert sokféle veszély fenyegette úgy az elemek, mint a vigyázatlanság, sőt a rosszakarat és árulás révén is. 1579-ben pl. a villámcsapás levegőbe röpítette a kanizsai lőportárt,⁵ 52-ben az egri robbantfel egy tüzes taplótól,⁶ Szigeten pedig 1566-ban egy asszony vigyázatlansága támasztott végzetes tüzet.⁷

A hadiszer rendbentartására, amint már említettük, elsősorban a várkapitány tartozott ügyelni, de kötelessége volt azt tanult és hozzáértő személyek által gondoztatni.

A municiót *gondozó személyzet* élén az egyes várakban a *hadszertárnok* (curator armamentarii,⁸ Zeugwarth,⁹ Czeylbert,¹¹) állott.

Tiszte teljesítésében köteles volt őt támogatni a vár kapitánya,¹² de egyes dolgokban viszont rendelkezett is vele, különösen abban, hogy kinek adjon a szertárból municiót.¹³

A hadiszerral általában gazdálkodni tartozott a szertárnok és

¹ *Várvizsgálatok*: (II. K. VII. 230.)

² U. o. 229–230.

³ U. o. 65–66, 70–71.

⁴ U. o. 80–81.

⁵ *Istvánffy*: 554.

⁶ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról . . . 994. sor.

⁷ *Relatio*: (H. K. VII. 542.)

⁸ *Serédy György* kassai kap. utas: (T. T. 1901. 119.)

⁹ *M. N. Múz. lt*: Egy. kam. és vár. ir. 1373. Fol. Lat.

¹⁰ *A tüzérs. és hadiszerállomány* M. o.-on (H. K. VII. 703.)

¹¹ *T. T.* 1879. 130–131.

¹² *Serédy György* kassai kap. utas: (T. T. 1901. 118–119.)

¹³ U. o. 119.

csak igazi szükség esetén adhatta ki, akkor is csak a kapitány, vagy a főkapitány egyenes parancsára és nyugta ellenében.¹

A lőszer rendbentartására alkalmazott egyéb személyek között ott találjuk az *ágyumestert*,² lövő mestert,³ vagy pattantyus-mestert⁴ is, aki emellett a lőporőrleést és tüzes-szerszám készítést is irányította,⁵ sőt befolyt a tüzérség gyakorlati oktatásába is.⁶

Rajta kívül olyik, nagyobb várban *ágyuöntő-mester* (fusor tormentorum,⁷ conflator bombardarum⁸) is van, kisebb helyeken pedig az öt helyettesítő *puskaműves*,⁹ vagy *fegyverkovács*¹⁰ tartja rendben a lőfegyvereket és gyártja a muníciót. Mivel az ellenség a végeket majdnem állandóan foglalkoztatta, a puskműveseknek sok dolguk volt, és olykor még ünnepnapon sem pihentek.¹¹

Vége fegyverkovácsolás, javítás és tisztítás volt a várhoz tartozó *cigányok* fő teendője is,¹² akik természetesen a durvább munkákat végezték.

Az ismertetett szertári alkalmazottak élén az egész országban egy *fő-hadiszertárnok* (Oberst-Zeugmeister¹³) állott, aki az összes véghelyek tüzérségi és hadiszállományaára ügyelt és afölött rendelkezett. Állása előkelő volt és Schwendy Lázár 1577-ben azt ajánlotta, hgy vegyék be a haditanácsba is.¹⁴ Helyettesei gyanánt néhány *főhadiszertárnok-helyettes* fölött parancsolt,¹⁵ akik viszont lefelé az egyes várak hadszertárnokaival érintkeztek. Végre a lőszer rendes és gazdaságos kezelésére a kerület főkapitánya is tartozott

¹ U. o. *A tüzérségi és hadiszállomány* M. o.-on. (H. K. VII. 704.)

² Istvánffy: 487.

³ Komáromi rendtartás: (Száz. 1907. 826.)

⁴ Takáts Sándor: M. tüzes és lövőszerszámok. (Száz. 1908. 52.)

⁵ U. o. Istvánffy: 344.

⁶ Takáts Sándor: M. tüzes és lövőszerszámok. (Száz. 1908. 52. 2. jegyz.)

⁷ Orsz. lt.: Ben. resol. IV. 155.

⁸ Takáts Sándor: M. tüzes és lövőszersz. (Száz. 1908. 131.)

⁹ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 68.); *A tüzérs. és hadiszállomány* M. o.-on. (H. K. VII. 704, 710.)

¹⁰ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 65.)

¹¹ *A tüzérségi és hadiszállomány* M. o.-on. H. K. VII. 710.)

¹² Thaly Kálmán: A cseszneki vár cigányai (T. T. 1884. 568–569.)

¹³ *A tüzérségi és hadiszállomány* M. o.-on. (H. K. VII. 699.)

¹⁴ Schwendy Lázár tanácsa: (H. K. VII. 537.)

¹⁵ *Haditanács*, az építkezésről: (H. K. VII. 670.)

ügyelni,¹ amiből látjuk, hogy az e kort jellemző pontos szervezettséget a hadiszerek kezelésében is szem előtt tartották.

A munició mellett tetemes összeget emészt fel a végbeliek *élelmezése is*, amelynek az 1563: 10 t. c. szerint kettősnek kell lennie: kell olyan élelmiszer, melyet ostrom esetére tartanak készletben, és kell a mindennapi életre való.

Az élés felhalmozását lehetőleg szintén a béke és nyugalom ideje alatt végezték,² és minden egyes várra nézve volt egy bizonyos beosztás, előirányzás, rendszer, — aminthogy mindent lehetőleg rendszeresen intéztek — mely arról szólt, hogy az illető véghelyet miből, és honnan élelmezzék. Így, amint egy új végvár épült, a kamara azonnal kidolgozta annak élelmezési javaslatát.³

A véghelyek számára szükséges élelmet sokféleképpen szereztek be, lehetőleg elsősorban a vár saját birtokaiból, hogy ne szoruljon másra. Ezért a várakat természetsszerűleg gazdag vidéken szerették építeni,⁴ mert a pusztá határon levőket nagyon nehéz volt fenntartani.⁵ A jó birtokú, ú. n. „*tarisznýás*”⁶ várak igen kevésben szorultak külső élelmezésre. Gabonát eleget nyújtott nekik saját földjük, és a dézsma,⁷ hússal, tejjel, sajttal, vajjal, tojással ellátta őket a majorság,⁸ s emellett a vidék alkalmás volta szerint rendszeren a vadászat⁹ és halászat¹⁰ is támogatta a vár élésmesterét, fontos munkájában.

Minden végvárnak azonban nem volt elegendő a saját köréből kikerülő élelem, és az ilyeneket máshonnan is segíteni kellett.

¹ *A tűzérési és hadiszérállom.* M. o.-on: (H. K. VII. 703.)

² *Haditanács jegyzőkönyve:* (H. K. VII. 650.)

³ *A szolnoki várra vonatkozót* 1551, ápr. 19-én hagyta helyben a király. (H. K. VI. 657.)

⁴ *Vaniček Fr.:* Specialgeschichte . . . I. 65.

⁵ *Margalits Ede:* Horvát tört. rep. II. 330.

⁶ *Komáromy András:* Thelekessy Imre. (H. K. II. 652.)

⁷ *Acsády Ignác:* M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 78.; *Orsz. lvt.:* Neoregistrata acta. Fasc. 1067. Num. 25.

⁸ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 84.)

⁹ *Szalay Ágoston:* 400 m. levél. 387.

¹⁰ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 86., 89.); *Könyöki-Nagy:* A kpkori várak . . . 74.

Ilyenkor *vásárolnak is élelmiszert* készpénzen,¹ néha külföldről is,² ez utóbbi azonban ritkaságszámba megy, mert „Európa éléskamrája” nem igen szorult rá.

A végvidékeken az élelem rendesen drágább volt, mint az ország belsejében,³ a földmivelést nehezítő állandó veszély folytán, és, mert a kereslet nagy volt. Ezen a kormány úgy segített, hogy törvényt hozatott az élelmiszer-spekulánsok ellen és kötelezte őket, hogy árúikat igazságos és midkét félre nézve méltányos limitatio szerint adják.⁴ Rossz termés és általános gabonaszükség esetén pedig előfordult nem egyszer az is, hogy a király megtiltotta a gabonának külföldre való kivitelét *mindaddig*, amíg a véghelyek szükséglete fűdőzve nincs.⁵ Ez az egyéni szabadságot sérti ugyan, de az ország egyetlen védelmének érdeke mégis nagyobb és fontosabb volt.

Nemegyszer azonban hiányzott a pénz a végbeliek legszükségesebb élelmi kiadásaira is, és ilyenkor nem tehetett egyebet a király, mint a katonaság ellátását hű *népére* bízni, „amely oly lelkes és annyira kívánja az igaz dicsőséget, hogy bizonyára nem fog vonakodni azt a saját költségén élelmezni.”⁶

Néha az országgyűlés is segítségére sietett a királynak, és vagy teljesen *ingyenes élelmet* szavazott meg a végbeliek céljaira⁷ vagy legalább is feljogosította őket a készpénzért, de kedvezményes áron való vásárlásra.⁸

Nemegyszer magánosok, vagy egyházfők is kitettek magukért, és ingyen gabonát juttattak egy-két véghelynek, mint pl. 1556-ban Thurzó Ferenc, aki 200 köböl búzát küldött be a csábrági várba.⁹

Az ilyen ajándék jól esett a végbelieknek, akik sohasem

¹ *Múz. lvt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1521. Fol. Lat. és 1337/I. Fol. Lat.; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 235.); *Élésmesteri utasítás*: (H. K. II. 320.) stb. stb.

² *Fraknoi Vilmos*: M. o. gy. eml. IV. 432.

³ *Kató Sándor*: Idegen katonaság M. o.-on . . . 74.

⁴ 1563:11. tc.

⁵ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VI. 415.

⁶ A király Székesfehérvár polgáraitól: *Brutus* III. 312.

⁷ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. IV. 618; *Vaniček Fr.*: Specialgeschichte . . . I. 75.

⁸ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. V. 489.

⁹ *Várvizsgálatok*. (H. K. VII. 237.)

voltak a pénznek bővében, és így nagyon hamar vállalkoztak arra is, hogy, ha nem kapták meg a szükségeseket, akkor gyengéd erőszakkal jussanak hozzá.

A fegyvertelenek közt a fegyveres könnyen elveszíti a méltányosság érzetét, és a végbeliek közt is nagy volt azok száma, akik kardjukra támaszkodva ingyen, vagy potom áron szedték el a jobbágság élelmiszereit. Ez a szomorú visszaélés, amelyet a törvény¹ hiába igyekezett kiírtani, szükségszerűleg fennmaradt, hisz pénze alig volt a végbelinek, és, ha az állam nem élelmezte, mégis csak gondoskodnia kellett magáról. Így aztán állandó a panasz az erőszakoskodó katonák ellen, akik olykor a jobbágytól még a kocsi elé fogott barmot is elszedték.²

A közvitézeken kívül, a szükségtől hajtva, olykor a vezérek sem tehetnek egyebet a *requirálásnál* és rá-ráparancsolnak a megyékre, hogy bizonyos időn belül ezt, meg azt szállítsák be a várba,³ s ha nagyon is katonás volt az illető úr, akkor rövidesen hozzátette a jóakarató tanácsot: „ha fejeteket, jószágtokat szerezítetek, és megmaradástokat kívánjátok . . .”⁴

Látjuk, hogy az élelmezésről gondoskodni már békében sem volt könnyű dolog, mennyivel nehezebb volt azonban hirtelenében ellátni a várat egy hosszabb ostrom idejére! Elvben ki volt ugyan módva, hogy a kapitány ostrom esetére állandóan tartson készen legalább egy félévre elegendő élelmet,⁵ valójában azonban minden vár rászorult *ostrom előtt sürgős készletkiegészítésre*,⁶ mert arra a kivételes esetre, ami a szigetiakkal 1556-ban megesett, akik t. i. az ostromsereg elfogott élelmiszereit ették,⁷ igazán nem lehetett számítani.

Ami az élelmiszerek *szállítását* illeti, annak a törvény vámmentességet biztosított,⁸ és lehetőleg jó utakat igyekezett szerezni.⁹

¹ 1563: 12. tc.

² *Kutó Sándor*: Idegen katonaság M. o.-on . . . 76.

³ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 264.)

⁴ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 669.)

⁵ *Thúry Benedek* palotai kap. utas. (T. T. 1905. 459–460.); *Krasznahorkai* kap. utas. (T. T. 1884. 755)

⁶ *Istvánffy*: 259., 339.; *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 219.)

⁷ U. o. 479.

⁸ 1545: 28. tc.

⁹ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. VI. 201., 416., VII. 182.

Szerették az élelemszállítmányt vizen vinni, hogy a török portyázóit elkerüljék,¹ s ilyenkor naszádosok voltak kirendelve földözetül.² A szállítmányt a szárazon még nagyobb földözet kísérte,³ sőt sokszor az őrség nagyrésze kiment ilyenkor, bár ez fölötte veszélyes volt: 1558-ban pl. játszva elfoglalja a török Tatát, mert a végbeliek élelemért mentek, és alig maradt őrség a várban.⁴

Amint már említettük, elvben mindig legalább egy félévre elegendő élelmet kellett a várban tartani.⁵ Ahol lehetett, ott meg is tartották e szabályt, az általános szegénység azonban sok helyen egészen más viszonyok közé szorította a végbelieket, és rendszeren az *élelem hiányáról* panaszkodnak az egykoruak.

Kassán 1557-ben csak némi gabona, és egy csekély szalonna van készletben.⁶ Murányban szintén kevés az élelmiszer az 1558-iki vizsgálat tanúsága szerint.⁷ Szarvaskőn ugyanekkor mindössze 20 hordó bor, kb. 4 negyedrészt liszt és egy oldal szalonna található,⁸ Komár várában pedig 1566-ban „élés egy ebédre való sincs”.⁹ A kanizsai őrség 1575-ben húshiány miatt panaszkodik,¹⁰ és Tokaj is igen rosszul van ellátva 1577-ben.¹¹

Eger és Sziget helyzete általában jobb.

Előbbiben 1549-ben elég sok a gabona,¹² Szigetvár pedig második ostroma idején hihetetlenül jól el volt látva,¹³ de a tüzben minden elpusztult.¹⁴

¹ *Kató Sándor*: I'egen katonaság M. o-on . . . 72.

² *A komáromi naszádosok kiváltságlevele.* (H. K. VIII. 398.)

³ *Czimer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 212.); *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 428.

⁴ *Forgách*: 162.

⁵ *Krasznahorkai* kap. utas. (T. T. 1884. 755.)

⁶ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 59.)

⁷ U. o. 235.

⁸ U. o. 226.

⁹ *Iakáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 830.)

¹⁰ *Orsz. lvt.*: Ben. resol. XXII. 79.

¹¹ *Múz. lvt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1362. Fol. Lat. „ . . . victualibus omnis generis male provisa . . . ”

¹² *Orsz. lvt.*: Ben. resol. II. 29. „ . . . Agriae satis justa quantitas annonae est . . . ”

¹³ *Istvánffy*: 485.

¹⁴ *Relatio*: (H. K. VII. 543.)

Elég az hozzá, hogy némely véghelyen *élelmi fölösleg* is mutatkozik, amikor is rendesen kiárusítják a szükségtelen dolgokat.¹

A véghelyek élelmezésében persze legnagyobb jelentőség: a mindennapi kenyeret szolgáltató gabonának volt. A vár vezetőinek szigorúan meghagyta a kormány, hogy aratás idején lelkiismeretesen gondoskodjanak elegendő gabonáról.² Évközben gondosan kezelték a készletet, hogy meg ne romoljon,³ ami pedig nem fogyott el, azt a következő aratáskor ujjal cserélték fel: a régít eladták, és más gabonát vettek, hogy a készlet mindig friss legyen.⁴

Ezenkívül fontos élelmi cikkek voltak: a hús, és pedig a vár tenyésztett háziállatainak husa, meg vadhús, frissen, besózva és füstölve, aztán halak, hüvelyes vetemények, egyéb főzelékek, zsír, sajt, tej, vaj, só, tojás szalonna, olaj, ecet, méz, különböző gyümölcsök, fűszerek és számos más élelmi cikk.⁵

Italul szolgált ugyan a víz is, sőt a várvizsgáló bizottság hivatalosan ki is jelentette, hogy a várban semmi sincs, ami a kútnál elébbvaló és fontosabb lenne,⁶ valójában azonban igen kevés víz csúszhatott le a végbeliek torkán, akik, ha tehették, inkább bort,⁷ vagy még többször sört ittak⁸. (A sör határozottan kedveltebb ital a XVI. szban, mint később, aminek oka a sok német katona jelenléte, és a sörnek a borénál alacsonyabb ára.)

Hogy az élelmiszer egy-egy várban milyen mennyiségben volt beraktározva, arról számtalan adatunk van, melyekből néhányat nem lesz érdektelen felsorolni.

Láttuk már, hogy a kis Szarvaskő nincs bővében az élésnek, ott 1558-ban mindössze 20 hordó bor, kb. 4 negyedrészt liszt, és egy oldal szalonna volt a készlet.⁹

¹ *Múz. lvt.*: Egy. kam. és vár. ír. 1273. Fol. Lat.; *Várvizgálatok*. (H. K. VII. 67.)

² *Katonai utasítás*. (H. K. II. 320.)

³ *Várvizgálatok*. (H. K. VII. 232.)

⁴ U. o. 59.

⁵ Lásd a fennmaradt számadási könyveket, várvizsgálati jegyzőkönyveket és leltárakat.

⁶ *Várvizgálatok*. (H. K. VII. 236.)

⁷ *Istvánffy*: 346, *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1807. 836.)

⁸ *Komáromy András*: *Thelekessy Imre*. (H. K. II. 669.) *Várvizgálatok*: (H. K. VII. 84.) stb.

⁹ U. o. 226.

Kassa raktáraiban 1557-ben a következő élelmicikkek voltak:

2531¹/₂ köből búza,
 149 „ liszt,
 196 „ árpa,
 404 „ zab,
 29 hordó ecet,
 9338 egész só,
 1000 darabos só,
 19 szalonna,
 47 sódar és végre
 11¹/₂ mázsa faggyú.¹

Eger várában egy 1558-iki összeírás szerint temérdek gabona, 1059 db. kószó, 200 db. sajt és 125 oldalszalonna van, ezenkívül konyhán, padláson, mézsárszékben sok más ételnemű, a pincékben 30 hordóban 868¹/₂ akó óbor és 137 hordóban nagymennyiségű újbor van, végül a vár élelmezésére való a maktári mezőn legelő 328 marha és 6 borjú is.²

Az ostrom alatt álló Szigetvár készlete Istvánffy szerint 1566-ban a következő volt:

52 hordó bor,
 52 „ lőzelék- és hüvelyes vetemény,
 30 „ ecet,
 temérdek só, liszt, árpa, zab, marha és sertéshús, füstölt és sóshal.³

Mindezt a sok élelmiszert időnként megújított leltár mellett⁴ kezelték alkalmas helyen, melyről gondoskodni az élésmester feladata volt.⁵

Némely várban nem volt *élelmi raktárnak* alkalmas hely, ami fölötté megnehezítette az élelmiszerek jó állapotban való tartását,⁶ rendszeren azonban gondoskodtak ilyenről.

¹ U. o. 58—59.

² Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624—525.)

³ Istvánffy: 485.

⁴ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 80.)

⁵ U. o. 59; Élésmesteri utasítás. (H. K. II. 320.)

⁶ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 70—71, 229—230.)

Tartottak élelmiszert magtárban¹ és a vele összeépített liszt-raktárban,² aztán bástyaboltok³ és tornyokban is.⁴

Az egyháziak építkezéseit különösen szerette a kormány raktárul megszerezni, mivel azok terjedelmesek és szilárd constructió-juak voltak.

Igy 1551-ben a pozsonyi kolostorokban akar élelmet felhalmozni a király,⁵ 1583-ban pedig a leégett varasdi ferenerendi zárdát akarta raktárrá átépíttetni.⁶ Amely véghelyen sem átalakított, sem egyenesen erre a célra épített élelmi raktár nem volt, ott más, többé-kevésbbé alkalmas helyen tartották a készletet, pl. Kassán a pénzverő házban,⁷ Egerben pedig boltokban, padlásokon, és vermekben.⁸ Tartanak élelmiszert ezenkívül még a pincében⁹ és jégveremben¹⁰ is, valamint az őrség élelmezésére szolgáló fontos tényező a várban a malom,¹¹ a sütökemence,¹² vagy egész sütőház,¹³ a konyha,¹⁴ sörfőzőház¹⁵ és az ecetfőzőház¹⁶ is, ahol a molnárok,¹⁷ pékek¹⁸ és sütő-asszonyok,¹⁹ mészárosok,²⁰ szakácsok²¹ és „sörnevelők”²² buzgólkodnak a katonaság élelmének elkészítése körül.

¹ U. o. 80.

² U. o. 230.

³ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 737.)

⁴ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 71.)

⁵ Orsz. lt. : Ben. resol. III. 151—152.

⁶ Fraknói V.: M. o. gy. eml. VII. 390.

⁷ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 59.)

⁸ U. o. 217 és 219.

⁹ Forgách : 55.

¹⁰ Istvánffy : 473.

¹¹ U. o. 344; Múz. lt. : Egy. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat. ; Orsz. lt. : Ben. resol. XVIII. 193.

¹² Istvánffy : 344.

¹³ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 80.)

¹⁴ Istvánffy : 341.

¹⁵ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 71, 72, 73, 87—88.)

¹⁶ Szendrei János : Váraink rendszere . . . (H. K. I. 624.)

¹⁷ Istvánffy : 344; Múz. lt. : Egy. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat.

¹⁸ Istvánffy : 344.

¹⁹ Múz. lt. : Egy. kam. és vár. ir. 1337/IV. Fol. Lat. Brutus : III. 436. „mulier pistrix.”

²⁰ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 92.)

²¹ Forgách : 520, 1 jegyz. ; Múz. lt. : Egy. kam. és vár. ir. 1337/IV. Fol. Lat.

²² U. o. 1524. Fol. Lat. „braxator.”

Hogy ez az *állami élelem járt-e a végbeli katonaságnak* vagy nem, arra egységes feleletet nem adhatunk: néhol igen, néhol nem. A gróf Salm-féle 1570-iki „Proviantordnung” szerint a katonákat az állam élelmezte; e szabályzat utasítja az illetékes élelmezőket, hogy minden katonának rendesen adják ki a maga adagját.¹ Ennek értelmében a várkapitánynál lista volt az őrség tagjairól, és ezen lista szerint adtak a kezelő-tisztek élelmet a katonaságnak.² Ezenkívül rendesen a vár kosztján voltak a külső szolgálattevők, (majoros, ispán stb.) is,³ sőt különleges esetekben felhatalmazást kért a kapitány a kamarától, hogy egyéb, a várban szolgálatot teljesítő személyeket is élelmezessen a vár készleteiből.⁴

Ez azonban sokszor alkalmatlan túlzásba ment: sok olyan haszontalan kenyérpusztító is fogyasztotta a vár élését, akinek a védelemben semmiféle hasznát nem lehetett venni. Ezeket nem szerették a véghelyeken, és számukat lehetőleg apasztani igyekeztek.⁵

A *napi szükséglet* azonban még így is nagy volt, Egerben pl. az ötvenes években 111 font hús, 9 negyedrészes búzából sült kenyér, 5 bécsi veder bor, és sok egyéb apróság fogyott el mindennap, amit a várvizsgáló bizottság fölötté sokallott.⁶

Az ország egyes vidékein evvel az eljárással ellentétben inkább nagyobb zsoldot adtak a végbelieknek, de nem élelmezték őket az állam költségén, bár sokszor állami készletből éltek itt is, csak hogy pénzért. Divatozott, t. i. az, hogy a katonák zsoldjuknak csak egyrészét kapták készpénzben, míg a másikat természetben kiosztott élelemmel róttá le az állam.

Ez, úgy látszik nem lehetett a katonák ellenére, mert, mikor beszüntették az élelemosztást, és mindent készpénzben fizettek, (igaz, hogy rendetlenül) folyamodnak, hogy léptessék életbe újra a régi rendszert.⁷ Más helyeken viszont az volt szokásban, hogy az állam

¹ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 263.)

² *Várvizsgálatok*. (H. K. VII. 90—91.)

³ *Szigeti szakács jegyzetei*, 1553, okt. 29-ről. *Múz. lvt.*: Egy. kam. és vár. ir. 510. Quart. Lat.

⁴ *Komáromy András*: *Thelekessy Imre*. (H. K. II. 472.)

⁵ *Brutus*: III. 436; *Németh Béla*: *Szigetvár tört.* 152; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 233.)

⁶ U. o. 221.

⁷ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 59.)

az egész zsoldot készpénzben fizette, és pénzért adott ennivalót a legénységnek, a hely rendes piaci ára szerint, aminek kettős előnye volt: a hadi nép olcsón élt, a kincstárnak pedig némi haszna volt a dologból,¹ bár néha előfordult, hogy rá is fizetett az üzletre.²

Olykor a katonaság panaszkodik az élelmiszerek magas ára miatt,³ rendesen azonban meg volt elégedve, mert az eladás limitáció szerint történt, „Öfelsége kára, és a katonaság sérelme nélkül.”⁴

A szomoru pénzügyi helyzet azonban sokszor azt eredményezte, hogy a vitélő nép zsoldja el-elmaradozott, s ilyenkor bizony nem igen tehetett mást az őrség, mint vagy falura járni, élelmet zsarolni, vagy a vár készleteiből, katonához nem illő módon — lopni, mint 1557 körül a trencséniek.⁵

Az eddigiek az állami élelmezést tártánk elénk, a végbeliek ellátása azonban nemcsak ezen nyugodott, hanem eléggé nagymértékben hozzájárult a *magán élelemeladás* is, és pedig voltak a végházakban néhol *markotányosok* és *markotányosnők* is,⁶ nagyrészt pedig a *jobbágyság szolgáltatta* a szükséges élelmet.

Amig a végbeliek rendesen meg is fizették a jobbágyság holmiját, addig rendben volt a dolog, a pénztelenség, néhol pedig a kapzsiság azonban sok visszaélésre és erőszakosságra vezetett itt is. A törvény persze tiltotta az ilyen dolgokat, de hát nem mindenhol lehetett érvényt szerezni a tilalomnak.

Az 1563: 10 t. c. szerint a végbeli katonák semmit se raboljanak el a jobbágytól, mert az így elretten, és nem fog több élelmet szállítani. Hogy pedig mindenért illő árat adhassanak, ki kell adni rendesen a zsoldjukat.

Ha valaki mégis rabolt, egyéb büntetésen kívül a rablott holmit is elvették tőle, Kassán pl. a városi kórház javára.⁷

Az 1578-diki hadicikkelyek szerint pláne ki sem volt szabad menni a várból élelemért, hanem várni kellett, míg azt a nép be-

¹ U. o. 60.

² U. o. 234.

³ U. o. 60.

⁴ U. o. 68.

⁵ U. o. 80.

⁶ *Kató Sándor*: Idegen katonaság M. o.-on . . . 74.

⁷ *Thaly Kálmán*: Villongások elintézése . . . (T. T. 1882. 371.)

hozza a piacra, s amíg az árakat az illetékes fórum meg nem határozza.¹

Az élelmiszereket, ezt a legfőbb szükségletet, t. i. nem lehetett tetszésszerinti áron adni, hanem közérdekből meg volt állapítva mindennek a méltányos ára, aminél többet nem volt szabad kérni érte.

A fő *limitáló törvény* az 1538: 26 t. c., a véghelyeken azonban ezután sem szünnén meg a drágaság, 1550-ben új limitáló rendelet jelent meg.² Később belátták, hogy az egész ország területére egyaránt találóan, valamint szűk, és bő termés esetére egyformán, nem lehet megállapítani az árakat, amiért az 1563: 11, és 13 t. c. szerint időről-időre, és helyenként külön végzi a limitációt a véghely kapitánya, az alispán, a szolgabírák, a végbeli vitézek, és a bizalmi emberek (boni viri) vegyes bizottsága. Ez, úgylászik, ennyiben is maradt, és a részleges limitációk alapján adta a pórnép az élelmet a végbelieknek. Kölcsönös, és különösen a nép részéről megokolt panaszok azonban ezután sem szüntek meg, valamint új ötletek is merültek fel olykor, az élelmezési kérdés rendezésére. Így pl. az 1578-iki országgyűlésen azt ajánlja a király, hogy az erőszakoskodás megszüntetésére jelöltessék ki minden egyes végbeli katona számára egy-egy jobbágy, akinél élelmet vásároljon, vagy készpénzért, vagy nyugta ellenében, melyet aztán a kapitány zsoldfizetéskor hivatalból beváltana, a vitéz terhére.³ A rendek azonban, úgylászik, nem voltak meggyőződve ezen ötlet célszerűségéről, mert törvény nem lett belőle, és az élelmvásárlás továbbra is a régi módon folyt a jobbágy és katona között, amennyiben oda *idegen közvetítők*, és pedig maguk a nemesek, be nem furakodtak.

Nemegyszer panaszolták t. i. a végbeli vezérek, hogy az urak nem engedik az élelmet egyenesen a jobbágytól venni, hanem ők maguk vásárolják össze, és néha hatszoros áron adják el a katonáknak, ami ellen sürgősen intézkedni kellene.⁴

Láttuk tehát az addigiekből, hogy a véghelyek élelmezését minden igyekezet ellenére sem lehetett az egész országban egységesen és egyformán szervezni, hanem helyenként nagy különbségek mutatkoztak.

¹ *Vaniček Fr*: Specialgeschichte . . . I. 50.

² *Szendrei János*: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 424.)

³ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. VI. 202.

⁴ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 323.

Ugyanigy nem lehet egységes képet adnunk a legénység *ellátásának minőségéről* sem, azt azonban megállapíthatjuk, hogy az általában nem volt rossz, és majdnem mindig fölötte állott a mezei hadak élelmezésének, mert a vár éléstárait mégis csak el lehetett látni valahogy, a készből pedig egyenletesebben élhetett a katonaság, mint a mezei had, amely vonulás közben egyik nap duskál az ennivalóban, másnap meg a napnál ebédel.

A végbeliek ellátása, ha t. i. rendszeren folyt, sokkal jobb volt a mai katonaságénál is, ami nem is csoda, mert zsoldosok lévén, az igényeik is nagyobbak voltak. Sokszor még a boruk minőségét is megkritizálták a vitézlő urak,¹ kiknek asztalára néhanapján még kaviár is került,² ami mindenesetre igen jó ellátásra mutat.

Tévedne azonban az, aki ily elvétett esetekből arra következtetne, hogy a végbeli szolgálat nagyon hasonlított a fegyverben való lakomázáshoz. Az említettek kivételes esetek, az ellátás nagyjában egyszerű volt, sokszor pedig hónapokra az is elmaradt, s hogy hogyan élnek azalatt a katonák, avval nem nagyon törődtek.

Hogy az ellátás általában mégis milyen volt, arról maradtak írásbeli adataink, hisz a várakban minden katonás pontossággal folyt, és mindent följegyeztek. Így az M. N. Múzeum levéltárának egyesített kamarai és városi iratai között, 510 Quart. Lat. jelzés alatt, megvan a szigetvári szakács napi kiadásainak jegyzéke 1553 október és november hónapjairól. E negyedréti papirlapok nap nap után pontosan regisztrálják a szigetiék ételmét a két hónap alatt. Nézzük meg az „étlapot“ egy-két napon! 1553, október 4-én pl. a következő étrendet mutatja: Reggelire főtt marhahús, és sült sertéshús káposztával, ebédre főtt és sült marhahús, birkapaprikás, répafőzelék és árpakása. November 17-én, amely péntekre esett, a bőjti étrend a következő volt: Reggelire hering, egyéb hal, vaj, tojás és tejesétel, ebédre pedig újra hal és tejesétel.

Vacsoráról sehol nincs szó e lapokon, ami azt mutatja, hogy erről kiki maga tartozott gondoskodni. Eszerint az élelmezés nem volt rossz, indokolt esetben pedig, *betegnek, még különleges ételeket és italokat is adtak*, felsőbb jóváhagyással.³

¹ Orsz. lvt: Ben. resol. IV. 80.

² Szigetvári szakács számadásai, 1553, nov. 27: Múz. lvt: Egy. kam. és vár. ir. 510. Quart. Lat. „wya ikra“.

³ Krasznahorkai kap. utas: (T. T. 1884. 753.) Acsády Ignác: Végváraink és költségeik . . . (H. K. I. 263.)

Igy volt minden elvben és így kellett volna lenni tényleg is országszerte, valójában azonban a XVI. század szegénysége és zavarai az *élelmezési rendszert is megrontották*. Sokszor elmaradt az élelem, még többször a zsold, és az ország határát védő harcosoknak nélkülözniük kellett még a legszükségesebbet is. Töméredek a panasz, a dühös kifakadás, de még ennél is szomorúbb az a keserű gúny, amellyel 1576-ban az elkeseredett kanizsai vitézek ajánlják a haditanácsnak, hogy rendeljen helyükbe angyalokat, akiknek földi táplálékra nincs szükségük.¹

Erre nemegy helyen és sokszor szükség lett volna, azt azonban a kép teljessége kedvéért fel kell említenünk, hogy az általános helyzet mégis jobb volt, és *a vérhas meg az éhtifusz* (a német katonának „*morbus Hungaricus*“-a) *a véghelyeken korántsem volt oly otthonos, mint a mezei hadak táborában*. A végbeliek élelmezése a kor viszonyaihoz képest elég jó volt, és az a szervezet, melynek az erről való gondoskodás volt a tiszte, feladatát eléggé jól teljesítette.

Ennek, a *véghelyek élelmezését irányító testületnek* élén egy *központi élelmezési-mester állott*, akinek állása jelentős és elismert: Schwendy tanácsa szerint őt is be kellene venni a haditanács tagjai közé.² Ez alatt állottak az egyes várak *élésmesterei*, illetőleg néhány fontosabb véghelyen az uralkodó *élelmezési biztosa*.³ A várak ellátásában legfőbb szerepe ennek az élésmesternek⁴ (*magister annonae et victualium, praefectus com meatui, Proviantmeister*) volt. Bizonyos mértékben alárendeltje volt a várkapitánynak és udvarbirónak,⁵ akikkel szemben azonban mégis önállóan intézte dolgait.⁶

A legtöbb várban volt élésmester, néhol azonban költségkímélésből egyesítették állását az udvarbiróéval.⁷

Kötelességeit szintén pontos *instructio* szabta meg, melynek pontjai általában így hangzottak:

1. A végvárat és az innen kiinduló csapatokat kenyérrel, borral, sóval, zsirral, sajttal és zabbal mindég idejekorán lássa el.

¹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 52.

² Schwendy Lázár tanácsa: (H. K. VII. 537.)

³ Fraknói V: M. o. gy. eml. IV. 432.

⁴ Múz. lt. Egy. kam. és vár. ir. 1373. Fol. Lat.; Istvánffy: 479; stb.

⁵ Királyi leirat a pozsonyi kamarához: (H. K. VI. 662.)

⁶ Serédy György kassai kap. utas: (T. T. 1901. 119.)

⁷ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 234—235.)

2. Igyekezzenek a bevásárlásnál mindig első lenni, hogy jó cikkeket és olcsón vásárolhasson.

3.

4. A vétel mindig bécsi mérték szerint történjék.

5. Gondoskodjék idejekorán alkalmas lerakódó-helyekről, hol az élelmezési cikkeket összegyűjtheti.

6. Gondoskodjék arról, hogy a bor ne téli időben szállíttassék, hogy a hordókat idejekorán és olcsón szerezzé be, hogy a bor jó helyen tartassék, a kimérésnél pedig vagy maga, vagy helyettese, mindig jelen legyen.

7. Igyekezzenek a gabona megőrlésére malmokat biztosítani, gondoskodjék a kenyérsütésről, s arról, hogy kétszersükből (Bisquit) mindig megfelelő készlet legyen.¹

Hivatalos működéséről az élésmester, elbocsáttatása alkalmával *b számolni* tartozott a királyi kamara előtt.² Az élésmesteri állás egyébként nem lehetett valami kellemes és gondtalan életet biztosító, hisz kevés eszköz áll rendelkezésre és sokat kívánnak mégis tőlük. Így aztán nem csoda, ha hivatalukat sokszor kitűző örömmel hagyják oda, mint pl. Zoltán Imre kassai élésmester, aki boldogan írja, hogy nagy nehezen elhagyhatta végre állását, amiért az Úr Istennek nagy hálákat ad.³

Az élésmester mellett nagyobb várakban *helyettes élésmester*,⁴ és *élelmezési őrnök*⁵ is volt, a pince gondozását pedig külön *borvizsgáló*⁶ (Weinviesierer) végezte.

Ezek alatt, az élelmezési személyzet utolsó tagjai gyanánt, az *élelmezési szolgák*,⁷ (ministri victualium) és az *élelem*-,⁸ meg *ripóosztók*⁹ állottak, kik közül az előbbiek a készletet kezelték és gondozták, az utóbbiak pedig a napi adagokat osztották ki a katonaságnak.

¹ Pfann Benedek élésmester utasítása, 1567, ápr. 4: (H. K. II. 320 – 321.)

² *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 64.); T. T. 1908. 457.

³ U. o.

⁴ H. K. II, 321; A m. kamara számadásai: (T. T. 1900. 80.)

⁵ *Múz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1314. Fol. Lat.

⁶ U. o. 847 Fol. Germ.

⁷ U. o. 1314. Fol. Lat; *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 68.)

⁸ U. o. 79.

⁹ T. T. 1888. 396.

A végvárakra szükséges költség harmadik nagy részletét a *zsoldok* kötötték le.

A XVI. századbeli zsoldviszonyokra vonatkozólag százsámra rendelkezem adatokkal, mindegyiket felhasználni azonban céltalan és megokolatlan fáradság volna, mert e kérdésről csak megközelítőleg is egységes képet nyújtani majdnem lehetetlen.

A *katonaság fizetése nem folyt egységes rendszer szerint*, nem meghatározott arányban, magától értetődőleg, hanem a legtöbb végbeli, sokszor még a közkatona is, esetről esetre alkuszik meg a királlyal, vagy kamarájával, szolgálata alatt pedig számtalan levélben, — akármilyen más ügyben kelt legyen is az — minduntalan előhozakodik fizetésével, sürget, instál, újra alkuszik, stb.¹ Maga a király is sokszor egy-egy személyt illetőleg rendelkezik,² a kamara pedig külön-külön írásbeli szerződést köt majdnem mindegyik vitézzel.³

Maga a hadi népnek való fizetés is rendkívül sokféle formában, és rendszer szerint történt. Egyik évi, másik havi, heti, sőt napi fizetést kapott, egyik pénzben, másik természetben, földbirtokban, stb. egyszóval a rendelkezésre álló adatokat óriási munkával csoportosítani nem volna érdemes.

Maga a törvény sem rendelkezik egységesen, meg aztán a kereslet és kínálat aránya erősebb is volt az írott törvéynél, általában azonban elmondhatjuk, hogy a XVI. századi gyalogos havonta körülbelül 2 magyar frtot, a lovas pedig 3 frt 20 denárt kapott.⁴

Ez persze nem egységes rendszer, és sok a kivétel alóla, nagy eltérés azonban ritka a *rendes zsoldon* levőknél.

Állandó kivételes helyzetben voltak azonban azok a legények, akik kiváló képességeikre való tekintettel a *rendesnél nagyobb zsoldot* húztak,⁵ vagy be tudtak jutni a bizonyos számban rendszeresített *duplazzsoldos* helyekre.⁶

Amilyen különböző a zsold nagysága, *olyan tarka a fizeté-*

¹ *Orsz. lev.*: Ben. resol. számos helye.

² U. o.

³ Több ilyen szerződés van a *M. N. Muz. levéltárában*: Egy. kam. és vár. ir. 1373 Fol. Lat. jelzés alatt.

⁴ 1552: 13 tc.

⁵ *Szederkényi Nándor levele*: (Száz. 1901. 845.)

⁶ *A tüzéségi és hadíserállomány M. o.-on* . . . (H. K. VII. 704.)

sének módja is. A legtöbb fizetés természetesen pénzben történt, fizettek azonban másképp is, ha nem volt kéznél elég készpénz, ami pedig nem tartozott épen a ritkaságok közé.

A pénz mellett a leggyakoribb fizetési mód a ruha-anyag, rendszeren posztóban való fizetés,¹ különösen ott, ahol a várnak magának nagy birkaállománya volt, és a gyapjút maga szövötte meg, mint pl. Trencsénben² és Munkácson.³ Fizetési eszközül igen különböző minőségű és sokféle színű posztót használtak, zöldet azonban nem, mert az, Mohammed szent színe lévén, a török előtt különös tiszteletben állott, s amely végbeli e színt öltözetével profanálta, elfogatván, biztos halálnak nézett elébe.⁴

A posztóban való fizetés egyébként is meglehetősen népszerűtlen volt a végbeli vitézek előtt, mert sokszor megcsalták vele őket. Egyrészt silány minőségű posztót kaptak rendszeren,⁵ másrészt meg a kapzsi kiosztók nemegyszer hamis röffel mérték a szöveket.⁶

A posztóban való fizetéstől lassanként már annyira írtózott a katonaság, hogy említeni sem volt szabad előtte,⁷ néha pedig elkeseredésének avval adta jelét, hogy a hitvány árút felküldte a királynak ajándékba, mint pl. a komáromi naszádosok 1571-ben.⁸

Némi haszna azonban volt ennek a fizetési módnak is: egyrészt mégis kapott valamit a katonaság, másrészt pedig az egy forrásból kikerült posztó bizonyos egyenruha jelleget adott öltözködésének.⁹

A posztóban való zsoldfizetés mellett fizetnek kész fegyverrel és folszerelési tárgyakkal is,¹⁰ legelterjedtebb azonban az ételmi-

¹ H. K. VIII. 261, Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 424.)

² Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1368/II. Fol. Lat.

³ U. o. 1273. Fol. Lat.

⁴ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 253.

⁵ Múz. lt.: Egy. kam. és vár. ir. 1233. Fol. Lat. A kamara elrendeli, hogy a csábrági őrség hátralékos követelését végre fizessék ki, és pedig posztóban, „quandoquidem intelligimus alioqui etiam pannos ipsos viles esse.” 1556, jul. 15.

⁶ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 72.)

⁷ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 252.

⁸ U. o. 214.

⁹ U. o. 252.

¹⁰ Szendrei János: Váraink rendszere . . . (H. K. I. 420.)

szerek kiosztása zsold gyanánt, ami nem is volt nagyon ellenére a katonaságnak, sőt olykor maga kéri.¹ Így fizetnek gabonával,² liszttel,³ sóval,⁴ hússal,⁵ sőt még halakkal is, mint pl. az ötvenes években Trencsénben.⁶ Ezt, amint láttuk, még elfogadta valahogy a katonaság, mert szüksége volt élelemre, és nem is nagyon csalhatták meg vele, azt azonban elképzelhetjük, hogy pl. egy öreg huszárkáplár, aki vérével szerzett zsoldját pengő-pénzben várta, nem valami nagyon örülhetett, amikor a fizetőtiszt szolgálai odaállítottak elébe valami nagy kosarat, telve fickándozó potykával, harcsával és csukával!

Ez a primitív, középkori viszonyokra való kénytelen visszatérés szomorúan tünteti fel az ország pénzügyi helyzetét, és ilyen módon összetartani egy hadsereget, fölötte nehéz volt.

Sokkal előkelőbb módja a fizetésnek az, amelyet némely nagyúrral szemben alkalmazott a kormány, akiknek megengedte, hogy saját jobbágyaik állami adóját ők maguk hajthassák be a maguk céljaira.⁷ Ez mégis készpénzt eredményezett, bár önkéntes adóbehajtóvá alacsonyítani pl. a horvát bánt, vagy az ország egyik főkapitányát, nem volt jó politika.

Említettük már, hogy a végbeliek zsoldszerződése *a szerződés tartamára és a fizetés időpontjaira* nézve is különböztek egymástól. Olyik katona egy év idejére szegődött, és *évi bért* kapott szolgálataiért. Ennek neve a „*jargaló-vitéz*” s különösen a huszárság és a naszádosok közt volt sok ilyen.⁸ Negyedévre volt, lekötve a „*kántoros*,”⁹ leggyakoribb pedig a „*hőpénzes*” volt, aki t. i. zsoldját havonta kapta.¹⁰ Előfordul ezenkívül *hetenkénti fizetés* is,¹¹ sőt néhol

¹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 59.)

² *Orsz. lt.*: Ben. resol. II. 29.

³ *Múz. lt.*: Egyes. kam. és vár. ir. 1273. Fol. Lat.

⁴ U. o.

⁵ U. o. 1373 Fol. Lat.

⁶ *Várvizsgálatok*. (H. K. VII. 88.)

⁷ *Orsz. lt.*: Ben. resol. II. 34.

⁸ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 24.

⁹ U. o.

¹⁰ U. o.

¹¹ *Orsz. lt.*: Ben. resol. XXXVI. 41. „... ut militibus Germanis Ujvariensibus hebromadaria . . . solutio pendatur.” . . . „de subsidio centum florenorum, ipsis singulis septimanis . . . dari solito . . .”

naponként osztják ki a zsoldot, pl. a horvátországi stájer puskásoknak 1560 körül napi 6 krajcárt.¹

Soronkívüli fizetést kaptak a vitézek, amikor felfogadtatván, állomáshelyükre küldték őket,² aztán lehetőleg a téli idő beállta előtt, hogy egyet-mást bevásárolhassanak,³ különösen pedig olyankor, amikor a török mozgolódott,⁴ vagy pláne ostrom volt kilátásban,⁵ hogy jobb kedvvel harcoljanak, régi tapasztalat lévén t. i. az, hogy a legemelkedettebb szellemű, nemzeti zsoldoskatoná sem harcol szívesen akkor, ha állandó veszélyének sovány bérét sem kapja meg. Diadalmasan visszavert ostrom után a király kegye néha dupla zsoldot juttatott a vitézeknek,⁶ azonkívül rendesen szintén kifizették a hadi nép teljes járandóságát, ha a király egy magánvárat átvett,⁷ vagy amikor egyes katonákat, vagy egész csapatokat elbocsátott.

A zsold kifizetése háromféleképpen történhetett: szolgálati uton, a kapitány által, szemlével kapcsolatosan, és végre várviszsgálat alkalmával.

Az első volt a legegyszerűbb és a legáltalánosabb: a kamara megbízottja átadta a pénzt a *kapitánynak*, aki nyugtát adott róla,⁹ és *kiosztotta az őrség közt*, rendesen szintén nyugta ellenében. Aki nem tudott írni, annak nyugtáját más állította ki, és irta alá, „ad petitionem ipsius.”¹⁰

A másik mód a *hadiszemlével kapcsolatos fizetés*. „*lustratio et solutio*.”

¹ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 323.

² *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 644, jegyz. és 661.)

³ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1251. Fol. Lat. 1580, okt. 4.; *A m. kamara számadásai*: (T. T. 1900. 67.)

⁴ *Orsz. lt.*: Ben. resol. XXIV/2. 6. „... quoad milites excubias peragendas, et glaciem rumpendam *paratiores sint*, subsidio aliquo pecuniario recreandos duximus ...”; *Sasinek Ferenc*: Csehországi regesták Prágában. (T. T. 1891. 478.)

⁵ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 9.

⁶ *Istvánffy*: 369.

⁷ *Tinódi*: Varkucs Tamás idejébe ... 307. sor.

⁸ *Orsz. lt.*: Ben. resol. IV. 29.; *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1314. Fol. Lat. 53.

⁹ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1233. Fol. Lat. 1556, jul. 4.; u. o. 831. Fol. Lat. 1564 szept. 30.

¹⁰ U. o. 289. Oct. Lat.: 1576, okt. 16.; 1644. Fol. Lat. 1594, dec. 31.

Ezt hivatalosan háromhavonként kellett megejteni,¹ s a fizető- és mustramester végezte,² alfizető-mesterével³ és irnokával⁴ együtt.

A mustramesteri állás előkelő,⁵ de a legteljesebb népszerűtlenségtől körüvezett, mivel a járandóságát követelő katona, és a kénytelenségből takarékos tisztviselő között ezer ok is volt összetűzésre és állandó ellenségeskedésre.⁶ Emiatt, és hogy a pénzszállítmány „tut), et cum bona tranquillitate, sineque periculo”⁷ érkezék meg a várakba, a fizetőmestert szemleutján had kísérte.

A szemlét azért tartották, hogy a hadi nép mindenkor teljes számu legyen,⁸ s minden kapitány tartozott népét kiállítani, ha várába szemlebizottság érkezett.¹⁰

A bizottságnak joga volt a nem szorosan vett állami várakban is szemlét tartani,¹¹ mely szemle rendszeren a vár piacán folyt le, ha azonban ott alkalmas hely nem lett volna, akkor a vár közelében a mezőn.¹²

A mustráló a várőrség a hivatalos névsorával kezében végigjárt a kiállított katonaság sorai között,¹³ és ellenőrzésül maga is lajstromot készített a jelenlevőkről,¹⁴ s a két lajstromot aztán összehasonlította, megállapítandó, hogy a kapitányén kimutatott legénység teljes számmal jelen van-e?

Ebben igen szemesnek kellett lennie a vizsgálónak, mert tömördek volt a visszaélés és csalás. A kapitány hol egyáltalán nem tartott annyi katonát, mint amennyire zsoldot húzott,¹⁵ hol pedig olyanoknak adta az állami hópénzt, akiket a saját erszényéből kellett

¹ *Vaniček*: Specialgeschichte . . . I. 61.

² T. T. 1900. 92.; *Tinódi*: Az vég Temesvárbán . . . 460. sor.

³ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1314. Fol. Lat. 3, 23.

⁴ *Vaniček*: Specialgeschichte . . . I. 34.

⁵ *Kató Sándor*: Idegen katonaság M. o.-on. 53.

⁶ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 212—214.

⁷ *Orsz. lt.*: Ben. resol. III. 80.

⁸ *Forgách*: 166, 1. jegyz.

⁹ *Schwendy Lázár* tanácsa: (H. K. VII. 527.)

¹⁰ *Serédy György* kassai kap. utas. (T. T. 1901. 113—119.)

¹¹ *Sörös Pongrácz*: *Forgách* Simon. (Száz. 1899. 703.)

¹² U. o.

¹³ *Serédy György* kassai kap. utas. (T. T. 1901. 119.)

¹⁴ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1234. Fol. Lat. A császári gyalogság névsora, 1558-ból.

¹⁵ *Várvizsgálatok*. (H. K. VII. 91., 236., 239.)

volna fizetnie, személyes szolgálataikért,¹ az őrség meg nemegy helyen állandóan szerte csatangolt, és nem tartózkodott kijelölt őrhelyén.² Vigyáznia kellett tehát a szemlemesternek, hogy a hiányzó katonák helyére, a visszaélés leplezéseül, ne állíthassanak kölcsönként vitézeket,³ (egyik kapitány t. i. a másikat kiscigithette volna, viszonzás reményében,) cselédek és ideiglenesen felfegyverzett parasztokat,⁴ vagy, hogy már egyszer megmustrált csapatok később újra be ne állhassanak a sorba. Ezért rendszeren a megsemmisíteteket azonnal elkülönítették a többtől,⁵ egyébként pedig eskü alatti vallomásokkal igyekeztek kipuhatolni a valóságot.⁶ Visszaélés azonban így is sok fordult elő, bár a törvény a mustra csalóinak fejére halálbüntetést szabott.⁷

A szemle alatt a bizottság egyszersmind a lóállományt, és a vitézek fegyverzetét is megvizsgálta,⁸ majd azt is megkérdezte az őrségtől, hogy a parancsnok hogyan bánik alárendeltjeivel?⁹ Ilyenkor a katonák előállhattak jogos panaszaikkal. Végtére búzditó, vagyis inkább korholó beszédet mondtak a legénységnek, az erkölcstelen élet, istenkáromlás és korhelység ellen,¹⁰ majd, ha minden rendben volt, megoldották a pénzeszsák száját, és leszámolták az esedékes hópénzt a vitézeknek,¹¹ amivel a szemle végétért.

A zsoldfizetés harmadik, legritkább módja az volt, mikor az ambulans *várvizsgáló bizottság* mindjárt ki is *fizeti a vitézek járandóságát*, — ha van neki miből.¹²

Ezt a bizottságot azonban nem fizetni, hanem vizsgálni küldték, és így a követelődő katonákkal szemben sokszor kellemetlen

¹ U. o. 222.

² U. o. 64.

³ 1546: 23. tc. I. §.

⁴ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 236, 239.) Ilyenben fölötté ügyesek voltak a kapitányok. 1558-ban pl. a meglepett korponai kapitánynak csak 62 embere volt a várban, a szemlére mégis a hivatalos 200 fővel állott ki, adván a berendelt jobbágyoknak fejenként 25 drt, vagy 1 rőf posztót. U. o.

⁵ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 213—214.

⁶ *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 239.)

⁷ 1546: 23. tc., I. §.

⁸ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 221—222.)

⁹ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 209.

¹⁰ *Rueber János tanácsa*: (H. K. VII. 513.)

¹¹ U. o. 512.

¹² *Várvizsgálatok.* (H. K. VII. 60, 69.)

kényszerhelyzetbe jutott. Nagy nehezen kapart össze egy kis készpénzt,¹ és sokszor régi fiscalis tartozások ürügye alatt magánvagyonot is le kell foglalnia,² hogy a vitézek jogos panaszait elhallgattassa. Végso esetben pedig, ha pénzt nem tudott szerezni, inkább a vizsgálatról mondott le, mint pl. 1557-ben, amikor Fgerbe be sem mert menni, attól félván, hogy az órség zsoldhátraléka megfizetését fogja követelni.³

A zsoldfizetésnek rendesen kellett volna ismétlődnie hónapról hónapra. Felsőbb helyen is belátták, hogy a végbeliek fizetésében „egyáltalán semmi hiánynak se volna szabad lenni“⁴ és a hadi-cikkelyek is megígérték a pontos fizetést,⁵ valójában azonban meg lehetős *rendellenség* uralkodott e téren.

Mulatságos ritkaság gyanánt előfordult pl. egyszer az is, hogy tévedésből duplán fizettek zsoldot,⁶ ez azonban nem nagyon fenyeget, mert sokszor szimplán sincs. Ha zsoldról olvasunk e korban, annak jelzője rendesen a „hátralékos“, s a hivatalos iratok is „diutina insolutio stipendiorum“-ról beszélnek.⁷

Hiába szerepelt a költségvetésben évi 200.000 frt., az annak-idején elmaradt zsoldfizetés utólagos lerovására, s igen gyakran még a jelenben esedékes hópénzeket sem tudták fizetni, és az ország főkapitányaitól kezdve az uszkókokig⁹ majdnem mindenki csak panaszkodott. A hetvenes években pl. 50 hónapon át elmarad a komáromi naszádosok járandósága,¹⁰ és 4 évig nem kap zsoldot a horvát-szlavon végbeli had.¹¹ Néha elmarad még a pénz helyett fizetett nyomoruságos posztó is, és valószínűleg a végbeliek ajkán hangzott fel először az azóta általánossá vált szállóige: „se pénz, se posztó!“ — „nec pecunia, nec pannus“. Akadt emellett még olyan

¹ U. o. 60.

² U. o. 76—77.

³ U. o. 222.

⁴ Rueber János tanácsa: (H. K. VII. 511.)

⁵ Vaniček Fr: Specialgeschichte . . . I. 47.

⁶ Kató Sándor: Idegen katonaság M. o.-on . . . 54.

⁷ Miksa parancslevele Wernher Györgyhöz, 1555, szept. 13. *Múz. lvt.*: E. y. kam. és vár. ir. 1181. Fol. Lat.

⁸ *Költségvetés*: (H. K. VI. 545.)

⁹ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 309.

¹⁰ Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak tört. 179.

¹¹ Vaniček Fr: Specialgeschichte. I. 45.

vár is, ahol pénz helyett szitokkal fizettek,¹ s mindez fölötté szomorú világot vet a XVI. század viszonyaira.

Néha, hogy a dolgon valahogy segítsenek, a kormány egyes kiválóbb vitézeknek *utalványt* ad zsoldjuk fölvételére a kamarához, onnét pedig rendszeren harmincadokhoz utasítják őket,² ez azonban nem nagyon segített, mert minden közkatonának nem lehetett levelet adni, meg aztán a fizetés így is nagyon illuzórius volt, mert a harmincadoknál sem daskáltak a pénzben, azonkívül az utalványon rajt volt az a záradék is, hogy fizessenek, „amennyiben az megtörténhetik, és ha nincs fontosabb szükség“.³ Már pedig a pénzügyi hatóságok urai szemében sok dolog volt „fontosabb szükség“, mint a szegény katona keserves zsoldjának kifizetése, akinek az ilyen „papirossal“ „esztendőn át kellett az kamarán koldulnia“,⁴ míg pénzéhez jutott.

Ilyenformán úgy kellett élnie a vitéznek, ahogy tudott. Egy ideig nélkülözhető tárgyainak, sokszor azonban fegyvereinek eladásából,⁵ aztán *adósságra*, előre költve azt a pénzt, amit csak azután fog megkapni.⁶ Ez sokszor annyira fajult, hogy pl. 1557-ben a hitelezők már elfogatták és tömlöcöztették a kassai vár tiszt urait, adósságaik miatt.⁷

Ilyen körülmények közt a nélkülöző legénység elsősorban gondviselőjéhez, a vár *kapitányához fordult segítségért*, aki bizony nem sokat tehetett, és csak kelletlenül és szomorúan hallgatta a sürgetést, instálást. „Engem, — írja Teuffel Erasmus 1552-ben, — minden órában üldöznek terhes sürgetéseikkel, s már egyáltalában nem tudok nekik mit felelni, s nem tudom, mit cselekedjem...“⁸

„A pokol kinjaira vettette érzi magát“ Zrínyi Miklós is, hadainak fizetetlensége miatt,⁹ mert hát a zsoldnélküli katonát gyeye-

¹ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 115.

² *Múz. lvt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1233 Fol. Lat; u. o. 1373 Fol. Lat; u. o. 2796. Fol. Lat.

³ U. o. 1373 Fol. Lat.

⁴ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 250, 1. jegyz.

⁵ Illéssy János: Két egri vitézről. (H. K. X. 293.)

⁶ Brutus III. 305; Szalay Ágoston: 400 m. levél. 247.

⁷ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 660)

⁸ Levele Nádasdyhoz: (H. K. VI. 664.)

⁹ Barabás Samu: Zrínyi okiratok. I. 198. „... in poenis infernalibus positum me senti...“

lemben tartani alig lehetett.¹ A várkapitány tehát ismételten sürgette népe zsoldját a kamarán,² aztán pedig, nem tehetvén egyebet, a magáéból fizetett nekik,³ ha volt t. i. magánvagyonja.

Az ilyen előlegezett zsoldot a király rendesen visszatérítette jobb időkben, készpénzzel, vagy, ha a követelés nagy volt, birtokadománnyal,⁴ biztosan számítani azonban nem lehetett erre, és nem egy kapitány került ilyen módon anyagi zavarok köze, mint pl. a gazdag és jószivü Pálffy Miklós, a 80-as években.⁵

Sokáig azonban így nem lehetett kihúzni, s a végén a kapitány kénytelen lemondani,⁶ és megszökni a „purgatóriumból“,⁷ mint ezt Petheő János kassai parancsnok kifejezte.

Maga az őrség ilyenkor már a végső nyomorban volt, olyanra, hogy pl. Sziget várából 1554-ben egyesek már *koldulni* jártak ki, hogy éhen ne vesszenek.⁸

Szomorú züllés, amikor egy nagymultú ország haderejének utolsó maradványai koldulni kénytelenek! A világhódító török egyetlen méltó ellenfele, — csonka lázárak közül alamizsnáért nyújtja kezét a templom előtt!

Ez ugyan rettentő kivétel, a viszonyok végső elfajulása; a *nyomor* azonban nem szórványos: az ország első végváraiból vannak hasonló adataink, éveken át, egymásután.

1570-ben pl. hivatalosan jelenti a komáromi kapitány, hogy a naszádosok közül sokan, amikor őrségre kellene menniök, feleségük ruháját és cipőjét veszik fel, hogy legalább némileg tisztességesen jelenhessenek meg!⁹ Rá három évre az újvári hadi népről írja saját kapitánya, hogy „éhel is némelyik hogy csak meg nem hal. Ide, szállásomra jó némelyik, néha ebédkor és este, és úgy panaszkodnak előttem, hogy csak kenyeret sincsen mivel venniök. Kinek

¹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 656.)

² *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 203; *Muz. lt*: Egy. kam. és vár. ir. 1233 Fol. Lat., 1556, nov. 4. „... instat pro sua, et, suorum equitum ac peditum solutionibus...“

³ *Orsz. lt*: Ben. resol. IV. 119; *Muz. lt*: Egy. kam. és vár. ir. 1251 Fol. Lat. 1580, okt. 4.

⁴ *Száz*. 1876. 257.

⁵ *Jedlicska Pál*: Erdődy báró Pálffy Miklós. (*Száz*. 1882. 445.)

⁶ U. o. 446; *T. T.* 1906. 106, 136.

⁷ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 660, 670.)

⁸ *T. T.* 1906. 104, 125.

⁹ *Takács Sándor*: A m. gyalogs. morál. 251.

egy darab kenyeret, kinek egy pénzt, kettőt adok. Vártát nem állhatnak, mert meztelenek . . .¹ 1574-ben meg a komáromi őrség² fele van ruha nélkül. Ketten-ketten bírnak egy öltözetet, s akikre a strázsálás sora kerül, felveszik a közös ruhát, és azalatt a többi a tűz mellett meztelenül heverészve várakozik, míg a ruha vissza nem kerül.³ 1575-ben az éhező palotai vitézek írnák: „Ha ő felsége akasztófátul, vagy rábságtul váltott volna mind ki bennünket, mégis kegyelmesebb fejedelemnek kellene hozzánk lennie; mert az rábnak is mindennapi kenyere megadatik, mi pedig szabad emberek vagyunk.”⁴ 1576-ban a kanizsaiak panaszkodnak: „... azelőtt éhel haltunk, ezután, merthogy ruhátlanok vagyunk, s ninesen mivel ruházni magunkat, hideggel kell meghalnunk”⁵, és gúnyosan azt ajánlják a haditanácsnak, hogy angyalokat rendeljen helyükbe, kiknek sem élelem, sem ruha nem kell.⁶ Végre lássuk még Pálffy Miklósnak, a komáromiakról évszám nélkül írott, de ekori relációját, amelynél szomorúbb képet katonaságról még nem festettek. „Azért is — írja a jószívű kapitány a kamara urainak — még mind seregestül jövének hozzám, jelentvén, nagy panaszkodással sok nyomorúságos inségeket. Kegyelmeteknek pedig jó emberséggel írhatom, hogy sokaknak közülük, akik vagyón negyven esztendeje, hogy Ő Felsége szolgálatában vadnak, az orcájukon, és vén szakállukon csurgott le az könnyűjök a nagy fogyatkozásoknak és szükségnek megkeserítése miatt.”⁷

A fizetetlen zsoldosnép azonban nem maradt meg sokáig a sírásnál, hanem rövidesen mozgolódni és követelődzni kezdett, és pedig először csak a kamarához küldözgette pénzsürgető követeit,⁸ majd pedig, ha ez sem használt, magához a királyhoz „választott fő”⁹ valakit, aki „köztük volt és minden nyomorúságukat meg tudja beszélni Őfelsége előtt.”¹⁰

¹ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 833.)

² U. o. 834 és 2. jegyz.

³ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 245.

⁴ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 834.)

⁵ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 52.

⁶ Bors János: Az állandó hadsereg . . . (H. K. VIII. 95--96.)

⁷ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 473.)

⁸ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 834. 3. jegyz.); Orsz. lev. Ben. resol. II. 216.

Ha e követ, akit „mind fejenként, kicsin és nagy, az egész magyar sereg, lovag, gyalog“¹ közköltésen² küldött a királyhoz, sem tért vissza jó eredménnyel, akkor a vitézekkel már igazán nem lehetett bírni: *zavarogtak és szökdöstek* egyre másra.

1550-ben írja Kerecsényi szigeti kapitány: „Immáron százig szokott ki a grabontokba; . . . immáron csak azt várjuk, hogy egy nap az grabontok pártot űtnek, és mintet mind levágnak, és pusztán hagyják az várat, mert fejenként azt kiáltják: rabok nem vagyunk, hogy fizetésünk nincs!“³

1555-ben a kassai őrség, 74-ben pedig a komáromi naszádosok annyira mentek, hogy a mustráló biztosokat addig fogvatarították, amíg teljes fizetésüket meg nem kapták,⁴ 54-ben pedig ugyancsak e harcias naszádosok 18 hajón, dobszóval, kibontott zászlók alatt Bécs ellen indultak, hogy zsoldjukat kierőszakolják. Célt is értek, mert a megijedt hatóságok hamarosan eléjük küldték a pénzt.⁵

Ahol az ilyen excessusok sem vezettek eredményre, ott az őrség végtére is „búcsúzott“,⁶ és nagyrészt „bujdosó katonává“ lett.⁷ Így 1575-ben Fonyód és Kanizsa őrsége az utolsó emberig kiment a várból, tisztjeivel együtt, sőt a kanizsaiakkal elment maga Zrinyi György is.⁸

A vár veszélye, és az ellenség közelléte ilyenkor már nem érintette őket, elmentek még ostrom eshetősége idején is, mint pl. a kanizsaiak 1576-ban, akik megírták az uralkodónak, hogy ne mondja ám Őfelsége, „hogy féltükbe mennek ki, nem féltükbe mennek ki, hanem az éhenhalás viszi ki őket.“⁹

A várat engedély nélkül elhagyni fejvesztés terhe alatt tiltva volt,¹⁰ az elkeseredett nép azonban rövidesen túltette magát ezen, az Istent híván fel bosszúra, ha ezért valaki bántaná őket.

¹ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 834, 3. jegyz.)

² Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 49.

³ U. o. 23.

⁴ U. o. 255—256.

⁵ U. o. 182.

⁶ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 107.

⁷ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 23—24.

⁸ U. o. 54.

⁹ U. o. 52.

¹⁰ Vaniček Fr.: Specialgeschichte . . . I. 48.

„Eskeszünk az egy Istennek, — írják a palotaiak 1575-ben — hogy tovább meg nem akarunk maradni ilyen nagy fizetetlen ségben . . . Tudjuk, és hisszük, ha mi nyomorúságot őfelsége rajtunk cselekedni kész, hogy az úr Isten őfelségének ezt el nem engedi, hanem az mirajtunk teendő nyomorúságért őfelségét úgy megveri, mind testiben, lelkiben, és minden dolgaiban szerencsétlenné teszi, hogy minden fejedelmek között őfelsége például léssen!”¹

Ez az hang azonban szerencsére mégis csak ritka: ennyire általában nem engedte fajulni a kormány a dolgot, hanem a végső esetben sürgősen összeszedett egy kis pénzt, és *lecsendesítette a végbelieket*, ami annál is könnyebben ment, mert némi ideiglenes segítség után el-elvártak még egy ideig,² meg azután alkudozni is lehetett velük, és rendesen belementek abba, hogy a hátralékos zsoldnak csak egy részét kapják meg.³

Az ilyen zavarok miatt lehet ugyan egy kis gondtalansággal vádolni a felsőbbiséget, egyenes rosszakarattal azonban nem, hisz a király szívesen fizetett katonáinak, ha volt neki miből, sőt, mikor némi pénzhez jutott, az esedékes zsoldon kívül *külön ajándékokat* is küldött nekik, türelmük és nélkülözéseik viszonzásául. Így 1558-ban vont arany kelméket juttat Ferdinánd a kassaiaknak, 12 havi zsolddal együtt, ami valósággal hihetetlen dolog volt a szomorú viszonyok között, és formális örömmünnepet is ültek miatta.⁴

Bizonyos szűkkeblűséget azonban mégis meg kell állapítanunk az uralkodó rendszernél: lehetőleg mindenben a *német csapatoknak kedveztek, a magyarok rovására*. A magyar vitéz kisebb zsoldot kap, és sokszor még rendetlenebbül, mint a német. Egy magyar gyalogoskapitány zsoldja a XVI. század közepetáján fele egy német közember zsoldjának,⁵ s Zrínyi Miklós szlavón bán is külön kegykép kéri, hogy ő és tisztjei ugyanolyan fizetést kapjanak, mint a stájer főkapitány és alárendeltjei.⁶ E kedvezésre példa a komáromi zsoldfizetés is 1552-ben. Az őrség 10 hónapi zsoldja esedékes, végre

¹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 51.

² Miksa parancslevele Wernher Györgyhez. 1555. szept. 13. Muz. lvt.: Egy. kam. és vár. ir. 1181. Fol. Lat.

³ Németh Béla: Szigetvár tört. 101.

⁴ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 665.)

⁵ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 27.

⁶ Orsz. lvt: Ben. resol. IV. 155.

meg is jön a németeknek 9, a magyaroknak azonban csak 6 óra.¹

A másik kérdést, hogy vajjon a *király, vagy magános zsoldja folyt-e rendesebben*, nem tudjuk eldönteni, egyszer így volt, más-szor meg úgy.

A végbeliek véleménye is különböző e kérdésben, amire jó példa a kanizsai őrség sorsa. 1557-ben még Nádasdy Tamás az úruk, és ennek tisztartójánál sürgetik fizetésüket, mert végső nyomorban vannak.² A 70-es években már királyi vár Kanizsa, helyzete most sem jobb, s a katonák, akik elfeledték, hogy a zsold előbb sem folyt nagyon rendesen, a királyival szemben a magánember szolgálatát magasztalják, mert az rendesen fizet, és egyébként is támogatja vitézeit, míg a királyiak fizetése rendetlen, és nemhogy öregbednék, de folyton rosszabb lesz.³ Nagy Benedek csábrági varnag, a nyitrai püspök embere, viszont a királyiak sorsát irigyli, mert azok pénzben is, poszróban is kaptak fizetést, ő pedig semmit sem kapott.⁴

Látjuk tehát, hogy a királyi, és magán katonaság sorsa egyaránt nem volt a legjobb és sokat kellett nélkülöznie mindegyiknek, de hát az *elenség helyzete sem volt mindig rózsás*, és, bár a viszonyok a török részén általában mindig jobbak voltak, a zsold elmaradása ott is előfordult. 1544-ben pl. az esztergomiak zsoldja maradt el hosszabb ideig,⁵ 1590-ben pedig már a hódoltság legjobban ellátott őrsége, a híres budai is véres zendülést támaszt a rendetlen fizetés fölötti elkeseredésében.⁶

Panaszra tehát itt is, ott is volt elég ok, s a végbeli vitézek bizony nagyon is rászorultak arra, hogy a sovány, és bizonytalanul folyó zsoldot *egyéb jövedelmi forrásokból kiegészítsék*.

Sokféle ilyen jövedelemforrás nem kínálkozott ugyan számukra, néha-néha azonban mégis hozzájutottak valami segítséghez, ilyen volt pl. a *jutalom és ajándék is*, és pedig birtokban,⁷ pénzben, pa-

¹ *Thelekessy Imre levele*: (T. T. 1907 558.)

² *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 272—273.

³ *Takáts Sándor*: *A m. gyalogs. megal.* 53.

⁴ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 112.

⁵ *Tiródi*: *Az szalkai mezőn* . . . 39—44. sor.

⁶ *Acsády Ignác*: *M. o. három részre oszl. tört.* (Mill. tört. V. 447.)

⁷ *Károlyi oklvt.*: III. 383—385.

ripa, fegyver, ruha, élelem, és más egyébben.¹ Ilyen jutalmakat joga volt a kapitánynak is adni, mit a kincstár rendesen visszatérített neki,² olyiknak pláne a kiválóbb vitézek megajándékozására külön rendelkezési alapja is volt.³

A várkapitány különösen ostrom idején volt bőkezű, hogy a vitézek annál nagyobb kedvvel harcoljanak. Mondják, hogy Zrinyi, Sziget 1566-diki védelme alatt minden egyes megölt törökért pénzjutalmat adott, és pedig az elejtett ellenség kiválóságára való tekintet alapján, előre meghatározott arány szerint.⁴

Rendszerint bő jutalmat kaptak azok is, akik az ellenség zászlaját a falról eltávolították, a királyét pedig, ha elveszett, visszaszerezték.⁵

Visszavert ostrom után a király sem fukarkodott az ajándékkal, „kis jószággal, kit pénzbeli summával“ örvendeztetvén meg,⁶ természetesen a vár kapitányát leginkább,⁷ akit olykor még más személyek is megajándékoztak.⁸

Ilyen különleges jutalmat szoktak kapni a királytól és tanácsaitól a győzelem hírével, és a zsákmányolt zászlókkal érkező követek is.⁹

Az ilyen ajándékokon kívül kisebb anyagi előnyök voltak a végbeliek számára az *adó-, vám-, és harmincadfizetés alóli mentesség*,¹⁰ vagy ennek általányszerű *megváltása* is,¹¹ aztán a *szabad halászat és vadászat*,¹² néha *tizedbérlet*,¹³ máskor meg a már említett *ebtartás*,¹⁴ ez utóbbi persze csak a fölötte szerény igényűek számára.

¹ Száz. 1876. 255—257.

² U. o.

³ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen . . . (Száz. 1905. 894.

⁴ Németh Béla: Szigetvár tört. 272.

⁵ Száz. 1901. 845.

⁶ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 1712—1713. sor; Orsz. lvt: Ben. resol. IV. 119, stb.

⁷ Tinódi: Eger vár viadaljáról . . . 1694. sor; Istvánffy: 368.

⁸ T. T. 1901. 119—120.

⁹ Tinódi: Eger vár viadaljáról. 1608—1624. sor; Istvánffy: 348—349.

¹⁰ T. T. 1888. 396; Vaniček Fr. Specialgeschichte. I. 35; Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 198—199.

¹¹ U. o.

¹² U. o. 217; Várvizsgálatok: (H. K. VII. 89.)

¹³ U. o. 240.

¹⁴ L: II. fej.

Az ilyen apróságoknál jóval több haszonnal járt a végbeli egyszerűbb katonákra nézve az *iparüzés*, és a még elterjedtebb *földművelés*.

Az ország nemegy véghelyének őrsége üz ipart,¹ amely olykor annyira elfajul, hogy miatta a katonai szolgálatot is elhanyagolják, és őrködés helyett vásárokra járnak, mint a kupeczek.²

Aratás idején a szegényebb végbeliekre egy új jövedelemforrás is vár: fizetésért, vagy aratórésztért elszegődnek a vidékre aratónak.³ Ezt is sokan gyakorolják, aki azonban tehette, mégis inkább a saját földjét művelte. Voltak ugyanis a városban, vagy a vár környékén kisebb kertjeik,⁴ némelyeknek meg haszonélvezetre átengedett szántóik is,⁵ melyekből éltek.

Előfordult, hogy aratás és hordás idejére hivatalosan is fegyvernyugvást köt a két szemben álló ellenség,⁶ mert a jól elhelyezkedett töröknek is volt hűbér-földje, és így dolga is olyan időtájt. A török eféle „timár“-birtokaihoz hasonló földhaszonélvezetet a végbelieknél is látunk,⁷ a meglehetősen elterjedt „*officiolatus*“-t, a „*lovagtiszséget*“.⁸

A véghelyek kapitányai ugyanis a királytól felhatalmazást kaptak arra, hogy egyes falvakat, és pedig különösen a töröknek behódoltakat, melyekből tehát a kincstárnak haszna amúgy is alig volt, a bizonytalan zsold pótlásául a vitézek közt haszonélvezetre kioszthassanak.⁹ Ezt a végbeliek nagyon megkedvelték, és igyekeztek minél több ilyen birtokhoz jutni, amelyért hadiszolgálatukkal fizettek meg, öntudatlanul utánozván a középkori hűbériséget.

Az „*officiolatus*“ rendszere hamar terjedt, a behódolt helyek után mára a vár földjeit, sőt a város egyes utcáinak népét is kiosztották,¹⁰ ami aztán rövidesen visszaélésekre vezetett. A lelkiismeretlenek rettetesen zsarolni kezdték a körmük közé kaparított helyek jobbágy-

¹ Száz. 1903. 750; Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 25.

² Várvizsgálatok: (H. K. VII. 39.)

³ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 183.

⁴ U. o. 54.

⁵ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 833)

⁶ U. o. 2. jegyz.

⁷ 1553: 5 tc. 3. §.

⁸ Illéssy János: Két egri vitézzről. (H. K. X. 293—294.)

⁹ Salamon Ferenc: M. o. a török hódítás korában 326.

¹⁰ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 244, 1. jegyz.

ságát,¹ (mert a birtok csak ideiglenesen volt az övéké, s ezért ki akarták használni) és lassankint rá tették kezüket a kisebb nemesek,² s a papság³ birtokaira is, bárhogyan tiltotta is a törvény.⁴

Igy nemegy végbeli gazdagodott fel a zsarolásokból,⁵ sőt o'yik, telhetetlenségében még a rendes zsoldot is követelte,⁶ s így a visszahatás a tisztbirtokosok ellen mind nagyobb lett. Végre a 90-es években már maguk a várkapitányok sürgetik a lovagtisztek megrendszabályozását,⁷ az udvar pedig a kapitányok adományozási jogának megnyirbálásával kíván gátat vetni az officialatusi intézmény túltengése elé.⁸

Az e ldig felsorolt jövedelmek polgári úton, a királyi területről kerültek ki, és legtöbbször keservesen meg kellett dolgozni a vitéznek. Sokkal több hasznot biztosított ezeknél, kisebb munka mellett is, egy-egy sikerült fogásból származó zsákmány, az ellenség részéről. A jövedelmező zsákmány közt az első az ember, azaz a *rabválságból befolyó jövedelem*, amely sokszor egyetlen segítsége volt a rosszul fizetett végbeli zsoldosnak.

Ragaszzkodnak is ehhez nagyon, s a királynak azt a törekvését, miszerint a rabok váltságának $\frac{1}{3}$ -a az övé legyen, nagy visszataszítással fogadják, és a régi rendszert akarják fönntartani továbbra is.⁹

Egy-egy kiválóbb török rab sarca nagy pénzt hozott a szerencsés tulajdonosnak. 1571-ben pl. Thúry György egyetlen foglyáért 3000 forintot kapott,¹⁰ míg Zrinyi Vilit agát ugyanennyi aranyért, Amhát agát meg még többért bocsátotta el.¹¹ Ozmán agát a rokonsága 9000 forintot ígért 1575-ben Mágócsynak,¹² Zrinyi Györgynek pe-

¹ *Querele Francisci Ibaffalway* . . . (T. T. 1908. 297.); *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 239—240.)

² *Fráknói V*: M. o. gy. eml. VI. 196—197.

³ *Takáts Sándor*: *Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen* . . . (Száz. 1905. 899.)

⁴ 1578: 5 tc.

⁵ *Salamon Ferenc*: M. o. a török hódítás korában 326.

⁶ U. o.

⁷ *Lulassy János*: Két egri vitézről. (H. K. X. 294, 296.)

⁸ *Orsz. tv*: Ben. resol. XXXIV. 56.

⁹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 64—65, 224.); *Sörös Pongrácz*: Ghimesi Forgách Simon báró. (Száz. 1899. 699.)

¹⁰ Száz. 1870. 725.

¹¹ *Takáts Sándor*: M. rabok, m. bilincsek. (Száz. 1907. 522.)

¹² U. o.

dig a kacorlaki győzelem rabjai egymagának 200.000 forintot hoztak be.¹

Persze, ennek a rendszernek árnyoldala is volt. A szegénysorsu török a legjobb akarat mellett sem adhatott egyebet holmi birka- meg tehénbőrnél,² aztán meg a szerencse is fordult, s a nehéz arany, ezüstpénzek más alkalommal meg a török erszényébe hullottak egy-egy végbeli vitéz szabadságáért. Így 1562-ben 2000 talléron adták ki Rákóczy Györgyöt,³ 68-ban 4000 talléron Csokonai Balázs vajdát,⁴ 1571-ben 4000 frtot fizetett fiáért Sennyei Ferenc,⁵ 79-ben meg 3500 forintban sarcolt meg Czakó Ambrus.⁶

A végbeliek azonban, úgylátszik, mégis szerették ezt a változandó szerencsét, és az volt boldog napjuk, amikor portyázni mehettek a végbeli törökök csipdesésére.

Néha békés utasokat,⁷ ártatlan kalmárokat⁸ hurcoltak el, igazi aratás azonban győztes csata után kínálkozott számukra.

Mivel a korai zsákmányolás nemegy megnyert győzelem mérlegét billentette már vissza, a tapasztalatok után szokástörvénnyé vált közöttük, hogy fővesztés terhe alatt tilos a teljes győzelem kivívása előtt foglyokat ejteni.⁹ Ezt tiszteletben is tartották, mikor azonban ellenállástól már nem kellett tartaniok, a csata után rendszeren elszéledtek a szaladó el'lenség elfogdosására.¹⁰ Akit csak lehetett, elevenen fogtak el,¹¹ és ezért volt olyan sok török rab a magyar véghelyeken, a nagyvezér enyhe számítása szerint is pl. a 90-es években vagy 3000 főnyi.¹²

A foglyok sorsa különböző volt: a nőket rendszeren maguk közt osztották fel a vitézek,¹³ akikért váltságdíjat remélhettek, azt

¹ *Salamon Ferenc*: M. o. a török hód. kor. 113.

² *T. T.* 1881. 696, 697.

³ *Thaly Kálmán*: A régi Rákóczyak. (Száz. 1869. 197.)

⁴ *Takáts Sándor*: M. rabok. (Száz. 1907. 522.)

⁵ *Száz.* 1873. 251, 252.

⁶ *Takáts Sándor*: M. rabok . . . (Száz. 1907. 522.)

⁷ *H. K.* VIII. 254.

⁸ *Takáts Sándor*: M. rabok . . . (Száz. 1907. 518—519.)

⁹ *Tinódi*: Az szalkai mezőn . . . 181—184. sor: *Forgách*: 174, 2. jegyz.

¹⁰ *Komáromy András*: Thelokessy Imre. (H. K. II. 666.)

¹¹ *Tardy György éneke*: (Száz. 1871. 122.)

¹² *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. biz. oklmáscl. II. 217.

¹³ *T. T.* 1881. 271.

gondosan őrizték a vár börtöneiben, a silányabb népet pedig rab-szolgául adták el.¹ A régen kiírtott *rabszolgaság felújulása* egyik szomorú következménye ez igazi race-háború alatti eldurvulásnak.

Az értékesebb, előkelőbb foglyokat a kamara jámbor és istenes véleménye szerint nem lett volna szabad üzérkedésre, váltságdíj-kicsikarásra tartogatni, hanem a keresztény foglyokat kellett volna kicserélni velük.² Ez igaz is, és néha a lehetősébbek így is tesznek,³ a nyomorgó végbeliectől azonban nem lehetett hasonlót kívánni, mert nagyon is rá voltak szorulva a váltságdíjra. Ezért, ha a kormány csereváltságra kívánja felhasználni foglyaikat, rendesen letagadják vagy elrejtik, holt híroket költve.⁴

Sőt valójában nemcsak egyszerűen folyt az *üzérkedés*, hanem a legkomplikáltabb üzleti alapon: a török fogoly sokszor olyan volt mint a váltó, máskor meg, mint az értékpapír. Ha a vitéznek, aki fogta, sürgősen pénz kellett és nem akart várni, amíg a váltság megérkezik, „leszámította“ foglyát, azaz olesón eladta, míg a vevő bizonyos idő múlva a drága sarcot szedte be. 1585-ben Győrött valóságos „részvénytársaság“ vette kezébe ezt az üzleti ágat,⁵ sőt néha-néha a király sem restelt egy-egy rabot magához váltani.⁶

A legtöbb rab azonban mégis a végházakban várt a szabadulásra, mégpedig szigorú őrizet alatt,⁷ mert néha-néha lázadásuk, vagy praktikáik nagy bajt okoztak, mint pl. Fülelek elestét.⁸

Fogságuk alatt különböző munkákat végeztettek velük,⁹ néha pedig kiküldtek közülök a többi kezességére egyet-egyet, hogy a hátramaradottak váltságdíját azok családjaitól elhozza.¹⁰

A család rendesen meg is tett minden lehetőt az elfogott kiszabadítására, tudván, hogy annak bizonyos időn túl rettenetes a helyzete az ellenség kezében, ahol már csak azért is kínozzák, hogy annál inkább siessen minden áron megszabadulni.

¹ Gömöry Gusztáv: A turai kincs. (H. K. VII. 683.)

² Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen . . . (Száz. 1905. 900.)

³ Illéssy János: Két egri vitézről. (H. K. X. 298.)

⁴ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 518.)

⁵ U. o. 533.

⁶ Orsz. lt.: Ben. resol. XVIII. 197.

⁷ Szolnoki kapitányok utasítása. (H. K. VI. 660.)

⁸ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 70.

⁹ Orsz. lt.: Ben. resol. XXX. 180; Forgách: 99., 1 jegyz.

¹⁰ Száz. 1870. 725; H. K. VII. 685.

A rabok sorsa általában igen rossz volt a maihoz képest, és különösen a mai hadifoglyokhoz hasonlítva igazán elszomorító.

Érdekből egyideig jól bántak azokkal, akiktől nagy sarcot reméltek,¹ meg aztán voltak olyan végbeliek is, akik foglyaikat becsületből és emberségből tisztességesen tartották, (pl. a török is dicsérettel emlegette Pálffy Miklóst és Dobó Ferencet,)² a legtöbb rab sorsa azonban igen keserves volt. A mindennapi ütlegetés³ még nem volt a legrosszabb, olyik rabtartó csonkítással, foghúzással és szemkitolással is „bízta” foglyait, mint pl. Gregoróczy Vince győri vicekapitány,⁴ és különösen a hírhedt Kerecsényi László, aki pl. 1557-ben azt írja a nádornak, hogy foglyai bizony nem igen akarnak megsarcolni, pedig — teszi hozzá naivul — „ez nem az én restségem miatt vagy, mert bizon untalan sollicitálom őket, kinek újját vágatom el, kinek szemét, kinek filét, kinek fogát, . . . de sokat tűrhetnek, nem akarnak változni.”⁵

S az ilyen becestelen viselkedés éppen nem volt ritkaság a végházakban, sokszor „gyenge nők,”⁶ néha azonban még egyházfők is kínozták rabjaikat, mint pl. „a vélelencs-termesztű” Verancsics egri püspök.⁷

A humanizmus géniusának nemegyszer kell elfordítani arcát az ilyen tettektől, amelyek még a „vérrel és viharral terhes” XVI. század szomorú általánosságából is kiütnek. S csak a sors igazgatószolgáltatásának vehetjük azt, hogy az ilyen kérges szívűeknek a török sohasem adott kegyelmet, ha egyszer a kezébe kerültek. Bezzeg kapkodott fűhöz-fához a rabjait „untalan sollicitáló” Kerecsényi a belgrádi tömlőben! Irta könyörgő leveleit egyre-másra,⁸ de hiába, kivégezték, míg mást valószínűleg kiadtak volna cserébe, vagy váltságért.⁹

¹ Brüsseli okmt.: II. 329. Egy előkelő rabnak ivás közben még muzsikáltattak is.

² Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 526.)

³ Mágócsy Gáspár levele özv. Ujhely Györgynéhez. (H. K. VIII. 266.)

⁴ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 420.)

⁵ T. T. 1906. 252.

⁶ Száz. 1907. 419; H. K. VIII. 266.

⁷ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 420.)

⁸ Karácsonyi János: A gyulai vár ostroma. (H. K. X. 101.)

⁹ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 420.); Kosutány Ignác: A kányaföldi Kerecsényiek. (Száz. 1882. 472.)

Ilyen kegyetlenkedésre néha a török részén is van példa, rendesen azonban csak megtorlás képen.¹ A csata hevében nem szokott kegyelmet adni a török, az elfogottakat azonban nem igen kinozta,² bár valami jó sorsuk természetesen nála sem volt.

S ezt az erkölcsi előnyt érzik is a török urak. 1569 ben elke-seredve panaszkodik az egriek kegyetlenkedései miatt a budai pasa, majd kijelenti, hogy, ha akarná, hasonlóképp cselekedhetnék ő is, de ő nem él embertelenséggel és kegyetlenséggel.³

A dolog azonban nem változik, mire 1574-ben maga a szultán ír a királynak e tárgyban. Néhány különösen vérlázító kegyetlenkedés felemlítése után megjegyzi: „Nem illik, Ádám, a közös ős fiainak ilyen barbárságra és kegyetlenségre vetemedni. Hasonló kínzás és kegyetlenkedés nálunk nincs szokásban, és nem is fog gyakorlatba jönni, mert mi féljük az igaz Istent.”⁴

Szomoru, hogy a szultánnak, akit a művelt nyugatiak csak „vérivó kutyának” (Bluthund) hívtak, joga volt emberségre oktatni a szent birodalom császárárt . . .

Természetesen azért a török fogság is szomoru dolog volt, és, ha ott általában nem is kinozták a rabokat, volt a dolognak egy más, nagyon rossz oldala, az t. i. hogy a török azokat az elfogottakat, akiket egy bizonyos ideig nem váltottak ki, levitette Konstantinápolyba, s ott rabszolgául adta el őket,⁵ akik így természetesen soha sem látták meg többé hazájukat, mivel kiváltásukkal a távolból pláne senki sem törődött. Panaszkodnak is a Sztambulban raboskodó magyar végbeliek: „Feleségeink és ártatlan gyermekeink nagy nyomoruságban szenvednek, s miránk senki sem gondol, velünk senki sem törődik. Minden nemzet kiszabadítja a maga fiait; a rácok csak a minap 56 rabot szabadítottak ki; az oláhok, velen-
ceiek is így tesznek, egyedül a mi magyar nemzetünk árva és elhagyatott a többi nemzetek között . . .”⁶ Árva, és elhagyatott . . . bizony, régi nóta ez már nagyon . . .

¹ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 419.)

² U. o. 415, 416.

³ U. o. 423.

⁴ U. o. „ . . . Non decet Adami, primi hominis filios, eo barbariei et impietatis descendere. Eiusmodi torturae, dirique cruciatus apud nos in usu non sunt, nec usu venient, idque fit, quia hic veri Dei timor est . . . ”

⁵ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 387.

⁶ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 417.)

Amíg azonban lekerült a csapat a levantei piacokra, addig sok megszabadult közülök, ki esérébe,¹ ki ingyen,² (mert előfordult ez is), ki megszökve,³ a legtöbb azonban váltságért. Az elfogott vitéz irt családjának, hogy váltsák ki, ha pedig ezek nem teheték, akkor más, vagyonosabb embernek, akinek vagy leszolgált a váltságdíjat, vagy pedig pénzben térítette vissza,⁴ bár előfordult az az eset is, hogy a kiváltott rab odébb állt, és tudni sem akart többé arról, hogy az érte adott pénzt valahogy visszafizesse.⁵

Másik eset az volt, mikor becsületre, vagy mások kezességére ideiglenesen elbocsátotta a török, hogy váltságát maga koldulja össze népe között.⁶ Ilyen ürügy alatt azonban lassanként hivatásos koldusok és naplopók kezdték fosztogatni a jószívű adakozókat, s ezért divatba jött az, hogy a valódi raboknak volt föllebbvalóik igazoló iratot adtak, melyben a szegény rabnak szabad járás-kelést biztosítanak.⁷

A szegény végbeli rabok váltságához rendszeren maga a király is hozzájárult,⁸ ugyanígy a hatóságok,⁹ hivatalos és magán személyek, sőt jótékony külföldiek is,¹⁰ és végre ilyenkor mutatkozott legerősebben a végbeliek bajtársi összetartása is, akik t. i. jutalom-pénzüket, vagy keservesen megszolgált zsoldjukat ajándékozták oda szegény rabtársuknak,¹¹ hogy mielőbb megszabadulhasson.

Ők maguk ezalatt úgy segítettek magukon, hogy engedélyt,¹² meg „csatát”¹³ kérve kapitányuktól, elmentek kalandozni, „utat lesni”,¹⁴ szerencse keresni,¹⁵ *hadi zsákmányban* találva némi jövedelmet addig, míg zsoldjuk megint rendszeren nem folyik.

¹ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 332.

² Matunák Mihály: Veszprém ostroma és visszafoglalása. (H. K. X. 266.)

³ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 427—428.)

⁴ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 77—78, 332.

⁵ Hazai okmt.: II. 451.

⁶ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 417.)

⁷ U. o. 531; *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1251. Fol. Lat. 1582, okt. 8.

⁸ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 417.); *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1244. Fol. Lat. 1582, jan. 27; *Orsz. lt.*: Ben. resol. XXXIII. 190.

⁹ *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1251. Fol. Lat. 1582 okt. 8.

¹⁰ Takáts Sándor: M. rabok . . . (Száz. 1907. 435.)

¹¹ U. o. 417, 522; *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1229. Fol. Lat.

¹² Vaníček Fr.: Specialgeschichte . . . I. 49.

¹³ Tinódi: Varkucs Tamás idejébe . . . 93. sor.

¹⁴ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 57.

¹⁵ U. o. 377; Balassa: Valedicit patriae . . . 21—23. sor.

A magánérdekből, vagy, amint Balassa mondta, a „csak jókedvéből“¹ való *portyázás* t. i. kedvelt és hasznos foglalkozása volt a végbeli őrségnek, amelyre nagy előkészülettel indultak meg.

A költségeket nem a vár, hanem ők fizették, a kapitány azonban olykor a hadi pénztárt is megnyitotta nekik, és onnét szereztek „üzleti tőkét“, melyet, hazatérvén, visszatérítettek.²

Az ilyen zsákmányoló kirándulásokhoz mindenféle vegbeli katona értett. Egyaránt gyalokorolta gyalogos és lovas, haramia, martalóc, mazúl, szabad rác és labanc, volt azonban két, ilyenekben különösen kitűnő virtuóz végbeli, a *szabad-hajdú* és az *uszkók*.

Ez utóbbiak főerőssége Zengg volt, ahonnet rablókalandjaikat intézték, rendesen szárazon és vizen egyszerre,³ a tengeri kalózkodást azonban mégis jobban szerették. Amíg csak a török hajókat üldözték az Adrián, addig nem nagyon törődtek velük,⁴ lassanként azonban nem csináltak maguknak nagy lelkiismereti kérdést a keresztény hajók kirablásából sem, ami rájuk bőszítette az „Adria királynőjét“, Velencét. A köztársaság és a pápa ismételt panaszaira⁵ nemegyszer biztosok szálltak ki Zenggből, törvényt is tettek, de a zavaros és elmaradó zsoldot nem szanálván, a rablások alapokát nem szüntették meg.⁶ A kalózkodásra végleg ráunt velencések erre egy-két végvárat elfoglaltak, a kapitányt felakasztották, az uszkókat gályákra vitték,⁷ gyökeresen azonban ez sem segített, amíg a királyi kormány ki nem telepítette e rablóhadat szárazföldi várakba, ahol lecsendesedtek.⁸

Velencénél még többet panaszkodott a portyázók ellen a török, és volt is oka rá, hisz maga Szinán pasa és mások is bevallották, hogy a végbeliek, és különösen a szabad hajdúk állandóan ott lappanganak a török végházak körül, úgy, hogy miattuk már a várkaput sem lehet nyitvatartani, és a konstantinápolyi uton is a legnagyobb mértékben bizonytalan a közlekedés.⁹

¹ Balassa: Egy katonaéneke. 14--15. sor

² Németh Béla: Szigetvár tört. 108.

³ Fest Aladár: Az uszkókok . . . (Száz. 1391. 436—437.)

⁴ U. o. 439—440.

⁵ U. o. 441, 443.

⁶ U. o. 443.

⁷ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 338.

⁸ Fest Aladár: Az uszkókok . . . (Száz. 1891. 445.)

⁹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 100, 99.

Ezért a török kormány ismételtlen követeli a portyázók szigorú megfégkezését,¹ a pasák pedig tehetetlen haragjukban tulvilági büntetéssel fenyegetik meg a királyt, aki a végbeliek elvetemedettsége miatt bizonyára akkor is el fog kárhozni, ha egyéb bűne nem is volna.²

E „lopók dúlnak, égetnek, utakat lesnek“³ azonban továbbra is, és egyes vállalkozó kedvű magánosok is segítik őket,⁴ amiből a királynak tényleg volt két nagy kára: egyrészt veszítette az embe-reit, másrészt meg a rablások a törököt hasonlókra ingerelték.⁵ A haditanács ezért el akarja tiltani a kalandozásokat,⁶ az országgyűlés azonban megengedésük és elnézésük mellett szól, mert a folytonos küzdelem jó hadiiskola, aztán meg a török enélkül sem tartana békét úgysem, és ha nem ilyen, hát más ürügy alatt ütne be.⁷ Emellett a vitézek a zsoldfizetés rendetlensége miatt rá is vannak szorúlva az önfenntartás e módjára, tehát továbbra is meg kell nekik engedni, hivatalosan törvénybe azonban nem lesz jó venni e dolgot, mert azt a török megtudná.⁸

A kormány azért mégis keresztül viszi a *portyázók megbüntetéséről szóló törvényt*,⁹ amely meg is újjatott többször,¹⁰ azt azonban mindenki tudta, hogy ez is, meg a főkapitányoknak a békebontó zsákmányolók elleni megtorló hatalma,¹¹ irott dolog, és megtartani senkisésem fogja. A portyázások valóban tovább folytak az egész vonalon, a tengertől egészen Erdélyig. Az ilyen zsákmányolás rendszeren bőséges haszonnal járt.

Győztes vármeglepések, összecsapások és csatákban adó és hadipénztár, a bazárok értékes áruí, előkelő foglyok, szép asszonyok, jó lovak, fegyverek, sokszor zászlók, díszöltönyök, sátrak, sőt még

¹ *Istránffy*: 277.

² *T. T.* 1881. 268—269. (Hogy a töröknek volt-e joga ilyenek miatt szemrehányásokat tenni, az más kérdés!)

³ *Komáromy András*: *Thelekessy Imre.* (H. K. II. 475.)

⁴ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 659—661.)

⁵ U. o. 657.

⁶ U. o. 650.

⁷ *Fraknoi V*: *M. o. gy. eml.* VI. 197.

⁸ U. o. 210.

⁹ 1557: 23 tc.

¹⁰ 1563: 23 tc.

¹¹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 661.)

hajók is estek a végbeliek kezébe, s egy-egy jó fogás sokszor századokra megalapította egy család vagyonát.¹

Persze nem minden vállalat sikerült így, amely azonban igen, azt fenéig kihasználták a katonák, akik még az elesettek ruháit is magukkal vitték,² sőt a tetemeket még a vízből is kihúzták, hogy kizsákmányolják őket.³

Az ilyen nagy összeesapások mellett az apróbb vállalkozásokat sem vetették meg a végbeliek. El-el hajtották a török gulyáit,⁴ elcsípdesték békés utazóit,⁵ legjobban szerették azonban *a vásárok kirablását*. „Sokadalmat lesni“ kivonult sokszor az őrséggel együtt annak kapitánya is,⁶ sőt a legelőkelőbb főurak, Zrinyiek, Nádasdyak sem vetették meg az ilyen jövedelmeit, és maguk is körülnéztek néha-néha „gazdag áros törökök s számtalan sok szép marhák“ után.⁷ Hiába tartotta vásárait katonai fődűzet alatt a török,⁸ a nagyszámban összesereglett végbeliek azért mégis sokszor kirabolták, mint pl. 1585-ben a turait, melynek felverésére a fél felvidék végbeli vitézei összefogtak. A 2500 főnyi had lovassága elszorította a helységtől a szolnoki bég fedező csapatát, elzárta az utcákat, a gyalogosok pedig sorra jártak, és összegyűjtötték a bőséges zsákmányt, melyen felül még 4000 tallért is kizsaroltak az ijedt török kalmároktól. A fölösleges vérontást elkerülték, és dicséretükre legyen mondván a keresztény kereskedőket ki sem fosztották, amit pedig nem mindig tettek meg.

Mielőtt még a környék török őrségei felriadtak volna, a merész csapat erőltetett menetekben hazatért, miután zsákmányát a legelső pihenőnél felosztotta.⁹

Ez az osztály, a „*kótyavety*“¹⁰ pontos szabályok szerint ment

¹ *Czímer Károly*: Szegedi veszedelem. (H. K. IV. 383.); *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 634.); *Komáromy András*: A füleki zendülés. (H. K. III. 58, és 1. jegyz.)

² *Tardy György* éneke: (Száz. 1871. 123.)

³ *Istvánffy*: 605.

⁴ *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata . . . (H. K. VII. 614.)

⁵ H. K. VIII. 254.

⁶ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 50.

⁷ *Salamon Ferenc*: M. o. a tör. hód. kor. 112.

⁸ *Gömöry Gusztáv*: A turai kincs. (H. K. VII. 682.)

⁹ U. o. 681–685.

¹⁰ *Forgách*: 174. 2. jegyz.

végbe, melyek azért voltak megállapítva előre, nehogy a vitézek osztozkodáskor összeveessenek.

A martalék egy részéhez, olykor $\frac{1}{3}$ -ához, a vezérnek volt joga,¹ aki azonban sokszor lemondott erről, katonái javára.² Kívüle olykor tisztelet-ajándékot juttatnak a főkapitánynak,³ néha pedig, igazán nagy zsákmány esetén magának a királynak is.⁴ Jutott ezenkívül a kótyavetyénél egy rész „jótékony célra“ is, azaz orvosnak, papnak, iskolamesternek, és a rabságban sínylődő szegény végbeliek kiváltására,⁵ a többit pedig a vitézek egyenlően osztották fel.⁶

Ilyen vásárfelverést a törökök is sokszor próbáltak meg, több, kevesebb szerencsével,⁷ s könnyen elképzelhető, hogy az ilyen bizonytalan világban a kereskedelem és az ipar alig-alig tengődött.

Ezt belátták csaknamar maguk a harcok felek is, s pl. az emberiséges Memy bég, Esztergom parancsnoka, 1589-ben meg is akar egyezni Pálffy komáromi kapitánnyal, hogy egyikük se zavarja a kakati vásárt, mert különben a szegény földnépe végső nyomorba jut.⁸ Ez a megegyezés, a magyar kapitány humánus szellemét tekintve valószínűleg létre is jött, biztosra azonban nem vehetjük, mert amennyire meg volt néha a török ellenségben is a földnépe iránti jóindulat és kímélet, épúgy hiányzott ez nemegy esetben magukból a végbeliekből, akik bizony a magyar jobbagyságot sokszor épúgy fosztogatták, mint az ellenséget, és tetteikkel olykor a törököt botránkoztaták meg leginkább, mint pl. 1556-ban Ali pasát, aki a szigeti vitézekről azt írja a királynak, hogy a magyar áros embereket is megfogják, ölik, drága, sok pénzen kiadják, pedig ez Isten ellen való bűn, hisz egy hitet tartanak.⁹

A megszorult és fizetetlen végbeli azonban nem igen csinált lelkiismereti kérdést az ilyenből, hanem „kóborlással“ a földnépén élt, sőt akadtak köztük olyan elvetemedettek is, akik nem is csak

¹ Illéssy János: Két egri vitézről: (H. K. X. 298.)

² Forgách: 275.

³ Krasznahorkai kap. utas. (T. T. 1884. 755.)

⁴ A komáromi naszádosok kiváltságlevele: (H. K. VIII. 396—399.)

⁵ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 49.

⁶ Istvánffy: 561.

⁷ Acsády Ignác: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 438.);

Óváry Lipót: A m. tud. akad. tört. biz. oklmásol. II. 199—200.

⁸ T. T. 1881. 692—693.

⁹ T. T. 1881. 272.

a maguk szükségletére *rabolták a népet*, hanem az elszedett holmival kereskedtek is.¹

A nép és a polgárság zsarolásának bűnétől nem voltak mentek a kor legjobbjai sem, pl. Zrinyi Miklósról 1565-ben hivatalosan jelentik a királynak, hogy sietve el kell mozdítani Szigetről, mert a nép már-már hajlandóbb a török kezére játszani a várat, mint az ő erőszakoskodásait, melyeket a váci püspök „egyptomi elnyomás“-nak nevez, tovább tünni.²

S ha a magyar végbeli katona rabolt, akkor a német egyenesen megnyúzta a népet, amiért pl. az 1580-iki országgyűlésen is kéri a rendek a királyt, hogy német helyett magyar zsoldost fogadjon, mert az kevesebbel is megelégszik, és nem oly garázda.³

A végbelieknek ez a sok erőszakoskodása, és a földnépének, fosztogatása nem menthető ugyan, de megmagyarázzák annak az egri kapitánynak a szavai, aki felelőségre vonatván, avval védekezett: „A katonáknak nincs élésük, nincsen pénzük, az éhség kényszerítette őket, hogy kimenjenek, és fosztogatásból éljenek.“⁴

Az éhség ellen tilalom és üldözés csakugyan mitsem használt: rendes és bő zsoldfizetés kellett volna, és akkor vagy egészen megszűnnek az excessusok, vagy legalább is nagyon megfogynak. A királyi kormány és az ország azonban mindent megtehetett, és meg is tett, csak épen ezt nem, és így nem csodálkozhatunk, ha e visszaélések majdnem állandósultak, és nagyon lealacsonyították a honvédő határkatonaság erkölcsi színvonalát.

Hiába küldte a király a visszaélések megszüntetésére vizsgáló bizottságait,⁵ hiába tiltotta kapitányi és vezéri utasításaiban, meg a hadicikkelyekben a nép zsarolását,⁶ és hiába intézkedett resolúcióiban a károk megtérítéséről.⁷ Valami, ideig-óráig tartó rendet talán teremtetek ezek a mindencsetre becsületesen értett, és komolyan vett tilalmak, teljes javulást azonban sem ezek, sem pedig a *szigorú törvények*

¹ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. III. 249 és IV. 9.

² *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 900.)

³ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. VI. 348.

⁴ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 837.)

⁵ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. IV. 11 és VI. 350.

⁶ *Zrinyi szigeti kap. utas.* (Száz. 1905. 895.); *Gömörö Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 618.); *Vaniček Fr.*: Specialgeschichte. I. 50.

⁷ *Orsz. lt.*: Ben. resol. XXI. 274.

nem eredményeztek, pedig egyre-másra hozták őket az országgyűlésen.

Már az 1542: 51 t. c.¹ kéri a királyt, hogy rendszabályozza meg a zsoldjukkal meg nem elégedő, és duló-fosztó várőrségeket, s az 1553: 5 t. c. II. §-a és az 1563: 10 t. c. megtiltja a végbelieknek, hogy a jobbágytól bármit is raboljanak, és hogy erre ne legyenek rántalva, rendes fizetésüket sürgeti. Az 1563: 23 t. c. nemkülönben az 1588: 7 t. c. ugyanezt köti ki, valamint meghagyja a kapitányoknak, hogy népeiket ne engedjék szerte kóborolni, ha pedig mégis valami igazságtalan nyomorgatást és károsítást követnének el, „őket azonnal és tetteleg“ súlyosan büntessék meg. Az ilyen károkat különben az 1555: 16 t. c. szerint a katonák zsoldjából le kell vonni, és a kárvalottaknak megtéríteni, végső esetben pedig azt is megengedi az országgyűlés a polgári lakosságnak, hogy a garázdálkodó hadakat fegyverrel fékezhesse meg.²

Mindennél az írott törvélynél azonban többet használt az ország közvéleményének kárhóztató ítélete, melyet egy-két, a végbeliek előtt kedves költő énekébe is foglalt. Így Tinódi is figyelmezteti végbéli hőseit, hogy legyen nekik elég a zsold, és az igaz nyereség, ne bántsák a népet, sem a király, sem a török területén, mert a földnépe ott is magyar,³ Tardy György pedig szintén a jobbágy-ság kimélésére inti azokat, akik:

„ . . . mikoron ők csatára készülnek:
Ők még otthon ily végezést végeznek,
Hogyha lehet, mi az parasztembörnek
Elemeljük eledelét szegénnek!“

Pedig ez nem istenes dolog, és azért hagyjanak fel vele:

„Szegénségöt, kérlek, ne pusztítsátok:
Mört az Isten haragja száll reátok!“⁴

„Lám tudjátok, hogy az sok nyúzás, fosztás,
És az beste lölökkal való morgás,
Utálatos Isten előtt ez szokás,
Ragadomány, tolvajlás és kóborlás.“

¹ Pozsonyi országgyűlés.

² Fraknói V.: M. o. gy. eml IV. 427.

³ Tinódi: Varkucs Tamás idejébe. 309—313. sor.

⁴ Tardy György éneke. (Száz. 1871. 128—129.)

„Kérlek, azért elhagyjátok ezeket:
 Az Ur Isten bizony megáld titeket,
 Főembörré emel föl bennetöket,
 Kiterjeszti földön is hirötöket.”¹

Az ilyen igaz intelmek a becsületes magyar katonaság szívére mindig hatottak, a visszaéléseket azonban teljesen sohasem tudták megszüntetni. Tévedne azonban az, aki a XVI., és méginkább a XVII. századnak a végbeliek elleni sűrű panaszaiból arra következtetne, hogy az országnak ezen egyetlen használható katonasága rablók és tolvajok gyülekezete lett volna. A végbeliek összességbe becsülettel teljesítette kötelességét, és a sovány zsoldon kívül méltán tarthatott számot a nemzet hálájára is.

A végbeli katonaság anyagi helyzetét áttekintettük. Összeállítottuk az adatokat a zsoldról, láttuk, hogy az rendesen nem nagy, és pontatlanul fizetik, utána jártuk ezenkívül mindannak a fő részének is, melyből a zavaros és szomorú viszonyok között némi pótlást, segítséget merithettek. Most a kép egyesítésére vettük fel a kérdést: *jó volt-e általában a végbeliek helyzete, vagy nem?*

Az adatok általában azt mutatják, hogy rossz, vannak azonban példaink az ellenkezőre is, a panasz túlnyomó volta még nem döntő körölmény, mert a rendesen folyó viszonyokat, a jó helyzetet nem szokták annyit enlegetni.

A züllésről sok forrás beszél. Balassa szerint a hon „szép vége mindenütt csonkán áll”, s a sereg „szép száma fogy, romol, s szállton száll”.² 1566-ban Komár várában a hivatalos 200 főnyi nép helyett 25 lézeng; „semminemű hadakozó szerszám nincsen több 16 szakállosnál, annak is négyéből nem lehetnek, mert elszakadozott; egy fazék pornál több nincs; ön csak annyi sínes, kiből csak 10 glóbiesot önthetnének, sem kénkő, sem salétrom egy csepp sínes. Élés egy ebédre való sínes”³

Tokajról a vizsgáló bizottság 1577-ben a következőt írja: „Megérkeztünk a várba, és azt szorgosan megvizsgálva, meglehetősen romlott, s önkrement állapotban, és élelmiszerben szűkölködve találunk. A vár külső erődítéseit a ragadó vizár nap-nap után rombolja,

¹ U. o. 129.

² Balassa : A m. nemzetnek romlott állapotjáról. 13—14. sor.

³ Takáts Sándor : A m. vár. (Száz. 1907. 830—831.)

és a rothadt gerendák bedőléssel fenyegetnek. S ezen alig segítenek az évenkénti javítgatások, melyeket nagy költséggel, és a népi óriási megterhelésével végeznek.¹

Ezeket a szórványos példákat Schwendy Lázár tábornok hivatalosan a következőkben foglalja össze: „Kevés a hadi nép; ezek sincsenek fizetve; alig vannak félig-meddig felszerelve, és kéznél; a véghelyek nincsenek kiépítve; élelem és lőszer hiányzik, ugyan- csak nincs fölmentés a legnagyobb szükségben, nincs segély, nincs több nép készletben . . .”²

Ilyen viszonyok közt persze a katonaság szolgálata is keserves. A szegény végbeli „éjjel strázsát áll, verraszt, cirkál, vártán hál, nappal pedig az kapún vagyon,” panaszodik Giczey György 1573-ban.³ A jutalma igen gyenge mindezt. Ők „a szerencse változandóságát mindig fejük veszedelmével, és vérük omlásával kénytelenek tapasztalni,” ha azonban birtokadományozásról van szó, akkor a csekélyebb érdemű civilekkel szemben is háttérbe szorítják őket.⁴ Még aztán ha kapnak is valamit, az oroszlánrész a vezéreknek jut, míg a katonának, akinek a sikerben a legnagyobb érdeme van, odavetnek egy kis koncot.⁵

De ezeknek a felsőbbeknek a helyzete sem irigylendő, amit az is mutat, hogy a tisztí állásokat nemegyszer boldogan, hálaimák között hagyják ott,⁶ s a helyükre olykor alig akad utód.⁷

Sorsuk bizonytalan, igazi katonasors, ellenségük meg számtalan. „Énnékem előttem tűz vagyon, hátam megett viz vagyon, környűben mind ellenség,” írja a tihanyi kapitány,⁸ Tardy György pedig csöndesen elgondolkozik „az vitézlő dolgoknak állapotja” fölött, és olyanformának találja, hogy „vitézöknek fejük tarisznyájokban mindünkoron vagyon az koporsóban” . . .⁹

¹ *Múz. lvt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1362. Fol. Lat.

² *Swendy Lázár tanácsa.* (H. K. VII. 526.)

³ *Takáts Sándor*: A m. gyalogs. megal. 28.

⁴ *Várvizsgálata.* (H. K. VII. 224.)

⁵ *Brutus*: III. 448.

⁶ *T. T.* 1908. 457.

⁷ *U. o.* 1906. 106; 1908. 297.

⁸ *U. o.* 1907. 393.

⁹ *Tardy György éneke.* (Száz. 1871. 124.)

Sötét képek, amelyektől jólesik visszamenekülni az életvidám Balassa napfényes, muzsikás katonaénekéhez :

„Vitézek, mi lehet
É széles föld felett
S. ebb dolog a végeknél?
Holott kikeletkor
A sok szép madár szól,
Kivel ember ugyan él:
Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
Ad, ki kedves mindennél . . .”¹

Mert volt ám boldog napja is a végbeli vitéznek. Volt olyan vár is, amelynek helyzete teljesen kielégítő, amelynek falain nem kell javítani,² s amelynek őrsége sohasem nélkülöz.³ A vitéz megbecsüli magát, dupla zsoldra tesz szert,⁴ a tiszt alacsony rangról maga-ra emelkedik, mint pl. Thelekessy Imre, aki mint névtelen kezdte, és mint főkapitány végezte becsületes katonapályáját.⁵ Nem minden kapitányságból szöknek meg, olyikat kegykép kéri a királytól,⁶ és nem mennek tönkre szolgálatuk alatt, hanem megvagyonosodnak, földeket, kastélyokat, várakat szereznek, nem foglalva és és rabolva, hanem a becsület útján;⁷ sőt olyik vitéz katona szerencséje szegény atyjafiaira is áldás, mint pl. Thelekessy, aki halálakor ősi birtokait nekik engedte át, mert neki és szűkebb családjának ügyis eleget juttatott a király kegye. Általános ítélettel tehát nem zárhatjuk le ezt a kérdést: a végbeliek közt is volt rossz és jósorsú, szerencsés, és sorsüldözött, elégedett és panaszkodó, és amint nem voltak egyenlők tehetségre és kötelességérzetre, úgy különböztek egymástól életmód, de még *külső megjelenés, ruházat dolgában* is.

Voltak közöttük fényesen öltözködők is, de az optimista Balassa Bálintnak nyilvánvalóan túlzott leírásával szemben, amely szerint

„A párdue kápákkal,
Fényes sisakokkal,
Forgókkal szép mindenik . . .”⁸

¹ Balassa: Egy katonaének. 1—9. sor.

² Haditanács, az építkezésről. (H. K. VII. 671.)

³ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 421.)

⁴ A tűzérségi és hadiszerállomány M. o.-on. (H. K. VII. 704.)

⁵ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 102—103.)

⁶ Barabás Samu: Zrinyi okiratok. I. 568—569.

⁷ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 671.); Thury György ingóságainak jegyzéke. (Száz. 1870. 723—727.); Illéssy János: Két egri vitézről. (H. K. X. 292.)

⁸ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 672.)

⁹ Balassa: Egy katonaének. 25—27. sor.

nem szabad megfélekezniünk azokról a végbeliekről sem, akik félmeztelen, rongyokban jártak,¹ vagy legfőljebb a parasztság öltözetét viselték.² A többség, a közepes helyzetben levők, a kor általános divatját követték, azaz a rendes civil öltözetet, amely azonban e korban még elég katonás volt.

Külön egyenruhát még nem ismertek, öltözködésüknek azonban mégis kölesőnzött bizonyos egyöntetőséget az, hogy, amint már említettük, ruháik anyagát sokszor zsold gyanánt, egy forrásból kapták.³ Alsóruhán kívül viselnek nadrágot, hosszú, térdigérő dolmányt, melynek két szárát olykor, hogy mozgásukat ne akadályozza, oldalt az övbe tűrik. E felett az újjatlan palást, vagy újjas köpeny van, lábukon csizma, a szegényebbeknél, különösen a talpasoknál sarú, vagy bocskor. A lovasság csizmáján görbült, felkötött sarkantyú volt. Szükség esetén sisak van a fejükön, rendszeren azonban tollforgós süveg egészíti ki ruházatukat.

Fegyverzetük a XVI. század elejéhez képest nagyot változott: fokozatosan könnyebbült. Eltűnik a kar és lábvért, s a páncélból csak a mellvas marad meg, az sem mindegyiknél, helyette aztán újra igen kedvelt lesz a sodronying, a magyar és horvát könnyű lovasság kedvenc védelme, valamint a pikkelyes kuracér-dolmány. Megkönnyebbül a sisak is, ebben a formájában azonban megmarad, sőt, mint keleti-, magyar-, vagy katonasisakot a német lovasság is kezdi viselni. A paizs néhol még megvan, de nem közkedvelt, mert nehéz, s a golyó mégis átmegy rajta.

Támadó fegyvereik: kard, hegyestőr, lobogós kopja, csákány, és balta, (e két utóbbi a hajdúk kedvelt fegyvere) valamint szerepel a nyíl, jancsárkés, és a buzogány is. A tüzfegyverek közül leg hamarabb elfogadják a pisztolyt, alkalmazzák azonban szélteben-hosszában a puskát is, bár ez utóbbit egyideig nehézsége miatt állhatatosan elutasították maguktól, s különösen a lovasok későbbiek voltak a szolgálatból kiállani, minthogy puskát vegyenek a kezükbe.

E felszerelést végül a lőportartó egészítette ki.⁴

¹ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 833, 834 és u. i. 2 jegyz.)

² Acsády Ignác: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 479–480.)

³ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 252.

⁴ Az adatok vétettek: Istvánffy: 530; Békefi Remig: A ruházat és viselet története. (Egyet. előad. 1909–1910. II. félév.); Öváry Lipót: A m. tud. akad. tört. biz. oklvmásol. II. 204; Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 40; Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 830.)

A VÉGBELIEK HELYZETE A TÁRSADALOMBAN, ERKÖLCSI VISZONYAIK, MEGITÉLÉSÜK.

(A. Viszonyuk egymáshoz és a királyhoz. [Egész ügy, orvos, borbély, gyógyszerész, a gyógyítás módja] A végbeliek és a polgári lakosság viszonya. — Szükséges volt-e a vételekezés? — Az ellenállás létszükséglet, a végbeliek tehát magérdemlik az értük hozott áldozatokat. — Az áldozatok nagysága, a polgári lakosság segélynyújtása. — A végbeliek viszonzása. — A végbeliek és a nép ellentéte, meg összhangja. — A végbeliek és a külföld viszonya, a nyugat érdeklődése a végbeliek harcai iránt. — A végbeliek és a török viszonya, harcban és békében. — Esküszegések. — A foglyok helyzete. — A török nem tartja meg a békét. — Kölesönös engedékenyság és jóakarát. — Vitézi párbajok. — A török szomszédság azért mégis terhes. —

B. A végbeliek typusa. — Műveltségük, vallásosságuk, katolicizmus, reformáció. — Fegyelem, kihágások. — A fegyelem gyengébb, mint mainapság. — A fegyelem szilárdítása: hadi cikelyek. — A magyar katonaság fegyelmezettebb, mint az idegen. — A végbeli katonaság erkölcei. — A XVI. században jobbak, mint a XVII.-ben. — Bűneik, erényeik. — Családi élet. — Elszántság és kitartás. — A török csökkenteni, a tisztek emelni igyekeznek. — Jó és rossz vezetés. — Gyáva várfeladások. — Az idegen zsoldosok és vezérek kritikája. — Szabad-e várat feladni? — A várfeladások megítélése az egykorúaknál. — Törvényes megtorlás: rendkívüli bíraskodás várfeladási ügyben. — Röggtüntétet. — Rendes bíraskodás, haditörvényszék, büntetések, az igazságszolgáltatás szervei. — A végbeliek befolyanak a polgári igazságszolgáltatásba is. — A közvélemény ítélete a végbeliek fölött. — Befejezés.)

Az eddigiekben megismertük a végbeli rendszer általános és részleges vonatkozásait, szoltunk róla, hogy hogyan fejlődött ki, és milyen volt virágkorában, most helyezzük be az egészet a maga keretébe, s nézzük, hogy milyen volt a végbeliek viszonya egymáshoz, és hadurukhoz, a királyhoz, azután, hogy milyen össze-

köttetésben voltak Magyarország polgári lakosságával és a külfölddel, s végre, hogy hogyan érintkeztek a szemben álló ellenséggel békében és háborúban.

Először tehát a *végbelieknek egymásközi viszonyát* vizsgáljuk meg.

A kormány és a felsőbbség természetesen mindig azon volt, hogy csapatai között mindig összhang uralkodjék, mert széthúzó és gyűlölködő katonasággal eredményt nem lehet elérni. Szokásban volt ezért, hogy a király az utasításba külön hangsúlyozza a kapitány előtt, hogy a gondjára bízott néppel tisztességesen bánjék, együttvéve úgy, mint egyenként, kivel-kivel érdeme és rangja szerint, mint katonához illik, s viselje gondjukat.¹

Az utasítás e pontját legtöbbször szívesen követték is a várparancsnokok, és egyéb tisztek, volt azonban sok kivétel is, így pl. 1552-ben a szolnoki spanyolok sorra szöknek, mert egy német kapitány rosszul bánt velük.² 1553-ban a sárvári kapitány durvasága ellen panaszkodik egy alattasa,³ 85-ben pedig a királyi tanács tagjai szükségesnek látják figyelmeztetni Ernő főherceget, hogy némely végvár kapitánya úgy bánik katonáival, hogy az ellenség sem kegyetlenebbül.⁴

Legtöbbször azonban a fordítottját látjuk: a tisztek népükkel jó viszonyban vannak, érdekeiket védik, kiváltságaikat őrzik,⁵ rossz sorsban, nyomorban segítségükre vannak,⁶ zsákmányrészükről az ő javukra lemondanak,⁷ stb. Az ilyen föllebbvalókat atyjuknak tartják a végbeliek,⁸ s értük tűzbe-vízbe mennek, mint pl. a népszerű Thelekessyért öreg huszárijai.⁹

A tiszteknek, és különösen a fontos szerepkört betöltő vezetőknél, egymáshoz való jóviszonya szintén kedves a kormány előtt.

Magának a végbeli védekezést vezető két főhercegnek 1578-iki instrukciójában is benne van, hogy egymással jó viszonyt tartsanak

¹ Szolnoki kapitányok utasítása. (H. K. VI. 659)

² Castaldo levele. (H. K. VI. 665.)

³ Szalay Ágoston: 400 m. levél. 115.

⁴ Acsády Ignác: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 458.)

⁵ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 210—211.

⁶ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 833.)

⁷ Forgách: 275.

⁸ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 209.

⁹ Komáromy András: Thelekessy Imre (H. K. II. 647, 666, 670.)

fönn,¹ valamint az alsóbb tisztek számára sincs olyan utasítás, rendelet, vagy buzdító és dicsérő irat, melyben lelkükre ne kötné az uralkodó a „mutua intelligentia,” az „auxilium, correspondentia et sensus mutuus” ápolását és gyakorlását.² Ajánlja, hogy a kapitány tisztjeivel jó egyetértésben éljen,³ de különösen fontosnak tartja ezt ott, ahol két, egymás mellé rendelt várparancsnok működik, mert a legtöbb baj ezek viszáltyából keletkezhetik.⁴ A végbeliek maguk is átérzik az egyetértés becsét, és Isten után csakis ebben bíznak, s „nem sok népbe, álgyúkba, sok élésbe,” amint Tinódi mondja.⁵ Ugyancsak Tinódi dicséri nagyban az egri kapitányokat, Dobót és Mecskeit, akik

„Jó szertartással, gondviseléssel
Ez két tiszttartó nagy szeretetvel,
Az tisztöt bírák egymás értésvel...”⁶

A különböző véghelyek tisztjeinek pedig azt ajánlja a király, hogy egymással barátságos levelezést tartsanak fönn, s ha az egyik vár kapitánya megtud valamit a török szándékáról, közölje a királyn kívül azonnal kapitánytársaival is, hogy így a meglepetésnek elejét vegyék, és közös akcióra legyenek képesek.⁷ A kölcsönös hirszolgálatra csakugyan tömérdek a példa, s hivatalos dolgokon kívül azonban nemegyszer barátságos magánlevelezésben is volt egy-két végbeli kapitány.⁹

Ha pedig az ügy komolyra fordult, ostrom esetén sokszor ott találjuk a megszállott várban szomszéd várainak fegyveres segítségét is, vagy legalábbis azt a néhány embert, akit nélkülözni tudnak.¹⁰

¹ *Vaniček Fr.*: Specialgeschichte. I. 62.

² *Orsz. lt.*: Ben. resol. II. 59; *Múz. lt.*: Egy. kam. és vár. ir. 1229. Fol. Lat. 1568, szept. 3.

³ *H. K.* II. 320.

⁴ *Szolnoki kapitányok utas.* (H. K. VI. 658.)

⁵ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról. 910—913. sor.

⁶ *Tinódi*: Egri históriának summája. 31—35. sor.

⁷ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 151; *Thúry Benedek* palotai kap. utas. (T. T. 1905. 460.)

⁸ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 134, 135—136, 137.

⁹ U. o. 288—289.

¹⁰ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 64; *Istvánffy*: 464.

Ahol nem ilyen szellem töltötte el a katonaságot és vezetőit, ott persze biztos volt a szerencsétlenség, ami azonban nem riasztott vissza egy-két lelkiismeretlen embert attól, hogy az ország és a király kárára gyűlölködésüknek ne szerezzenek kielégítést. Így várnagyainak viszálya miatt esik el 1552-ben Hollókő vára is,¹ s ugyanekkor tartja vissza Aldana, a hirhedt lippai parancsnok, az ostromlott Temesvár céljaira égető sürgősen küldött lőszert, valószínűleg a Losonczy elleni gyűlöletből.²

Ami végre a közkatonaság viszonyát illeti, a felsőbbség ott is mindent elkövet, hogy a csapatok békességben éljenek, s hogy esetleges egyenetlenségeiket tisztjeik elsimítsák.³

Persze viszály ennek ellenére is előfordul néha a hadi nép között, éspedig rendesen nemzetiségi, vagy vallási okból, az egyforma csapatok azonban nagyon jól megfértek, sőt nemegyszer különböző nyelvűek is példás egyetértést tartottak fön mint pl. a szatmári magyar és német őrség, melynek ép ezért „pária nincsen.”⁴

A kanizsai magyar és német vitézekről már nem mondhatjuk el ezt, ahol 1566-ban nemegy magyar inkább meg akart halni, minthogy a németekkel együtt legyen.⁵ 1551-ben Temesvár őrsége között meg a vallási ellentét élesedett ki, mivel a katolikus spanyol őrség erőszakkal elvette a protestánsok templomát. A két fél már már fegyverhez nyult, de lecsendesítették őket.⁶ Az ilyen egyenetlenkedés azonban ritka, és a végbeli csapatok szellemét valóban példásnak mondhatjuk.

Összetartási érzékük igen fejlett: magukat rendesen „communitas equitum et peditum”-nak, valamint „commilitones et fratres”-nek nevezik, s a király is „universitas”-nak hívja őket.⁷ Mindent testületileg intéznek, „mind fejenkint az vitézek, lovagok és gyalogok, mind kicsin, mind nagy,”⁸ határozataikat közmegegyezéssel,

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 61.

² Czimer Károly: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 332.)

³ Schwendy Lázár tanácsa. (H. K. VII. 536.) Vaniček Fr.: Specialgeschichte. I. 49.

⁴ Száz. 1903. 750.

⁵ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 824. 4. jegyz.)

⁶ Kropf Lajos: Egy incidens Temesvárott. (Száz. 1898. 435.)

⁷ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 56. 3. jegyz.

⁸ U. o. 52.

nyilvánosan hozzák, s a tanácskozásból sokszor az alacsonyabb rangúak sincsenek kizárva ¹

Vasárnapi istentisztelet után rendszeren össze szoktak gyűlni és közérdekű dolgaik felett tanácskoznak, vagy barátságosan elbeszélgetnek. ²

Összetartásukra végül nem hozhatunk fel jelentősebb példát, minthogy egy-egy elfogott bajtárs kiszabadításáért testületileg könyörög az egész őrség, ³ s ezenkívül, amint fönnebb látuk, ilyen célra rendszeren erején felül áldoz is. ⁴

Egymásközi jóviszonyukhoz hasonlóan a *végbeliek és a király viszonya* is jónak és közvetlennek mondható.

A főbb tisztségekre lehetőleg meghitt embereit nevezi ki az uralkodó, ⁵ s azok Isten után benne bizva foglalják el állásaikat, ⁶ és továbbra is sűrű levélbeli összeköttetésben maradnak urukkal, aki meg is kívánja tőlük, hogy a vár minden fontosabb dologról tudósítsák. ⁷

A végbeli katonaság és a király közötti összhangra még sok példánk van, elsősorban azok a kegyek, melyekkel Ófelsége vitézeit elhalmozta. Visszavert ostromok, győzelmek, és egyéb hű szolgálatok fejében jutalmakat ad nekik, máskor meg címekkel rangemeléssel és cimerekkkel tünteti ki a kiválóbb vitézeket.

Jutalom gyanánt néha pénz szerepel, ⁸ gyakrabban azonban a birtokadomány, ⁹ kivételes esetekben pedig aranyos kelme, ¹⁰ ötvösmunka, és legfőbb kitüntetésül az aranylánc, amit pl. Miksa király akasztott a vitéz Thúry György nyakába, a győri táborban, egy diadalmas összecsapás után. ¹¹

¹ U. o. 48—49.

² U. o. 211.

³ Szalay Ágoston : 400 m. levél. 387.

⁴ L. IV. fej.

⁵ H. K. II. 320.

⁶ Illéssy János : Két egri vitézről. (H. K. X. 295.)

⁷ H. K. II. 320 ; T. T. 1905. 460. ; Brüsseli okmt. : III. 18, 20.

⁸ Tinódi : Eger vár viadaljáról. 1694. sor.

⁹ U. o. 1712—1713. sor ; Komáromy András : Thelekessy Imre. (H. K. 227, 228, 667, 671.) ; Károlyi oklvt : III. 383—385 ; Illéssy János : Két egri vitézről. (H. K. X. 296—297.)

¹⁰ Komáromy András : Thelekessy Imre. (H. K. II. 665.)

¹¹ Thúry György ingóságainak jegyzéke. (Száz. 1870. 726.)

Fgyes esetekben életfogytiglani kegydíjra is van példánk.¹

Az ilyen kedvezéseket a király félig-meddig erkölcsi kötelességének tartja azokkal szemben „akik a keresztény név ellenségeinek, a törököknek gyakori támadásait a végeken, sok fáradsággal, vérük ontásával, vitézül szokták visszaverni“,² s maguk a végbeliek is érzik jogukat: nemegyszer folyamodnak is a király kegyéért,³ és igen könnyen méltánytalanul mellőzötteknek érzik magukat.⁴

A jutalmakat azonban ki is érdemlik, sőt néha ajándékait viszonozzák is. Az elfoglalt török zászlókat mindig hozzá küldik diadalmi jelek gyanánt,⁵ sőt olykor magából a zsákmányból és a foglyokból is adnak Ófelségének tisztelet-ajándékot.⁶

A király másik nagy kegynyilvánítása az anyagi kedvezés mellett az erkölcsi: a társadalmi állás emelése. A kitünt, és érdemeket szerzett végbeli szolgálataiért rendszeren a katonai ranglépcsőn is emelkedik,⁷ ezenkívül azonban sok példánk van arra, hogy, ha addig közrendű lett volna, nemességet nyer, s másoknak címert adományoz, régi nemessége fönntartása mellett a király,⁸ gyakori az előkelőbb kapitányok bárósítása is,¹⁰ egyik arany-sarkantyús-vitéz lesz,¹¹ a másik meg a királyi tanács tagja, vagy zászlós úr, főméltóság.¹²

A király és hadinépének közvetlen viszonya a házasságkötés-

¹ *Acsády Ignác*: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 184.

² *A komáromi naszádosok kiváltságlevele*. (H. K. VIII. 396.)

³ *Takáts Sándor*: Dobó István egri ágyumestere. (Száz. 1901. 557.); T. T. 1888. 394–395.)

⁴ *Várvizsgálatok*. (H. K. VII. 224.)

⁵ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 48; *Gömöry Gusztáv*: Eger ostroma. (H. K. III. 633.); *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 667.)

⁶ *Tinódi*: Az szalkai mezőn. 247. sor; *Takáts Sándor*: M. rabok. (Száz. 1907. 521.)

⁷ *Illéssy János*: Két egri vitézről. (H. K. X. 297.)

⁸ *Gömöry Gusztáv*: Eger ostroma. (H. K. III. 633.); *Károlyi oklvt.*: III. 343–346.

⁹ H. K. II. 166–167.

¹⁰ *Sörös Pongrácz*: Ghimesi Forgách Simon báró. (Száz. 1899. 602.); *Németh Béla*: Szigetvár tört. 165–166; *Illéssy János*: Két egri vitézről. (H. K. X. 292.)

¹¹ *Forgách*: 166 és u. o. 2 jegyz.

¹² *Sörös Pongrácz*: Ghimesi Forgách Simon báró. (Száz. 1899. 705, 713.)

nél is megnyilvánúl. Az előkelőbb végbeliek nászukhoz meghívják az uralkodót, „hogyan esküvőjüknek személyes megjelenésével dísztszerezzen“,¹ a király pedig, bár maga természetesen nem megy el, rendesen képviselőt és nászajándékot küld.²

A családi életet egyáltalán szereti a király, és kedveltebb híveinek még gyermekeik neveltetésében és taníttatásában is segítségére van.³

A végbeli vitéz családja rendesen a családfő halála után is élvezi az uralkodó gondoskodó kegyét. Forgách említ ugyan Comenáriusaiban egy-két esetet, midőn a király a vitézek hátramaradottaival szemben szűkmarkú és közönyös volt,⁴ sok példa azonban, épen ellenkezőleg azt mutatja, hogy Ófelsége igenis magáévá tette azt a meggyökeresedett nézetet, amely szerint „a fölséges királyok dolga hű katonáik halála után azok hozzátartozóit támogatni“. ⁵

Igy segélyhez jutott rokonaival együtt ezen elmélet különös hangoztatója, Szondy Jakab, a drégeli hős öccse is,⁶ valamint rendesen nem reménykedtek hiában azoknak a vitézeknek maradékai sem, akiket halálraszánt, vagy haldokló apjuk a királyi család kegyébe ajánlott.⁷ Évdíj, vagy egy összegben kiutalt kegyajándék⁸ mindig jutott az érdemeket szerzett vitéz maradékainak, sőt előfordul különös kegyképen a leánygyermek fiúsítása is, hogy birtokaikat megtarthassák.¹⁰

Ha pedig a családról gondoskodott a király, még sokkal természetesebb az, hogy magukról a vitézekről sem feledkezett meg, ha azok bajbajutottak. Láttuk már, hogy a hitre elbocsátott szegény rabok váltságához rendesen hozzájárul,¹¹ aztán meg egész csomó azon rendeletek száma, melyekben megsebesült, elnyomorodott, vagy betegeskedő katonák felkarolásáról rendelkezik.¹²

¹ Orsz. lt. : Ben. resol. III. 10.

² U. o. ; u. o. II. 281.

³ U. o.

⁴ Forgách : 351—352, 521, 1 jegyz.

⁵ Szondy Jakab kérvénye. (T. T. 1888. 799.)

⁶ Acsády Ignác : Drégeli és hős. (Száz. 1887. 44, 45, 46.)

⁷ Czimer Károly : Temesvár megvétele. (H. K. VI. 347.) ; Komáromy András : Thelekessy Imre. (H. K. II. 672.)

⁸ Orsz. lt. : Ben. resol. II. 185.

⁹ Száz. 1872. 399.

¹⁰ Tinódi : Az vég Temesvárbán. 521—524. sor.

¹¹ L. IV. feje.

¹² Pl. : Orsz. lt. : Ben. resol. I. 76, IV. 161, VI. 27, VIII. 1, XXII.

Ha pedig egyes, különösen kegyelt végbelieknél eljött a vitézi vég perce, az uralkodó és családjának kegyelete rendszeren abban is megnyilvánul, hogy a hősnek egy-két fegyverét emlékébe megszerezni igyekeznek.¹

Most, a végbeliek és a király viszonyának ismertetése után, a végbeliek és az ország polgári lakosságának viszonyára térünk át, előbb azonban — sebesültekről és halálozásról lévén szó — alkalmasnak látszik a végbeli egészségügynek szórványos adatok alapján összeállított képét ide beiktatni.

Az egészségügy képe általában nem rossz. A folytonos küzdelmek alatt természetesen a legtöbb beteg sebesülés folytán került a kórházra. Akad végvár, ahol egy-egy derék ostrom után a vezértől kezdve a közkatonákig majdnem mindenki a sebeit gyógyíttatja, mint pl. az egriek 1552-után.² Beteg akad persze ezenkívül is elég, bár a tisztaságra súlyt helyeznek, a várat söpretek,³ jó vízről gondoskodnak,⁴ ahol pedig ez nincs, rendszeren bort isznak.⁵ Előfordul néha, hogy a várnak majdnem egész őrsége beteg⁶ különösen elterjedt bajok a XVI. században a vérhas,⁷ a „morbus Hungaricus,” vagy éhtifusz, és végre az 50-es évek közepetáján a pestis.⁸

A várbeli nép életmódja azonban rendesebb, készletei biztonságban meg vannak, és ezért olyan rendet sohasem vág benne a halál kaszája, mint a mezei hadak soraiban. Itt van a „magyar betegség”-nek igazi hazája, amelyet azonban inkább „német betegségnek” hívhatnánk, mert különösen a német zsoldosok szenvedtek tőle sokat. Ők a magyar éghajlatnak tulajdonítják e bajt, de már Forgách Simon megjegyzi, hogy hamisan, mert azt a táborban uralkodó nyomor, és különösen az éhség idézi elő.⁹

Ha mégis fölütötte fejét a végvárban valamely járványos be-

¹ Takáts Sándor: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 891.)
Németh Béla: Szigetvár tört. 167.

² Gömöry Gusztáv: Eger ostroma. (H. K. III. 633.)

³ Forgách: 99, 1 jegyz.

⁴ L: II. f.-j.

⁵ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 836.)

⁶ H. K. VI. 666.

⁷ Karácsonyi János: A gyulai vár ostroma. (H. K. X. 97.)

⁸ Németh Béla: Szigetvár tört. 118.

⁹ Forgách: 157—158, 2. jegyz.

tegség, akkor a várat elszigetelték, és senki be nem ment, amíg a halál meg nem állott benne.¹

A betegeket *orvosok*² és *borbélyok*³ kezelték. Ostrom előtt különösen igyekeztek orvosokat szerezni, és pedig inkább „kézzel gyógyítókat,” azaz seborvosokat, mivel ezekre inkább szükség volt, mint belgyógyászokra.⁴

Ahol orvos nem volt kéznél, ott maguk a vitézek kötözték be sebeiket, s a betegeket asszonyok is ápolták,⁵ akik a harcias időkben különösen értettek ehhez. *Gyógyszerész* csak a XVI. sz. vége felé lesz gyakori a nagyobb véghelyeken.⁶

A *gyógyítás* különben elég egyszerűen folyt. A sebesülteket ágyba fektetették,⁷ sebeiket kimosták, vászonnal elkötötték,⁸ egyébként a gondos ápoláson kívül⁹ legtöbbet használt a betegeknek a különleges, könnyebb és táplálóból ellátás, melyet betegségük tartama alatt, föllebbvalóik rendeletére kaptak.¹⁰

Ezek után térjünk vissza tárgyalásunk főkérdéséhez, melynek során most a *végbeliek és az ország nem katonai lakosságának viszonyáról* lesz szó.

Hogy e tárgyat határozott ítélettel zárhassuk le, szükségesnek látszik előre eldöntenünk azt a kérdést: *volt-e szüksége egyáltalában az országnak védelemre, és nem lett volna-e jobb a török előtt az első döntő csapások után meghódolni, s az egész országot átengedve neki, egyidőre legalább megosztani nérmely balkáni nép apat-híját a hódítóval szemben.*

Erre a kérdésre még a specialis magyar nemzeti szempont, s a népekkel velükszületett függetlenségi érzés mellőzésével is a

¹ Szalay Ágoston : 400 m. levél. 116—117.

² Brutus : III. 436 ; Gömörý Gusztáv : Eger ostr. (H. K. III. 622) ; Vaniček Fr. : Specialgeschichte. I. 72.

³ Komáromi rendtartás. (Száz. 1907. 826.) Szederkényi Nándor : Levél a szerkesztőhöz. (Száz. 1901. 845.)

⁴ Brutus : III. 436. „ . . . qui manu medentur . . . ”

⁵ Bárczay Oszkár : A hadügy fejl. tört. II. 588.

⁶ Kató Sándor : Idegen katonaság M. o-on. 78.

⁷ Tinódi : Eger vár viadaljáról. 922. sor.

⁸ Gömörý Gusztáv : A turai kincs. (H. K. VII. 684.)

⁹ Tinódi : Eger vár viadaljáról. 908—909. sor.

¹⁰ Acsády Ignác : Végváraink és költségeik. (H. K. I. 263.) ; Krasznahorkai kap. utas. (T. T. 1884. 753.)

leghatározottabban nemmel kell felelnünk, már csak tiszta materializmusból is.

Ha a török számbavehető ellenállás nélkül egész hazánkat rövidesen hatalmába keríti, az mindenesetre sok magyar vért kimélt volna meg, amely különben kilátástalan küzdelmekben, minden nagyobb látható eredmény nélkül hullott ki.

A török hamarosan berendezkedett volna az egész országban, és megkezdhetette volna polgári kormányzatát békében. Ez a béke azonban rosszabb lett volna a folytonos végbeli harcok, és a lépésről lépésre való védekezésnél. Magyarország így is csak Európa csatatere lett volna, lévén elég esze a németségnek, hogy inkább idejőjjön verekedni, mintsem saját országát pusztítsa a háboru, másrészt meg a nemzet egész értelmisége és vezető osztálya (nemesség, papság) egyszerre teljesen kiszorul, a hátramaradt népet pedig, „leadminisztrálta“ volna a török kormányzat arra a fokra, melyről a Balkán államai még ma sem emelkedtek fel egészen.

Ez a színvonal pedig, amint látjuk, alacsonyabb, mint a mi nemzetünké, örökös háborúink ellenére is, s evvel eldöntve látjuk a kérdést: *a védekezés pusztító volta mellett is jobb volt, mint a megadás.* E tétellel viszont a most tárgyalandó kérdés conclusiója már előre is meg van: ha a védekezés létszükséglet, akkor semmi ár sem drága érte, s bármennyit áldozott és szenvedett is a polgárság és a kultúra, végeredményben mégis kisebb az áldozat, mint az az érték, amit cserébe kapott érte a katonaságtól, s elsősorban a végbeliektől.

Ez áldozatok nagyságát, — még ha a törvénytelen visszaéléseket, és zsarolásokat nem nézzük is — kétségbe vonni nem lehet, s főleg a jobbágyságét nem, mert a nemes érdeke mégis valamivel jobban meg volt védve.

Idézzük csak emlékünkből mindazt a szolgálatot, amit a civil lakosság részéről már eddig is láttunk, s egészítsük ki azokat egyben és másban.

A várépítéssel néha magánbirtokot sértettek,¹ aztán a nép adta az építőanyagot, ő végezte az építkezési munka nagy részét ingyen,² emellett adózott a vár fönntartására, és természetbeni szolgáltatásaival is nagy segítségére volt a végbeli rendszernek.³

¹ Komáromy András: Kálló mint végvár. (H. K. X. 29—30.)

² L. II. fejt.

³ L. III. fejt.

Ezenkívül két, eddig még nem tárgyalt szolgálat nehezedik a jobbágyság és a polgár-ág vállára: a szállítás, s a vár őrzésében és védelmében való részvétel, és így nem marad a végbeli életnek mozzanata, mely ne igényelné a nem katonai lakosság támogatását és áldozatait.

A most említett két szolgálat egyike sem volt könnyű dolog.

A szállítás (vectura) abban állott, hogy a nép köteles volt a végvár szükségleteit, élelmet, lőszert, stb. ingyen fuvarozni a saját szekeren,¹ sokszor igen távoli helyekről, ami annál inkább terhére volt, mert a nagy idővesztésen kívül néha még más munkára is erőltették,² olykor meg az is megeshetett vele, hogy a török portyázók csípték el.³ Ezért néha zendülés is fordult elő emiatt a pórok közt és nemegyszer véresen utasították vissza az előfogat-kérő végbelit. Ez volt pl. Mecskey, az egri hős halálának oka.⁴

A várőrzés és védelemre is sokfélekép igénybe vették a népet. Némely helyen teljesen rá volt bízva a várfokon való éjjeli őrködés, a „virrasztás,”⁵ ez a nem éppen kellemes szolgálat, a vár ostroma előtt meg különösen sok kíségető vontak be közülök az erősségbe.⁶ A katonákkal versenyt dolgozik a nép a falak és árkok sürgős rendbehozásán,⁷ ostrom alatt meg a végbeliek védik a várat, a nép pedig a várost.⁸ Ezért katonai gyakorlatra is szükségük volt,⁹ ami szintén elvonta néhány napjukat a polgári munkától.

Mivel fizet mindezt a segítségért a végbeli katonaság?

Elvei a civil lakossággal szemben igen szépek és nemesek. Utasításai mind a nép kiméléséről, védelméről és támogatásáról beszélnek: ne zsarolja, ne fosztogassa, ne nyomja el a jobbágyságot,¹⁰

¹ *Várvizgálatok*: (H. K. VII. 84.); T. T. 1882 369; *Orsz. lvt*: Ben. resol. XXII. 223.

² *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. IV. 169.

³ 1578: 6 tc.

⁴ *Tinóti*: Eger vár viadaljáról. 1725—1731. sor. *Istvánffy*: 349.

⁵ *Forgách*: 303, 1, jegyz. 519; *Várvizgálatok*: (H. K. VII. 239.)

⁶ *Gömöry Gusztáv*: Eger ostroma. (H. K. III. 622.)

⁷ *Istvánffy*: 267—268; *Brutus*: III. 319.

⁸ *Forgách*: 37.

⁹ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 113.

¹⁰ T. T. 1882. 371. *Vaniček*: Specialgeschichte I. 50; *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 618.); *Zrinyi szigeti kap. utasítása*. (Száz. 1905. 895.); *Szolnoki kap. utas.* (H. K. VI. 661.)

„minden öfelőlek bízván járhasson,“¹ kihágásoktól tartózkodjék,² ne okozzon a népnek anyagi károkat,³ ne zavarja a városok önkormányzatát,⁴ védelmezze Öfelsége alattvalóit úgy a török, mint a kőborló latrok ellen,⁵ egyszóval mind, mind oda törekszik, hogy amint ma mondanók, „a katonaság és polgárság közti jó viszonyt ápolja.“

Az ezek ellen cselekvő, romlott népség visszaéléseit, amelyeket ha lehet, úgyis nyomon követ az elégtétel, és a büntetés,⁶ ne nézzük most, hanem vizsgáljuk azt, hogy a kötelességét becsülettel, és a körülményekhez képest többé-kevésbé jól teljesítő katonának köszönhet-e valamit a nép, vagy nem?

Vegyük sorra. A földműveléstől az ingyen munka és szállítás sok erőt és időt von el, de viszont sok helyen csakis a végbeliek földözete alatt lehet a mezőkön dolgozni, és nemegy város könnyörogve kér megszálló csapatot, legalább az aratás idejére.⁷

Az iparra nem kevésbé bénító a folytonos készenállás, sok helyen eleven ipari élet fonnyad el a katonai cél vaskényszerével szemben,⁸ de fejleszti is nemegy tekintetben a végbeli élet az ipari munkát, melynek nyugalmat biztosít, és dolgot is ad.

Ugyanez az előny áll a kereskedelemre is, kárpótolván azért, hogy útjait, hídjait eltorlaszolja,⁹ és forgalmát nehezíti.

Az egyes társadalmi rendekkel szemben is ilyen fény és árnyoldalai vannak a végbeli rendszernek. A jobbágyosság vállán a teher sokszor aránytalanul súlyos, a polgárság üzleti szellemével és merevségével pedig száz ponton is surlódni képtelen a végbeli kapitány,¹⁰ amikor azonban komolyra fordul a dolog, a burgerek

¹ T. T. 1882. 370.

² *Vaniček*: Specialgeschichte. I. 48.

³ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 122.

⁴ *Serédy György* kassai kap. utas. (T. T. 1901. 118.)

⁵ *Szolnoki* kap. utas. (H. K. VI. 659.); *Szalay Ágoston*: 400 m. levél 350. *Illéssy János*: Két egri vitéről. (H. K. X. 294)

⁶ *Orsz. lt.*: Ben. resol. III. 160; IV. 24.

Várvizsgálatok: (H. K. VII. 226. 227.)

⁷ *Salm. Miklós* levele Lőcse városához: (H. K. IX. 121, és 2. jegyz.

⁸ *Valesztényi Gáspár* A somogy megyei céhek.

⁹ *Fraknoi V*: M. o. gy. eml. VI. 201.

¹⁰ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 241.); *Orsz. lt.*: Ben. res. XII. 134; *Thaly Kálmán*: Villongások elintézése. (T. T. 1882. 368—372.)

könyörögve hívják a királyi katonaságot,¹ amelynek védelme mégis csak becsesebb, mint amilyen ártalmas a nyomás, amit a civil életre gyakorol.

Ezt a nyomást érzi a nemesség és a klérus is.

A **nemesi** kiváltságot nemegy pontján megnyirbálják a védekezés **könnyítésére**, **avval** vigasztalván a zúgolódó karokat és rendeket, hogy majd, **ha jobb** idők következnek be, akkor minden előjogát újra vissza fogják **állítani** (?),² a papságot pedig sokszor még a püspöki székesegyházból is **kiszorítják**, hogy bástyát csináljanak belőle;³ de nem szabad elfelednünk, **hogy** a nemesség utolsó menedéke a török terület közelében a végvár **volt**,⁴ a zsolozsmának pedig szintúgy még mindig jobb volt kissé meghalkúlni a kardesörgés és sarkantyúpengéssel szemben, mint végleg elhallgatni, **hogy** helyette minaretjéről a világ négy tája felé hirdesse a müezzín: La ill·h il Allah, Mohammed razul Allah! Hiába, Magyarországon akkor csak a „vér és vas politikája“ segíthetett, s a legműveltebb elméjű tudóssal szemben is több szükség volt a pallérozatlan katonára, akinek kardja volt az egyetlen határ, melyet a keleti hódító respektált.

A pillanatnyi alkalmatlanságért mindenhol van bő viszonzás, még a megzavart nemzeti közigazgatásért is, bár ott a leggyengébben. A két déli vég. idékből századokra katonai, és német szervezettű határőrvidék lett, az alkotmányos élet, és a magyar vármegyei kormányzat háttérbeszorításával,⁵ máshol azonban épen ezt védte a végvár,⁶ és ennek szolgált az a végbeli kapitány, aki egyszersmind megyei tisztséget is viselt.⁷

Egyébként a végbeliek mindent megtettek a népért, amit tehettek, s egy-egy végvár közellétének jótékony hatását a környék lakossága sokféleképpen érezhette. Elvük legtöbbször az, hogy, amint azt Auersperg károlyvárosi kapitány kifejezte, mindenütt jelen legyenek, ahol szükség van rájuk,⁸ s így nemcsak a főellenség, a

¹ T. T. 1892. 155; H. K. IX. 122, és 2. jegyz.

² *Fraknoi* V.: M. o. gy. eml. V. 300.

³ *Gömöry Gusztáv*: Eger ostroma. (H. K. III. 620.)

⁴ 1574: 15. tc.

⁵ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 253.)

⁶ *Acsády Ignác*: M. o. pénzügyei I. Ferd. uralk. alatt. 46.

⁷ 1563: 66. tc.

⁸ *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 624.)

török ellen nyújtanak védelmet, de a környék népe a rablók sarcolásai ellen is a végbeli kapitány „bizalma és szárnya alá adta magát“ nemegyszer.¹

Aztán a végbeliek nemcsak élelmet tudnak zsarolni a néptől, de juttatnak is neki a magukéból, ha kell.

Igy Thelekassy lévai kapitány 1555-ben engedélyt kér a kamarától, hogy a vár készleteiből egyes szegény jobbágynak is adhasson,² a trencsényi vár éléstárából meg állandóan ellátnak két tanulót,³ és hetenként $\frac{1}{4}$ rész búzát küldenek át alamizsnául a a szomszéd Trencséntepliec hívvizeinél gyógyulást kereső nyomorultaknak.⁴ Ez utóbbi aprólékosságok már finomságról és kultúráról tanuszkodnak, és arról, hogy a végbeli vitézek szívéhez közel állt a nép, mélyből kiemelkedtek.

Az azonban természetes, hogy a zavaros időkben olykor a becsületes és kötelességtudó emberek nem kerülhették el, hogy a szegény jobbágynéppel, de sőt sokszor az urakkal is *ellentétbe ne jussanak*, sőt minél lelkiismeretesebbek voltak, annál kevésbbé. Az ország közérdeke, és a nép pillanatnyi java olykor ellentétben látszott lenni, pl. az építkezés, illetőleg az ingyen munka dolgában is. Ha a kapitány nem építtetett, elhanyagolta várát, és ártott az országnak, ha meg építtetett, terhet rakott ezáltal a jobbágyságra.⁵

Az ilyen dilemmák sokszor igaztalan vádaskodásra adtak alkalmat.⁶ a kapitányok azonban inkább a nép haragját tűrték el, minthogy váruk pusztuljon, és az ország utáná vesszen, mert, — mondja Forgách Simon a barsmegyeieknek, — „könnyebb kegyelmeteket megengesztelnem azután, hogysesem mint az egész föld nyomorúságát szemmel néznem“.⁷

Ilyen viszonyok között persze akadtak török-barát jobbágynak, akik a királyi hadakat és a várakat elárulták,⁸ és nem esett fölötte

¹ Németh Béla : Szigetvár tört. 161.

² Komáromy András : Thelekassy Imre. (H. K. II. 472.)

³ Orsz. lvt. : Ben. resol. II. 191.

⁴ Várvizsgálatok. (H. K. VII. 87.)

⁵ Szalay Ágoston : 400 m. levél. 307.

⁶ U. o. 307, 350.

⁷ Levele : Száz. 1893. 241.

⁸ Orsz. lvt. : Ben. resol. XX. 219; Fraknói V : M. o. gy. eml. V. 92; Forgách : 303. 1. jegyz.

nehezeze az ilyen árulás a délvidék rác és dalmát kereskedőinek sem.¹

De sokkal több eset van arra, hogy a városi polgárság „van lstennek nagy hálaadásban,” s a kapitány „vitéz életjéért nagy imádkozásban,”² mikor ugyanazok a rácok és martalócok a királynak ajánlják fel városukat,³ sőt a fegyverrel való segítség sem ritka: 1552-ben 700 magyar halász segíti a Szegedet megrohanó végbelieket,⁴ ugyanezen év október 13-ika pedig az egri nők vitézségének szép napja,⁵ amely azonban egyáltalán nem különlegesség: küzdöttek a nők nemegy ostromnál, hogy egyebet ne említsünk, 1543-ban Esztergom és Székes-Fehérvár, 1566-ban meg Sziget falán is.⁶

Végtére a polgári lakosság és a végbeliek összetartásának leg-erősebb bizonyítéka gyanánt az 1553 évi 25. t. c-et említjük fel, melynek I. II. és III. §-a 10—10 denárt ajánl fel *úgy a jobbágy-ság, mint a nemesség javaiból* az egri végbeliek számára, akik „mind érdemesek, mivel az egész országnak használtak, hogy közönségesen mindenkinek adakozását tapasztalják.”

A *nemesség* „segély”-ajánlásánál erősebb bizonyíték már nem lehet.

Ilyen hálát és együttérzést bizonyos mértékben a *külföld is mutat a végbeliek iránt*. Nem is csoda, hisz a végek vonala őt is védi, s a végbeliek nemcsak Magyarországnak vannak hasznára, hanem az egész kereszténységnek.⁷

Viszonzásul a védelemért a nyugati népek majdnem állandóan több-kevesebb segélyt adnak a török elleni harcra, s támogatják és segítik a bajba került vitézeket, néha-néha rabokat váltanak ki,⁸ a különös érdemeket szerzetteket pedig hálájuk jeleivel tüntetik ki, mint pl. Muerer Györgyöt, Hrasztovicza vitéz védőjét, aki 1578-ban a stájer rendektől aranyláncot kapott,¹⁰ és Bakács Tamás horvát bánt,

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 51.

² Tinóti: Az vég Temesvárbán . . . 62—64, 146—148. sor.

³ Rueber János tanácsa: (H. K. VII. 519.)

⁴ Czímer Károly: Szegedi veszedelem. (H. K. IV. 263.)

⁵ Gömöry Gusztáv: Eger ostroma. (H. K. III. 632.) Istvánffy: 347.

⁶ U. o. 264, 268; Barabás Samu: Zrinyi okiratok. II. 58.

⁷ L: Bevezetés.

⁸ L. III. fej.

⁹ Takács Sándor: M. rabok. (Száz 1907. 435.)

¹⁰ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 330.

akinek meg 1593-ban a pápa dicsérő levelet, a spanyol király pedig aranygyapjút küldött.¹

Ugyancsak pápai dicséretet kapott 1593-ban Eggenberg és Erdődy is, Sziszek felmentéséért.²

A végbeli események különben egész Európát érdeklik, egyes városok minden nevezetesebb fordulatról pontos tájékozódást igyekeznek szerezni,³ a nép pedig kész vásárlója azoknak a tervrajzok, csataképek és ismertetéseknek, melyeket a kor nyomdászai oly nagy számban készítenek.

A végbeliek szintolyan érdeklődéssel kísérik a külföld eseményeit, s háborus sikerein ők is örülnek. 1571-ben pl. a magyar várakban Te Deumot tartottak a lepantói győzelem örömére.⁴

Az érdeklődésen kívül a végvárak megbecsülését és értékük ismeretét mutatja az is, hogy a külföld országgyűlései és uralkodói nemegyszer tanácsokat adnak a királynak, s különösen a véghelyek fenntartását kötik lelkére, és azok lerombolása ellen tiltakoznak.⁵

Külhatalom s különösen Velence, panaszkodik ugyan néha a végbeliek ellen^c de ez meglehetősen ritka, és a fegyveres fellépéssel⁷ együtt is nagyon megérthetővé lesz egyes fegyvelmetlen őrségek állandó mozgolódása és zsákmányvadászata által.

Most végre elérkeztünk a végbeliek általános viszonyainak ismertetésében a legérdekesebb kérdéshez: *milyen volt a két szemben álló ellenség, a török és a végbeli had viszonya?*

Itt erősen meg kell különböztetnünk a békét és a háborút: ostromnál, harcban nem kezelik egymást a legszelidebben, fegyverszünet alatt azonban nemegy jelét látjuk annak, hogy az egymásra bősziült két testvérnép egyike barátja is lehetne a másiknak. A világhistória árja szembeállította egymással a két népet, s a háboru, amelybe lassanként mindjobban belemerültek, bizony kiméretlen race-háború volt, amely sokszor el is vakította a feleket. Ezért nevezi

¹ U. o. 610.

² Istvánffy : 605.

³ Takáts Sándor : Nürnberg város tanácsa és M. o. (Száz. 1902. 866, 867, 1. jegyz.)

⁴ Száz. 1897. 249.

⁵ Fraknoi V: M. o. gy. eml. IV. 143; Óváry Lipót : A m. tud. akad. tört. biz. oklmásol. II. 151.

⁶ Fest Aladár : Az uszkókok és velenczések. (Száz. 1891. 441, 443.)

⁷ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 338.

Ali pasa Egert „rossz akol“-nak, őrségét meg, amelyről a végén kénytelen volt beismerni, hogy ennél jobb vitézeket még nem látott. „baromcsordának,“¹ s ezért „egynehány lopó“ gyülekezete az ő szemében a szigeti katonaság is, amelyet bottal fog rendre tanítani.²

Néha azonban még az ostrom idején is megadja a két fél egymásnak a vitézi tisztességnilyvánitást: a szigeti második ostrom előtt pl. mindkét fél díszlővéseket ad, a vár bástyáit meg a szultán tiszteletére vörös posztóba vonják.³

A vár hatalomba kerítésére azonban minden eszköz jó a töröknek: nem átalítja az őrséget lerészegíteni,⁴ a parancsnokot hamis levelekkel csüggeszteni,⁵ s különösen szereti a katonaság elrettentését⁶ és fellázítását,⁷ ami lovagiasnak nem mondható ugyan, de hasznosnak annál inkább.

Fegyveres győzelem esetén pedig olykor valóságos vérfürdőt rendez a győzelemittas hadsereg, az ellenálló őrségen kívül leüldösvén olykor a sebesülteket és a polgári lakosságot is.⁸

Ilyen elvadult viszonyok között olykor az elfogottak kiűzése és kivégeztetése is előfordul,⁹ ebben azonban a német zsoldosok sem állottak hátrább a töröknél, akik nemegyszer még a foglyok felvágott hasában is arany-ezüst után kutattak.¹⁰ A hangulat azonban nem mindig volt ilyen: megtörténik az is, hogy a csata hevében a küzdő felek barátságcs üdvözléseket váltottak egymással.¹¹

Egészében azonban *kiméletlen a végbeli küzdelem jellege*, s a felek nemegyszer a barbarizmusig mentek, különösen diadaljeleik-

¹ Tinódi: Eger vár viadaljáról. 1544—46., 1550—51. sor.

² Levele a királyhoz: (T. T. 1881. 271.); Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 474.)

³ Thury József: Szigetvár elfoglalása. (H. K. IV. 211.) Németh Béla: Szigetvár tört. 211.

⁴ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 76.

⁵ Thury József: Szigetvár elfogl. (H. K. IV. 217.)

⁶ Forgách: 149. 1. jegyz.

⁷ Thury József: Szigetvár elfogl. (H. K. IV. 217.) Brüsseli okmánytár II. 285., Tinódi: Eger vár viadaljáról. 959—962. sor.

⁸ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 82, 108., Stephanie Adolf: Szigetvár építészete és ostroma. (H. K. IX. 218.); Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 757.

⁹ Istvánffy: 343.

¹⁰ Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 482.)

¹¹ Istvánffy: 363.

ben. Zászlókon és előkelő foglyokon kívül a győzelem jelei között rendszeren ott van néhány száz levágott orr, vagy 1—2 kocsiderék fej, és pedig nemcsak az ázsiai ellenség, de a kultúrához izült magyarság részén is.¹ Ilyen fejeket különben néha egyes épülő várak alapjába is befalaztak, jelképül vagy más babonás cél érdekében, mint pl. 1579-ben a megkezdett károlyvárosi építkezésekbe.²

Ezek, és az ehhez hasonlók bizony elvakult düh jelei mindkét oldalon, mely dolog azonban nyomban megváltozott, amint a vár kapitánya hajlandó volt alkúba ereszkedni. Ilyenkor megindultak a kölcsönös figyelemnyilvánítások és ajándékváltások, és a harcos felek láncos golyóbisok meg bombák helyett dinnyéket, tüzes zsákok, kénes ingek helyett meg jeget küldözgettek egymásnak,³ hogy a szegény várbeli is élvezhesse az őszi gyümölesáldást, amelytől eddig el volt zárva, s a künn időző megszálló sereg is behűthesse szőrbetét, és elolthassa nagy szomjuságát, amit a meleg napon és az ágyúk közelében szerzett.

A megadási föltételekben már szintén kifejeződött az, hogy az ostromlók mennyire becsülik ellenfelüket. A tisztességes kivonulás, lóháton, fegyveresen, zászlók alatt, csak vitéz ellenfélnek jutott, míg a meg nem tisztelt védőket egy ingben kergették el. Mindez persze csak akkor állott, ha a török a szerződést megakart tartani, — csak hogy nem mindig akarta, akárhogy elő is írta neki ezt az egyébként vakon követett korán.⁴

Perfi! esküszegés a kapitulált végbeliek ellen napirenden volt, s minden különös utáneresés nélkül a legszebb koszorút állíthatjuk össze, csak példa kedvéért is, ezekből. 1543-ban felkoncolták a szabad elvonulás ígérete ellenében kapitulált siklói őrséget,⁵ 44-ben a visegrádit,⁶ 51-ben így járnak a becseiek, akiknek díszbe öltöztetett rabszolgákat adtak kezesekül.⁷ 1552-ben Losonczyt és a temesvária-

¹ *Czimer Károly*: Szegedi veszedelem. (H. K. IV. 394—395.); *Gömörö Gusztáv*: A turai kincs. (H. I. VII. 683) *Tardy György* éneke: (Száz 1871. 123, 124.)

² *Szendrei János*: M. hadtört. eml. az ezredéves orsz. kiáll.-on 811.

³ *Istvánffy*: 473.

⁴ *Salamon Ferenc*: M. o a török hódítás korában 114.

⁵ *Brutus*: III. 289—290.

⁶ *Istvánffy*: 273.

⁷ *Czimer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 40.); *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 50.

kat ölték le a kivonulás után, igaz, hogy csak bosszúból a magyarok lippai hasonló szégyentéért,¹ — 66-ban a gyulaiakat,² 93-ban pedig Palota védőit.³ Az ilyen, katonához nem illő, becselenség csak igazi irtóháborukban fordul elő; egyszer-kétszer fegyelmezetlenségből, a vezérek minden igyekezete dacára is, mint pl. Visegrádnál, ahol a török parancsnok maga mentette meg a magyar várkapitányt,⁴ máskor azonban előre megfontolva, és felsőbb parancsra, mint Temesvárott,⁵ és különösen Gyulán, ahol a dolognak már napokkal azelőtt híre járt.⁶

Említettük, hogy ilyen eset magyar részen is előfordult, tudtommal azonban csak egyetlen egyszer: 1551-ben Lippa alatt. A várat parancsnoka, Uláma pasa, szabad elvonulás föltétele mellett adta át az ostromló magyar, erdélyi, német és spanyol hadaknak, kivonulás közben azonban Tóth Mihály, Nagy Horváth Ferenc, Dombay Mihály, és az árulásairólamúgy is hírhedt Balassa Menyhért, megtámadták a török sereget, és nagy részét levágták.⁷

A lippai hitszegést már az egykorúak is igen elítélték, különösen Fráter György ír Ferdinándnak igen élesen azokról, akik „a hadsereg jó hírét tönkreteszik,”⁸ de hiszen az elvi rosszalás nagyon hamar készen volt a töröknél is, s a gyulai eset után ott is azt mondta a nagyvezér katonáinak: „Ugyan szép hírnevet hagytatok magatok után! Melyik népnél láttatok szerződésszegést? Majd meglátjátok, hogy a felséges Isten parancsa ellenére a szerződést megszegő seregnek mi lesz a büntetése ezen, és a másvilágon! Ki kívánta ezt tőletek? Mit szóljak én most mentségül?”⁹

Szép szavak ezek, s meglehet, őszinték is, de az esküszegés szégyenfoltját egyik sem mosta le, sem a török, sem a magyar hadi becsületről.

Az egyetlen megnyugtató csak az a dologban, hogy ez nálunk kivétel, a töröknél meg többször is előfordul, mely esetek mégis

¹ *Tinódi*: Az vég Temesvárbán. 405—408. sor; *Istvánffy*: 328—329.

² *Szelániki Musztafa*: (H. K. IV. 224.)

³ *H. K.* VIII. 258.

⁴ *Istvánffy*: 273.

⁵ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 59.

⁶ *Forgách*: 213, 1. jegyz.

⁷ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 53.

⁸ *Levele*: (T. T. 1881. 71.)

⁹ *Szelániki Musztafa*: (H. K. IV. 224—225.)

igazolják némileg, hogy a nemzetközi jogot és a méltányosságot az elkeseredett végbeliek sem vették a törökkel szemben olyan nagyon szigorúan, mint kellett volna.¹

Különben a török, ha nem is ment mindjárt ilyen messze, apróbb megalázásokban többször is részesítette ellenfeleit,² s a legkimagaslóbb hősiesség is hidegen hagyta olykor. Zrinyi és népének emberfölötti küzdelme neki csak „az átkozott hitetlenek makacssága és elbizakodottsága,”³ Losonczy fejét megnyuzatja,⁴ s egyegy kudarc miatt még évek múlva is képes bosszút állni,⁵ ami lovagiatlanságra és az ellenség megvetésére mutat.

Vannak azonban szebb példák is a sok harcban: Szondyt, mint vitéz katonát, becsülettel eltemetteti a pasa,⁶ 1577-ben meg az egytől-egyig elesett gvozdaníakat pláne keresztény szertartás szerint kíséri sírjukba az ellenség kegyelele.⁷ Zrinyi testét szintén tisztességgel hantolják el, fejét meg a királynak küldik, „hogy az ő feje karóba ne álljon.”⁸

Ami a folytonos küzdelem *foglyait* illeti, ezek helyzete, amint már láttuk,⁹ szintén különböző.

Mindkét részen vannak emberséges rabtartók, akik foglyaiktól még a megszokott élvezeteket, evést-ivást sem vonják meg,¹⁰ mindkét fél néha viszonzás nélkül, ingyen el is bocsát foglyokat,¹¹ foglyúl esni azonban mégis igen szomorú dolog volt, és nemegy elszánt vitéz inkább meghalt, minthogy ez legyen a sorsa.¹²

Ha hinnünk lehet egyes íróknak, — különösen az e kérdéssel behatóan foglalkozó Takáts Sándornak, — a török fogság

¹ *Brutus*: III. 436.

² *Komáromy András*: Thelekessy Imre (H. K. II. 224.)

³ *Szelániki Musztafa*: (H. K. IV. 216.)

⁴ *Tinódi*: Az vég Temesvárbán. 410—417. sor.

⁵ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 68.

⁶ *Tinódi*: Budai Ali basa históriája. 100. sor.

⁷ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 757.

⁸ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 88.

⁹ L. IV. fej.

¹⁰ *Takáts Sándor*: M. rabok. (Száz. 1907. 526.); *Németh Béla*: Szigetvár tört. 150.

¹¹ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 70; *Matunák Mihály*: Veszprém ostroma és visszafoglalása. (H. K. X. 266.)

¹² *Forgách*: 521. 1 jegyz; *Istvánffy*: 487.

enyhébb volt, mint a végbelieké,¹ barbár és katonához nem illő eljárás, foglyok csonkítása, kínzása azonban itt is előfordult,² s különösen egyes, mozgékony, vállalkozó szellemű és kegyetlenkedő hajlamukról ismert őrségek, teszem fel az egrihez tartozó katonának volt rossz sorsa a török fogságában.³

Ezeket a török rendszeren bosszút állt, valamint sohasem adott kegyelmet a szabad nyereségen élő, s így sokat portyázó, és sok alkalmatlanságot szerző végbelieknek sem, akik ezért mindig a végsőig védekeznek is ellene.⁴ Az ilyen szabad hajdúkra a kapituláció feltételeit sem terjeszti ki a török, s míg a reguláris csapatokat a várból kiereszti, ezeket mindig foglyává teszi, ha csak bajtársaik ki nem csempészik őket, mint pl. 1555-ben a babócsaiak tették.

Ellemlényes vitézek úgy mentették meg társaikat, hogy disznóhússal és szalonnával rakott szekerek derekába rejtették őket, s, míg a török a többi kocsit szorgosan átkutatta, ezekhez nem is közeledett, vallási tilalom miatt.⁵

Igy valóban csodálnunk kell, hogy a szabad hajdúk viszont néha mégis megkegyelmeztek a hatalmukba jutott ellenségnek.⁶

Különben a martalócz népséget a végbeliek is üldözték, s ők sem igen kegyelmeztek a török szabadesapatoknak,⁷ ami bizony igen véressé tette a háborút.

Béke, vagy legalább is fegyvernynyugvás esetén a helyzet előnyösen megváltozott, s a két hadi nép viszonya nagyon javult.

Bizni azonban nem igen lehetett ennek a „békének” az állandóságában. Schwendy Lázár szerint a török „*semmi biztosítékot se nyújt a békére nézve,*” s a haditanács pedig hosszasan így motiválja e kérdést: „Legkegyelmesebben emlékezhetik Felsőség, mily kevésbé lehet bizni a török szultánnal kötött békében, és mily kevésbé lehet emellett az ellenségben bízni, — hogy ez minden csekély ok miatt, sőt minden további ok nélkül is megszegi a békét,

¹ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 418.)

² Orsz. lt.: Ben. resol. VI. 27.

³ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 422. 5. jegyz.)

⁴ Forgách: 106—107.

⁵ Németh Béla: Szigetvár tört. 125.

⁶ Czimer Károly: Szegedi veszedelem. (H. K. IV. 382.)

⁷ Horváth György kapitány levele. (H. K. X. 461.); *Vaniček Fr.:* Specialgeschichte. I. 71.

⁸ Schwendy Lázár tanácsa. (H. K. VII. 522.)

az országot és Felséged végházait megrohanja, kirabolja és felgyújtja; várakat és helységeket megtámad, megrohan és bevesz, és amennyire csak eljuthat, szabad erőszakkal előtörnie, és erre minden éven tavasszal kilátásunk van, és, még mielőtt valami készületet tehetnénk ellene, elvonúl, mindent, mi keze ügyébe kerül, hatalmába kerítvén . . . ezen békeállapot tehát teljesen rossz, és nem lehet reá bizalommal támaszkodni.¹ A haditanács e panasza általában teljesen megokolt, mert a török béke valóban alig volt több a szappanbuboréknál: hol a felsőbbség hagyta jóvá a béke alatti mozgolódást, hol meg tilalma ellenére tolytatták a fegyelmeztelen török végbeliek. A fegyvernyugvás becsületes megtartása meglehetősen ritka dolog volt,² s így a királyi hadaknak is rendszeren két utasítást küldtek; egyet arra az esetre, ha az ellenség megtartaná a szerződést, s egyet, ha nem.³ Az elkésesödött és folyton zaklatott végbeliek végre már ott tartottak, hogy a török ellen fölöslegesnek tartották a nemzetközi jog és méltányosság szabványait megőrizni,⁴ ami kétségtelenül egymás lebecsülésének szomorú jele.

Ez a kép azonban túlságosan sötét és egyoldalú, *kölcsönös engedékenységgel és összeinte jóakarattal* akkor is sokat lehetett már segíteni.

Igy 1584-ben sajnálkozik a szultán azon, hogy pasái a békét megszegték. Megtiltja nekik a zavargást, s kéri a királyt, hogy ő is szüntesse be azt a maga népénél;⁵ a drinápolyi béke megpláne vegyes bizottság elé utalja a végbeli nézeteltéréseket, hogy ezeket ott békésen intézzék el „tekintélyes, okos, békeszerető és végbeli ügyekben járatos emberek.”⁶

Ez mindenestre nagy *elvi haladás*, bár arra, hogy ezek a „tekintélyes és okos emberek” valaha csak a legkisebb nézeteltérésen is segítettek volna, példát nem találtam.

Barátságos, sőt olykor szívélyes érintkezésre, a magyar föld és népének igaz megbecsülésére azonban annál több eset van, s a

¹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (II. K. VII. 649—650.)

² *Barabás Samu*: Zrinyi oklevelek. I. 92, 116.

³ U. o. 79—80.

⁴ *Brutus*: III. 436.

⁵ *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. bir. oklmásol. II. 208.

⁶ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 384)

két nép vitézei általában „mind magyart, mind törököt egyformának tartottak, mert egy Istenök van.”¹

Levélváltásuk hangja emberséges,² s a török az erőszak mellett is mindig legitim alapon igyekszik állani.³ Állandó ostromának szerinte elvi alapja van: Az ország Mohács óta az ő birtoka, s ha egyideig türi is kegyelemből a két királyt, ha megunta, őt illeti az ország jogosan.⁴

Ezért egyideig vak dühvel veti magát a balgatag ellenállókra, később azonban enyhül ez, s a két szembenálló nép közt bizonyos szokás szentesítette törvények szilárdulnak meg.⁵ Néha előfordul, hogy némely vidéket nem háborít a török, mert arról elismeri, hogy a király birtoka,⁶ a kétfelé hódolt vidéken meg rendesen mindkét fél megelégszik az adó felével, és megengedi, hogy a nép a másik felét az ellenpártnak fizesse.⁷

Igy az ellenségeskedés dacára is lassanként otthonosan rendezkedik be mindakét fél, s nemegyszer fegyverszünetet is köt bizonyos halaszthatatlan mezei munkák idejére.⁸

A kölcsönös jóviszonyt megzavarja ugyan néha egy kitüntetésre vágyó török úr, aki a szultánnak nemtelenül törbecsált vitéz ellenfelek fejével kíván kedveskedni,⁹ rendesen azonban annyira megférnek egymással a szembenálló várak vitézei, hogy szívességeket is hajlandók egymásnak teljesíteni, s érte kedves viszonzást elfogadni,¹⁰ a megbecsülésnek pedig az is egy feltűnő jele, hogy egymástól a jót eltanulni is készek.¹¹

A felsorolt esetek többnyire a katonás cimboraság jelei, az ifjú vitézek barátkozásánál azonban sokkal mélyebb kötelességérzetre és igazi humanizmusra mutat a már említett Memy esztergomi bég

¹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 470. 1. jegyz.)

² H. K. X. 458—460.

³ *Szendrei János*: Szolnok eleste. (H. K. II. 127.)

⁴ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 216.)

⁵ *Takáts Sándor*: M. rabok. (Száz. 1907. 524.)

⁶ *Salamon Ferenc*: M. o. a török hódítás korában. 318.

⁷ U. o. 313—314. *A nógrádi bég levele*: (H. K. X. 459.); *T. M. Á. O. T. I.* 21—22.

⁸ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 833. 2. jegyz.)

⁹ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 97.

¹⁰ *T. T.* 1881. 699, 702.

¹¹ *Tardy György éneke*: (Száz. 1871. 128.)

kijelentése, aki 1589-ben azt írta Pálffy komáromi kapitánynak, vitéz és emberséges szomszédurának: „Meghigyje penig te Nagyságod, hogy míg az Isten itt, az kegyelmetek szomszédságában tart, azon igyekezőnk, hogy az földnek épületére legyőnk, és . . . jó szomszédságos barátsággal élhessőnk, hogy mikor az szomszédságból kimegyőnk, annakutána is mindönök jót mondhassanak utánnőnk.”¹

Voltak ilyenek is a végbeli török urak közt . . .

Végezetül lássuk a két végbeli nép közt gyakori *vitézi párba-jokat*, amelyek, épúgy, mint manapság, szintén azt mutatják, hogy az ellenfelek lovagiasan méltatják egymást.

Nyílt harcban is megesik olykor, hogy a felek egyidőre abbahagyják a küzdelmet, s ezalatt egyes vitézek, a két sorból kiválva, bajt vívnak,² a vitézi párbaj aranyideje azonban a béke, amikor nagyobb vállalat tilos, az energiát meg mégis le kell vezetni. Ezek a viadatok egyideig derűre-borúra folytak. Később azonban mindkét kormány fellépett ellenük, mert egyrészt a harc tüzét nem engedték béke idején sem lohadni, másrészt meg emiatt olykor az őrség háromnegyedrésze is a váron kívül kalandozott, amely így igen kellemetlen meglepetéseknek lehetett kitéve.³

Igy a párbajokat, bár a fegyverforgatás gyakorlása szempontjából jók voltak, mindkét fél eltiltotta,⁴ vagy legalábbis felsőbb engedélytől tette függővé: a töröknek pasájához, a magyarnak pedig illetékes főkapitányához kellett ezért fordulnia,⁵ sőt van eset rá, hogy a harcvágyó vitéz, mivel a főkapitánytól nem kapta meg az engedélyt, magától a királytól eszközölte ki, sok költséggel és fáradsággal.⁶

A viadatok azonban e megszorítás dacára sem voltak ritkák, — Tinódi szerint:

„Jó legínyök, vitézők végházakban,
Vannak gyakran terekkel bajvivásban,
Az körösztyén hitért gyakor harcokban,
És jó hírért, névért sok országokban,”⁷

¹ *Levele*: T. T. 1881. 692—693.

² *Istvánffy*: 252, 418; *Brutus*: III. 260.

³ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 471.)

⁴ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 337, 384.)

⁵ *Istvánffy*: 587; *Krasznahorkai* kap. utas. (T. T. 1884. 755.)

⁶ *Tinódi*: Kapitány György bajviadalja. 45—60. sor.

⁷ U. o. 25—28. sor.

némely magyarnak meg pláne az volt a szenvedélye, hogy bajvivó párokat hozzon össze.¹

A párbajban lehetőleg korra és erőre egyenlők csaptak össze,² valamint adtak a rangegyenlőségre is: közgyaloggal gyalogos, kapitánnyal az ellenséges parancsnok, a bánnal a pasa szokta összemérni fegyverét, uralkodója „jó egészségeért”.³

Néha páronként viaskodtak a vitézek, ritkábban azonban tömeges kopjatörés is előfordult.⁴

Olykor személyes ellentét, viszály, vagy sértés miatt vívnak meg a vitézek,⁵ máskor azonban nincs ellenséges éle a tusának: „mint két atyafi” küzdenek,⁶ s egymásnak „nagy szép ajándékot” is küldenek a felek.⁷

A párbaj néha véletlen találkozás alkalmával, ötletszerűen következett be,⁸ rendszeren azonban formális kihívás előzte meg, aminek sokféle módja volt. Olykor még középkori módon tollat küldenek egymásnak a felek,⁹ gyakrabban azonban írásban hívják ki egymást.¹⁰ A bajrahívó levelet vagy küldönc vitte az ellenséges várba, vagy maga a vitéz vágta bele kopjája vasán a várkapúba.¹¹ Erre hivatkoznak a váci törökök is kihívó levelükben, melyet 1554-ben néhány lévai végbelinek küldöttek. E barátságos hangú, tipikus bajrahívás így szólt:

„Ez levél adassék az lévai vitézeknek, Ficsór Mihálynak, Sztankovics Györgynek, Nagy Gábornak, Rác Farkasnak, Balog Mihálynak kezébe.”

„Köszönetünket és magunk ajánlását. Az mi nemü kopjavasa-

¹ *Giczy Farkas levele*: (H. K. VII. 393.)

² *Brutus*: III. 259.

³ *H. K. VII. 392—393*; *Tinódi*: Erdéli história. 1101—1104. sor; *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 746; *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 654.

⁴ *Marczali Henrik*: Regesták. (T. T. 1878. 485.)

⁵ *Tinódi*: Kapitán György bajviadalja. 31—40. sor; *Istvánffy*: 587; *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 470. 1. jegyz.)

⁶ U. o.

⁷ *Szalay Ágoston*: 400 m. levél. 157.

⁸ *Thelekessy Imre* címeres levele: (H. K. II. 166, 174.)

⁹ *Csány Ákos* levele: (II. K. VII. 392.)

¹⁰ *Giczy Farkas levele*: (H. K. VII. 393.)

¹¹ *Tinódi*: Varkucs Tamás idejébe: 115—123. sor.

kat ott hattunk vala, kívánnánk tőletek, hogy megjelentsétek az napját, mely nap legyen az, és megirjátok mi nekünk az napot, mert most is igen messze haladott, de immár mi is elvégeztük minden dolgunkat, azért jelentsétek meg nekünk az napját. Továbbá tudjátok, nem csak most történt eféle dolog köztetek és mi köztünk, mert igen szép dolog, a hon az két szép sereg szembe áll, és csak ketten-ketten vivunk, mint két kos vína egymással, mert ezt értsétek, hogy levél szerént ennél több levelet mi nektek nem küldünk. Ez levélhez képest nekünk ezt megadjátok értenünk, hogy ha ki jöttök, avagy nem, mert tudjátok, ha ki nem jöttök, mi tudjuk mi-nemü ajándék kell aztán afféle vitézeknek; kérünk azon, hogy az gyermekséget hagyjátok el, és jelentsétek meg magatokat, ha nagyon vitézségtek, avagy nincs. Isten tartson meg benneteket. E levél költ Váczon, mind szent nap előtt való vasárnap, anno domini 1554.

Hazon oda basa,
Kurt oda basa,
Deli Omer,
Deli Ferhát,
Deli Hajdár.¹

Ez különben a legszerényebb kihívó levelek egyike, nemegyszer előfordult t. i. hogy a bajraihívó sértésekkel halmozta el ellenfelét, vagy legalábbis dicséretekkel magamagát, mint p.legy Káldy Miklós nevű végbeli, aki rettenetes dicsekvések között minduntalan ezt hajtogatta levelében: erről eszetekbe vehetitek, ki vagyok én, arról tudhatjátok, ki vagyok én!²

A kihívást visszautasítani nagy szégyen volt, s az ilyen huzódózót ellenfele „úgy szóllétotta meg mind sok jámbor vitézek előtt, hogy tisztességére meg nem ette kenyerét többé“.³ Néha egyszer-kétszer még megismételte a kihívólevelet, természetesen mind sértőbb hangon. Így pl. 1572-ben Fekete Lukács stinisinnyaki porkolábnak is „bajt irt“ egy aga. „Immár egynehányszor irt ide neki,“ — jelti Giczzy Farkas a vár birtokosának, Nádasdynak. „Im penig most utólszor ir egy levelet neki, és mintha nem tisztességes képen ír a török neki.“⁴

¹ Szalay Ágoston: 400. m. levél. 140–141.

² U. o. 156.

³ U. o. 125.

⁴ Levele: (H. K. VII. 393.)

Legtöbbször azonban hamarosan megegyeztek a harcvágyó felek, és maguknak engedélyt, ellenfelüknek meg *salvus-conductus*¹ eszközölve ki, megirták egymásnak a bajvivás helyét és idejét.²

A viadal aztán rövidesen végbement.

A vitéz végrendeletet tett, „meggondolván, hogy ingatag az ember élete, és semmi sem biztosabb a halálnál, de semmisem bizonytalanabb a halál órájánál,³ azután meggyónt, és áldozott,⁴ s így, olrendezvén földi és mennyei dolgait, kíséretével kiment a helyszínére.⁵

Ez a kíséret egyrészt az ellenség esetleges cselei ellen kellett, másrészt meg a vitéz és a király tekintélyének megóvására,⁶ s a bajvivó bajtársain kívül rendesen benne voltak a környék végbeli notabilitásai is, akiket a vivó külön meghívott.⁷ A kíséret száma rendesen az engedélylevélben meg volt határozva:⁸ túlságosan sok embert óvakodtak a helyszínére bocsátani, nehogy általános verekedés legyen a dologból. Viszont könnyebb volt elvben megállapítani a jelenlevők számát, mint azt meg is tartani: az érdeklődés t. i. sokkal nagyobb volt a dolog iránt, mint hogy a vitéz bajársai otthon tudtak volna maradni, s a fölös számukat rendesen sem szóval, de még ütleggel sem tudta a parancsnok visszafordulásra birni.⁹

A viadal helyére megérkezve, a két fél kezeseket cserélt, az orvtámadás kikerülésére,¹⁰ majd felállottak az „igazlátók,” akik a párbaj szabályos menetére ügyeltek, s joguk volt azt be is szüntetni.¹¹

A felek ezután összezsaptak, és eldöntötték a hetek, sőt hónapok óta folyó vetélkedést a két vár népe közt. A győztesnek természetesen nagy tisztessége lőn bajtársai között, a dicsőségért, amit övéinek szerzett.

A bajvivás feltételei különbözők voltak, légenyhébb volt a

¹ U. o.

² *Tinódi*: Kapitán György bajviadalja. 41—42. sor.

³ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 325.

⁴ *Tinódi*: Kapitán György bajviadalja. 75—76. sor.

⁵ U. o. 70, 91. sor.

⁶ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. I. 242—243, 250.

⁷ *Tinódi*: Kapitány György bajviadalja. 64-69, 87-90. sor; *Istvánffy*: 587.

⁸ U. o.

⁹ U. o.

¹⁰ *Tinódi*: Kapitán György bajviadalja. 97—100. sor.

¹¹ U. o. 101—104., 133—134. sor.

kopjatorés,¹ súlyosabb a teljes fegyverzetben való vívás, és még súlyosabb az az eset, amikor a két vitéz védőfegyverek, páncél és sisak nélkül küzdött.²

Rendesen szabályozták azt is, hogy a felek mennyire mehetnek: általában a legyőzöttet megölni, vagy egymás lovát megsebesíteni nem volt szabad,³ halálos végű párbajok azonban előfordulnak azért, különösen háborús időben.⁴

Ezek a párbajok, amint már említettük, sok mással együtt a megbecsülés, és egymás méltatásának jelei voltak. A két végbeli nép, láttuk, tudott barátsággal és szívesen is érintkezni, végeredményben azonban mégis csak a Haditanács találta el a helyzet igazi képét mely szerint az Ófelségéhez és Ófensége Károly főherceghez tartozó országok érzik „a halálos ellenség túlnehéz és elviselhetetlen szomszédságát.”⁵ A török bennlakása a legoptimistább felfogás ítélete szerint sem mondható sem kellemesnek, de még csak közönyösnek sem, hanem szomorú, és mindenek fölött *terhes volt*.

Láttuk a végbeliek viszonyát mindenkihez, akivel csak dolguk akadhatott, nézzük most még, hogy minden külső vonatkozástól eltekintve milyenek voltak ők maguk, milyen volt ez, a török időkre oly jellemző katonatípus műveltség, vallás, erkölcsi erő és kötelességérzet dolgában, hogyan ítélte meg e rendet saját kora, s végre a magunk ítéletében adjuk meg nekik azt, amit az utódoktól megérdemelnek.

Edzett, katonás alakok voltak a végbeliek, akiknek

„Csatán való éhség,
Szomjúság, nagy lévség,
Fáradtság, — mulatságuk.”⁶

Jellemzi őket a nagy vállalkozó kedv, ha kell, még hajókat is megrohannak,⁷ „szünetlen való csatájuk, kóborlásuk, tolvajlásuk,

¹ Csány Ákos levele: (H. K. VII. 391.); Acsády Ignác: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 384.)

² Szalay Ágoston: 400 m. levél. 156.

³ Tinódi: Kapitán György bajviadalja. 105—108, 113. sor.

⁴ Thelekessy Imre címeres levele: (H. K. II. 174.); Istvánffy: 461.

⁵ Haditanács jegyzőkönyve: (H. K. VII. 648.)

⁶ Balassa: Egy katonaének. 61—63. sor.

⁷ Tinódi: Az vég Temesvárbán. 41—56. sor.

utállásuk és más eféle dolgaik“ ellen pedig méltán panaszkodhatott a török.¹

Segédeszközük rendszeren kevés, néha azonban ennek ellenére is csodákat művelnek ezek az inkább gyakorlati, mint elméleti katonák, bár közöttük is akad olyan theoretikus, aki „sohasem hallotta, hogy valaki élelmiszerek és hadakozó szerszám nélkül háberut viseljen, mert az minden hadnak törvénye és szokása ellen van.“²

Egyébként rendszeren kedélyes, vidám, de persze nem épen finom tréfákat kedvelő emberek, akiknek élcei³ rendszeren olyanok, ők „belől kacagnak vala,“ kívül azonban az ellenség „tenere bőre soknak ott maradának.“⁴

A végbeli élet komoly része azonban mégis *kulturiskola*, ahol a félvad kóbórlók és zsványok jobb erkölcsű katonákká lesznek,⁵ az idegenek pedig nemritkán megmagyarosodnak.⁶

A kulturának ugyan nem mindig kedvez a föltétlenül szem előtt tartott katonai cél,⁷ sokszor előkelő vezéreik még írni-olvasni is alig tudnak,⁸ de nemegyszer szolgál soraikban olyan szellem is, aki, mint pl. az egri Balassa Bálint,⁹ nemzete kiválói közt még ma is méltó helyet foglal el.

Minden nagyobb, sőt közepes véghelyen van ezenkívül *iskolamester*,¹⁰ akit megbecsülnek,¹¹ s akiről osztzkodásnál rendszeren nem szoktak meglepedkezni,¹² sőt néha gyermekeik magasabb fokú oktatására is segélyt kapnak a királytól.¹³

A *műveltség* a XVI. század általános színvonalához képest az ő soraikban is eléggé képviselve van, valamint nagy szerep jut életükben az újból felébredő *vallásosságnak* is, a más vallású ellenség támadására való reakcióképen.

¹ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 422.)

² Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 660—661.)

³ Istvánffy: 345; Brutus: III. 456.

⁴ Tinódi: Eger vár viadaljáról 1200. 1195. sor.

⁵ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 34, 126.

⁶ U. o. 14; Száz. 1903. 750.

⁷ Vaniček Fr: Specialgeschichte, I. 23.

⁸ T. T. 1907 402; Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 105.)

⁹ Illéssy János: Balassa Bálint és a zólyomiak. (Száz. 1900. 800.)

¹⁰ Orsz. lvt: Ben. resol XXXI. 79.

¹¹ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 45.

¹² U. o. 49.

¹³ Orsz. lvt: Ben. resol. II. 281.

Már az 1542-iki országgyűlés, amely először gondoskodott törvényben a hadsereg vallási szükségletéről, kimondja, hogy a katonaságnak vallási buzdítás kell.¹

Valóban, majdnem minden várban van *kápolna, vagy templom,*² és *lelképásztor,*³ sokszor az őrség nemzetisége szerint külön-külön több is.⁴

A *katholicizmus* még elég erős maradt köztük, de rohamosan terjed a *protestáns vallás* is, különösen a horvát-szlavón végeken, az idegen, német katonaság védelme alatt,⁵ sőt itt annyira kizárólagossá lesz, hogy a 80-as években katolikus pap már nincs e két véghely törzskarában, míg protestáns prédikátor igen.⁶

A reformációt pártfogoló kapitány és őrség azonban a magyar végeken is sok van,⁷ sőt az 1563: 32 t. c. szerint főleg a végbeliek istápolják az eretnek prédikátorokat. A törvény, és az uralkodóház érzülete a *katholicizmus* mellett van. Ugyane törvénycikk szerint az említett végbeliek kapitányai hivatalvesztéssel büntetendők, Ferdinánt király pedig egy instructiójában nyíltan kijelenti, hogy a kinévezésnél a hű szolgálatok mellett a katolikus vallás is számba jön, mert ez most, a felburjánzott eretnekség miatt fontos. Köteles a kapitány a város lakosságát és a saját hadi népét, ha hajolnának az eretnekség felé, „*bonis modis ac rationibus, non vi aperta adhibita, a privatis, novisque opinionibus ad veram religionem reducere,*” egyebekben pedig tartozik a város katolikus papságát minden támadás ellen védelmezni.⁸

Ez az érzület azonban túlzásba nem ment, és protestáns végbeli kapitány mindig akadt a XVI. sz. folyamán.⁹

A következő század folytonos és mindenhova eljutó vallási viszályai egyelőre pihennek még, szörványosan azonban előfordul már ekkor is egy-két erőszakos összetűzés a végbeliek között. Így

¹ *Fraknoi V:* M. o. gy. eml. II. 373.

² *Könyöki-Nagy:* A középkori várak. 85.

³ *Múz. lvt.* Egy. kam. és vár. ir. 1524. Fol. Lat; 289. Oct. Lat; 1373. Fol. Lat. *Orsz. lvt:* Ben. resol. XXXI. 79.

⁴ *Károlyi oklvt:* III. 400.

⁵ *Margalts Ede:* Horvát tört. rep. 331, 333, 386.

⁶ *Vaniček Fr:* Specialgeschichte. I. 72.

⁷ *Sörös Pongrácz:* Ghimesi Forgách Simon báró. (Száz. 1899. 699, 606—607.)

⁸ *Seged György* kassai vicekapitány utasítása: (T. T. 1905. 467.)

⁹ *Takáts Sándor:* A m. gyalogs. megal. 211, 216.

a szabad hajdúk 1552-ben Szegedről elűzik az új hit hirdetőit,¹ előzőleg pedig Temesvárott majdnem vérontásra kerül a sor a katolikus spanyol vitézek türelmetlensége miatt. Ezeknek t. i., alig érkeztek meg a városba, első dolguk volt visszavenni egy templomot „az átkozott lutherana sectától,” aminek a lakosság körében nagy háborgás lett a következménye. A magyar huszárok és hajdúk is a lakosság pártjára álltak, és már-már fegyveres összecsapás lett a dologból, de a spanyolokat saját parancsnokuk, a magyarokat meg néhány katolikus főúr lecsendesítette.²

Az ilyen incidensek azonban szerencsére ritkák, bár a végbeli vitézeket mély vallásosság tölti el. Ez mindenben megnyilvánul. Gyónás és áldozás után mennek veszedelmes vállalataikra,³ vallásos énekeket zengenek összecsapás előtt,⁴ és ostrom alatt is inkább az Istentől várnak segílyt, mint az emberektől.⁵ A tűzben Jézus nevét kiáltják,⁶ mikor pedig szünet áll be az ostromban, papjaik buzdításait hallgatják,⁷ vagy, ha pap nincs a várban, jámbor hadnagyaik prédikálnak nekik.⁸

A megszabadulásért hálaimákat mondanak,⁹ ha pedig ehelyett elérkezik számukra a vitézi vég perce, Isten nevével ajkukon halnak meg.¹⁰

Különben béke idején sem hanyagolják el a vallásos szellemet,¹¹ és ez Castaldó tábornok szerint a hadsereg *fegyelmének* leg-erősebb oszlopa.¹²

A fegyelem fönntartásának szükségét egyébiránt a felsőbbség

¹ *Czímér Károly*: Szegedi veszedelem. (H. K. IV. 383.)

² *Kropf Lajos*: Egy incidens Temesvárott. (Száz. 1898. 434—435.)

³ *Tinódi*: Kapitán György bajviadalja. 75—76. sor.

⁴ *Acsády Ignác*: M. o. három részre oszl. tört. (Mill. tört. V. 438.)

⁵ U. o. 324; *Tinódi*: Eger vár viadaljáról. 910—912. sor.

⁶ U. o. 827, 833. sor; *Forgách*: 236, 1. jegyz.

⁷ *Brutus*: III. 436.

⁸ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról. 1283—1287. sor.

⁹ U. o. 1598—1599. sor.

¹⁰ *Tinódi*: Budai Ali baba históriája. 91. sor.

¹¹ *Illéssy János*: Két 'egri vitézről. (H. K. X. 295.)

¹² *Brutus*: III. 390—391.

teljesen átérzi: egyformán hangsúlyozzák ezt a törvény,¹ a Haditanács döntése,² valamint a király katonai utasításai is.³

A végbeli hadsereg fegyelme általában nem is mondható rossznak, bár az ideálistól nagyon is távol áll, s a tiszteknek sokféle *kihágás* ellen kell küzdeniök.

Nemegyszer előfordul, hogy a hadi nép magát a magyart is zsarolja,⁴ néha pedig örmaguk sem tudnak összeférni: egész csapattestek összetűzése mellett egyesek olykor a szigorú tilalom ellenére párbajt is vivnek, hecsületbeli ügyekből kifolyólag, melyeket más úton nem akarnak olintézni.⁵

A fegyelem különös megsértése a várból önkényesen való távozás. Rettentő járványok, pestis⁷ esetén még megérthető ez valahogy, sőt a fizetetlen, nyomorgó vitézek szökődése⁸ sem feltűnő dolog, előfordul azonban az is, hogy a várnak majdnem egész őrsége szerte-szét csatangol minden különös ok nélkül,⁹ sőt olyan lelkiismeretes ember is, mint Losonczy István, megengedi magának, hogy határozott tilalom dacára elhagyja kapitányi helyét egyidőre.¹⁰

Más helyen ismét a megbízhatósággal van baj: az uszkókok kapitánya maga mondja, hogy népe cimborál a törökkel, és hogy valamennyit felügyelet alá kellene helyezni.¹¹ Igen ám, de hát akkor ki ügyeljen a határra, ha a határőrökre is vigyázni kell?

A föllebbvalók és előljáróknak való engedelmeskedést szigorúan megkövetelik,¹² s aki ez ellen vét, halál fia,¹³ mégis van azonban olyan várnagy, akinek zsoldosaival szemben semmi tekintélye

¹ 1563: 23. tc.

² *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 656.)

³ *Szolnoki kapitányok utas*: (H. K. VI. 658.); *Serédy György kassai kap. utas*: (T. T. 1901. 118.)

⁴ L: IV. fej.

⁵ *Kropf Lajos*: Egy incidens Temesvárott. (Száz. 1898. 435.)

⁶ *Istvánffy*: 426, 206—207.

⁷ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 118.

⁸ L: IV. fej.

⁹ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 69.)

¹⁰ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 213.)

¹¹ *Margalits Eede*: Horvát tört. rep. II. 310.

¹² *Vaniček Fr*: Specialgeschichte. I. 68.

¹³ *Istvánffy*: 480.

sínes,¹ olyik várban meg már annyira fajultak a viszonyok, hogy az őrség a raktárak ajtait töri fel, s a készleteket ellopja.²

Még rosszabb volt a helyzet ott, ahol a katonaság hosszú idő óta nem kapta meg zsoldját, ott nyílt lázadástól kellett tartani a legtöbbször.³ S, ha ilyen esetek békében is előfordúlnak, mennyivel inkább lazul a fegyelem a harcban, ahol a felsőbbtség kénytelen a legénységnek nagyobb szabadságot engedni, az erkölcsi erő kapcsait meg külső hatás is lazítja!

Az még az enyhébb dolgok közé tartozott, hogy egyes csapat-testek fegyelmezetlenségből parancs nélkül bevágtak az ellenségbe, csak azért, hogy az elsőség dicsősége az övék legyen, s ezzel a harc sikerét tették kockára.⁴ Máskor a zsákmányszomj okozott bajt: egyesek felbontották a sort, vagy abbahagyták a harcot, hogy fosztogathassanak,⁵ történtek azonban még különösebb dolgok is. 1552-ben pl. a szolnoki németek közvetlenül az ostrom előtt, tehát a legnagyobb szükség idején, felrobbantották garázdaságból a vár lőpor-készletének nagyrészét,⁶ ugyanez évben Veszprém és Buják őrsége az ostrom alatt feltörte a kincstárt, és megrakodva elszökött,⁷ néha meg egyenes árulások is történtek, pl. 1543-ban Esztergomban,⁸ 1552-ben pedig Egerben.⁹

E példák természetesen kivételek, s általában jobbak voltak a viszonyok, *a fegyelem azonban a lejjebb esetben is gyengébb, mint mainapság*, hisz még a vaskezü Dobó is megalkudott némileg a helyzettel, s az árulás apróbb bűnöseit nem merte példásan megbüntetni, lázadástól tartva.¹⁰

Ilyen körülmények közt mindent megtesz a kormány a *fegyelem szilárdítására*. Károly főhg. 1578-ban a két déli végvidék

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 60.

² Várvizsgálatok: (H. K. VII. 80.)

³ L: IV. fej.

⁴ Gömöry Gusztáv: A sziszeki csata. (H. K. VII. 627.)

⁵ Vaniček Fr: Specialgeschichte. I. 51; Tinódi: Az szalkai mezőn. 181—184. sor. Forgách: 174. 2. jegyz.

⁶ Nyáry Lőrinc levele: (H. K. VI. 665.)

⁷ Tinódi: Budai Ali basa hist. 25—30. 161—162. sor; Forgách: 48.

⁸ Istvánffy: 265.

⁹ U. o. 343.

¹⁰ Brutus: III. 449.

hadait *felesketi a hadicikkelyekre*,¹ 1580-ban pedig az anyaország területére akar német hadisabályzatot behozni a király.² Hadi szabályzat azonban a magyar véghelyeken már régtől fogva volt,³ s ezért a rendek inkább ennek érvénybentartását kívánják,⁴ egyébiránt pedig még ennél is jobbnak tartják a fegyelem érdekében azt, hogy a király magyar zsoldost fogadjon, mert ez, amellett, hogy kevessebbel is beéri, *nem oly garázda*.⁵

Hogy e szavak nem hazugok, azt elismerték a Magyarországon megfordult idegenek is, akik közül pl. San Clemente spanyol követ többek között azt írta a pármai hercegnek, hogy a magyar katona a lázadást nem ismeri.⁶

Ami egyébként a *végbeli katonaság erkölceit* illeti, ezekre a XVI. század életmódja jó is, rossz is: az állandó veszéllyel való szembenézés növeli az önérzetet, a kötelességtudást, néha az önfeláldozásig, a folytonos harc azonban árt az emberies érzésnek, és eldurvítja a szíveket. Fény és árny együtt: a legnagyobb hősök néha a legszomorúbb visszaéléseket követik el.

Egyébként a végbeliek erkölcsi *szinvonala a XVI. században jobb, mint a XVII.-ben*,⁷ bár Balassa dicsérete, hogy:

„Az jó hírért, névért
A szép tisztességért,
Ők mindent hátrahagynak
Emberségről példát,
Vitézségről formát
Mindeneknek ők adnak . . .”⁸

kissé túlzottnak látszik, ha meggondoljuk, hogy voltak, különösen a délvidéki hirhedt uszkókok között, őrségek, ahol messze föld rovottmultú népe, a zsivány „venturini” csoportosult.⁹

¹ *Vaniček*: Specialgeschichte. I. 45, 53. — E cikkelyeket közlöm a II. fejezetben.

² *Fraknoi V.*; M. o. gy. eml. VI. 343.

³ U. o. V. 176; *Haditanács* jegyzőkönyve: (H. K. VII. 661.)

⁴ *Fraknoi V.*; M. o. gy. eml. VI. 348.

⁵ U. o.

⁶ *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. biz. oklvmásol. II. 204.

⁷ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik (H. K. I. 247.); *Salamon Ferenc*: M. o. a török hód. kor. 173.

⁸ *Balassa*: *Egy katona* nek. 37—42. sor.

⁹ *Fest Aladár*: Az uszkókok és velenczések. (Száz. 1891. 438.)

A vezérek mentől nagyobb szigort ajánlanak a kormánynak a romlott erkölcsűek ellen,¹ de nem szeretik maguk a végbeliek sem a bűnöst maguk között, s eltávolítani igyekeznek őket, hogy Isten segédelmét tiszta lelkiismerettel kérhessék.²

Bűn azonban akad ennek dacára is bőven. Egyik helyen az őrség megbízhatatlan, a törökkel cimborál, úgy, hogy külön ki kell válogatni belőle a híveket és gyanútól menteket,³ máshol meg önzés, haszonvadászat mételyezi meg a vitézi szellemet. A kapitány az ingyen munkával a maga földjeit művelteti,⁴ az erősítésre adott pénz a legnagyobb veszélyben elsikkasztja,⁵ a kincstár vagyonával fizeti a saját kiadásait,⁶ állami zsoldon rablókat tart magának,⁷ egyszóval nemegy véghelyen rettenetes gazdálkodás folyik. Az 1557-iki várvizsgálat csekély kivétellel mindenhol visszaélést, vagy legalább is kötelességmulasztást talál,⁸ bár a felsőbbség elvben oly szépen kimondta, hogy „az anyagi és önérdék hajhászata a legnagyobbtól legkisebbig méltán és teljesen megszüntetendő; tisztsége elvesztésének, és fogadott esküjének terhe alatt mindenkinek betiltandó. Egyáltalán több figyelemmel kell lenni arra, hogy ez általános keresztény hadjárat Isten dicsőségére, és a kereszténység megszabadítására való, nem pedig, hogy eközben valaki tisztességtelen úton meggazdagodjék”.⁹

A sok visszaélés mellett van szerencsére ugyanannyi *becsületes kötelességteljesítés* is, amelyben, mint illik is, példával a király jár elől. Ferdinándra mindent rá lehet mondani, de rosszakaratot és lelkiismeretlenséget nem; s igaznak kell elismernünk azt a kijelentését, hogy, ha mindenki úgy teljesítené kötelességét, mint ő maga, jó volna.¹⁰

S a király példáját követik is: a becsületes végbeli kapitány

¹ Rueber János tanácsa. (H. K. VII. 513.)

² Forgách: 235.

³ Margalits Ede: Horvát tört. rep. II. 315; Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 106; Várvizsgálatok: (H. K. VII. 69.)

⁴ Fraknói V: M. o. gy. eml. VII. 387.

⁵ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 56.

⁶ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 237.)

⁷ U. o. 235.

⁸ L: H. K. VII.

⁹ Rueber János tanácsa: (H. K. VII. 513.)

¹⁰ Brüsseli okmt: II. 40.

kötelességének tartja mindenhol segínyt nyújtani, ahol szükség van rá,¹ s egyébként is mindent elkövetni, ami tőle telik, „mert azért szolgál, hogy szorgalmasan vigyázzon.”²

Némelyik ezenkívül a saját vagyonát sem sajnálta feláldozni vára, és az ország érdekéért,³ s voltak az önzetlenségnek olyan képviselői is, akik a hű szolgálataikért felajánlott királyi jutalmat is visszautasították, mert azzal, amit tettek, tartoztak hazájuknak.⁴ Rosszabbul áll a dolog a józan mértékletességgel. Volt bornemissza ember is közöttük,⁵ a legtöbb végbeli azonban szerette a bort, s meglehetősen elterjedt bűn náluk az iszákosság,⁶ ami nemegyszer a vár elvesztésének is oka lőn.⁷ Ezért nagyon küzdenek ellene. Tardy György szerint:

„Az vitézlő rőndön lám dicséretös,
Józan élet, tudjátok, becsületös,
Az vigyázó vitéz is kölbemetös,
Ez két dolog kívántatik az rőndhöz.”⁸

A költő kárhooztatásán kívül hivatalosan is igen üldözik a részegességet,⁹ a kivégzéseknel meg a bíróság embere rendesen megintette a jelenlevőket, hogy vegyék szívükre a szegény bűnbessett ember sorsát, és tartózkodjanak az iszákosságtól, mert a legtöbb bűnnek ez az oka.¹⁰

Ugyanígy üldözik a nemi erköles megsértőit is: a kapitány kötelessége volt ezeket az örségből eltávolítani.¹¹ Az erköles dolga azért itt sem állott a legszilárdabban. Nem ritka a várakban a bigámia,¹² a német katonaság meg különösen hirhedt erkölestelen

¹ *Gömörj Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 624.)

² *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 473.)

³ *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. biz. oklvmásol. II. 162.

⁴ *Jedlicska Pál*: Erdődy báró Pálffy Miklós. (Száz. 1882. 450.)

⁵ *Istvánffy*: 272.

⁶ *Várvizsgálatok*: (H. K. VII. 239.)

⁷ *Forgách*: 162; T. T. 1907. 132.

⁸ *Tardy György* éneke: (Száz. 1871. 128.)

⁹ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 825.); *Vanicek Fr.*: Special-geschichte I. 51.

¹⁰ U. o. 58.

¹¹ *Németh Béla*: Szigetvár tört. 122.

¹² *Múz let*: Egy. kam. és vár. ir. 1314. Fol. Lat. 50; *Ssalay Ágoston*: 400 m. levél. 288–289.

életű nőszemélyei miatt,¹ akiknek tartását mérsékelni is igyekszik a kormány, „amennyire lehet“.² Az erkölcsök lazulását azonban elősegítette itt a sok foglyul esett török nő, akit a végbeliek „bár ez istentül is bűn“, maguk közt felosztanak.³ A fegyvelmezetlen szabadcsapatok különben, a rettenetes tilalmak⁴ dacára az elfoglalt városok női lakosságával is nemegyszer erőszakoskodtak.⁵

A józan magyar katonaság viszonyai különösen e téren is jobbak, mint a németeké: a magyar végbeli legtöbbször nős, és tisztes *családi életet él*,⁶ amit a király szívesen lát, és segít is,⁷ mindaddig, míg a vitézeknek a várban jelenlevő hozzátartozói a vár védelmét és ellátását nagy számukkal meg nem nehezítették.⁸

A hadi nép tehetősebbjei veszély közeledtével családjukat rendszeren biztosabb helyre szokták vinni,⁹ a szegényebbek, vagy a bátrabbak hozzátartozói azonban ostrom alatt is ott maradtak,¹⁰ aminek némi hátrány mellett egy nagy előnye van: az t. i. hogy az őrség, amely övéinek biztonságáért és otthonának fennmaradásáért is küzd, elszántabb, mint az idegen, vagy az egyedülálló.¹¹

Ezért állanak a magyar végbeliek *elszántság és kitartás* dolgában az idegen zsoldosok fölött. Zsoldosok ők is, de emellett nemzeti katonák is, akikre nézve a harc eredménye nem közönyös, s ezért agilis, szeretett, igazságos és hatni tudó kapitány alatt, különösen, ha zsoldjukat is rendszeren kapják,¹² valóban hívek maradnak „fejük fönnállatáig.“¹³

Ha egy ügy rosszúl áll, nagyon jelentkezik a kislelkűség, de

¹ Istvánffy: 362.

² Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 826, 1. jegyz.)

³ Ali pasa levele a királyhoz: (T. T. 1881. 271.)

⁴ Vaniček Fr: Specialgeschichte. I. 48.

⁵ Czimer Károly: Szegedi veszedelem. (H. K. IV. 387—388.)

⁶ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 825.); Komáromy András: Thelekessy Imre. (H. K. II. 468.)

⁷ Orsz. vt: Ben. resol. II. 281, III. 10.

⁸ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 233.)

⁹ Sörös Pongrácz: Ghimesi Forgách Simon báró. (Száz. 1899. 705.)

¹⁰ Forgách: 314; Relatió. (H. K. VII. 543.)

¹¹ Brutus: III. 424. „ . . . pro laribus et focis et coniugibus, ac liberis pugnant . . . “

¹² Barabás Samu: Zrinyi okiratok, II. 9; Orsz. vt: Ben. resol XXIV/2. 6; Sasinek Forenc: Csehországi regesták Prágában. (T. T. 1891. 478.)

¹³ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 830, 2. jegyz.)

ekkor teremnek azok is, akik élet-halálra hozzákötik magukat egy eszméhez: vele győznek, vagy vele buknak. Ilyen megpróbáltatások kora nemzetünkre a vérrel és viharral terhes XVI. század, melynek küzdelmei nemegyszer szégyenteljes erkölcsi gyengeség leplét lebentik fel, máskor azonban olyan példáit mutatják a becsületes kötelességteljesítésnek és hősieks elszántságnak, amelyekre büszkén és meleg szívvel gondolhatunk vissza ma is.

Ott van Losonczy István, aki Temesvár első ostrománál azt izente ki a feladást kérő török vezérnek: Mi tudjuk, mi a becsület, minket nem erőszakkal küldtek ide, hanem mi kértük a királyt, hogy erre a helyre rendeljen, hogy itt neki, hazánkunk és az egész kereszténységnek vérünk hullásával és életünk árán híven szolgálhassunk, amit meg is fogunk tenni az Ur Isten segítségével, míg közülünk egy is életben lesz!¹ A visszavert ostrom beváltotta e szavakat, Losonczy azonban meggyőződött arról, hogy a vár gyenge, és „aki oda zárkózik, az meghalni megy belé”.² A parancsnokságot azonban mégis elvállalja 1552-ben is, „vígán várja az órát, melyben meg kell fizetnié az utolsó adósságot”,³ és „inkább tiszser meghal, mintsem az áruló nevet magára vegye”.⁴

Nem kisebb önfeláldozás ennről Szondyé sem, aki szintén megmaradt Drégelyben és visszautasította az alkút, bár a vár kicsiny és romladozó volt, őrsége alig 150 főnyi, hadiszere kevés és rendetlen, alkapitánya elhagyta, a külvilágtól pedig alig remélhetett segílyt.⁵ Istenben és önmagukban, nem pedig segítségben bízva tartanak ki Eger védői is,⁶ Zrínyi meg azt válaszolta a felkérésre: Valakinek azt mondani, hogy gyöngék vagyunk: ez hozzánk nem illő szögyen, és nem hazaszeretet! A mi országunknak ilyen módon való fennállás nem kell. Hogyan kívánhatja tőlem a pasa a várat, míg engem egészen föl nem darabolt?⁷ S, hogy vezére véleményét maga is átérzi, azt megmutatta Zrínyi őrsége 1566, szeptember 8-án — a szigetvári hidon.⁸

¹ *Brüsseli okmt.*: II. 280—281.

² *Pecsevi*: (Száz. 1892. 669.)

³ *Losonczy levele Báthory Endréhez*: (T. T. 1881. 381.)

⁴ *Dóczy Miklós levele*: (U. o. 1892. 273.)

⁵ *Acsády Ignác*: Drégel és hőse. (Száz. 1887. 43.)

⁶ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról. 910—913. sor.

⁷ *Szelániki Musztafa*: (H. K. IV. 219.)

⁸ *Istvánffy*: 487.

Ez a XVI. századi végbeli harcok három közismert példája, amely azonban nem áll egyedül, s nem ritka eset az, hogy az elfoglalt várak őrségéből egyetlen-egy sem maradt életben,¹ bár az *elszántság bénítására* a török rendszeren minden lehetőet elkövetett.

Az elfogottakat elrettentésül válogatott kínzásokkal öleti meg az őrség szemeláttára,² a rossz híreket maga adja készségesen a várbeliek tudtára,³ ha pedig ez nem használ, lázadást igyekszik kelteni ígéreteivel és fenyegetéseivel, amiket különféle nyelven szokott bekiabálni a várba, hogy az őrség minden nemzetisége megérthesse.

Igy járt el Esztergom⁴ és Temesvár⁵ ostrománál, így Eger alatt is, ahol Tinódi szerint

„Terekek szünetlen övöltnek vala,
Nagy sokféle nyelven beszélnek vala,
Magyarúl, németől, tótul, olaszúl,
Lengyelől, deákói, és vad oláhúl”.⁶

Máskor meg

„Görögöl, magyarúl, ráczul, horvátul,
Tereköl, esehöl, németől, oláhul,
Az várat megadnák, kiáltják tótul”.⁷

A vár tisztjei azonban segítettek a dolgon:

Gondot erre hadnagyok viselének,
Lövésöket ők sokat tétetének,
Sipok, dobok, trombiták zünögtének,
Hogy köznépek kiáltást ne értsenek”.⁸

Az ilyen dolgokon kívül azonban egyebet is megtesznek a vezetők *az erkölcsi erő fenntartására*. Buzdító beszédben emlékeztetik katonáikat kötelességükre,⁹ megesketik őket a végsőkhig

¹ R. Horváth Jenő: M. hadi krón. II. 82; Margalits Ede: Horvát. tört. rep. II. 757.

² Istvánffy: 343.

³ Forgách: 149, 1. jegyz; Szelániki Musztafa: (H. K. IV. 218.)

⁴ Komáromy András: Thelekessy Imre. (II. K. II. 220.)

⁵ Brüsseli okmt.: II. 285.

⁶ Tinódi: Eger vár viadaljáról. 959—962. sor.

⁷ u. o. 1235—1237. sor.

⁸ u. o. 1247—1250. sor.

Tinódi: Hadnagynak tanúság, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni; Istvánffy: 323—324, 478—479.

való kitartásra,¹ sőt néha stratégiai áldozatot is hoznak, hogy az önbizalom ne csökkenjen.² Aztán a veszteségek nagyságát, ha kell, titokban tartják,³ felmentő sereg közeledtét hirdetik, bár maguk nem bíznak benne,⁴ csüggedés esetén „tisztesség vesztese“ alatt, parancsolják meg népüknek az ellenállást,⁵ a félénkeket meg bottal,⁶ vagy ha kell, kard élével⁷ kergetik vissza helyükre. Feladást ajánlani egyébként halálbüntetés terhe alatt tilos volt.

Ilyen vezetés mellett remélni lehetett a győzelmet, ott azonban, ahol a kapitány vagyonát nyugton kívánta élvezni,⁹ hadait a szultán haragjával rémítgette,¹⁰ veszély esetén sürgősen távozni akart,¹¹ vagy maga lázította őrségét kapitánytársa ellen,¹² ott biztos volt a csúfos kudarc, különösen, ha az őrség vegyes nemzetiségű, össze nem tartó nép volt.¹³

Az ilyen söpredék a védelmére bízott várat rendszeren már a török közeledtének hírére *elhagyta*,¹⁴ ha pedig egyideig ki is tartott, az ostrom alatt tagadta meg az engedelmisséget, és szökött el.¹⁵ Egyenes árulásra is vannak példáink,¹⁶ bár az árulók sorsa egyáltalán nem volt biztos, sőt a sors igazságszolgáltatása gyanánt, a török rendszeren épen őket ölette le, míg védekező társaiknak és derék vezéreiknek megkegyelmezett.¹⁷

¹ U. o. 323, stb.

² *Stephanie Adolf*: Szigetvár építészete és ostr. (H. K. IX. 215.)

³ *Brutus*: III. 450.

⁴ *Tinódi*: Eger vár viadaljáról. 1035—1036. sor.

⁵ U. o. 1017—1018. sor.

⁶ U. o.

⁷ *Czímer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 326—327.); *Waywoda Ferenc* vallomása: (H. K. X. 112.); *Forgách*: 236, 1. jegyz. *Vaniček Fr*: *Specialgeschichte*. I. 50.

⁸ *Tinódi*: Egri históriának summája: 119—120. sor.

⁹ *Karácsonyi János*: A gyulai vár ostroma. (H. K. X. 89.)

¹⁰ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (II. K. II. 223.)

¹¹ *Castaldo* levele: (T. T. 1892. 271.)

¹² *Tinódi*: Budai Ali basa históriája. 141—149. sor.

¹³ *Brutus*: III. 317; *Tinódi*: Ördög Mátyás vesződelme. 391—392. sor.

¹⁴ U. o. 421—423. sor. *Tinódi*: Budai Ali basa hist. 111, 113. sor. *Relatio*: (H. K. VII. 543.); *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 39, 44, 50, 60, 61—62, 70, 94, 102, stb.

¹⁵ *Tinódi*: Budai Ali basa hist. 25—30, 161—162. sor; *Brutus*: III. 423—424; *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 62.

¹⁶ *Istvánffy*: 265; *Brutus*: III. 298; *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 75.

¹⁷ U. o. 38—39, 60; *Szelániki Musztafa*: (H. K. IV. 222.)

Nem méltó feladat számunkra e csúfos eseteket részletezni, meg aztán annyi, de annyi van, hogy alig győznénk, ehelyett nézzük inkább azt, hogy az idegen zsoldosoknak lehetett-e mégis valami hasznát venni, azonkívül hogyan ítélte meg a közvélemény várfeladásait? Az egykorú katonai szakértők véleménye egyenesen lesújtó e zsoldosokra nézve. Istvánffy rövidesen kijelenti, hogy idegen zsoldossal nem lehet eredményt elérni,¹ Soriano velencei követ pedig 1555-ben azt írja kormányának, hogy a magyar várak nagyrészt németekre vannak bízva; minek szomorú következményeit mutatják Buda, Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém, Szeged, Szolnok, Temesvár, Lippa és más várak, melyek részint árulás útján, részint rossz védelem, s a németek gyávasága miatt kerültek a török kezére.² (A követ „német“ alatt valószínűleg idegent gondol általában.) A legjellemzőbb adatot e tárgyban maga a török szolgáltatja, midőn azt sürgeti, hogy a véghelyekre magyar helyett német őrségeket helyezzenek, mert „amíg az végekben magyar kapitányokat tart felségöd, — írja a királynak 1575-ben a budai pasa —, kiknek sem éjjel, sem nappal csatájok, ragadozások, kőborlások, lesölködések, és minden ellenkező dolgaik meg nem szűnnek, higgye el felségöd, hogy soha azok miatt az frigy alkalmatosan meg nem tartatik; de ha azok helyébe némöt kapitányokat és némötöket választanátok, úgy elhinnők aztán, hogy mind az két fél békével maradhatna.“³ Ennél találóbb jellemzést nem ismerünk a honvédő és idegen katonaságra nézve, s a helyzet képe, úgylát-szik, ezentúl is ilyen maradt, mert 1592-ben pl. a szultánnak jelenti a budai pasa, hogy „a német és cseh rendek a béke fönn-tartására, és az ajándékok megküldésére hajlandók, a harcra szom-jas magyarok azonban ezt ellenzik, meggátolják, és csak zavart és háborút kívánnak.“⁴

E szavak öntudatlanul is nemzetünket dicsérik: Magyarország fönttartója akkor tényleg a zavar és háború volt, nem pedig az idegen hadak szégyenteljes apathiája.

Ez azonban, dicséretükre legyen mondva, mégsem általános,

¹ *Holub József*: Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból. 53. 1. jegyz.

² *Óváry Lipót*: A m. tud. akad. tört. biz. oklvmásol. II. 145—146.

³ *Takáts Sándor*: A m. vár. (Száz. 1907. 824. 5. jegyz.)

⁴ *Gömöry Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 614.)

és az igazságnak tartozunk avval, hogy az idegen zsoldosok kötelességteljesítését is felemlítsük. A végletekig nem mentek ugyan, egyideig azonban sok helyen derekas ellenállásra talált az ostromló náluk is. Kétségbeesetten küzdenek 1543-ban Esztergom védői,¹ Székesfehérvár őrsége ugyanekkor egyetlen rohamnál 1500 főnyit veszít, de a mindössze 500 emberből álló csapat még a belső várba szorúlva is védekeznek, ha a polgárság a kapukat meg nem nyitotta volna.² Sokáig kitartanak a temesvári spanyolok is,³ szolnoki társaik pedig, bár a végén ők is megszöktek, egyideig becsülettel ellenállottak a csábításnak. A menekülő németeknek igazi spanyol büszkeséggel azt válaszolták: „Ők, mint spanyolokhoz illik, akik még nem tanúlták meg övéiktől, hogyan kell a gyalázatos éleket a halál elé helyezni, mindhalálig megmaradnak azon a helyen, ahova őket Ferdinánd király állította.”⁴ De a német zsoldosok sem mindig ingadoznak: 1593-ban Sziszek német őrsége becsülettel harcol, és több, mint fele elesik.⁵

E néhány világosabb példa mellett persze jóval több sötét árulás és szégyenteljes várfeladás súlyosbítja az idegen zsoldosok megítélésének mérlegét, igaztalanoknak azonban nem szabad velük lennünk. Aránytalanul keveset használtak ugyan nemzetünknek, de Magyarország mégis másfélszázadon át nyelte el fél Európa harcos fiatalságát, s földje mégis „a németek temetője”!

Az *idegen vezérek*, e Montecuccoli-féle idéetlen balkéz-stratégák számára azonban nem találunk engesztelő mentséget: ők, egy Schwendy, aki biztos helyéről tétlenül szemlélte messze föld pusztulását,⁶ aki maga is bevallotta, hogy a török vezérei különbek,⁷ s aki katona léte békét ajánlott, békét, mindenáron, egy Khevenhüller, aki ütközetet nem áll, de visszavonulás közben csata nélkül vesztegeti el seregét,⁸ egy Graswein, akinek a lassu intézkedései mindent elrontanak,⁹ — ők többet ártottak a magyar ügynek, mint talán maga a török. Ez átkozott theoretikusok, akik egyebet sem tudnak, mint a magyar hadakat meggondolatlanul vak-

¹ *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 221.)

² *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 42.

³ U. o. 59.

⁴ *Brutus*: III. 423.

⁵ *Gömöröy Gusztáv*: A sziszeki csata. (H. K. VII. 622, 633.)

⁶ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 95.

⁷ *Swendy Lázár tanácsa*: (H. K. VII. 521)

⁸ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 102.

⁹ U. o. 108—109.

merőknek bélyegezni,¹ s a végbeli kapitánynak előírják, hogy csak azt kísérelje meg, amit biztosan és előnyösen végezhet el,² nagyon rászolgáltak a közvéleménynek 1566-ban, Zrinyi egyik elfogott szolgálja által hangoztatott ítéletére, hogy „a német sereg piszkosan viselte magát.”³

Ami az idegen hadak várfeladásait illeti, ezek kihívják a kérdést: *szabad-e feladni egy várat, vagy nem; s ha igen, mely esetben?* Mielőtt az egykorúaknak erre vonatkozó véleményét ismer-tetnénk, jó lesz e kérdéssel általánosságban tisztába jönni.

Mainapság mindenki tisztában van avval, hogy bevehetetlen vár nincsen: kellő számú, jól felszerelt, és erélyes ellenség rövidebb, hosszabb idő alatt a legerősebb ellenállást is megszünteti.⁴ (Zebasztopol, Metz, Port Arthur.) A régi katonák közül Villars tábornok még a feltétlen ellenállás mellett tör lándzsát: A várparancsnok védekezzék, amíg tud, aztán pedig röpitse levegőbe a várat, és az ellenségen áttörve csatlakozzék a főhadssereghez. Aki ezt teszi, az csapatai $\frac{1}{3}$ -át rendesen megmenti.⁵ I. Napoleon, akinél mértékadóbb bírót katonai dologban nem találhatunk, a nyílt helyen való fegyverletételt árulásnak mondja az uralkodó, a haza és a becsület ellen, a várak feladásáról ellenben szórakozó szóra a következőt mondja: Valamennyi nép törvénye felhatalmazza a várparancsnokot, hogy fegyvereit lerakja, mikor élelmi cikkei elfogytak, mikor a vár védőművei le vannak rontva, amikor több rohamnak ellenállott. Mert a vár hadigép, mely magában is egész, s amelynek meghatározott szerepkör van szabva, kevés számú csapat védi magát védőművek mögött, föltartja az ellenséget, s megvédi a rábízott helyet nálánál sokkal számosabb embertömeg ellen. Mikor azonban e védőművek annyira tönkrementek, hogy a megszálló csapatnak védelmül nem szolgálhatnak többé, méltányos a parancsnokot arra felhatalmazni, hogy azt tegye, amit jónak lát. Ellenkező eljárás céltalan lenne, s ezenkívül azzal a hátránnyal is járna, hogy a város összes lakói, öregek, asszonyok, s gyermekek elpusztulná-

¹ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 658.)

² U. o. 657.

³ *Szelániki Musztafa*: (H. K. IV. 220.)

⁴ *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejl. tört. II. 291.

⁵ U. o. 413.

nak. A roham pillanatától kezdve a fejedelem és a védelemmel megbízott tábornok egyaránt tudja, hogy e vár, e védőcsapat csak ideig-óráig tarthatja magát, s hogy, ha e rövid idő lefolyása után a védőművek elpusztultak, a várórség a fegyvereket le fogja rakni.

Valamennyi civilizált nép egyetért e kérdésben, és ilyen esetben soha más fölött nem vitatkoztak, minthogy mennyi ideig tartó védelem előzte meg a kapitulációt.¹

Csakugyan ez a helyes felfogás e kérdésben, és ez érvényesült már a végbeli harcokban is, ahol a várkapitányok már előre kikötötték, hogy meddig kell várukat védeni, és mikor adhatják fel „salvo honore”, ha addig felmentő had nem érkezik.²

A becsületes és elkerülhetetlen várfeladásoktól azonban meg kell különböztetnünk a gyáva szökéseket és csúfos kapitulációkat, amelyeket a közvélemény egyhangúlag elítélt. Losonczy azt írja a várat felkérő Mehmet pasának, válaszul arra, hogy gondolja meg a többi végházak órségének eljárását: Tudd meg, akik ezekben voltak, azok megfélekeztek a becsületről, és az ellen cselekedtek!³

Tinódi szerint az ilyenek „nem adának helt világi tisztosságnak”,⁴ Batthyány Kristóf véleménye pedig az, hogy a véghelyek feladói „még idegen országban is pökni kezdenek.”⁵

Az erkölcsi halálon kívül azonban a *világi törvény megtorlására* is számíthatott a várfeladó. Az 1495 : 4. tc. IX. §-a szerint a várak elárulói, illetőleg feladói — *traditores castrorum* — a hűtlenség bűnébe esnek, kérlelhetetlen megbüntetésüket pedig, a szomorú példákön okulva, újra kiköti az 1554 : 14. tc. és az 1556 : 46. tc., „hogy a hűségére bizott várban kötelességéhez képest kiki a haláláig állhatatosan megmaradjon.” E törvények érvényesek voltak a magánosok váraira is,⁶ akik a várukat cserbenhagyó kapitányt szintén törvény elé állították.⁷

Az ilyen árulási, vagy kötelességmulasztási ügyeket külön *delegált bíróság* tárgyalta Bécsben, melynek tagjai vegyesen magya-

¹ U. o. 412.

² Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 818, 2. jegyz.)

³ Brüsseli okmt.: II. 280—281.

⁴ Tinódi: Ördög Mátyás vesződelme. 421—423. sor.

⁵ Takáts Sándor: A m. vár. (Száz. 1907. 834.)

⁶ Németh Béla: Szigetvár tört. 124.

⁷ Forgách: 364, 3. jegyz.

rok és németek, Ófelsége hadi és jogi tanácsosai voltak. A királyi jogügyek igazgatója elnökölt a tárgyaláson, amely *mindig a magyar törvény szerint folyt*, s az egyik ülnök képviselte a vádat.¹ A vádló és vádlott kölcsönös replikái után a bíróság rendesen széleskörű tanúkihallgatást rendelt el, s bekérte az esetleges írásbeli adatokat, és a vár tervrajzát, végre mindezek alapján meghozta az ítéletet, amely, ha valóban be lehetett igazolni a bűnt, rendesen fő- és jószágvesztésről szólt.²

Aldana Bernát, e minden idők legcsúfosabb várfeladója fejére pl. lippai szégyentettéért a következő ítéletet mondották ki 1554. jún. 16-án: Mi Ferdinánd . . . stb, tudatjuk mindenekkel, hogy egyrészt magyar szent koronánk fiskálisa, és ügyeink igazgatója, mint vádló, másrészt Aldana Bernát vádlott közti bűnügyben, (mely arról szól, hogy Aldana a tudtunkkal és beleegyezésünkkel átvett Lippa várát felgyújtotta, és hite meg hűsége ellenére elhagyta.) meghallgatván a felek előadását és védekezését, és bizonyítást végezvén úgy tanúk, mint okiratok segélyével, éretten megfontolva a dolgot, több nemzetből való hadi és jogi tanácsosainkkal, végleges ítéletünkkel kimondjuk és kijelentjük, hogy mondott Aldana Bernátnak nem lett volna szabad, még az ellenséget meg sem látva, és szükségtől nem kényszerítve, a várát felgyújtani, és katonáival elmenekülni, aminek az lett a következménye, hogy azt az ellenség minden áldozat nélkül hatalmába kerítette.

Ezért említett Aldana Bernátot, így kívánván az igazság, fej- és jószágvesztés büntetése éri, s ennek értelmében magának büntetésül, másoknak példaadásul, fejeztessék le.³

Minek hitelül ezen iratot saját kezünkkel aláírtuk, és pecsétünk ráfüggesztésével megerősítettük. Datum . . . stb.⁴

Aldana feje azonban ez ítélet dacára sem hullott le. Mária, Károly császár leánya kegyelmet eszközölt ki neki, sőt V. Károly

¹ Aldana ítélete: (Történeti Lapok. 1875. 801.); Szendrei János: Szolnok eleste. (H. K. II. 130—139.)

² U. o; Aldana ítélete: (Tört. Lapok. 1875. 801—802); Illéssy János: Ujabb adatok Szolnok 1552-iki ostromához. (H. K. X. 111—113.)

³ „ . . . Ideoque praedictum Bernardum de Aldana, justitia ita exigente, poenam amissionis capitis et omnium bonorum suorum incurrisse, eaque sibi in supplicium, et aliis in exemplum plecto debere . . . ”

⁴ Aldana ítélete: (Tört. Lapok. 1875. 801—802.)

⁵ Istvánffy: 330.

e megbélyegzett katonát tüzésége élére állította.¹ Sorsát azonban így sem kerülte el: 1560-ban elfogta Dserbenél a török, s mint gályarab halt meg Lippa feladója és Temesvár tönkrevetője.²

Az ilyen ítélet más esetben azonban nem volt játék: 1543-ban „prisca severitate“ lefejeztették Tata elvesztőjét, Tasso Hannibalt,³ 1557-ben Eszéky Jánost, ugyancsak Tata elvesztése miatt,⁴ sőt ez lett a sorsa 1558-ban is eme, úgylátszik, vészthozó erősség kapitányának, Nagy Jánosnak,⁵ hosszú börtönre ítélték 1593-ban Ormándy Pétert, Palota volt kapitányát,⁶ ellenben 1543-ban csodálatos módon futni engedték Lascanot és Salamancát, Esztergom határozottan gondtalan parancsnokait.⁷

Tényálladék hiányában megszabadul 1553-ban Nyáry Lőrinc is, a volt szolnoki parancsnok,⁸ akit egyébként kortársai nem is tartottak árulónak, sőt hősnak,⁹ 1567-ben pedig Bari István, Dédes, egy Perényi-vár feladója.¹⁰

Bár rendszeren szigorúan vették e törvényszék előtt az ügyeket, a tárgyalás, úgylátszik, igazságos volt, mert a kapitányok inkább itt védtek magukat, mint hogy török fogságban legyenek.¹¹

A várfeladók, árulók vagy gyávák megbüntetése egyébként nem mindig ilyen úton történt: olykor igen röviden végeztek velük mindjárt azok, akik kézbe kapták őket.

Az ellenséggel cimborálók, s a kapitány háta mögött alkudozókra nyombani halált szabott a törvény, s az ország közvéleménye ügyelt is rá, hogy ez bekövetkezzék: Istvánffy és a kortársak pl. megrójják Salamanca esztergomi kapitányt, amiért nem köttette fel nyomban a parancsa nélkül alkudozó Massa nevű olasz zászlóst,

¹ *Czimer Károly*: Temesvár megvétele. (H. K. VI. 372—373.)

² *Kató Sándor*: Idegen katonaság M. o.-on. 34.

³ *Brutus*: III. 308.

⁴ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 76.

⁵ *Forgách*: 162—163.

⁶ *H. K.* VIII. 259.

⁷ *R. Horváth Jenő*: M. hadi krón. II. 40; *Komáromy András*: Thelekessy Imre. (H. K. II. 219.)

⁸ *Szendrei János*: Szolnok eleste. (H. K. II. 128.)

⁹ *Tinódi*: Ördög Mátyás vesződelse. 441—442. sor.

¹⁰ *Forgách*: 364, 3. jegyz.

¹¹ *Kossutány Ignác*: A kányaföldi Kerechényiek a XVI. sz.-ban (Száz. 1882. 472.)

Esztergom 1543-iki ostroma alatt, ami talán elejét vette volna a vár eléstének.¹

Ezt a büntetést 1552-ben csakugyan végrehajtatja Dobó az áruló Hegedüs Istvánon, míg cinkosai fülükkel lakoltak,² 1556-ban *rögtönítéllettel* lófarkon végzik ki a gvozdaniai a német Lustthalert, aki 2000 aranyért a török kezére játszotta Kosztajnicát,³ 1592-ben meg a feldühödött sziszekiek dobják a vízbe Debeli Márkot, akinek össszaköttetése Hasszán pasával napfényre jött.⁴

Néha a katonák kezébe is rögtönítélő hatalom adatott, az 1578-iki hadicikkelyek szerint pl. a harcból gyáván menekülőt szomszédja nyomban ledöfhetette.⁵

A bíraskodás egyébként békés időben, és más bűnökre sokkal *rendezettebben folyt*, menete sokkal biztosabb volt, mint pl. a zsoldfizetése. Büntetni mindig is könnyebb volt, mint méltányolni valakit, s így van Auersperg Károly 1580-iki írása szerint a végeken is: „vil justitia und bestrafung, und wenig par geldes verhanden“.⁶

A bűnöst nem volt szabad illetékes bírāja elől elvonni, elfogatását akadályozni, vagy menekülését elősegíteni. Aki megszöktette, helyette bűnhődött.⁷

A végbelieknek önbíraskodásuk volt. A büntetést az 1557:20. tc. szerint mindig a vétkes nemzeti törvényei szerint szabták ki,⁸ az 1563:34. tc. VII. §-a azonban, hosszas ellenzés után,⁹ mégis keresztülvitte legalább elvben a magyar álláspontot, azaz, hogy az idegen végbeliek is a magyar törvény szerint felelősek.

A végbeliek felett elsősorban a várkapitány ítél,¹⁰ de ha magasabb rangú tisztről van szó, csak a főkapitány tudtával.¹¹ Fellebbezni a főkapitányhoz, és a királyhoz lehet, akik kegyelmet is ad-

¹ Istvánffy: 265.

² u. o. 343; *Tinódi*: Eger vár viadaljáról . . . 978—982. sor.

³ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 632.

⁴ u. o. 339.

⁵ *Vaniček F*: Specialgeschichte. I. 50.

⁶ *Száz*. 1907. 832, 3. jegyz.

⁷ *Vaniček F*: Specialgeschichte. I. 50—51.

⁸ „Iuxta cuiusque nationis consuetudinem.“

⁹ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. IV. 28.

¹⁰ 1563: 23 t. c. III. §; *Szolnoki* kap. utas: (H. K. VI. 659.)

¹¹ *Krasznahorkai* kap. utas. (T. T. 1884. 753—754.)

hatnak.¹ A vár német katonasága azonban olykor német bíró alatt állott,² valamint saját bíráik és esküdteik vannak a naszádosoknak is, akik az alperes illetékes kapitányával együtt ítélnék, hadban vagy úton azonban a kapitány maga is illetékes. Fellebbezni nekik is főkapitányukhoz és a királyhoz lehetett.³

E bírói fórumok mellett azonban lassanként kifejlődött kerületenként egy-egy *haditörvényszék* is. Az elsőt Schwendy Lázár szervezte Felsőmagyarországon,⁴ és 1577-ben van szó először arról, hogy a többi kerületben is kellene ilyen.⁵

E törvényszék vezetője a főkapitány által kinevezett hadbíró,⁶ ki mellett rendszeren 12, általa választott bíróárs áll, akiknek oly igazságosan kell ítélniök, mint ahogy majd felettük is ítélt az Úr és 12 apostola.⁷

A horvát-szlavón végek seregbiróságának gyakorlata alapján következőképen rekonstruálhatjuk a haditörvényszék eljárását.

A bíró 12 társát megeskette arra, hogy igazat fognak ítélni, (tehát esküdttbíróság volt) aztán kioktatta kötelességükre, a követendő eljárásra, és megintette őket, hogy megvesztegetést ne fogadjanak el.

Ezután felemelte az igazság pálcáját, s megnyitotta az ülést Isten, az uralkodó és a főkapitány nevében, kitől az ő hatalma ered.

Ekkor felállott a profosz, s egy vádlót kért a bíróságtól, aki elmondja a vádbeli cselekményt, s a büntetés kiszabását kéri. A vádlott viszont védőt kér, aki lehetőleg gyengíteni, vagy semmivé tenni igyekszik a vád pontjait. (A vádló és védő tehát a bíróság tagjai közül választatott ki, és szavazattal is birt.)

Erre a tanuk kihallgatása következett, majd, ha szükség volt rá, elnapolták az ülést, hogy ezalatt utána lehessen járni a dolognak. Az új tárgyalás ünnepélyes megnyitása után felolvasták a vizsgálat eredményét, ami felett a vádló és védő újra, olykor ismételtén, véleményt nyilvánított, s a vádló rendszeren fel is olvasta a

¹ U. o.

² U. o.

³ *A komáromi naszádosok kiváltságlevele*: (H. K. VIII. 396—399.)

⁴ *Fraknoi V. M. o. gy. eml. V. 176.*

⁵ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 660, 661.)

⁶ *Fraknoi V: M. o. gy. eml. V. 90.*

⁷ *Vaniček Fr: Specialgeschichte . . . I. 53.*

hadicikkelyek ama pontját, melyet a vádlott megsértett. Mikor már egyik sem tudott új dolgot mondani, ítélethozatalra került a sor.

Ha főbenjáró bűnről volt szó, akkor a vádlott, ha t. i. megtört, térdenállva kért irgalmas ítéletet.

Erre a hadbíró kiűrtette a termet, s megtörtént a szavazás, melynél először a vádló adta le szavazatát. A bírák¹, ha nem voltak egy véleményen, megvitatták a dolgot, s e vita az ítélet szövegébe is bekerült. Az ítéletet a jegyző szövegezte meg, majd behívták a feleket, s felolvasták nekik a sentenciát, melynek végrehajtását a vádló megsürgette. A bíró erre, ha halálbüntetésről volt szó, eltörte az igazság pálcáját, s Isten kegyelmébe ajánlotta az elítéltet, akit vallási vigasztalás után kivettek a kivégzés helyére.

Itt a bíró megintette a jelenlevőket, hogy vegyék szívükre ennek a szerencsétlenség sorsát, és különösen az iszákosságtól tartózkodjanak, ami minden rossznak oka. Ezután az elítéltet körülvették, hogy társaitól bucsút vehessen, majd a pap imája közben legördült bűnös feje.¹

A halálbüntetésen kívül egyéb büntetések is voltak, éspedig a zsold elvesztése,² a megszegyenítő kaloda,³ börtönbüntetés,⁴ s „az vétek szerinti testi büntetés,” azaz botozás.⁵

Az ítélet végrehajtására az igazságszolgáltatás szervei a tömlöctartómeister,⁶ a poroszló,⁷ a hóhér,⁸ a cigány-pecér,⁹ végre olyik várban elvéltve, ritkán a kínzómeister.¹⁰ Minden véghelyen volt börtön,¹¹ direkt kínzókamra azonban seholsem.¹²

Ilyen volt a végbeliek önbíráskodása, ezenkívül azonban befolytak sok esetben az ország civil lakossága fölötti ítélkezésbe is.

A várföldek jobbágyságának bírāja természetesen a vár-

¹ U. o. 53—58.

² Thaly Kálmán: Villongások elintézése. (T. T. 1882. 370.)

³ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 537.)

⁴ Takáts Sándor: A m. gyalogs. megal. 220.

⁵ Thaly Kálmán: Villongások elintézése. (T. T. 1882. 371.); 1563:23 tc

⁶ Takáts Sándor: M. rabok. (Száz. 1907. 536.)

⁷ Várvizsgálatok: (H. K. VII. 68.)

⁸ Száz; 1901. 845.

⁹ Thaly Kálmán: A cseszneki vár cigányai. (T. T. 1884. 568—569.)

¹⁰ Száz. 1907. 416, 1. jegyz.

¹¹ U. o. 536; Várvizsgálatok: (H. K. VII. 217.)

¹² Könyöki-Nagy: A kpkori várak. 97.

kapitány volt,¹ aki azonban sokszor a városi polgárok fölött is ítélte,² bár önbíráskodási jogukra a civisek féltékenyen ügyeltek,³ s háborúgatásukat a királyi utasítás is megtiltotta a kapitánynak, kivéve azt az esetet, amikor a város biztonsága forog kockán.⁴ Ha végbelinek városival volt baja, a polgár fölött a tanács, a katona fölött a kapitány ítélte.⁵

A várkapitányok azonban nem mindig tartották meg e féltételeket, sőt olykor nemesek pereibe is beavatkoztak, igaz, hogy rendesen felkérésre.⁶ Az országgyűlés azonban emiatt is panaszt emelt, mire a király megígérte, hogy a jövőben nem fog előfordulni.⁷ Az országgyűlés mellett a vármegyéek is ügyeltek arra, hogy civil bűnös haditörvényszék elé ne kerüljön, bár ez a békebontók ellen igen üdvös lett volna.⁸ Teljesen kiküszöbölni azonban a polgári igazságszolgáltatásból sem lehetett a végbelieket, hisz tényleges karhatalma a legtöbb helyen, különösen a török közelében, a végbeli kapitányt nem számítva, senkinek sem volt.

Igy a főkapitánynak is van bizonyos hatásköre az ország rendes bíróságai ítéleteinek végrehajtásában,⁹ fölkeretvén pedig a várkapitányok is igen sokszor ítélkeznek,¹⁰ amiért sokszor akadnak közönséges rabok is a végvárak börtöneiben.¹¹

Ők segítettek ítélkezni a nép fölött, ennek közvéleménye pedig őket ítélte meg, általában kedvezően.

Akadtak ugyan olyanok, akik segélyadás helyett kigunyolták az ostrom előtt álló egrieket,¹² a babócsai stájer lovasokról pláne nyomtatásban terjesztették a gúnydalokat,¹³ az 1567-iki országgyű-

¹ *Krasznahorkai kap. utas.* (T. T. 1884. 757.)

² *Németh Béla*: Szigetvár tört. 172.

³ *Thaly Kálmán*: Villongások elintézése. (T. T. 1882. 372.)

⁴ *Serédy György kassai kap. utas.* (T. T. 1901. 118.)

⁵ U. o.

⁶ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. VII. 18.

⁷ U. o.; 1567:41 tc.

⁸ *Haditanács jegyzőkönyve*: (H. K. VII. 660—661.)

⁹ *Fraknói V*: M. o. gy. eml. VII. 196.

¹⁰ *Károlyi oklvt*: III. 326.

¹¹ *Múz. lvt*: Egy. kam. és vár. ir. 1273. Fot. Lat;

Orsz lvt: Ben. resol. III. 119.

¹² *Tinódi*: Eger vár viadaljáról. 245—248. sor.

¹³ *Margalits Ede*: Horvát tört. rep. II. 319.

lés rendei pedig a töröknél is rosszabbaknak mondták a végbelieket,¹ de ha igaz lett volna is az ilyen, — amint hogy néha igaz is volt, — akkor is sokat kellett elnézni azoknak, akik egyébként utolsó védői voltak a nyomorba süllyedt országnak.²

Meg aztán a bűnöket sokszor el is feledtette egy mindennél nagyobb úr, a halál:³ hősi halál Istenért, vallásért, királyért, és hazáért.⁴

Balassa gyönyörű költeménye örök babért fon végbeli hősei homlokára:

„Óh végbelieknek,
Ifju vitézeknek
Dicsíretes serege!
Kiknek e világon
Szerte szerént vagyon
Mindeneknél jó neve . . .”⁵

becsmérlődiknek pedig megfelel Tinódi, kinek máskor döcögő és kemény sorait igaz melegség hatja át, amikor ezt mondja:

„Jámbor vitézők, kik végekben lakoztok,
Az rágalmassággal ti ne gondoljatok,
Jó szolgálatokban csak megmaradjatok,
Mert sok jámboroknál dicséretben vagytok.
Istentől es végre megkoronáztatok,
Mert az szegínségért ily igen fáradtok,
Véröket hullattok, és sokan meghaltok.” . . .⁶

Bizony, sokan áldozták életüket azért, hogy Szent István szakadozó palástját összetartsák; vérük kiomlott, hírük-nevük pedig elveszett, hisz

„Országunkban tart csak egy esztendeig
Az jó hirnév, avvagy csak egy holnapig,
És azután igen hamar elmulik:
Mört nem bölcsek, kik históriát szerzik.”⁷

Sok idő pergett le, mióta a jámbor végbeli, Tardy György

¹ *Fraknoi V.*: M. o. gy. eml. V. 81.

² *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen. (Száz. 1905. 891—892.)

³ *Barabás Samu*: Zrinyi okiratok. II. 96.

⁴ *Dersffy István* levele: (H. K. X. 302.)

⁵ *Balassa*: Egy katonaének. 73-78 sor.

⁶ *Tinódi*: Verbóczi Imrének . . . viadalja. 21-27 sor.

⁷ *Tardy György* éneke: (Száz. 1871. 112.)

e sóhaja elhangzott. A történelmi szerzői tán ma sem bölcsőbbek, de a századok óta pihenő dolgok chaosa megcsendesült, értéke szerint rendeződött minden, s az igazi értékek között ott van a végbeliek szervezete is. Ujabban több író foglalkozott nagy szeretettel velük, akik legfőbb tényezői voltak nemzetünk egy dicsőséges, de szomorú korának, melynél „az örök Isten adjon jobb időket!”¹

A jobb idők csakugyan eljöttek. Azóta lepadt országunkról az idegen áradás, és elpihent a vihar, melynek forgatagából halványan csillan elő egy rég elmúlt hadsereg ércbeöltözött sora. Egy hadseregé, amely oly szerény eszközök mellett oly jól teljesítette kötelességét, s amelynek porai nyugodjanak békén a visszanyert, egyesített és szabad hazában . . .

¹ *Relatio* : (H. K. VII. 543.)

